

Національна академія наук України
Інститут історії України
Німецький фонд
«Пам'ять, відповідальність і майбутнє»

Тетяна Пастушенко

**«Вїзд репатріантів до Києва
заборонений...»**

Повоєнне життя колишніх остарбайтерів
та військовополонених в Україні

Київ

2011

У рамках міжнародної науково-дослідницької програми «Документування примусової праці як завдання збереження пам'яті» Німецький фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» підтримав 13 проектів, які займалися вивченням різноманітних аспектів примусової праці в період націонал-соціалізму. Ці проекти сприятимуть усуненню прогалин в історичних дослідженнях примусової праці людей, звезених з усієї Європи до Райху, і, в першу чергу, повоєнного становища колишніх примусових робітників та робітниць. Представлена монографія була підготовлена в межах цієї дослідницької програми.

УДК 341.38(-054.65)(477)
ББК 63.3(4УКР)63
П19

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 4 від 28 квітня 2011 р.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор Г. Боряк
доктор історичних наук, професор О. Удод
доктор габілітований, професор Т. Пентер

Науковий редактор:

доктор історичних наук, професор О. Лисенко

Редактор:

В. Кузнецов

П 19

Пастушенко Т.В. «Вїзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєн. життя колиш. оstarбайтерів та військовополонених в Україні / Тетяна Пастушенко; Ін-т історії України НАН України, Нім. фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». – К., 2011. – 164 с. – Бібліогр.: С. 146–164.

ISBN 978-966-02-6081-8

Монографію присвячено долі мільйонів громадян України, які в роки Другої світової війни примусово працювали в нацистській Німеччині, та історії їх повернення і повоєнного життя. Дослідження базується на архівних матеріалах та спогадах очевидців. На прикладі біографій мешканців Києва у роботі розглянуто яким було ставлення до репатріантів у радянському суспільстві; яку роль у житті пересічної людини відіграв бюрократичний апарат тоталітарної держави; які були можливості у самих репатріантів вплинути на власну долю. Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, хто цікавиться історією.

УДК 341.38(-054.65)(477)
ББК 63.3(4УКР)63

© Інститут історії України НАН України, 2011
© Т. Пастушенко, 2011

Обкладинка: А. Шарипін
Компютерна верстка: Л. Мигаль

Підписано до друку 8.11. 2011 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 18,95. Обл. вид. арк. 23,4. Наклад 300 прим. Зам. 44. 2011 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ–1, вул. Грушевського, 4

ISBN 978-966-02-6081-8

Зміст

Вступне слово академіка НАН України Валерія Смолія	5
Вступне слово Гюнтера Заатгофа, члена правління фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє»	7
Вступ	9
Розділ I. Політико-правове становище репатріантів у радянському суспільстві	30
Розділ II. Діяльність репатріаційних органів: структура, функції та компетенція	41
Розділ III. Паспортний режим як засіб політичного контролю та нагляду	68
Розділ IV. «Тепер за бортом життя»: становище виселених зі столиці УРСР	82
Розділ V. Самопрезентація у біографії: галерея автопортретів	94
Розділ VI. Особливість адаптації у Києві: погляд репатріанта	126
Післяслово: на шляху до політичної інституалізації	138
Перелік умовних скорочень	144
Джерела та література	146

Вступне слово

Епічна тема Другої світової війни залишається однією з провідних напрямів наукових досліджень істориків вже понад шість десятиліть, не втративши актуальності й донині. Стрижневою лінією зусиль українських учених у цій сфері є драма України у часи світового конфлікту та її роль в розгромі гітлерівської Німеччини, мілітаристської Японії та їхніх союзників. Одним із провідних центрів досліджень воєнного періоду в Україні є Інститут історії України Національної академії наук України.

В останнє десятиріччя значною активністю позначене дослідницьке поле, пов'язане з періодом нацистської окупації, у тому числі й висвітлення особливостей працевикористання й залучення трудових ресурсів України до економіки Третього райху.

Водночас у фокусі дослідницького інтересу перебуває гуманітарна складова війни, соціальні аспекти функціонування українського суспільства, адаптація до викликів та екстремальних умов війни, пошук стратегій виживання у ворожому середовищі. Серед магістральних напрямів висвітлення подій воєнної доби – з'ясування обставин життєдіяльності великих соціальних груп – інтелігенції, селянства, робітників, оstarбайтерів, військовополонених, неповнолітніх громадян та інших за умов кількаразової зміни влади.

Ще одним виразно позиціонованим вектором досліджень учених Інституту історії України є документування злочинів сталінського режиму, у тому числі й стосовно жертв націонал-соціалізму в повоєнний час.

Комплексні дослідження історії Другої світової війни розвиваються на основі інтеграції зусиль науковців Інституту історії України та зарубіжних наукових центрів. На підставі двосторонньої угоди між Інститутом історії України та Німецьким фондом «Пам'ять, відповідальність та майбутнє», співробітниками Інституту у 2008–2010 роках були здійснені дослідницькі проекти: «Вїзд репатріантів до Києва заборонено...»: становище колишніх оstarбайтерів та військовополонених у повоєнному радянському суспільстві» та «Працевикористання трудових ресурсів у важкій промисловості України тоталітарними системами нацистської Німеччини та Радянського Союзу (1941–1950)».

Репрезентовані у цьому виданні результати проекту розкривають не лише маловідомі сторінки історії часів націонал-соціалізму й сталінізму, а й сприяють вшануванню жертв цих злочинних режимів та збереженню пам'яті про них.

Академік НАНУ Валерій Смолій

Директор Інституту історії України
Національної академії наук України

Вступне слово

Німецький фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» був заснований у 2000 році для здійснення виплат колишнім примусовим робітникам й іншим жертвам нацизму. Це завдання він успішно виконав: з 2001 до 2007 року кошти в розмірі 4,4 млрд євро були розподілені між 1,66 млн осіб у майже 100 країнах світу. Другим напрямом діяльності Фонду залишаються збереження пам'яті про жертви націонал-соціалізму, боротьба за зміцнення прав людини і взаєморозуміння між народами, активна робота на благо тих жертв, які вижили. Таким чином, Німецький фонд є виразником політичної та моральної відповідальності держави, її економіки й суспільства за злочинну діяльність нацистів.

Страшні злочини, здійснені в нацистських концтаборах і гетто, добре відомі, а от про використання праці мільйонів людей у Третьюму райху тривалий час забували або свідомо замовчували. З метою усунення прогалин у дослідженнях цього періоду німецької та європейської історії та, в першу чергу, становища колишніх примусових робітників та робітниць у повоєнний час, Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» впродовж 2008–2011 років підтримав 13 міжнародних наукових проектів, одним з яких був цей український проект. Вчені у своїх роботах досліджували різноманітні аспекти примусової праці людей, звезених до Райху з територій окупованих держав та країн-союзників Німеччини.

Підтримані Фондом дослідницькі проекти займалися такими темами: історія таборів примусової праці для євреїв у дистрикті Краків, практика діяльності німецьких бірж праці в окупованих

Польщі, Югославії й Україні, працевикористання депортованих у Трансністрію рома, досвід білоруських остарбайтерів, повоєнне становище колишніх примусових робітників у радянському суспільстві та спогади болгарських очевидців про табори. Результати цих досліджень були опубліковані в серії статей та монографій, а також представлені на розгляд громадськості у формі виставок.

Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» в листопаді 2010 року організував міжнародну конференцію «Примусова праця у гітлерівській Німеччині», в якій взяли участь 150 учених та молодих істориків із 17 країн світу, котра стала певним громадським підсумком цієї науково-дослідницької програми. Форум дав можливість представити результати досліджень, порівняти й обговорити їх із провідними експертами та зав'язати контакти науковцям, які працюють над цією темою. Тим самим нині став можливим диференційований погляд на працю у часи націонал-соціалізму як на транснаціональний досвід в європейській історії.

Після завершення виплат колишнім примусовим робітникам Фонд бачить власну спонсорську діяльність у тісному взаємозв'язку зі своїм основним призначенням: підтримуючи національні та міжнародні дискурси про примусову працю у період націонал-соціалізму, він сприяє збереженню пам'яті та публічному ознайомленню з минулим безправ'ям у сенсі взаєморозуміння між народами.

Гюнтер Заатгоф

Член Правління Фонду
«Пам'ять, відповідальність і майбутнє»

Вступ

Вплив Другої світової війни на радянське суспільство важко переоцінити. І справа не лише в безпрецедентних людських жертвах, руйнуваннях й інших бідах населення СРСР. Участь у війні – тим чи іншим чином – стала після її закінчення критерієм, за яким визначалися статус та роль особи в суспільстві. Інквізиторське запитання: «Чи перебували на окупованій території?» дамоклевим мечем висіло над кожною радянською людиною, котра хоча б якийсь час жила під владою нацистів. А що вже говорити про тих, хто потрапив у полон чи працював на підприємствах ворога. В прийнятті рішень керівними органами СРСР свідомо не бралось до уваги, що вся територія України була окупована, а понад два мільйони її жителів не з власної волі опинилися на примусовій праці у Третьюму райху; і нині важко знайти хоча б один населений пункт, звідки б не вивозила «рабів» німецька, румунська чи угорська окупаційна влада. Українці становили значну частку радянських військовослужбовців, що потрапили у полон, праця котрих також масово використовувалася в економіці нацистської Німеччини. Після закінчення війни ці «східні робітники» й військовополонені (за офіційними даними, 4,5 млн¹) – колишні радянські громадяни – поверталися (репатрійовувалися) до СРСР.

Повоєнний період є одним із драматичних етапів розвитку тоталітарної системи та радянського суспільства. На той час Радянський Союз, як держава-переможниця у Другій світовій війні, досяг своєї найвищої могутності на міжнародній арені. З іншого боку, в перші повоєнні роки чисельність в'язнів ГУЛАГу сягнула

своїх найвищих показників від часу існування цієї структури. До нової хвилі репресованих потрапив переважно «воєнний» контингент: комбатанти, «власівці», поліцаї, у тому числі й колишні військовополонені та цивільні примусові робітники, котрі повернулися до СРСР за репатріацією. Не всі вони обов'язково зазнавали кримінального переслідування, але «другосортність», невідзначеність їх громадянського статусу, незважаючи на декларовані державою права й соціальні гарантії, були досить відчутними.

Важливо зазначити, що життя у повоєнній Україні було складним для кожного громадянина. Після кривавої руйнівної війни, фронт якої двічі прокотився всією територією республіки, запанувала розруха. На 1 січня 1946 р. більш як 10 млн людей залишилися без даху над головою, майже 62 тис. сімей в УРСР проживали у землянках та зовсім не мали ніякого житла чи мешкали в малопристосованих приміщеннях понад 118 тис. родин². У 1946–1947 рр. в Україні знову було організовано голод, від котрого найбільше постраждали у першу чергу жителі сільської місцевості. В республіці залишилося зовсім мало фізично здатних до праці людей. Багато чоловіків загинули на війні, затяглася демобілізація з армії. Основною (на 80%) робочою силою у сільському господарстві залишилися жінки, широко використовувалася праця підлітків віком від 12 років³. У промисловості також був високий відсоток жіночої праці на фізично важких виробництвах, відбудовних роботах. Так на окремих шахтах Донбасу частка жінок становила 30%, причому 20% їх працювали під землею забійницями⁴.

Робота на підприємствах, а особливо у колгоспах, дуже часто відповідним чином не оплачувалася, що зумовлювало важкі матеріально-побутові умови існування людей, а також їх небажання працювати. Ще декілька років після війни продовжували діяти укази, які забороняли самовільний перехід робітників на іншу роботу (Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р.), передбачали покарання тюремним ув'язненням на термін від 5 до 8 років за «самовільне залишення робітниками та службовцями промислових підприємств» (Указ ПВР СРСР від 26 грудня 1941 р.). У галузях оборонної промисловості, особливо вугільної, відбувалися сотні відкритих судових процесів над «дезертирами». Військові трибунали військ МВС і транспорту засудили в 1946–1947 рр. за самовільне залишення підприємства 163 978 цивільних осіб, з них вирок до позбавлення волі отримали 151 702 особи⁵. Лише у травні 1948 р. був відмінений Указ від

26 грудня 1941 р. «Про відповідальність робітників і службовців підприємств воєнної промисловості за самовільне залишення підприємств»⁶.

У повоєнний період радянські люди продовжували жити в умовах адміністративно-силового тиску з боку влади, переслідувань та гонінь за будь-який непослух чи невиконання розпоряджень і рішень. У цей час було видано десятки указів, постанов, інструкцій та наказів, як таємних так і публічних, які грубо порушували конституцію і права людини. Прагнучи припинити всяке зближення радянських людей із західним світом, Президія Верховної Ради СРСР видала 15 лютого 1947 р. Указ про заборону шлюбів між громадянами СРСР та іноземцями⁷.

Безправ'я страх перед можливими репресіями паралізували волю, нівелювали індивідуальність, породжували байдужість і непевність у своєму майбутньому, подвійну лінію поведінки, мораль та свідомість.

У більшості сучасних досліджень сталінізму зосереджено увагу на діяльності репресивного апарату й жертвах насильства⁸. У працях з соціальної повоєнної історії, за небагатьма винятками, проблеми такої категорії громадян СРСР, як репатріанти, мало вивчені⁹. Дослідники ж теми репатріації висвітлювали переважно процес повернення колишніх громадян до Радянського Союзу через призму діяльності спеціально створених для цього органів (Управління уповноваженого в справах репатріації при РНК СРСР, відповідних відділів при Раднаркомі УРСР та обласних радах) і недостатньо приділяли уваги питанням адаптації колишніх оstarбайтерів і військовополонених до соціального середовища на батьківщині.

Нині епопея радянської репатріації є відносно дослідженою темою в історіографії, хоча й маловідомою для широкої громадськості. Досить тривалий час вона перебувала поза увагою істориків через відсутність доступу до архівних документів. Перші праці про переміщених осіб (англ. *Displaced Persons* або скорочено: *DP*. Далі в роботі Ді-Пі) і репатріацію радянських громадян з'явилися у Сполучених Штатах Америки й Великобританії в 1970-х рр., вихід котрих був пов'язаний із закінченням строку таємності документів. Праця американського історика Марка Еліота «Сполучені Штати Америки та примусова репатріація радянських громадян» (1973 р.)¹⁰ висвітлювала організаційну діяльність союзників по антигітлерівській коаліції щодо вирішення проблеми

радянських переміщених осіб. Автор дискутував навколо цілого комплексу складних питань, зокрема, спротиву частини Ді-Пі поверненню на батьківщину – у СРСР – та застосування сили західними союзниками відносно цих людей. Він зосередив увагу на аналізі політики США щодо переміщених осіб і дійшов висновку, що «Європа за допомогою Другої світової війни вирішила не лише свою тривалу загальну проблему національних меншин», а й «нову проблему національних меншин попереджає, завдячуючи російській наполегливості та схваленням західними союзниками такої політики, яка передбачає примусову репатріацію радянських громадян»¹¹.

В наступному році у Великобританії вийшла монографія англійського історика Ніколаса Бетелла «Остання таємниця. Примусова репатріація до Росії 1944–1947 рр.», котра в першу чергу стосувалася повернення радянських громадян, які воювали у формуваннях Вермахту, так званих козацьких підрозділах та інших «національних легіонах»¹². Це дослідження створювалося на матеріалах архівів Великобританії й тому відобразило точку зору англійського уряду на цю проблему.

У ФРН піонерським дослідженням теми Ді-Пі стала дисертація та монографія Вольфганга Якобмаєра «Від примусової праці до безпритульних іноземців. Переміщені особи в Західній Німеччині 1945–1951» (1985 р.), котра і донині залишається найбільш ґрунтовною й найчастіше цитованою працею з історії переміщених осіб¹³. Вона базувалася на широкому джерельному матеріалі американських архівів. Автор зосередив увагу на законодавчо-правовій регламентації та практичному втіленні політики щодо тих із них, які перебували в Західній Німеччині. Він охарактеризував усі Ді-Пі-групи, у тому числі й специфіку репатріації колишніх радянських громадян.

Важливим напрямом відповідних студій часів «холодної війни» стали праці присвячені опору репатріації до СРСР, котрі відтворювали погляди тих груп колишніх військовополонених і примусових робітників, які залишилися на Заході, так званих неповерненців (рос.: невозвращенцев). Найбільш відоме дослідження такого типу – це книга Ніколая Толстого «Жертви Ялти», перше видання якої вийшло англійською мовою в 1979 р. та було перевидане російською у 1988 р. в Парижі¹⁴. У своїй праці він компенсував обмеженість архівних матеріалів за рахунок залучення обширної колекції спогадів очевидців. Автор присвятив

тільки один розділ репатріації Ді-Пі, які не брали участь в збройних формуваннях Вермахту. Основну ж увагу в дослідженні зосереджено на опорі російських емігрантів і колишніх полонених червоноармійців, котрі перебували в Англії, Німеччині, Норвегії, Північній Африці, Бельгії, Голландії й Італії, їх примусовій передачі до радянських фільтраційних таборів. Антирадянське спрямування притаманне праці Йоахіма Гоффмана «Історія Власівської армії»¹⁵. Структурно воно завершилося описом примусової «видачі» офіцерів та рядових РОА радянській стороні. Подальша доля власівців у СРСР у дослідженні не розглядалася.

Література української діаспори була присвячена іншій групі борців проти радянської влади, які становили основу третьої хвилі еміграції, – діячам Організації Українських Націоналістів. Тема примусової їх репатріації до СРСР переважно відображена в мемуарних виданнях і збірниках спогадів, що почали публікуватися відразу після війни¹⁶.

Початок розсекречення фондів радянських архівів наприкінці 1980-х рр. дав новий поштовх дослідженням означеної теми. Першими науковими публікаціями, насиченими статистичними даними, виявилися статті російських дослідників Віктора Земскова та Алексея Шевякова про репатріацію колишніх радянських громадян¹⁷. У 1996 р. з виходом друком монографії «Жертви двох диктатур. Остарбайтери і військовополонені в Третьому райху та їх репатріація»¹⁸ до вивчення цієї проблеми активно підключився Павел Полян. Російські вчені розглядають повернення до СРСР усіх переміщених осіб – колишніх радянських громадян, зосереджуючи увагу на міжнародних, правових і соціальних аспектах цього процесу. В їхніх працях детально відтворено структуру, методи діяльності радянських репатріаційних органів, наведено статистичні дані щодо руху потоків переміщених осіб у різні республіки Радянського Союзу, здійснено аналіз окремих їх соціальних груп. У той же час погляди на сам процес репатріації у цих дослідників суттєво відрізняються. А. Шевяков у концептуальному плані був апологетом політики керівництва СРСР та відтворив дану тему з позиції радянської держави. П. Полян розглянув цю проблематику з погляду правозахисника і кваліфікував примусову репатріацію як гуманітарний злочин. В. Земсков погодився, що в усій історії з поверненням радянських переміщених осіб наявні елементи насильства й порушення прав людини, але, на думку дослідника, це була перш за все «хвилююча епопея на-

буття Батьківщини мільйонами людей, примусово позбавлених її чужоземними завойовниками»¹⁹.

Поряд із названими відомими публікаціями у Російській Федерації в той час було захищено низку дисертацій, котрі стосувалися загальних питань організації репатріації громадян СРСР²⁰, діяльності радянської військової адміністрації у Східній Німеччині²¹. Монографії опубліковані за цими працями нині належать до бібліографічних раритетів, тому відомі переважно вузькому колу фахівців²².

Регіональні дослідження, які вийшли в Росії після 2000 р., базувалися на матеріалах закритих архівів Міністерства внутрішніх справ і Служби безпеки й значно розширили знання про нормативно-правову базу репатріації й специфіку становища різних категорій репатрійованих осіб, зокрема так званого спецконтингенту: бійців трудових батальйонів і в'язнів перевірконо-фільтраційних таборів (ПФТ), засуджених до кримінальної відповідальності. Першість у цих дослідженнях належала вченим з Єкатеринбурга (колишній Свердловськ). А. Вольхін у докторській дисертації проаналізував діяльність органів держбезпеки на Уралі та в Західному Сибіру, у тому числі й щодо репатріантів. Він показав механізм виявлення, розшуку «зрадників батьківщини», поліцаїв, «пособників фашистських окупантів», подав нові статистичні дані, інформацію «про настрої» частини арештованих²³. В монографії А. Сулова на матеріалах Пермської області розглянуто всі групи «спецконтингенту», їх соціальний і правовий статус у радянському суспільстві, в тому числі у період функціонування перевірконо-фільтраційних таборів²⁴. У 2004 р. була захищена кандидатська дисертація Олени Вертлицької «Репатріанти в Свердловській області. 1944–1950 рр.»²⁵. На основі аналізу джерел федеральних та місцевих державних і відомчих архівів ФСБ та УВС у праці показано специфіку фільтрації та перебування різних категорій репатріантів. Зокрема тих, які повернулися на Урал, на свою батьківщину до рідних, а також направлених на промислові підприємства в складі трудових батальйонів, засланих сюди на спецпоселення й тих, котрі відбували покарання у виправно-трудовах таборах області.

У дисертації Ірини Гребенщикової (2009 р.)²⁶, здійснено комплексний аналіз нормативно-правової бази повернення до СРСР, правового статусу кожної категорії репатрійованих осіб, характеру агентурно-оперативної роботи органів НКВС із ними, поясню-

ється за якими критеріями вербували агентуру, які були підстави для кримінальної відповідальності репатріантів.

Часткове відкриття радянських архівів сприяло подальшим студіям про переміщених осіб учених Західної Європи і Північної Америки. Серед найбільш відомих праць, в яких було поглиблено та розширено знання про подальший життєвий шлях радянських Ді-Пі після 1945 р. слід назвати публікації 1990-х рр. німецького вченого Берндта Бонвеча²⁷. Більшість сучасних досліджень в Німеччині про життя переміщених осіб зроблено в межах регіональних студій, присвячених історії таборів Ді-Пі в Мюнхені, Штутгарті, Гамбурзі чи окремим групам репатріантів²⁸.

Найбільш ґрунтовними західноєвропейським дослідженнями з історії радянської репатріації стала праця німецької ученої Ульріки Гьокен-Гайдль «Зворотній шлях. Репатріація радянських військовополонених і примусових робітників упродовж та після Другої світової війни»²⁹ і підсумкове видання спільного австро-російського проекту під керівництвом Штефана Карнера «Раби Гітлера – «зрадники» Сталіна. Аспекти репресій щодо примусових робітників і військовополонених»³⁰. Монографію У. Гьокен-Гайдль написано на основі комплексного аналізу документів з архівів США, ФРН, РФ та напрацювань англомовної, німецькомовної й російськомовної історіографій з цієї проблематики. Авторка розглядала репатріацію в двох площинах: як відносини між країнами – членами альянсу та Радянським Союзом – та як частину репресивної внутрішньої політики СРСР. Вона дала детальний опис заходів західних союзників для прийому й облаштування переміщених осіб, ведення переговорів щодо підписання угоди про взаємний обмін полоненими з Радянським Союзом. У. Гьокен-Гайдль розповіла про основні етапи цього процесу, складні стосунки між союзниками й конфлікт навколо дотримання Ялтинських угод, охарактеризувала кожену групу репатріантів: тих, котрі залишилися на Заході та тих, які повернулися до СРСР. Окремий розділ монографії присвячено опису ходу перевірки, обставинам перебування колишніх військовополонених і примусових робітників у збірних та пересильних таборах і подальшій долі «відфільтрованих репатріантів».

Новаторством австрійського видання «Раби Гітлера – «зрадники» Сталіна» стало виділення специфіки становища репатріантів, які повернулися до Литви, Латвії, Естонії, Західної Білорусі, Західної України й Північного Кавказу.

Дослідження того, як досвід людини, вивезеної на примусову працю до Райху, вплинув на її подальше життя, було однією із цілей великого міжнародного проекту біографічної документації рабської та примусової праці в нацистській Німеччині. Його результати представлені у збірнику статей «Раби Гітлера: порівняльний аналіз життєвих історій колишніх примусових робітників з різних країн»³¹. Завдяки реалізації цього усноїсторичного проекту, що фінансувався Німецьким фондом «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», було записано 660 аудіо- та відеоінтерв'ю з колишніми примусовими робітниками в 27 країнах світу. У статтях українських, білоруських та російських істориків, вміщених у цьому збірнику, розглядається питання труднощів соціалізації колишніх примусових робітників у радянському суспільстві, а також аналізуються різноманітні способи їх подолання³².

На рубежі тисячоліття з'явилося декілька наукових досліджень, присвячених повоєнним емігрантам (колишнім примусовим робітникам та військовополоненим) до Північної Америки. Марк Виман представив підбірку інтерв'ю з колишніми Ді-Пі з Прибалтійських республік й України, які емігрували до Сполучених Штатів, і таким чином висвітлив долі «не репатрійованих» переміщених осіб³³. Канадський учений Любомир Луцок розширив знання про подальший життєвий шлях українських Ді-Пі, котрі емігрували до Канади, залучивши до свого аналізу щоденники, інтерв'ю та новий матеріал із державного архіву³⁴. Інша дослідниця Марта Дичок у своїй праці «Альянс та українські біженці»³⁵, використовуючи джерела північноамериканських і радянських архівів, на прикладі повоєнного переселення українців показала роль фактору «біженців» у міжнародній політиці.

Репатріанти, як характерні представники радянського повоєнного соціуму, показані у декількох наукових дослідженнях західних істориків, присвячених радянській Україні після 1945 р. Як частину репресивної політики сталінського режиму стосовно жителів УРСР розглянула організацію повернення з-за кордону переміщених осіб Катрін Бюкх у своїй роботі «Сталінізм в Україні. Реконструкція радянської системи після Другої світової війни»³⁶. У контексті порівняльного дослідження примусової праці сталінської та нацистської влади в Донбасі представила репатріантів Таня Пентер. У її монографії «Вугілля для Сталіна і Гітлера. Праця та життя у Донбасі в 1929–1953 рр.»³⁷ радянські військовополонені та оstarбайтери є однією з багатьох категорій примусових

робітників – «інтернованих та мобілізованих німців», німецьких військовополонених, в'язнів ГУЛАГу, яких залучали на відбудову цього вугільного басейну. Дослідниця розглядає Донбас як окремий «простір досвіду», порівнює цей регіон України із своєрідним величезним трудовим табором, в якому стикалися групи робітників з різним соціальним, етнічним походженням, з різними соціальними правами й свободами і вивчає їх індивідуальний досвід виживання.

Доля населення столиці УРСР Києва після звільнення у 1943 р. від німецьких військ стала предметом дисертаційного дослідження Мартіна Блеквела «Режимне місто першої категорії: досвід повернення радянської влади в Київ: 1943–1946 рр.»³⁸. Колишні оstarбайтери та військовополонені представлені у цій роботі як мешканці міста з обмеженими правами, яким заборонялося повертатися до Києва. Проте основну увагу історик приділив демобілізованим з армії червоноармійцям, комуністам, німецьким військовополоненим, яких використовували на відбудові міста.

Серед вітчизняних істориків дослідження проблеми репатріації розпочалося наприкінці 1990-х рр. Важливість опрацювання тематики, пов'язаної із поверненням українських громадян у повоєнний час, визначив у низці публікацій Михайло Коваль³⁹. Уперше коротко подала загальну структуру та характеристику діяльності репатріаційних органів в УРСР Ольга Буцько⁴⁰. У рамках вивчення джерел з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини розглянув комплекс «репатріаційних» документів (персональні справи, листи опитування, біографії, списки тощо) у своїй дисертаційній роботі Антон Меляков⁴¹. Низка архівознавчих публікацій присвячена аналізу фільтраційних справ⁴². Уперше на матеріалах архіву МВС республіки дослідив питання нормативно-правового регулювання процедури перевірки переміщених осіб органами внутрішніх справ та державної безпеки УРСР Олександр Потильчак⁴³.

Специфіку організації повернення колишніх примусових робітників до Галичини та їх повоєнного облаштування описала в низці публікацій Тетяна Лапан. На основі власної колекції інтерв'ю з очевидцями дослідниця виділила особливості спогадів жителів Західної України про рабську та примусову працю в нацистській Німеччині⁴⁴. Трагічна доля ще одних репатріантів – радянських етнічних німців – тема досліджень Альфреда Айсфельда та Володимира Мартиненка⁴⁵.

Останнім часом в Україні було виконано декілька дисертаційних та монографічних досліджень, присвячених проблемі репатріації. Як один з векторів міжнародної політики Радянського Союзу розглянув повернення в Україну колишніх примусових робітників Михайло Куницький⁴⁶. Хронологічно широкий період – від закінчення Другої світової війни до сучасної України – охоплює дослідження Сергія Гальчака «На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.)»⁴⁷. У своїй роботі він представив опис етапів репатріації колишніх «рабів Райху» з розгромленої Німеччини, еміграційного життя «неповерненців», становища колишніх «східних робітників» у радянському суспільстві, їх політичної інституціоналізації в незалежній Українській державі. Важливим джерелом дослідження, окрім документів центральних та обласних архівів України, стали записані автором спогади очевидців. Дослідник їх використав для ілюстрації процесів повернення та повоєнного життя в СРСР цієї соціальної групи.

Політичне, агітаційно-пропагандистське, візуальне й «художнє» використання пам'яті про примусову працю та репатріацію в контексті легітимації, у тому числі, повоєнного дискурсу Великої Вітчизняної війни, характеризують монографію й дисертацію Гелінади Грінченко, які виконані в руслі *memory-studies*⁴⁸. У центрі уваги її праць є не стільки подієва сторона проблеми, а вивчення «процесів та змістовного наповнення (відтворення історичної пам'яті про українських примусових робітників Третього району в повоєнному радянському, західнонімецькому та сучасному українському суспільствах»⁴⁹. У дисертаційній роботі Г. Грінченко представлено також результати багаторічних досліджень усних історій українських остарбайтерів, як головного джерела вивчення індивідуальної історичної пам'яті про примусову працю. Проведений нею аналіз автобіографічного матеріалу, що містить низка статей авторки, вказує на важливе місце, яке посідають в інтерв'ю колишніх остарбайтерів розповіді про повоєнне облаштування, а також вплив на конструювання історії того факту, наскільки успішно/не успішно склалося життя оповідача загалом⁵⁰.

Отже, на даний час реалізовано значну кількість проектів із вивчення історії репатріації, котрі охоплюють широкий спектр проблемних питань. Більшість цих праць хронологічно закінчуються 1953 р. – часом завершення діяльності репатріаційних органів, тому вони мало додають знань про життя репатрійованих

громадян після їх повернення до Радянського Союзу. Оpubліковані спогади колишніх жертв нацизму показали широкі пізнавальні можливості біографчної оповіді як для реконструкції історичних подій, так і для розуміння особистого сприйняття людиною минулих подій її життя⁵¹. У цій роботі здійснено спробу поєднати в одному дослідженні вивчення законодавчо-правової регламентації та практичного втілення означеної політики в СРСР у рамках широкого хронологічного періоду та представлення індивідуального досвіду повоєнної адаптації колишніх примусових робітників і військовополонених, використовуючи методика усної історії.

У монографії пропонується дослідити повоєнну долю колишніх примусових робітників та військовополонених у радянському суспільстві на прикладі тих із них, які поверталися до Києва. Особливість становища репатріантів-киян, на котру мало уваги звертали дослідники, зумовлена офіційною забороною радянського уряду проживати їм у столиці України. Згідно з постановою РНК СРСР № 30-12с від 6 січня 1945 р. «Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною Армією і військами союзних держав»⁵², усі репатріанти повинні були обов'язково повертатися до своїх попередніх місць проживання, але їм заборонялося селитися в Москві, Ленінграді й Києві. Це рішення стосувалося доль десятків тисяч людей. Київ був чи не єдиним містом в Радянському Союзі, з котрого масово вивозилося населення на примусову працю під час нацистської окупації (понад 50 тис.)⁵³ та куди заборонено було йому повертатися після війни. При цьому в 1947 р. у столиці УРСР офіційно проживало понад 16 тис. репатріантів⁵⁴. Яким чином кияни і представники державної влади вирішували таку життєву колізію – становить науковий інтерес.

Для цього було визначено два напрями пошуку:

а) вивчення структури й діяльності системи радянських органів влади, які здійснювали організацію та контроль за повоєнним облаштуванням репатріантів;

б) дослідження певної колективної пам'яті в особистих спогадах колишніх примусових робітників про їх адаптацію до обставин повоєнного суспільства в столиці радянської України. Це дозволило з'ясувати як людина, як соціальний агент історії, не лише пристосовується до існуючої культури середовища, а й знаходить свої механізми та методи для життя в такому соціумі.

Як відомо, контроль за дотриманням заборони на проживання здійснювався за допомогою так званого паспортного режиму.

Суть якого коротко можна пояснити так. Єдиним документом – посвідченням особи – був паспорт, наявність якого давала право проживати в цьому місті. Репатріант із довідкою фільтраційної комісії, автоматично опинявся поза законом. Здійснюючи контроль за видачею паспортів жителям Києва, можна було контролювати процес прибуття населення в місто, у тому числі й повернення колишніх примусових робітників і військовополонених з Німеччини. Для цього в місті регулярно (щомісяця) перевірялися документи всіх жителів за місцем роботи, навчання і проживання. В разі відсутності паспорта людину впродовж 24 годин виселяли з Києва; вона також несла кримінальну відповідальність за порушення паспортного режиму. Питання дотримання паспортного режиму в столиці республіки розглядалося на самому високому урядовому рівні в УРСР, неодноразово обговорювалося на засіданнях ЦК Компартії України⁵⁵. Саме через процедуру отримання дозволів на проживання в Києві або пошук інших способів легалізації становища репатріантів в місті в дослідженні вдалося прослідкувати функціонування радянської системи нагляду та політичного контролю за ними й відповідно пристосування репатріантів до цієї системи.

Методологічною основою роботи стали напрацювання історії повсякденності⁵⁶. А саме положення теоретиків цього напрямку досліджень про існування «повсякденного спротиву» насиллю (активного чи пасивного) в умовах тоталітарних режимів. Мається на увазі виявлення різних буденних способів, за допомогою яких підневільні люди чинять непокору існуючій владі. У таких студіях важлива увага приділяється вивченню різних форм поведінки і стратегіям виживання людей у специфічних соціально-політичних умовах. У фокусі аналізу перебуває дослідження соціального з точки зору індивіда, його повсякденної свідомості та поведінки. В цій книзі, не випускаючи із поля зору офіційно-правову регламентацію поведінки як громадян СРСР у цілому, так і репатрійованих зокрема, планується дослідити групові та індивідуальні реакції останніх на існуючі норми та закони. Буде перевірено дієвість різних установок, визначено, котрі з них виконувалися, а які залишалися лише на папері. Важливо також звернути увагу на мотивацію дій репатріантів у соціальному середовищі повоєнного Києва, і таким чином їх зрозуміти. Такий підхід дозволить прослідкувати зміни у правовому та соціальному становищі колишніх оstarбайтерів і військовополонених у повоєнному

радянському суспільстві; проаналізувати способи їх соціалізації в режимному місті; з'ясувати, який вплив на особисте життя людини, мала примусова праця в Третньому райху.

Джерелами для цього дослідження стали документи архівів та біографічні інтерв'ю, записані з колишніми репатріантами у 2002–2010 рр. Матеріали архівів становлять урядові постанови, листування, документи про розгляд скарг і звернень колишніх військовополонених та остарбайтерів до відділу в справах репатріації при РНК (з березня 1946 р. Ради Міністрів) УРСР і аналогічних відділів при Київських обласній та міській радах депутатів трудящих. Ці документи зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО), Державного архіву Київської області (ДАКО) та Державного архіву міста Києва (ДАМК). Першочергове значення для вивчення структури і діяльності радянських силових органів, котрі здійснювали фільтрацію й подальший нагляд за репатріантами мали довідки та інформації Наркомату держбезпеки про хід перевірки й агентурно-оперативної роботи з ними із Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБ) і ЦДАГО України. Відомчі інструкції, накази та інші нормативні документи НКВС із Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС) дозволили пролити світло на організацію проведення фільтрації, подальшої перевірки й нагляду за репатріантами після їх повернення на своє постійне місце проживання.

Дослідження особистого досвіду адаптації колишніх репатріантів до повоєнного радянського суспільства виконане переважно на основі біографічних інтерв'ю з очевидцями, проведених авторкою за методикою усної історії у 2002–2010 рр. Двадцять інтерв'ю, які використані у цій роботі, були записані для інших проєктів: «Біографічної документації рабської та примусової праці в нацистській Німеччині»⁵⁷, «Книга пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау»⁵⁸, «Українські в'язні концтабору Маутгаузен: свідчення тих, хто вижив»⁵⁹. Деякі спогади, залучені до аналізу, вже опубліковано у збірниках документів⁶⁰.

Безпосередньо під час роботи над цією книгою було взято ще 20 інтерв'ю з киянами, які в роки війни перебували на примусовій праці в нацистській Німеччині. Пошук потенційних інформантів здійснювався переважно двома шляхами – приватним

чи так званим методом “сніжної кулі” й інституційним. Перший метод, який дуже розповсюджений в усноїсторичних розвідках, передбачав інтерв’ювання тих осіб, з котрими дослідник уже був попередньо знайомим, чи тих, чиї адреси або телефони отримав від перших респондентів. Інституційний метод передбачав звернення до різних установ – фондів, музеїв, громадських об’єднань тощо. Наразі авторка активно співпрацювала з Українською спільнотою в’язнів–жертв нацизму. Спочатку планувалося записати спогади виключно людей, що народилися, проживали під час війни в Києві, звідси були вивезені до Німеччини і сюди змогли повернутися. Але віднайти достатню кількість таких інформантів у досить короткий термін виявилось складним завданням. Тому бралися до уваги й ті свідчення оповідачів, які оселилися в столиці після війни. Таким чином, інформанти, колишні цивільні примусові робітники а також і військовополонені, становлять три групи:

- а) ті, хто народилися/проживали в Києві до війни, за німецької окупації і в повоєнний час;
- в) ті кияни, котрі змушені були підкоритися забороні й оселитися за межами столиці після війни;
- с) ті, хто оселилися в Києві у повоєнний час.

Дотриматися рівного представництва цих трьох груп не вдалося. Переважно записані спогади групи а) і с). Киян, які змушені були виїхати з Києва, вдалося розшукати тільки троє.

Як основний метод запису інтерв’ю обрано біографічне напівструктуроване інтерв’ю. Процедура його запису передбачала три фази проведення опитування: перша – відкрита, коли респондент у довільній формі розповідає про своє життя, друга – відкритих запитань, під час котрої дослідник, як правило, у хронологічному порядку задає запитання стосовно почутого, розпитує про періоди і моменти, що були опущені інформантом, третя – фаза уточнення⁶¹. Подальший аналіз отриманих біографічних оповідей проводився на основі транскрипту інтерв’ю. Біографію або життєву історію прийнято розуміти як розповідь, в якій відбувається реконструкція послідовності значимих для оповідача подій. Тому, під час інтерв’ю (в усякому разі на його початку) я намагалася не афішувати свій інтерес до повоєнного періоду життя інформанта. Розмова будувалася так, щоб оповідач сам відбирав сюжети для розповіді про своє життя. На етапі відкритих запитань, я прагнула більш чи менш детально реконструювати весь життєвий шлях людини. Порівнюючи розказану історію з істо-

рією життя, яке прожив інформант, можна з'ясувати, наскільки значущою для нього була проблема адаптуватися в Києві та як він її подолав.

Структурно книга складається із двох частин. У перших чотирьох розділах на основі архівних документів розглядається політика радянської держави стосовно репатріантів та її практичне втілення. У останніх двох розділах проведено аналіз повоєнного досвіду опитаних інформантів, а саме, яким чином колишні примусові робітники і військовополонені вписали свій повоєнний досвід в біографічну історію, якого значення вони надають описаним подіям, які сюжети є спільними й об'єднують більшість оповідей, який вплив мали досліджувані події на їхнє особисте життя.

¹ Земсков В. Репатриация перемещенных советских граждан // Война и общество, 1941–1945: В 2-х кн. – Кн. 2. – Москва, 2004. – С. 346.

² Марзеев А.Н. Записки санитарного врача. – К., 1965. – С. 151.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), Ф.582, оп. 4, спр. 439, арк. 3.

⁴ Дані на 1.02.1947 р. по підприємству Комбінат Донбасантрацит, трест Краснолучвугілля, шахта №16 ім. Кагановича / Державний архів Луганської області, Ф.Р-64., оп.2, спр.72., арк. 42.

⁵ Иванова Г.М. История ГУЛАГа. 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. – Москва, 2006. – С. 284

⁶ Там само.

⁷ Иванова Г.М. История ГУЛАГа. – С. 276.

⁸ Геллер М.Я., Некрич А.М. Утопия у власти. – Москва, 2000; Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы. – Москва, 1996; Стецовский Ю.И. История советских репрессий. – В 2т. – Москва, 1997; Иванова Г.М. История ГУЛАГа. 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. – Москва, 2006; Епплбом Е. История ГУЛАГа – К., 2006; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997; Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси. – К., 2002; Вронська Т.В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). – К., 2009.

⁹ Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). – К., 1995; Її ж. Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – Вип. 1. – К.,

1997. – С. 125–142; *Ї ж.* Феміда воєнної доби і цивільне населення // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* – Вип. 3. – К., 1999. – С. 100–119; *Зубкова Е. Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – Москва, 1999; *Weiner Amir.* Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. – Princeton University Press, 2001; *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. – 2-е изд. – Москва, 2008.

¹⁰ *Elliott Mark. R.* The United States and Forced Repatriation of Soviet Citizens, 1944–1947 // *Political Science Quarterly* – №38 – 1973. – С. 253–275; *Ders.* The Repatriation Issue in Soviet-American Relations, 1944–1947. – University of Kentucky, PhD, 1974; *Ders.* Pawns of Yalta. Soviet Refugees and America's Role in Their Repatriation. – Urbana; Chicago; London, 1982.

¹¹ Цитата за: *Goeken-Haidl U.* Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg. – Essen, 2006. – С. 27

¹² *Bethell N.* The Last Secret: Forcible Repatriation to Russia 1944–1947. – London, 1974.

¹³ *Jacobmeyer W.* Vom Zwangsarbeit zum Heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Westdeutschland 1945–1951. – Göttingen, 1985.

¹⁴ *Tolstoy N.* Victims of Jalta. – London; Sydney; Auckland; Toronto, 1978; *Толстой Н.Д.* Жертвы Ялты. – Париж, 1988.

¹⁵ *Hoffmann Joachim.* Die Geschichte der Wlassow-Armee. – Freiburg, 1984; *Хоффманн Й.* История Власовской армии. – Париж, 1990.

¹⁶ В боротьбі за Українську державу / М. Марунчак. – Вінніпег, 1990;. *Отець Семен Іжик.* Сміх крізь сльози. Спомини з років 1939–1947. – Вінніпег, 1961; *Глід С.* Фрагменти життя і мук. Спогади з часів німецької окупації України. – Лондон, 1955; *Данський О.* Хочу жити! Образки з німецьких концетраційних таборів. – Мюнхен, 1946; *Демчина А.* Зі Сходу на Захід. – К., 2000; *Ляшенко С.* Щоденник 1943–1957. – Ноттінгайм, 1975; *Мірчук П.* У німецьких млинах смерті. Спомини з побуту в німецьких тюрмах і концлагерях 1941–1945. – Нью-Йорк, Лондон. – 1957; *Сергієнко М.* В кігтях тиранів. Спогади українця червоноармійця. – Б.м., 1953; *Сайц Надя.* На перехрестях долі. – Львів, 1996; *Смерека Віра.* В німецькій неволі. 1942–1944. – Ужгород, 1998; *Фурсенко В.Г.* Ди-пи: дни и годы // В поисках истины. Пути и судьбы второй эмиграции: Сб. статей и документов. – Москва, 1997.

¹⁷ *Земсков В.Н.* К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1945 гг. // *История СССР.* – 1990. – № 4. – С. 26–41. *Его же.* Репатриация советских граждан в 1945–1946 годах. Опираясь на документы // *Россия XXI.* – 1993. – № 5. – С. 74–81; *Его же.* Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944–1956 гг.) // *Социологические исследования.* – 1995. – № 5 – С. 3–13; *Его же.* Репатриация перемещенных советских граждан // *Война и общество, 1941–1945: В 2-х кн.* / Отв. ред. Г.Н.Севастьянов; Ин-тут российской истории. Кн. 2-я. – Москва., 2004. – С. 331–359; *Шевяков А.А.* «Тайны» послевоенной репатриации // *Социологические исследования.* – 1993. – № 8; *Его же.* Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупационных зонах государств антигит-

леровской коалиции // Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. трудов. – Москва, 1994. – С. 195–222.

¹⁸ *Полян П. М.* Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. Москва, 1996; *Его же.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва, 2002.

¹⁹ *Земсков В.И.* Репатриация перемещенных советских граждан // Война и общество, 1941–1945. – С. 332.

²⁰ *Бичехвост А.Ф.* Репатриация советских и иностранных граждан: внутривосточные и международные аспекты (1944–1953 гг.): Дис ... д-ра ист. наук. – Саратов, 1996; *Арзамаскин Ю.Н.* Деятельность советских государственных и военных органов репатриации в 1944–1953 гг.: Дис ... д-ра ист. наук. – Москва, 2000.

²¹ *Филлиповых Д.Н.* Деятельность Советской военной администрации в Германии (1945–1949 гг.): исторический опыт и уроки: Дис ... д-ра ист. наук. – Москва, 1996; *Арзамаскина Н.Ю.* Деятельность советских военных органов репатриации в Германии в 1945–1950 гг.: Дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 2007.

²² *Бичехвост А.Ф.* Преступная и противоречивая политика. – Саратов, 1995; *Арзамаскин Ю.Н.* Репатриация советских и иностранных граждан в 1944–1953 гг.: военно-политический аспект. – М., 1999. *Его же.* Заложники второй мировой войны. Репатриация советских граждан в 1944–1953 гг. – М., 2001.

²³ *Вольхин А.И.* Деятельность органов государственной безопасности Урала и западной Сибири в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945: Дис. ... докт. ист. наук. – Екатеринбург, 2001.

²⁴ *Суслов А.Б.* Спецконтингент в Пермской области (1929–1953 гг.)// Уральский государственный университет – Екатеринбург; Пермь – 2003.

²⁵ *Вертилицкая Е.В.* Репатрианты в Свердловской области. 1944– начало 1950 гг. Дис. ... канд. ист. наук. – Екатеринбург, 2004.

²⁶ *Гребеницкова И.В.* Организационно-правовые основы осуществления репатриации в СССР : дис. ... канд. юрид. наук. – Екатеринбург, 2009.

²⁷ *Bonwetsch Bernd.* Die sowjetischen Kriegsgefangenen zwischen Stalin und Hitler // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – №2 – 1993; *Bonwetsch Bernd.* Sowjetische Zwangsarbeiter vor und nach 1945 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas – 41– 1993– Н. 4. – S. 532–546.

²⁸ *Wetzel Juliane.* Jüdisches Leben in München 1945–1951. Durchgangstation oder Wiederaufbau? – München, 1987; *Müller Ulrich.* Fremde in der Nachkriegszeit. Displaced Persons – Zwangsverschleppte Personen in Stuttgart und Württemberg-Baden 1945–1951. – Stuttgart, 1990; *Peters Christian.* Vom nationalsozialistischen Zwangsarbeiter zur Außenseiterexistenz als „Displaced Person“. Ein Kapitel aus der Geschichte der Arbeit // Mannheim – 1 – 1987; *Lembeck Andreas.* Befreit, aber nicht in Freiheit: DPs im Emsland, 1945–1950. – Bremen, 1997; *Wagner Patrick.* Displaced Persons in Hamburg: Stationen einer halbherzigen Integration 1945–1958. – Hamburg 1997; *Doiger Karsten.* Polenlager Jägerslust: polnische DPs in Schleswig-Holstein 1945–1949. –

Neumunster, 2000; *Oertel Christine*. Juden auf der Flucht durch Austria: jüdische DPs in der US-Besatzungszone in Österreich. – Wien, 1999.

²⁹ *Goeken-Haidl U.* Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg. – Essen: Klartext-Verl, 2006.

³⁰ *Ruggenthaler Peter, Iber Walter M.* (Hg.): «Hitlers Sklaven – Stalins 'Verräter'». Aspekte der Repression an Zwangsarbeitern und Kriegsgefangenen. Eine Zwischenbilanz. – Innsbruck, Wien, Bozen 2010.

³¹ Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich / Hrsg. von Alexander von Plato, Almut Leh und Christoph Thonfeld unter Mitarbeit von Elena Danchenko, Joachim Riegel und Henriette Schlesinger. – Wien; Köln; Weimar, 2008; *Hitler's Slaves: Life Stories of Forced Laborers in Nazi-Occupied Europe* / ed. by Alexander von Plato, Almut Leh, and Christoph Thonfeld. – N.Y., 2010.

³² *Hansen Imke und Belanovich Alesja*. Zwangs- und Sklavenarbeit in Belarus: Erfahrung, Verarbeitung und Erzählung; *Lapan Tetyana*. Die Westukraine und die Erfahrungen der Zwangsarbeit; *Grinchenko Gelinada*. Ehemalige „Ostarbeiter“ berichten. Erste Ausweitungen eines Oral-History-Projekt aus der Ostukraine; *Timofeyeva Natalia*. Erfahrungen aus der sowjetischen Provinz. Bürger der ehemaligen UdSSR als Zwangsarbeiter in der Nazi-Deutschland // Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich. – S. 207–264.

³³ *Wyman, Mark*. DPs: Europe's displaced persons, 1945–1951 – Itaca/NY 1998.

³⁴ *Luciuk Lubomyr Y.* Searching for a place. Ukrainian Displaced Persons, Canada, and the Migration of Memory – Toronto, 2000.

³⁵ *Dyczok Marta*. The grand alliance and Ukrainian refugees. – Oxford, 2000.

³⁶ *Boeckh K.* Stalinismus in der Ukraine. Die Rekonstruktion des sowjetischen Systems nach dem Zweiten Weltkrieg. – Wiesbaden, 2007 – S. 291–327.

³⁷ *Penter Tanja*. Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass, 1929 bis 1953 – Essen, 2010 – S. 326–337.

³⁸ *Blackwell Martin J.* Regime City Of The First Category: The Experience Of The Return Of Soviet Power To Kyiv, Ukraine, 1943-1946, Indiana University, 2005.

³⁹ *Коваль М.* „Остарбайтери“ України – раби Гітлера, ізгої Сталіна // Політика і час – 1998 – № 9, 10; *Його ж.* Гірка доля українських оstarбайтерів // Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. – К., 2000. – С. 212 – 226; *Його ж.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 pp.) – К., 1999. – С. 170–196.

⁴⁰ *Буцько О.В.* Репатріація українських громадян (1944–1946 pp.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 143 – 158; *Її ж.* „С возвращеньцем“: судьба українских граждан, репатриированных на Родину // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 2. – К., 1998. – С. 148–162; *Її ж.* В неоплаченом долгу: к вопросу о компенсации труда рабов

третього рейха // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 4. – К., 2000. – С. 90–95.

⁴¹ *Меляков А.В.* Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2002.

⁴² *Ковальський М., Ченцов В.* Полинний присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1995. – № 1–2. – С. 60–68; *Карпова А., Виноградова Л.* Документи з фільтраційних справ остарбайтерів Херсонщини // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 431–437; *Полетун Н.* Фільтраційні справи з фондів Держархіву Чернігівської області: документальний начерк // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 438–441.

⁴³ *Потільчак О.В. Терентьев М.* Перевірочно-фільтраційні пункти НКВС СРСР для “переміщених осіб” на Волині у 1944 році // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: Наук. зб.: Вип. 30: Матеріали XXX Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 24–25 березня 2009 р. – Луцьк, 2009. – С. 292–297. *Його ж.* Нормативно-правове регулювання процедури спеціальної перевірки «переміщених осіб» органами внутрішніх справ і державної безпеки України (1944–1947 рр.): історичний аспект // Вісник Черкаського університету / Серія історичні науки. – Вип. 201. – Час. II. – 2011. – С. 124–130.

⁴⁴ *Лапан Т.* Процес репатріації та система репатріаційних органів в СРСР (з оглядом на Галичину) // Ефективність державного управління: зб. наук. пр. Львів. регіонал. ін-ту держ. управління Нац. акад. держ. управління при Президентові України – Львів, 2004. – Вип. 5. – С. 164–171; *Його ж.* Українські жінки на примусових роботах у Третьюму Райху // Україна модерна – 2007 – № 11 – С. 127–138; *Його ж.* Усні свідчення галичан-остарбайтерів: специфіка примусового досвіду // Схід-Захід. – 2008. – Вип. 11–12. – С. 198–223; *Його ж.* Особливості спогадів жителів Західної України про рабську та примусову працю в нацистській Німеччині // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. / НАН України Ін-т історії України. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 73–86.

⁴⁵ *Айсфельд А.* Репатриация на чужбину... (репатриация советских немцев 1946–1947 гг.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКГБ–КГБ – 2007–№2(29) – С. 99–119; *Айсфельд А., Мартыненко В.* Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси у 2-х кн. Кн.1. – К., 2010. – С. 595–643; *Айсфельд А., Мартыненко В.* Фільтрация и оперативный учёт этнических немцев Украины органами НКВД–НКГБ–МВД–КГБ во время Второй мировой войны и в послевоенные годы // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКГБ–КГБ –№2(35)–2010– С. 79–164.

⁴⁶ *Куницький М.П.* Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор): Монографія. – Луцьк, 2007

⁴⁷ *Гальчак С.Д.* «Остарбайтери» з Поділля (1942–1947): дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002; *Його ж.* На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.). – Вінниця, 2009.

⁴⁸ Грінченко Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни» – Харків, 2010. *Ї ж.* Українські оstarбайтери в системі примусової праці Третього району: проблеми історичної пам'яті: дис... док. іст. наук: 07.00.06. – К. 2011.

⁴⁹ Грінченко Г. Українські оstarбайтери в системі примусової праці Третього району: проблеми історичної пам'яті. – С. 2.

⁵⁰ Грінченко Г. Усні свідчення колишніх оstarбайтерів: спроба аналізу // Україна модерна – 2007. – № 11 – С. 111–126; *Ї ж.* Автобіографічні конструкції та стратегії саморепрезентацій в інтерв'ю-спогадах колишніх українських оstarбайтерів (попередні результати дослідження) // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. / НАН України Ін-т історії України. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 65–72.

⁵¹ Пам'ять заради майбутнього. Спогади. – К., 2001; Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Харків, 2004; Спогади – терни: про моє життя німецьке... : спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / [голов. ред., вступ. ст. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва]. – Х., 2008.

⁵² Полян П. Жерты двух диктатур. – С. 359, 367.

⁵³ Пастушенко Т.В. Оstarбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953). – К., 2009. – С. 84.

⁵⁴ ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 7, спр. 5820. – Арк. 54.

⁵⁵ Вронська Т.В. Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 125–142.

⁵⁶ Людке А. История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти – Москва, 2010; Пушкарева Н.Л. История повседневности: предмет и методы // Социальная история. Ежегодник 2007. – Москва, 2008 – С. 9–54; Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. – 2007. – №1. – С. 174-184; *Ї ж.* Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ, 2009. – №15. – С. 46–56.

⁵⁷ Докладніше див.: Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich / Herausgegeben von Alexander von Plato, Almut Leh und Christoph Thonfeld unter Mitarbeit von Elena Danchenko, Joachim Riegel und Henriette Schlesinger. – Wien, 2008. Режим доступу: <http://www.zwangsarbeit-archiv.de>.

⁵⁸ Gedächtnisbuch für die Häftlinge des KZ Dachau. Internationalen Wanderausstellung „Namen statt Nummern“. – Augsburg, 2008. Режим доступу: <http://www.gedaechtnisbuch.de>.

⁵⁹ Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Спогади тих, хто вижив / Упор. Т. Пастушенко, М. Шевченко – К., 2009.

⁶⁰ «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів / гол. ред. В.А. Смолій, упоряд. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. – К., 2006. Режим доступу: http://www.history.org.ua/index.php?urlcrnt=LiberUA/select_PDF.php&isbn=966-02-3647-6; <http://www.warmuseum.kiev.ua/rus/tobulanevolia.shtml>. “Прошу вас мене не забувати”: усні історії українських остарбайтерів / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. – Харків, 2009;

⁶¹ Щодо методики проведення біографічного інтерв'ю див.: *Розенталь Г.* Реконструкція рассказов о жизни: принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики в биографических нарративных интервью // Хрестоматия по усной истории / Пер., сост, введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой. – СПб, 2003 – С. 323–324; *Rosenthal Gabriele.* Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibung. – Frankfurt am Main, 1995; *Yow Valerie Raleigh.* Recording oral history: a guide for the humanities and social sciences. – 2nd ed.– Oxford, 2005 – S. 225–236; *Грінченко Г. Г.* Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: Для студентів і аспірантів. – Х., 2007 – С. 10–13; *Plato von Alexander.* Interview-Richtlinien // *Hitlers Sklaven. Lebensgeschichte Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich...* – Wien; Köln; Weimar, 2008. – S. 443–450.

Розділ І.

Політико-правове становище репатріантів у радянському суспільстві

«Діалектика» ставлення радянської влади до репатріантів впливала часто із взаємовиключаючих протилежних підходів, котрі умовно можна назвати: ідеологічний та прагматичний. У Радянському Союзі власні громадяни, які бували за кордоном або мали контакти із представниками інших, особливо капіталістичних, країн, неодмінно викликали підозру і недовіру. Це було зумовлене політикою ізоляціонізму й боротьбою з інакодумством, котра проводилася більшовицькою владою від самого початку її існування. Закони СРСР кваліфікували вчинки та наміри цих людей як злочин проти держави. Таке бачення було міцно впроваджене й у свідомість пересічних громадян. У Кримінальному кодексі РСФРР (редакція 1926 р.)¹ була спеціальна глава І «Злочини державні», котра складалася із двох частин: контрреволюційні злочини (статті 58-1 – 58-14) та «особливо для Радянського Союзу небезпечні злочини» проти порядку управління (статті 59-1 – 59-13). Ця глава увійшла також до кримінальних кодексів усіх союзних республік СРСР (КК УСРР статті 54) і діяла з різними змінами та доповненнями до кінця 1958 р. Статті цієї глави мали основоположний характер, були юридичною базою для застосування політичних репресій. Розпливчата термінологія, не чітко визначені формулювання розширювали коло осіб, які підлягали юридичній відповідальності, посилювали санкції проти них. Наприклад, згідно із статтею 58-1 контрреволюційними визнавалися дії, спрямовані не лише на повалення існуючого ладу, а й на його «підрив та послаблення». У статті 58-3 прямо оголо-

щувалися злочинними «стосунки з іноземними державами або їх окремими представниками», з метою схилення їх до збройного втручання, у разі оголошення війни, в чому б це сприяння не виражалося. Покаранням за ці злочини призначався розстріл з конфіскацією майна, за пом'якшуючих обставин – позбавлення волі не менше ніж на 5 років і конфіскація майна. Заклучний припис «у чому б це сприяння не виражалося» надавав можливості для кваліфікації як злочинних будь-яких контактів з іноземними державами нарівні з обвинуваченнями в шпигунстві, антирадянських заколотах, шкідництві, контрреволюційній агітації й т.ін.

Як злочинні кваліфікувалися й дії радянських громадян, котрі відмовилися повертатися до Радянського Союзу. 21 листопада 1929 р. Президія Центрального Виконавчого Комітету (далі ЦВК) СРСР ухвалила постанову, котра передбачала розглядати відповідну відмову «як перехід у табір ворогів робітничого класу і селянства та кваліфікувати як зраду»². Такі особи оголошувалися поза законом, а їх майно підлягало конфіскації, а саму людину належало розстріляти через 24 години після засвідчення її особи.

У 1934 р. було запроваджено новий склад злочину – «зрада батьківщині» – 8 червня ЦВК СРСР доповнив Положення про державні злочини статтями про зраду батьківщині³. До Кримінального кодексу РСФРР було внесено додаткові статті під номерами 58–1-а, 1-б, 1-в, 1-г (і відповідно до КК УСРР ст. 54–1-а, 1-б, 1-в, 1-г). Як «зрада батьківщині» кваліфікувалися дії здійснені громадянами СРСР на шкоду її воєнній могутності, державній незалежності або недоторканності території «як-от: шпигунство, видача військової чи державної таємниці, перехід на бік ворога, втеча або переліт за кордон». Відповідні статті КК передбачали як міру покарання за ці злочини розстріл з конфіскацією всього майна, а за пом'якшуючих обставин – 10 років позбавлення волі. Юридично невизначені слова «як-от» вказували, що цей перелік не був вичерпним. Наступна репресивна практика каральних органів дала чимало прикладів розширювального тлумачення цих статей.

Стаття 58–1-в передбачала в разі втечі чи перельоту за кордон військовослужбовця репресії й щодо членів його сім'ї. Найближчі родичі останнього (не залежно від того, знали вони про підготовку зради чи ні) каралися позбавленням волі строком від 5 до 10 років із конфіскацією майна або ж позбавленням виборчих прав та засланням до Сибіру строком на 5 років. Тобто переслі-

дувань зазнавали особи, абсолютно не винні у будь-яких проти-правних діях. Суворо каралося також недонесення про підготовку зради⁴. Перехід військовослужбовця на сторону противника, самовільний відступ із даної диспозиції в умовах бою входили до переліку військових злочинів (статті 193 КК РСФРР) і каралися смертю, а члени його родини також підлягали арешту або заслання незалежно від того, знали вони про його наміри чи ні.

Воєнна катастрофа 1941 р., коли значні території з цивільним населенням за досить короткий термін були окуповані противником, а кількість полонених військовослужбовців РСЧА обчислювалася в мільйонах, викликала відповідну реакцію керівництва Радянського Союзу – посилення репресій, у першу чергу щодо військових. Серед низки відповідних документів першою була постанова Державного комітету оборони (далі – ДКО) СРСР від 16 липня 1941 р. про арешт та передачу під суд військового трибуналу дев'яти генералів Західного, Північно-Західного й Південного фронтів «за боягузтво, що ганьбить звання командира, бездіяльність влади, відсутність розпорядливості, здачу зброї противнику без бою і самочинне залишення бойових позицій»⁵. Наказ Ставки Верховного Головнокомандування (далі – ВГК) Червоної армії № 270 від 16 серпня 1941 р. визначав здачу в полон як дезертирство та «зраду батьківщини», покарання за котрі зазнавали не лише військовослужбовці, а й члени їх родин: сім'ї командирів і політпрацівників належало арештовувати, а солдатські – позбавляти державної допомоги⁶.

Проте дійсність вносила свої корективи. Проблему військово-полонених і оточенців мала вирішити постанова ДКО № 1069 сс від 27 грудня 1941 р. про перевірку й фільтрацію «колишніх військовослужбовців Червоної армії», які вийшли з оточення, та звільнених із полону. На виконання цієї постанови було видано відповідні накази Наркомату внутрішніх справ № 001735 від 28 грудня та Наркомату оборони СРСР за №0521 від 29 грудня, котрі регламентували порядок перевірки останніх⁷. Усі звільнені військовослужбовці чи ті, які втекли з німецького полону, через армійські збірно-пересильні пункти (ЗПП) направлялися до спеціальних фільтраційних таборів НКВС (вони існували з січня 1942 р. до січня 1946 р.), в яких провадилася робота по виявленню серед них «зрадників батьківщини», шпигунів і диверсантів. Після перевірки ті з них, на котрих не було знайдено компрометуючих матеріалів, направлялися на поповнення ді-

ючої армії. Отже, через півроку після початку бойових дій запроваджувалася формальна процедура для з'ясування обставин полонення, поведінки військовослужбовців у неволі й ступеня їх відповідальності.

Перші законодавчі документи щодо визначення ступеня відповідальності для цивільних осіб, що перебували на окупованих Вермахтом радянських територіях, з'явилися на початку 1942 р. Наказ прокурора СРСР від 15 травня 1942 р. № 46 сс «Про кваліфікацію злочинів осіб, які перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів у районах, тимчасово захоплених ворогом», роз'яснював, за які дії настає кримінальна відповідальність. За ст. 58–1-а – зрада батьківщині – до вищої міри покарання або до 10 років ув'язнення підлягали «радянські громадяни, що перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів, а також виконували вказівки німецької адміністрації по збиранню продовольства, фуражу та речей для потреб німецької армії, по відбудові промислових і комунальних підприємств [...] шпигуни, провокатори, донощики»⁸.

Таємна постанова ДКО СРСР від 24 червня 1942 р. «Про членів сімей зрадників батьківщини» встановлювала порядок, за яким підлягали арешту й заслання родичі військовослужбовців і цивільних осіб, засуджених судовими органами або Особливою нарадою при Наркоматі внутрішніх справ СРСР до вищої міри покарання за статтею 58–1-а. До вже існуючого з 1934 р. переліку злочинів додавалися: сприяння німецьким окупантам, служба в каральних або адміністративних органах противника, навіть «спроба зради батьківщини» чи «зрадницькі настрої», а також відступ разом із окупантами⁹. Таким чином, у 1942 р., – період найбільш масової депортації цивільного населення з України до Третього райху – сотні тисяч невольників, що працювали в економіці Німеччини та її союзників, радянським законодавством були визначені як злочинці. Їх дії розглядалися як кримінальні: «виконували вказівки німецької адміністрації», «відступали разом з окупантами», нарівні з тими, котрі служили у поліції й допомагали окупаційній владі цих робітників вивозити.

Постанова пленуму Верховного Суду СРСР № 22/М/16/У сс від 25 листопада 1943 р. «Про кваліфікацію дій радянських громадян, що надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками» більш чітко розмежовувала такі провини, як «зрада батьківщини» і «співпраця з ворогом». Гро-

мадяни, котрі допомагали окупантам у здійсненні їх економічних заходів – відбудові промислових підприємств, транспорту, збиранні продовольства та фуражу підлягали покаранню за «співпрацю з ворогом»¹⁰.

Черговою постановою Президія Верховного суду СРСР «Про кваліфікацію самовільного переходу лінії фронту на бік противника» від 7 березня 1944 р. знову продовжила практику розширювального тлумачення закону на шкоду обвинувачуваному. Перший пункт цього документу декларував, що «самовільний перехід лінії фронту на бік ворога особою, яка не перебуває на військовій службі, здійснений з метою надання сприяння ворогу або, хоча б і без такої мети, але з ворожих намірів до Радянської влади, повинен розглядатися як акт зради батьківщини та кваліфікуватися за ст. 58–1-а КК РРФСР та відповідними статтями КК інших союзних республік»¹¹. Другий пункт згаданої постанови передбачав відповідне покарання і для «пособників». «Перехід лінії фронту без намірів свідомо сприяти ворогу», а лише у статусі «підлеглого» окупаційній владі вже кваліфікувався як «акт сприяння ворогу» за ст. 58–3 КК РРФСР та відповідних статей КК інших союзних республік¹². Коментуючи цей документ Тамара Вронська наголошувала, що, замінивши слово «кордон», як це було у ст.58–1-в (ст. 54–1-в КК УСРР), де йшлося про відповідний злочин військовослужбовців, на «лінію фронту», вища судова інституція держави автоматично розширила коло «злочинців» не лише за рахунок «зрадників» із числа цивільних, а й їх родичів, оскільки згідно з постановою від 7 березня 1944 р., вони цілком легітимно підпадали під дію кримінального законодавства¹³.

Практичним виявленням «зрадників батьківщини» із числа військовослужбовців, котрі були у німецькому полоні або в оточенні, займалася військова контррозвідка – особливі відділи НКО (з квітня 1943 р. – «СМЕРШ»). Цивільними громадянами, які співпрацювали з ворогом, пошуком останніх, розслідуванням їх справ та покаранням займалися територіальні органи Наркомату внутрішніх справ¹⁴. Робота по виявленню таких осіб проводилася шляхом відповідних оперативних методів і заходів, а також під час обліку й перереєстрації населення в період паспортизації на щойно звільнених територіях. Перепрописка за задумом НКВС, мала на меті відновити облік населення, «надати сприяння судово-слідчим та адміністративним органам у розшуку необхідних осіб»¹⁵. За даними паспортного відділу Головного управління мі-

ліції Наркомату внутрішніх справ СРСР за 1943 р., під час такої переписки в місцевостях, визволених від німецьких окупантів, органи міліції виявили 66,5 тис. осіб, які працювали по обслуговуванню Вермахту і в окупаційних установах, а також 12,8 тис. осіб, чії найближчі родичі відступили з ворогом¹⁶.

Отже, на час виходу Червоної армії на державний кордон СРСР (26 березня 1944 р.) й звільнення тогочасної території України від військ нацистської Німеччини та її союзників (23 жовтня 1944 р.), вже було підготовлено відповідну нормативну базу, згідно з котрою сам факт полонення або перебування на території Райху цілком легітимно кваліфікувався як «зрада батьківщини», «пособництво», «акт сприяння ворогу» (залежно від обставин); до кримінальної відповідальності притягувалися і члени родин «злочинців».

Зміна воєнно-політичної обстановки в 1944 р. – перенесення бойових дій Радянської армії на територію держав Європи, висадка англо-американських військ у Франції, підготовка до міжнародних переговорів щодо повоєнного поділу світу між союзниками по антигітлерівській коаліції, а головне, гостра потреба в робочій силі для відбудови зруйнованої країни – все це внесло певні корективи у ставлення влади до мільйонів громадян СРСР, що опинилися в роки війни за кордоном. На перший план вийшло питання організації повернення працездатного населення та його ефективного використання в економіці держави. Про зміни в офіційному ставленні до цивільних примусових робітників і військовополонених, котрі опинилися за кордоном, було оголошено в урядовому зверненні, опублікованому 11 листопада 1944 р. у газеті «Правда» в формі інтерв'ю з щойно призначеним уповноваженим Раднаркому СРСР у справах репатріації, генералом Пилипом Голиковим¹⁷. Чутки про очікувані репресії щодо репатріантів він назвав «безглуздя» та «нечуваною брехнею», яку навіть якось незручно й «зайве спростовувати». Офіційну позицію керівництва СРСР було висловлено так: «У радянських колах вважають, що навіть ті із радянських громадян, котрі під німецьким насиллям і терором здійснили дії, що суперечать інтересам СРСР, не будуть притягнуті до відповідальності, коли вони стануть чесно **виконувати свій обов'язок** (виділено – Авт.) після повернення на Батьківщину... Всім радянським громадянам, котрі повертаються, надається повна можливість негайно взяти активну участь у розгромі ворога та досягненні перемоги, одним – зі збро-

єю в руках, іншим – на виробництві, третім – у галузі культури»¹⁸. З одного боку, це був суттєвий відступ від попередніх трактувань у таємних урядових постановах військового полону й примусової праці на ворога як злочинної діяльності, а з іншого, – обмовка («якщо вони стануть чесно виконувати свій обов'язок») не залишала сумнівів, що умовою повернення репатріантів до своїх рідних домівок і сімей є їх цілковита лояльність до радянської влади, готовність робити те, що накажуть, працювати там, де вкажуть. Адже будь-яке їх невдоволення або «необережне» слово можна було витлумачити (згідно з існуючими законами) як зраду.

Указ Президії Верховної Ради СРСР від 7 липня 1945 р. «Про амністію в зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною»¹⁹ продовжив низку державних постанов, котрими забезпечувалися права репатріантів як громадян Радянського Союзу. Згідно із цим документом від покарання звільнялися особи, засуджені на строк не більше трьох років за адміністративні правопорушення, передбачені Указом «Про військове становище» від 22 червня 1941 р., порушення трудової дисципліни, а також за певні види злочинів, котрі кваліфікувалися як воєнні. Зокрема цей законодавчий документ звільняв від відповідальності насамперед військовослужбовців (читай військовополонених), яких могли звинуватити в «самочинному залишенні поля бою (КК РСФРР ст.193–14), військовому шпигунстві (ст. 193–16), листуванні та стосунках із особами, що належали до армії противника (ст. 193–15), втраті й псуванні військового майна та обмундирування, у втечі, залишенні військової частини, ухилянні від військової служби» тощо. Значення Указу про амністію виходило далеко за межі прописаних у документі категорій «злочинів», він продемонстрував не лише наміри, а й певні дії влади, яка «пробачала» громадянам їх «провини і проступки», які вони здійснили в умовах війни та ворожої окупації.

Постанова Президії Верховної Ради СРСР від 1 грудня 1945 р. «Про внесення у списки виборців репатрійованих громадян СРСР»²⁰ надала останнім рівні з усіма іншими виборчі права. Зрозуміло, що в Радянському Союзі результат виборів був наперед визначений. Однак позбавлення виборчих прав – важливої складової політичних прав громадянина СРСР – спричиняло цілу низку дискримінаційних заходів – як-от звільнення з роботи, виключення зі школи чи вищого навчального закладу, виселення, позбавлення продуктових карток тощо. Тому постанова

від 1 грудня 1945 р. була досить важливим кроком до легітимації репатріантів у радянському суспільстві.

Після прибуття колишніх військовополонених і цивільних примусових робітників до СРСР виникла необхідність вирішення багатьох соціальних проблем, пов'язаних з їх облаштуванням. З державного бюджету виділялися кошти для надання матеріальної допомоги репатрійованим громадянам, причому не тільки в дорозі, а й безпосередньо після прибуття на місце постійного проживання²¹. Так, Українській РСР для цієї мети було виділено 20 млн рублів. Станом на 1 січня 1946 р. на допомогу 517 148 репатріантам використали 6 659 425 руб.²². Відповідно до постанови РНК СРСР від 10 вересня 1945 р. №2307 тим з них, котрі поверталися у міста, не пізніше ніж через місяць мали видати картки на хліб та продукти за нормами, передбаченими для робітників промисловості. А ті, які поверталися в сільську місцевість, повинні були отримувати щомісяця муку (10 кг), овочі й картоплю (15 кг) на одну людину²³.

Упродовж 1944–1948 рр. радянським урядом було прийнято 67 постанов із різних питань правового і соціального становища репатріантів²⁴. Серед найбільш важливих відповідних документів були: «Про порядок призначення й виплати пенсії військовослужбовцям, котрі отримали інвалідність під час перебування на службі у Червоній армії, на флоті та в полоні» (9 липня 1946 р.) і «Про порядок призначення й виплат державної допомоги багатодітним та самотнім матерям, репатрійованим у СРСР» (19 вересня 1946 р.)²⁵.

30 вересня 1946 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила чергову постанову про розповсюдження пільг на колишніх військовополонених, встановлених для демобілізованих воїнів Радянської армії. Інформацію щодо їх прав, прийнятих цим урядовим документом, було опубліковано в газеті «Известия» (23 жовтня 1946 р.), а також надіслано Управлінням уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатрійованих громадян усім державним установам. У перших рядках цієї постанови наголошувалося: «Всі репатріанти, направлені до місця постійного проживання або для роботи в промисловості у складі трудових батальйонів, є повноправними радянськими громадянами й на них розповсюджується радянське трудове законодавство; вони користуються всіма правами й пільгами, як і робітники підприємств і будівництв»²⁶. На колишніх військовополонених розповсюджувалися ті ж самі

пільги, що й на демобілізованих із Радянської армії. Після прибуття на місце проживання їм гарантували надання роботи за спеціальністю і виділення матеріальної допомоги для організації власного господарства (грошова позика, безкоштовний лісоматеріал). Інваліди, в тому числі й ті, котрі стали ними у Німеччині, мали право на пенсію. Остарбайтерам зберігався безперервний загальний трудовий стаж, а інвалідам до трудового стажу зараховувався ще і період роботи в Німеччині. Багатодітні репатріантки також мали право на допомогу та пільги²⁷.

Цитований документ і багато інших постанов, ухвалених урядом СРСР, свідчать про поступове створення сприятливих умов для соціальної адаптації репатріантів у повоєнному радянському суспільстві, особливо стосовно найбільш безпорадних із них – матерів, неповнолітніх дітей та інвалідів. З іншого боку, сам факт появи подібного документу з роз'ясненням прав репатріантів свідчить про те, що в реальному житті ці постанови нічого не значили, і дуже часто порушувалися. Реагуючи на численні скарги колишніх репатріантів, у 1948 р. Генеральний прокурор СРСР у спеціальному листі до Прокурорів республік, країв і областей вимагав вжити «необхідних заходів» для охорони законних прав цієї категорії громадян. Він повідомляв про численні факти порушення законодавства: «Окремі радянські працівники продовжують виявляти огульну недовіру до репатрійованих радянських громадян, не приймати їх на роботу, не надавати колишнім військовополоненим роботи із врахуванням набутої ними раніше спеціальності, посилаючись при цьому на факт їх перебування у полоні. Відмічено факти необґрунтованого зняття з роботи колишніх військовополонених і примусово вигнаних радянських громадян»²⁸.

Цей лист Прокурора не був останнім рубежем у справі повернення громадянських прав колишнім остарбайтерам та військовополоненим. Радянська держава поступово й дозовано відновлювала їх політичний статус у суспільстві. Їм було дозволено повернутися до країни і звільнено від кримінального переслідування за «працю на ворога», надано гарантії соціального захисту, але вони довго не мали права вибору місця проживання й роботи. Впродовж багатьох років після повернення на батьківщину зберігався пильний контроль та нагляд за цією категорією громадян. Серед структур, які їх здійснювали, були й органи репатріації.

¹ Уголовный Кодекс РСФСР. Режим доступу: (<http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1241189>)

http://ru.wikisource.org/wiki/Уголовный_кодекс_РСФСР_1926_года/Редакция_05.03.1926

² *Иванова Г.М.* История ГУЛАГа. 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. – Москва, 2006. – С. 75.

³ *Иванова Г.М.* История ГУЛАГа. 1918–1958 – С. 81.

⁴ Детальніше про переслідування членів родин «злочинців» див.: *Вронська Т.В.* Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.) – К., 2009.

⁵ 1941 год: В 2-х кн. / Л.Е. Решин и др. (сост.); В.П. Наумов (науч. Ред.). – (Россия. XX век. Документы) кн. 2. – М., 1998. – С. 472–473.

⁶ 1941 год: В 2-х кн. Кн. 2. – М., 1998. – С. 476–479.

⁷ *Петров Никита.* История империи ГУЛАГ. Режим доступу: <http://www.pseudology.org/GULAG/Glava09.htm>

⁸ Цитата за: *Вронська Т.В.* Феміда воєнної доби... – С. 105–106.

⁹ Там само. – С. 102.

¹⁰ Там само. – С. 107.

¹¹ *Вронська Т.В.* Заручники тоталітарного режиму... – С. 45.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Див детальніше: *Вронська Т.В.* Феміда воєнної доби і цивільне населення – С. 100–119.

¹⁵ *Попов В.П.* Паспортная система в СССР (1932–1976) // Социс. – 1995. – №8. – С. 7.

¹⁶ Там само.

¹⁷ *Полян П.* Жертвы двух диктатур... – С. 38–339.

¹⁸ Правда. – 1944. – 11 листопада.

¹⁹ Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР 1938–1961 г. – Москва, 1961 – С. 851– 852.

²⁰ Всі відділи у справах репатріації мали прозвітувати про участь репатрійованих громадян у виборах до Верховної ради СРСР. Див.: ЦДАВО України, Ф.Р-2, оп. 7, спр. 5820, арк. 34–38.

²¹ Розпорядження РНК СРСР №2863рс від 22.02.1945 «Про встановлення репатрійованим радянським громадянам, тим, що особливо потребують, грошової допомоги не більше ніж 300 карбованців на одну людину» (*Полян П.* Жертвы двух диктатур... – С. 551).

²² ЦДАГО України, Ф., 1, оп. 23, спр. 2614, арк. 29.

40 Розділ І. Політико-правове становище репатріантів

²³ Там само, спр. 4351, арк. 11.

²⁴ *Гальчак С.Д.* На узбіччі суспільства... – С. 618.

²⁵ ЦДАВО України, Ф.Р-2, оп. 8, спр. 2196, арк. 131.

²⁶ *Гальчак С.Д.* На узбіччі суспільства... – С. 618.

²⁷ ДАКО, ф. Р-880, оп. 2, спр. 34, арк. 58.

²⁸ Там само.

²⁹ Государственный архив Российской Федерации. – Ф 8131, оп. 38, д. 485, л. 67. (Копію документу надала Т. Вронська)

Розділ II.

Діяльність органів репатріації в Україні: структура, функції та компетенція

Діяльність органів репатріації СРСР можна розглядати у двох площинах: як результат домовленостей держав – членів антигітлерівської коаліції – щодо післявоєнного облаштування Європи, а також як частину внутрішньої політики Радянського Союзу¹. Угоди, підписані в Ялті на Кримській конференції 10 і 11 лютого 1945 р.² та у Галле 22 травня 1945 р.^{*} чітко продемонстрували політику СРСР, США й Великобританії стосовно військових і цивільних осіб, що перебували в зонах дій союзників³. Домовленості між ними створили формальну правову основу для діяльності радянських органів репатріації в країнах Західної Європи та визначили долю мільйонів людей, не лише надавши їм право, а й зобов'язавши повернутися на свою батьківщину⁴. Підготовка цих міжнародних угод супроводжувалася паралельним створенням спеціальних структур усередині СРСР. Як далеко сягали межі компетенції репатріаційних органів на території Радянського Союзу? Чи стали вони захисниками прав і виразниками інтересів колишніх оstarбайтерів та військовополонених у СРСР чи, навпаки, були частиною репресивного апарату тоталітарної держави? Дати відповіді на ці запитання означає визначити місце й роль репатріаційних органів у системі державної влади повоєнного радянського суспільства, а також у житті колишніх репатріантів.

^{*} План передачі через лінію фронту військ колишніх військовополонених та цивільних осіб, звільнених Червоною армією і військами союзників.

Структура

Перші офіційні рішення щодо підготовки організації повернення радянських громадян до СРСР було ухвалено у серпні 1944 р.** В жовтні того ж року створено спеціальний апарат уповноваженого Раднаркому СРСР (з березня 1946 р. – Ради Міністрів) у справах репатріації на чолі з генералом П. Голиковим (колишнім начальником Головного розвідувального управління Генерального штабу Червоної армії)***. Табірна інфраструктура репатріації складалася із 127 фронтових і 57 армійських збірно-пересильних пунктів (ЗПП) Наркомату оборони (НКО), організованих на території Західної та Східної Європи, в котрих одночасно могли перебувати близько півтора мільйона осіб. У роботі з репатріантами було задіяно понад 37 тис. радянських військовослужбовців⁵. Безпосередньо на демаркаційній лінії союзних військ у Німеччині й Австрії для обміну переміщеними особами із союзниками було організовано дев'ять прийомно-передавальних пунктів (ППП)⁶. Другим, тилowym «ешелоном» репатріації стали 35 збірно-пересильних таборів (ЗПТ), створених у прикордонній зоні Радянського Союзу, які об'єднувалися в пункти і підпорядковувалися Народному комісаріату оборони (ЗПП НКО)⁷.

Одночасно почали організовуватися відповідні органи в Україні. Згідно з постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 31 серпня 1944 р. при уряді республіки було створено відділ у справах репатріації радянських громадян на чолі з Михайлом Зозуленком, а починаючи із січня 1945 р. подібні відділи почали діяти в складі виконкомів обласних рад депутатів трудящих. Загальне керівництво органами репатріації в Українській РСР покладалося на заступника Голови РНК УРСР І. Сеніна.

** Постанова ДКО № 6457 сс від 28 серпня 1944 р. «Про організацію прийому радянських громадян, які повертаються на батьківщину, примусово виведеними німцями, а також з різних причин опинилися за прикордонною лінією між СРСР і Польщею» та Постанова РНК СРСР № 1166-344 сс від 24 січня 1944 р. «Про радянських військовополонених і примусово виведених німцями радянських громадянах, які перебувають на території Франції та Італії».

*** Постанова РНК СРСР № 1315-392 с від 4 жовтня 1944 р. «Про діяльність Уповноваженого Ради Народних Комісарів СРСР у справах репатріації громадян СРСР із Німеччини та окупованих нею країн», Постанова РНК СРСР № 1482-456 сс від 23 жовтня 1944 р. «Про затвердження Положення про Управління Уповноваженого Ради Народних Комісарів СРСР у справах репатріації громадян СРСР із Німеччини та окупованих нею країн».

У прикордонній зоні України діяли такі збірно-пересильні пункти НКО: Львівський, Рава-Руський, Ковельський, Самбірський, Коломийський, які були організовані відповідно до постанови ДКО від 16 червня 1945 р. Окремі із цих пунктів склалися з декількох пересильних таборів. Наприклад, Львівський ЗПП складався із шести таборів, Ковельський – з двох. Загалом, на території Львівського, Одеського й Прикарпатського військових округів діяло 17 із 35 загальносоюзних прикордонних збірно-пересильних таборів⁸.

Свою структуру таборів організував і Народний комісаріат внутрішніх справ. На 23 грудня 1944 р. у Львівській, Дрогобицькій, Волинській та Ізмаїльській областях працювало сім перевірконо-фільтраційних пунктів (ПФП) НКВС із середньою пропускною спроможністю 3 тис. осіб. Вони розташовувалися в Болграді, Володимирі-Волинському, Раві-Руській, Яворові, Хирові, Мостиську, Чернівцях (пізніше, у вересні 1945 р., пункт із Яворова було переведено до Одеси, а в Чернівцях ліквідовано)⁹.

Довершували картину репатріаційної системи спеціальні приймально-розподільчі пункти (ПРП)^{****}. Як правило, вони відкривалися в обласних центрах республіки, або поблизу великих вузлових залізничних станцій. Загалом їх було 45¹⁰. Кожен такий пункт повинен був мати санпропускник, баню й дезкамеру, пропускна спроможність котрих становила від 30 до 100 осіб. На обласних ПРП проводили прийом та облік ешелонів із переміщеними особами і відправляли прибулих за місцем їх проживання. Окрім того, до завдань усіх таборів та пунктів незалежно від підпорядкування й призначення входило також тимчасове розташування репатріантів, забезпечення їх відповідними супровідними документами для проїзду до місця проживання і харчуванням. На збірно-фільтраційних пунктах різного підпорядкування обов'язково повинна була проводитися медико-санітарна профілактика; з державного бюджету виділялися кошти для надання репатріантам матеріальної допомоги продовольством, грошима та конкретними речами (найбільша потреба була у взутті та одязі)^{*****}.

**** Вони були створені за Постановою РНК УРСР від 13.01.1945 за № 69 «Про організацію обласних пересильних пунктів».

***** Згідно з розпорядженням Раднаркому СРСР від 22 лютого 1945 року № 2863рс для репатріантів, які цього особливо потребували, за рахунок коштів, відпущених загальносоюзним урядом для УРСР, проводилася видача одноразової допомоги у розмірі 300 руб. на одну особу.

Велика увага також відводилася політико-виховній роботі з ними. До обласних приймально-розподільчих пунктів, збірно-пересильних таборів Наркомату оборони та перевірконо-фільтраційних пунктів Наркомату внутрішніх справ направлялися по партійній лінії агітатори з різних областей України, які повинні були проводити культурно-масову і роз'яснювальну роботу серед репатріантів. Уповноважені від РНК та ЦК КП(б)У працювали також у найбільших ЗПП, розташованих у Білорусії та Молдавії, через які поверталися мешканці України: Волковиському, Брестському й Унгенському. Крім того, в розпорядженні відповідних органів республіки перебувала група інспекторів, котрі здійснювали перевірку стану обласних приймально-розподільчих пунктів, забезпечення житлом репатріантів, улаштування їх на роботу, розглядали скарги, що надходили до радянських органів влади, тощо.

Органи репатріації в Києві й Київській області

Офіційно робота з формування репатріаційної структури на Київщині розпочалася із січня 1945 р. При виконкомі облради депутатів трудящих було виділено спеціальну особу, яка почала займатися обліком і розселенням репатріантів. Ним став завідуючий організаційно-інструкторської групи Г. Рябчук. Голови районних рад також зобов'язувалися щомісяця звітувати про кількість громадян, котрі поверталися на попереднє місце проживання¹¹. Спеціальні органи в справах репатріації при виконкомах облрад депутатів трудящих були організовані у травні 1945 р.¹². Відповідний відділ при виконкомі Київської облради укомплектували на початку червня того ж року. Останній складався із чотирьох осіб: завідуючого відділу (спочатку був І. Струнін, потім – О. Жуваго), старшого інспектора, інструктора та бухгалтера¹³. Офіційно обласний відділ у справах репатріації було розформовано одночасно із республіканським відділом та загальносоюзним управлінням у справах репатріації 1 березня 1953 р.¹⁴. Аналогічний орган при Київській міськраді створено у жовтні 1946 р. Він діяв до 18 серпня 1947 р.***** . Очолював його В. Шутенко. Відділ опікувався в основному обліком і працевлаштуванням направ-

***** Згідно з розпорядженням Ради Міністрів УРСР від 19.07.1947 р. відділ у справах репатріації при Виконкомі Київської міськради був ліквідований з 15.08. 1947 р. (ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 7, спр. 5820, арк. 86).

лених до міста репатрійованих громадян. До його появи у Києві цими питаннями займалися обласний відділ та Бюро обліку й розподілу робочої сили при виконкомі міськради¹⁵.

При виконкомках районів Київської області спеціального апарату не створювали, а відповідальність за роботу з репатріантами покладали переважно на завідувача відділу мобілізації або секретаря виконкому райради. В найбільших містах Київщини – Білій Церкві, Черкасах, Умані та Смілі – також було виділено відповідальних осіб з апарату міськрад, керівництво роботою яких здійснював заступник голови виконкому обласної ради З.О. Богатир.

Безпосередньо прийом, розподіл і транспортування до місця проживання репатріантів, які прибували в Київщину, виконував Обласний приймально-розподільчий пункт, котрий почав діяти 18 лютого 1945 р. у Миронівці. Він розташовувався за три кілометри від однойменної залізничної станції в будівлях цукрового заводу. В жовтні 1945 р. було організовано самостійний ПРП у столиці (на території залізничного вокзалу «Київ-Пасажирський») із підпорядкуванням міській раді депутатів трудящих. Київський приймально-розподільчий пункт обслуговував прибулих з-за кордону, яким дозволили жити в місті, й тих, котрі їхали транзитом.

Згідно з даними звітної доповіді за 1945 р. Миронівський ПРП мав приміщення на 300 осіб, у якому розташовувалися нари й тапчани, лазню пропускною спроможністю 40–45 осіб, санпропускник, дезкамеру, устатковану трьома паро-формаліновими камерами загальною пропускною здатністю 90–100 комплектів одягу за годину, медпункт та ізолятор на три місця. На території пункту існував харчовий блок, котрий складався з кухні, де можна було готувати їжу на 1200 осіб, та їдальні на 500–600 осіб. Оскільки цей обласний ПРП був розташований на відстані трьох кілометрів від залізничної станції, для перевезення репатріантів у грудні 1945 р. йому передали три автомашини і двоє коней. Працював Миронівський ПРП до 20 травня 1946 р.¹⁶

Отже, масштаби проведеної роботи з організації інфраструктурного та кадрового забезпечення репатріаційної діяльності в Україні й Київській області зокрема були вражаючими. У рекордні терміни вдалося створити, як зазначив П. Полян, «гігантських розмірів багатоголовий транспортно-табірний механізм». Власне, подібна система з тимчасових таборів організовувалася для переміщених осіб і західними союзниками. Це був уже випробуваний спосіб організувати перевезення, забезпечити харчуван-

ням та допомогою мільйони осіб. Різниця полягала тільки в тому, що пріоритетним завданням радянських таборів були все ж таки політична фільтрація й статистичний облік громадян, котрі поверталися до СРСР, а не медична допомога останнім чи надання їм матеріальної підтримки.

Політична перевірка

Вперше у роки війни процедуру перевірки радянських громадян, які перебували на території противника, було розроблено для військовополонених. Постанова Державного комітету оборони СРСР № 1069сс від 27 грудня 1941 р. регламентувала порядок перевірки і фільтрації «колишніх військовослужбовців Червоної Армії», що вийшли із оточення та звільнених із полону. На виконання цієї директиви було видано відповідні накази Наркомату внутрішніх справ СРСР за № 001735 від 28 грудня 1941 р. та Наркомату оборони СРСР за № 0521 від 29 грудня 1941 р., в яких детально розподілялися повноваження між силовими відомствами стосовно цієї категорії громадян¹⁷. Усі звільнені та військовослужбовці, котрі втекли з німецького полону, направлялися через армійські збірно-пересильні пункти (ЗПП) до спеціальних таборів НКВС (з лютого 1945 р. – отримали назву перевірконо-фільтраційні табори НКВС)¹⁸. Спочатку в найкоротші строки було організовано 10 спецтаборів¹⁸. У цих таборах і ЗПП серед колишніх полонених упродовж 1–2 місяців проводилася робота по виявленню «зрадників батьківщини», шпигунів та диверсантів. Після перевірки військовослужбовці, на яких не було знайдено компрометуючих матеріалів, направлялися на поповнення діючої армії.

Умови утримання колишніх військовополонених в спецтаборах (пізніше ПФТ) були встановлені такі ж, як і для злочинців, які утримувалися у виправно-трудових таборах. У побуті й офіційних документах їх називали «колишніми військовослужбовцями»,

***** Існували перевірконо-фільтраційні табори НКВС та перевірконо-фільтраційні пункти НКВС, функції яких суттєво відрізнялися. ПФТ НКВС (до лютого 1945 спецтабори НКВС) діяли з 6 січня 1942 р. до 22 січня 1946 р. були фактично місцем ув'язнення й призначалися для утримання й «ретельної перевірки» радянських військовополонених, оточенців та інших осіб підозрюваних у колаборації. Всього було створено 29 ПФТ НКВС. Перевірконо-фільтраційні пункти НКВС діяли з осені 1944 р. на кордоні СРСР і призначалися для збору, обліку та фільтрації всіх репатрійованих як військових, так і цивільних. (Петров Н. История империи ГУЛАГ. Режим доступу: <http://www.pseudology.org/GULAG>)

або «спецконтингентом», хоча стосовно цих осіб ніяких судових або адміністративних рішень не ухвалювалося. Вони позбавлялися прав та переваг, котрі їм надавалися за військові звання, вислугу років, а також грошового і речового постачання. Їм заборонялося листування з рідними й близькими. Доки провадилася перевірка, «спецконтингент» залучався до важкої примусової праці на копальнях, лісозаготівлях, будівництві, в шахтах та металургійній промисловості. За невиконання виробничих завдань або за найменші проступки їх карали як в'язнів ГУЛАГу¹⁹.

Після організації спеціальної державної структури з репатріації було пом'якшено існуючий до того часу порядок проходження перевірки військовополонених. Постановами РНК СРСР № 1166-344сс від 24 січня 1944 р. «Про радянських військовополонених і примусово вивезених німцями радянських громадян, що знаходяться на звільненій території Франції й Італії» та ДКО СРСР № 6884 с від 4 листопада 1944 р. передбачалося: «*Всіх військовослужбовців Червоної Армії, звільнених із полону радянськими чи союзними військами, направляти в міру їх повернення до Радянського Союзу у спеціальні запасні частини військових округів (а не спецтабори, як було раніше – Авт.)*»²⁰, де їх належало перевіряти органам контррозвідки СМЕРШ НКО впродовж 1–2 місяців. Після перевірки всіх військовослужбовців та командирів, що не викликали підозри, направляти на поповнення військ фронтів. Виявлених під час перевірки підозрілих осіб (поліцейських, «власівців», комбатантів формувань Вермахту), а також колишніх військовополонених офіцерів направляти в спецтабори НКВС для подальшої їх перевірки співробітниками органів держбезпеки та СМЕРШ НКО. Всіх офіцерів після перевірки направити на формування штурмових батальйонів²¹.

Проведення перевірки та фільтрації цивільних переміщених осіб покладалося на органи НКВС, НКДБ СРСР і Управління контррозвідки НКО СМЕРШ. Вони проходили спрощений облік та перевірку у фронтових збірно-пересильних пунктах і таборах НКО, перевірконо-фільтраційних пунктах НКВС УРСР, після чого їх розподіляли за категоріями: жінок, дітей, літніх людей направляли за місцем проживання, чоловіків призивали до лав Радянської армії або до трудових батальйонів, виявлених «злочинних елементів» або «підозрілих осіб» – так званий «спецконтингент» – передавали для наступного ведення слідства до перевірконо-фільтраційних таборів НКВС (ПФТ НКВС), до слідчих органів (НКВС, НКДБ, «СМЕРШ») ²². Окрема категорія радянських грома-

дян – німці за національністю та кримські татари підлягала виселенню в східні області СРСР²³.

Основним відомчим нормативним приписом, що регулював різні питання організації та роботи з контингентом ПФТ НКВС, була «Інструкція по роботі оперативно-чекістських відділів перевірконо-фільтраційних таборів НКВС СРСР»²⁴. Згідно з цим документом, основним завданням оперативно-чекістських відділів перевірконо-фільтраційних таборів НКВС СРСР було встановлення та арешт явних і прихованих співробітників розвідувальних, контррозвідувальних, поліцейських та каральних органів противника, його агентів, агентури іноземних розвідок, активних учасників і командного складу створених нацистами національних збройних формувань, а також антирадянських організацій тощо.

Осіб призовного віку, котрі пройшли перевірку й не викликали до себе підозр, інструкція приписувала направляти до військкоматів. Контингент, який не підлягав призову до Червоної Армії, передбачалося направляти на місця проживання (за винятком міст Москви, Ленінграда, Києва та прикордонної смуги), а також, за спеціальними вказівками Наркомату внутрішніх справ, передавати таких людей для роботи на промислових підприємствах.

Згідно з інструкцією фільтрація контингенту ПФТ не мала тривати довше двох місяців і лише в разі «оперативної необхідності» могла бути подовжена до чотирьох. Сам процес перевірки прибулих до табору включав у себе чотири основні фази. Передусім такі особи перевірялися на наявність їх у розшукових списках 2-го Управління НКДБ СРСР, Головного управління військової контррозвідки «СМЕРШ» та 1-го спецвідділу НКВС СРСР. Друга фаза передбачала ретельний допит особи, котра перевірялася, та свідків, які її знали. Третій крок передбачав агентурну розробку контингенту. В окремих випадках робилися запити по місцю попереднього проживання особи на предмет підтвердження фактів її «злочинної діяльності» у період німецької окупації.

Всі репатріанти, котрі повернулися на постійне місце проживання, мали пройти ще одну перевірку в місцевих органах внутрішніх справ та держбезпеки²⁵. Організація й усі деталі її проведення на території України регламентувалися наказом НКВС–НКДБ СРСР № 00706/00268 від 16 червня 1945 р., а також виданою на його підставі спільною директивою наркомів внутрішніх справ та державної безпеки УРСР № 15/188903/1431/с від 29 червня 1945 р.²⁶. Виявлення й облік прибулих з-за кордону

осіб директивною передбачалося покласти: у сільській місцевості – на сільради і дільничних міліціонерів, а в містах та районних центрах – на відділи та відділення міліції. На всіх прибулих репатріантів сільські ради й органи міліції складали списки та направляли їх для обліку та перевірки у районні, міські й обласні відділи та управління НКВС. Одночасно репатріантів попереджали про необхідність особистої явки в органи міліції для реєстрації й отримання дозволу на проживання. Тих же, які протягом місяця не зареєструвалися в органах внутрішніх справ, негайно оголошували у всесоюзний розшук через 1-й спецвідділ НКВС СРСР²⁷.

Безпосередньою реєстрацією та перевіркою репатріантів на місцях опікувалися створені при районних і міських відділах НКВС, а також в апараті обласних Управлінь НКВС спеціальні перевірконо-фільтраційні комісії (ПФК) під головуванням заступника начальника УНКВС, котрі склалися з трьох представників силових служб: Наркомату внутрішніх справ, Наркомату державної безпеки та контррозвідки СМЕРШ²⁸. Завданням районних і міських ПФК було виявлення серед репатріантів явних та прихованих співробітників німецьких розвідувальних, контррозвідувальних, поліцейських і каральних органів та інших «зрадників батьківщини». Таких передбачалося негайно заарештовувати. Агентів іноземних розвідок, диверсантів, терористів й учасників антирадянських організацій приписувалося передавати для ведення слідства в Управління НКДБ. Зрадників, ставлеників і пособників окупантів та інший «антирадянський елемент» – до УНКВС.

Репатріантам, які особисто з'явилися у міліцію та пройшли реєстрацію, мали видавати тимчасові посвідчення терміном на 6 місяців. Цей документ не був видом на проживання й дозволяв його власнику тимчасово безвизно мешкати лише в районі, де той пройшов реєстрацію. Всім тим, які пройшли остаточну перевірку та щодо яких не було знайдено жодних «компрометуючих матеріалів», було передбачено видавати паспорти у встановленому порядку.

Директива регулювала й порядок проведення перевірки репатріантів. На кожного із прибулих відкривали особову справу (так звану «фільтраційну справу»), що реєструвалася у встановленій формі. Людину ретельно опитували про обставини, через які вона опинилася й перебувала на території противника. Після опитування, перевірки по оперативному обліку та наведення від-

повідних довідок щодо кожного конкретного громадянина ухвалювався висновок. При цьому особові справи репатріантів, перевірка яких вважалася завершеною і не дала компрометуючих результатів, здавалися в 1-й спецвідділ Наркомату внутрішніх справ для постановки їх на облік, а тих, які викликали підозри, передавали до Наркомату державної безпеки для їх подальшої агентурної розробки. Висновки в цих справах мали затверджуватися головою районної чи міської ПФК²⁹.

Важливим етапом у контексті активізації роботи з перевірки та фільтрації репатріантів стала організація в структурі НКВС (МВС) СРСР, республіканських наркоматів (міністерств) внутрішніх справ, а також у штатах обласних Управлінь відповідних відділів, відділень і груп по репатріації. Ці структурні зміни були санкціоновані наказом народного комісара внутрішніх справ СРСР С. Круглова № 00179 від 2 березня 1946 р.³⁰. Згідно з цим нормативним приписом відділи, відділення та групи по репатріації створювалися в структурі Головного управління НКВС СРСР по боротьбі з бандитизмом (ГУББ). На ці структури із того часу покладалася весь обсяг роботи з керівництва фільтрацією переміщених осіб і контролю їх перевірки у прикордонних ПФП НКВС, робочих батальйонах НКО СРСР на промислових підприємствах та за місцем проживання прибулих з-за кордону.

З березня 1946 р. у Радянському Союзі було організовано централізований оперативний облік репатрійованих громадян. В Україні станом на 1 липня 1946 р., із зареєстрованого 1 081 541 репатріанта було перевірено ПФК 652 940 осіб³¹. На кінець 1946 р. робота з перевірки більшої частини цієї категорії громадян вважалася завершеною. (Хоча на 1 вересня 1947 р. у СРСР залишилося все ще перевірити 56 761 осіб³²). Згідно зі спільним наказом № 001113/00563 від 9 грудня 1946 р. «Про роботу органів МВС-МДБ із репатрійованими радянськими громадянами»³³, всі агентурні розробки й облікові справи на них, що знаходилися в провадженні Міністерств внутрішніх справ і його управлінь, а також агентуру по цих справах необхідно було передати до органів державної безпеки. Не підлягали передачі органам МДБ агентурно-слідчі матеріали на репатріантів – «учасників бандитських формувань, бандгруп і їхніх пособників», а також на тих поверненців, які перебували на спецпоселенні у віддалених регіонах СРСР, або ж мали бути туди відправлені. Ці своєрідні досьє на колишніх оstarбайтерів та військовополонених знаходилися в архівах КДБ,

а потім СБУ й становили державну таємницю до 1993 р., коли були передані до державних обласних архівів України³⁴.

Аналітичний огляд результатів роботи ПФК міститься в доповідних записках МДБ УРСР, які мають назву «Про хід перевірки та агентурно-розвідувальної роботи по репатріантах» і «Про агентурно-оперативну роботу МДБ УРСР» й зберігаються в архіві СБУ України³⁵. Наприклад, для перевірки бійців трудових батальйонів, направлених в республіку наприкінці 1945 р., було виділено 427 оперативних працівників. З них по лінії СМЕРШу – 191, Міністерства державної безпеки – 132, МВС – 140, які мали перевірити 174 685 репатріантів, котрі прибули до Сталінської, Ворошиловградської, Дніпропетровської й Запорізької областей³⁶. За лютий–березень 1946 р. було профільтровано 120 394 чол., з яких арештовано 416 осіб – «агентури противника, зрадників, пособників, ставлеників німців та інший антирадянський елемент»³⁷. На початок липня 1946 р. із 652 940 перевірених репатріантів (як військових, так і цивільних) арештували 8 726 осіб, тобто 1,3% їх³⁸.

Які особи викликали підозру? Окрім виявлених службовців табірної або районної поліції й комбатантів, із даних про арештованих, наведених у доповідних записках Міністерства державної безпеки, можна з'ясувати певні факти біографії, котрі становили «інтерес» для оперативних працівників і зумовили агентурно-оперативну розробку підозрюваного. Це – судимість у довоєнний час, звільнення з німецького полону, арешт, а потім звільнення з-під слідства німецької поліції/гестапо, знання іноземних мов, антирадянські висловлювання після повернення додому, зокрема вихваляння життя в Німеччині, Англії або у США, невдоволення колгоспною системою, скарги на тяжке становище в СРСР. Іноді, навіть зі скупих біографічних даних арештованого, можна побачити абсурдність звинувачень. Наприклад, єврей Басін Пейша Євелевич був арештований як «резидент гестапо»³⁹. Він був родом із Донецька, 1913 року народження, був членом ВКП(б) з 1938 р. У вересні 1941 р. під Києвом він потрапив в оточення й у полон, перебував у Бориспільському та Київському таборах для військовополонених. Приховавши свою національність, Басін був відпущений як українець із полону, переховувався під час окупації в с. Рачівка Волковського району Харківської області, звідки у червні 1942 р. був вивезений на роботу до м. Трієц (Чехословаччина), де працював на металургійному заводі. Його згубив той факт, що в 1944 р. він після хвороби (як сам пояснює) був перевер-

дений працювати до табірної адміністрації. Після «розробки» Басіна арештували ще двох жителів Харківської області, котрі були з ним в одному робочому таборі в Німеччині. Факт уникнення загибелі та робота єврея в табірній адміністрації на тлі масових розстрілів єврейського населення чекістами міг бути інтерпретований лише як «співробітництво з гестапо».

У роботі оперативних працівників МДБ УРСР щодо пошуку «ворогів» чітко прослідковується вплив зовнішньополітичної ситуації. Якщо до квітня 1946 р. повідомлялося в основному про арешт «німецьких агентів, активних пособників й зрадників», то пізніше серед репатріантів активно вишукували «агентів американської й англійської розвідки, котрі одержали завдання на проведення підривної та шпигунської роботи на території Радянського Союзу»⁴⁰. Така переорієнтація, безумовно, пов'язана з погіршенням стосунків СРСР із колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції, з «холодною війною», початок котрої прийнято лічити після промови У. Черчіля 5 березня 1946 р. в Фултоні (США, штат Міссурі). Як приклад типового «агента інорозвідки» можна навести історію Валентини Лазаревої. Вона народилася у 1923 році в Києві, де й мешкала до війни, мала середню освіту, володіла німецькою й англійською мовами. «До часу арешту – студентка Київського геологорозвідувального технікуму, а в період окупації – перекладачка німецького госпіталю»⁴¹. Разом з госпіталем Валентина виїхала на територію Польщі, потім Третього райху. Перебуваючи в американській зоні окупації, вона влаштувалася на роботу у госпіталь США. Тут вона познайомилася з капітаном Бергменом, в якого закохалася. Напередодні повернення додому, як стверджується в слідчій справі, у серпні 1945 р. Лазарева була завербована як агент для розвідувальної роботи в СРСР. Чекісти безпідставно стверджували: «Під час вербовки у Лазаревої була відібрана [взята] підписка про співпрацю з американською розвідкою та їй був присвоєний псевдонім «БУШ». Поштову адресу офіцера США було витлумачено теж своєрідно: «Зв'язок Лазаревої з американською розвідкою мав здійснюватися шляхом закодованого листування за адресою батька Бергмена: «США, м. Чикаго, Вест-Авеню, 216»⁴². Завдання, котрі начебто отримала молода жінка після вербовки, на сьогодні теж виглядають доволі безневинними: «а) після повернення до СРСР шляхом особистого спостереження і зав'язування відносин серед офіцерів Червоної армії, інтелігенції та інших верств населення, подава-

ти відомості про ставлення органів радянської влади до репатріантів; б) чи проводилася демобілізація із Червоної армії; в) про ставлення генеральського складу до радянської влади; г) про настрої військовослужбовців, які побували в країнах Західної Європи; е) про матеріально-побутове становище населення»⁴³.

У цій архівній справі для дослідників післявоєнної доби в СРСР міститься цінна інформація про те, що цікавило співробітників органів державної безпеки у сегменті настроїв населення республіки. Подібна інформація стосовно репатріантів могла бути основою для корегування діяльності органів держбезпеки, місцевого партійно-радянського апарату, основною метою якого було недопущення порівняння умов життя в СРСР та інших «капіталістичних» країнах світу й негативної їх оцінки. У цьому контексті доля звичайної студентки Валентини Лазаревої, яка покохала іноземця, хоча й союзника, і все ж вирішила повернутися на батьківщину, яскраво демонструє ставлення вищого партійно-державного керівництва до самого факту появи радянських громадян за межами Радянського Союзу. Тому кохання української дівчини і американського офіцера було витлумачено співробітниками МДБ як злочинна діяльність, спрямована проти СРСР.

Підсумовуючи, варто зазначити, що не всі репатріанти обов'язково зазнавали кримінального переслідування. На 1 березня 1946 р. за результатами перевірки та фільтрації приблизно 6,5% колишніх цивільних робітників та військовополонених були «передані у розпорядження НКВС», тобто арештовані⁴⁴. Кількість звинувачених під час повторної перевірки становила менше 2%⁴⁵. Але наведені приклади показують, що певна кількість цих обвинувачень були безпідставними й надуманими. Запровадження складної багаторазової процедури перевірки репатріантів свідчить про «другосортність» їх громадянського статусу, незважаючи на декларовані державою їх права та соціальні гарантії.

Облік, нагляд, працевлаштування

Місцеві органи, підконтрольні Комісії в справах репатріації при РНК УРСР, не займалися політичною перевіркою репатріантів. За звітами Київських обласного і міського відділів у справах репатріації можна визначити основні напрями й результати їх діяльності. Це «керівництво й контроль за організацією на місцях прийому та розселення цивільних репатрійованих громадян»,

облік, нагляд за їх працевлаштуванням, надання матеріальної допомоги, слідкування за настроями та політичне виховання останніх, «розгляд заяв і скарг репатрійованих на незаконні дії місцевої влади»⁴⁶.

Найважливішим завданням цих органів був облік громадян, які повернулися з-за кордону. Даному питанню присвячено основний обсяг листування між цими інстанціями. До створення на початку 1946 р. централізованої бази обліку репатріантів при МВС це були єдині структури, які збирала таку інформацію. У збірних та пересильних таборах і пунктах облік здійснювався просто: люди не отримували продуктивний пайок, доки не були занесені до журналів реєстрації. Звідки інформація про їх кількість мала надходити кожні 10 днів – від нижчої інстанції до вищої й концентрувалася в Управлінні уповноваженого у справах репатріації в Москві. Всі громадяни після проходження збірних й пересильних таборів поверталися, головним чином, на місце проживання, де мали також проходити реєстрацію в сільських або міських адміністраціях. Сільради повинні були подавати відомості про повернення репатрійованих у виконкомі районних рад. Останні зобов'язувалися кожні десять днів подавати відомості у виконком облради депутатів трудящих. Оскільки в районних органах не було передбачено штатної особи, котра б відповідала за облік, прийом та працевлаштування прибулих з-за кордону, то впродовж майже всього 1945 р. така робота у багатьох із них не велася зовсім.

Тільки в 1946 р. цю справу доручили завідувачу відділу мобілізації⁴⁷. Така система мала певні недоліки. Люди, які відповідали за облік, не були зацікавлені у добросовісному виконанні своєї роботи і тому часто ігнорували покладені на них обов'язки або просто не мали можливості їх виконувати. Про помилки в обліку репатріантів свідчив лист завідуючого відділом у справах репатріації при РНК УРСР від 25 лютого 1946 р., в котрому повідомлялося, що по Київській області «недораховано 26 300 осіб репатріантів»⁴⁸. У загальносоюзних масштабах різниця між чисельністю направлених за місцем проживання й відомостями про зареєстрованих по республіках СРСР прибулих з-за кордону на 1 серпня 1946 р. становила 32 381 особу. В. Земсков припускає, що «ця цифра адекватна кількості померлих осіб під час проходження фільтрації»⁴⁹. Проте, очевидно, що це є величина похибки в обліку репатріантів на місцях або свідчить про існування людей, які не хотіли бути зареєстрованими.

Другим прямим обов'язком репатріаційних органів були керівництво й контроль за організацією на місцях прийому та розселення цивільних репатрійованих громадян. Для цього інспектори облвідділу здійснювали поїздки на місця. Наприклад, із вересня до 20 грудня 1945 р. вони перевірили 29 районів із 53-х Київської області⁵⁰ стосовно ретельності обліку репатріантів, умов проживання останніх, забезпечення їх роботою. В 1946 р. основним об'єктом уваги таких інспекторських поїздок стало обстеження умов праці на підприємствах.

З державного бюджету виділялися кошти для надання матеріальної допомоги репатрійованим громадянам, причому не тільки в дорозі, а й безпосередньо після прибуття їх на місце постійного проживання. Так, у 1945 р. в Київській області з цією метою було асигновано 890 тис. руб., котрі були розподілялися так: 70 тис. – через Миронівський ПРП, 7 тис. – через облвідділ у справах репатріації, 813 тис. – через міські та районні виконкоми Рад депутатів трудящих⁵¹. Наскільки відчутною й масовою була ця допомога можна судити з таких фактів. На Миронівському ПРП у 1945 р. отримали допомогу грошима 149 осіб на суму 19 851 руб. та речами – 97 осіб (298 предметів)⁵².

Одним із головних завдань репатріаційних органів були контроль за працевлаштуванням репатрійованих, визначення ступеня їх участі у виробничому житті країни. Інформація про це надавалася нарівні зі статистичними даними про повернення жителів Київської області з-за кордону. За відомостями, які навів П. Полян, із загальної кількості всіх цивільних та військовополонених, що поверталися до Радянського Союзу, на початок 1946 р. їх було працевлаштовано 57,5 %⁵³. Відділ у справах репатріації при РМ УРСР на початок 1947 р. подає дані про 83% працевлаштованих переміщених осіб (включно з дітьми та людьми похилого віку), котрі повернулися в Україну⁵⁴. За інформацією по Київській області цей показник становив 95%, з яких понад 80% їх було працевлаштовано в сільському господарстві, 15% – в промисловості й менше 4% – у сфері управління та обслуговування⁵⁵. По Києву на початок 1947 р. відсоток працевлаштованих репатріантів, із тих, котрим дозволили жити в місті, становив 84%; із них працювали на промислових підприємствах – 54%, в різних організаціях й установах – 46%. Частині репатріантів (328 осіб) вдалося отримати «направлення на продовження навчання» у вузах⁵⁶. По УРСР майже 5 тис. колишніх оstarбайтерів і військово-

вополонених відновили навчання у вищих навчальних закладах і технікумах та 4345 осіб на початок 1947 р. вступили до інститутів та університетів⁵⁷.

Ступінь «участі репатріантів у виробничому та політичному житті країни» визначався також кількістю передовиків у промисловості та сільському господарстві. Так, у республіці серед цієї категорії громадян було шестеро Героїв Соціалістичної Праці⁵⁸, 52 974 стахановці й 77 496 «ударників виробництва і передовиків сільського господарства»⁵⁹. При цьому в звітах обов'язково додавалося, що «всі вони дякують великому Сталіну та Червоній Армії за їх звільнення від німецького рабства, дякують партії й уряду за теплий прийом на Батьківщині».

До обов'язків репатріаційних органів також входило слідкування за настроями громадян, які повернулися з-за кордону. На інспекторів, штатних і позаштатних агітаторів покладалося проведення політико-масової роботи серед репатріантів, особливо у пересильних таборах. Значний обсяг в їх звітах займав перелік кількості проведених мітингів, бесід, зборів, читання статей і доповідей на поточні теми, де роз'яснювалися «завдання та обов'язки кожного репатріанта стосовно його участі в будівництві зруйнованої нашої країни», тощо. Укрвидав у 1945 р. спеціально для них випустив відповідні брошури загальним тиражем 200 тис. примірників. У республіканських і загальносоюзних газетах та журналах також публікувалися матеріали для репатріантів. Наприклад, у вересні 1945 р. «Правда України» вмістила 10 статей і кореспонденцій на цю тему, «Радянська Україна» – теж 10. По радіо восени 1945 р. прозвучало 48 повідомлень із даного питання, було організовано декілька інтерв'ю репатріантів⁶⁰. Для розповсюдження газет й іншої агітаційної літератури в таборах і пунктах, містах та селах УРСР серед новоприбулих із республіканського бюджету виділялися спеціальні кошти.

Межі компетенції

Якщо ж відволіктися від парадної сторони звітів, то з'ясується, що на практиці діяльність репатріаційних органів супроводжувалася великою кількістю труднощів організаційного і матеріального характеру, котрі найбільш дошкуляли жінкам із дітьми, людям літнього віку й хворим. Найпершою проблемою став величезний обсяг роботи, з якою не справлялися працівники перевірочних,

збірних та пересильних таборів та пунктів. За неповних два роки в Україні було зареєстровано понад 1 млн 200 тис. цивільних громадян, котрі повернулися з-за кордону⁶¹. Потік їх був нерівномірним, основна маса людей прибула з кінця осені 1945 р. до початку весни 1946 р. – всього майже 800 тис. осіб⁶². До наведених даних необхідно додати ще тих громадян, які їхали через територію республіки транзитом: військовополонених, бійців трудових батальйонів, засуджених, а це принаймні вдвічі збільшує число людей, котрі пройшли через українські табори й пункти.

Найбільше навантаження припадало на збірно-пересильні пункти НКО, наспіх створені влітку 1945 р. в прикордонній зоні УРСР. Через ці табори та пункти з 1 липня 1945 р. до 1 січня 1946 р. пройшли 1 334 452 репатріанти, у тому числі 1 128 561 цивільний громадянин, приблизно половина з яких – 565 684 осіб поверталися в Україну⁶³. Найголовнішою проблемою таборів та пунктів НКО була нестача кадрів, продуктів харчування, пального і відсутність житла у них. Більшість ЗПП Наркомату оборони розташовувалася поблизу залізниці й за межами населеного пункту, тільки у Коломиї та Самборі пункт НКО розмістили в міських будівлях. Тому необхідні господарські й житлові приміщення у таборах і пунктах доводилося споруджувати одночасно з прийомом репатріантів та силами їх самих. А до того люди на ЗПП перебували по декілька тижнів під відкритим небом, серед поля чи лісу, в кращому разі ночували під навісами. Наприклад, лист Ольги Крюкової з Володимир-Волинського ПРП, котрий був виділений серед інших кореспонденцій, перлюстрованих військовою цензурою НКДБ УРСР, мабуть, найбільш яскраво відображав ступінь відчаю й скрути серед репатріантів:

«...Сегодня – уже 1 ноября, а я все еще во Владимир-Волынске. Ты не можешь себе представить, сколько здесь уже людей, землянок не хватает, двора не хватает, люди находятся за проволокой и по всему полю. У нас в землянке около двухсот человек. Днем и ночью двери не закрываются, и несмотря на это, воздух всегда тяжелый. Света нет. По воду приходится идти больше километра. Что бы ты ни положил, все украдут. Белье постирать негде, вымыться негде, вообще лагерь не приспособлен для содержания людей, абсолютно никаких жизненных удобств нет. Получаем продукты сухим пайком, а сварить негде. Степа, ты извини меня, но поверь, что даже уборной нет. Представь перед своими глазами все то, что я написала, и ты получишь настоящую картину нашего лагеря...»⁶⁴.

Подібні проблеми матеріального характеру існували і в обласних приймально-розподільчих пунктах, на які випало значне перенавантаження щодо прийому репатріантів: з кінця 1944 р. до 20 грудня 1945 р. через обласні ПРП УРСР пройшли 982 тис. осіб; із них в Україну прямували майже 525 тис. осіб⁶⁵. Найбільші труднощі виникли на самому початку діяльності обласних пунктів. Миронівський ПРП, запланований спочатку на одночасний прийом 800 осіб, у березні 1945 р. міг розмістити максимум 120–150 людей. На час прибуття перших репатріантів (березень 1945 р.) на пункті не було ніяких меблів, лазня не працювала. Харчування організували в їдальні цукрозаводу, яка не могла забезпечити гарячою їжею необхідну кількість людей через відсутність посуду. На той час Миронівський ПРП, не мав необхідного 15-денного запасу продуктів харчування, тому перших репатріантів, що прибули на пункт, харчували за рахунок районного бюджету⁶⁶. Надалі у Миронівському ПРП було підготовлено приміщення на 300 осіб, забезпечене, судячи зі звітів, усім необхідним, але постійно частина репатріантів продовжувала перебувати під відкритим небом, очікуючи на відправку додому. В пошуках вирішення цієї проблеми наприкінці літа 1945 р. виконком Київської облради мусив звернутися до начальника тилу Червоної армії з проханням виділити тимчасово для обласного пункту десять великих наметів, але отримав негативну відповідь⁶⁷. Розподільчий пункт у Миронівці був останнім на шляху колишніх примусових робітників і військовополонених до рідної домівки в Київ. До цього більшості репатріантів довелося пройти не один фільтраційний табір та розподільчий пункт, де умови проживання, як було зазначено раніше, були ще гіршими.

За відсутності в багатьох таборах і пунктах елементарних житлово-побутових умов для переміщених осіб дуже складно було розраховувати на якісне санітарно-медичне обслуговування. За офіційними даними, при кожному ПРП створювалися медпункти, до яких були прикріплені лікарі й виділені медикаменти. Для госпіталізації репатріантів у місцевих лікувальних закладах для кожного перевірконого чи збірного пункту надали певну кількість лікарняних ліжок. Наркомат охорони здоров'я України організував у Дніпропетровську, Харкові та Львові окремі госпіталі для них. Діяли санітарні частини й госпіталі при ЗПП НКО.

На обласних пересильних пунктах на 1 січня 1946 р. було виявлено 28 452 хворі репатріанти, з яких 5195 осіб потребували

стаціонарного лікування⁶⁸. Так, на Миронівському ПРП за весь період його роботи з 56 112 репатріантів медичну допомогу надали 1305 особам, а 10 хворих госпіталізували⁶⁹. Досить високими на приймально-розподільчих пунктах можна вважати показники інфекційних хворих серед репатріантів: із 2103 хворих виявлено 1987 осіб із венеричними захворюваннями, туберкульозних – 1085 осіб⁷⁰. За той самий час на ПРП та збірно-пересильних пунктах в Україні зафіксовано 361 випадок смерті серед прибулих. Більшість померлих становили діти – 212 осіб. Найпоширенішою причиною їхньої смерті зафіксовано диспепсію⁷¹. Саме високий відсоток смертності серед дітей, найбільш уразливих до умов перебування, красномовно свідчив про випробування, котрі довелися пройти репатріантам під час повернення додому.

Всі організаційні проблеми й негаразди з матеріальним постачанням таборів та пунктів можна зрозуміти, адже країна після спустошливої війни лежала у руїнах, більшість населення жила в нестатках і страшенній бідності. Наведені приклади також вказують на обмежені можливості й матеріальні ресурси, необхідні для організації проживання та харчування людей у дорозі. Однак ще однією і, найголовнішою, причиною було зневажливе ставлення до репатріантів із боку представників різних органів влади, в тому числі й співробітників пересильних таборів. Численні заяви і доповідні записки посадовців констатували безліч ганебних випадків у ставленні до громадян, котрі побували за кордоном. У телефонограмі Волинського обкому КП(б)У зокрема повідомлялося, що начальник Володимир-Волинського ЗПП НКО *«поводить себе грубо з репатріантами, вигонить їх геть, погрожує застрелити чи заколотити штиком. Одну з репатріанток працівники пункту завели в темне місце, зняли з неї годинник та забрали всі речі. Винний у цьому лейтенант не був покараний і зник у невідомому напрямку. Репатріантки скаржаться, що обслуговуючий персонал поводить себе з ними в дорозі грубо. Шофери й начальники колон змушують дівчат вступати з ними у сексуальні стосунки, купувати горілку, відбирають особисті речі»*⁷².

Начальник Гребінківського ПРП В. Шкварець скаржилася на дії залізничної міліції: *«Відношення ж.д. міліції при ст. Гребінки Полтавської обл. до репатріантів, що повертаються на Батьківщину з Германії, зовсім негативне: 21.05.1945 року ввечері та 22.05.1945 року ранком одних і тих же людей по три рази зазивають у своє приміщення з вимогами до них «що ви везете з Германії» й тормозять у відправці таких по ж.д. транспорту, докоряючи тим, «що ви робили на німців, тому можете пішки ходити»*⁷³.

На фоні таких фактів повідомлення про те, що на Київському вокзалі «мали місце випадки, коли всупереч розпорядженням НКВС СРСР вимагали з репатріантів плату за залізничний квиток», виглядає дрібним непорозумінням⁷⁴.

Ставлення до репатріантів як до «людей другого сорту» демонстрували і представники радянських та партійних органів влади на місцях: голови колгоспів, керівники підприємств, а також рядові громадяни. У багатьох випадках, описаних в офіційних документах, співробітники репатріаційних органів виступали своєрідними захисниками інтересів колишніх військовополонених й оstarбайтерів перед різного роду чиновниками. Але владні повноваження останніх були досить обмеженими, вони могли лише апелювати до моралі цих посадовців або скаржитися на їх дії у вищі інституції влади.

Одним зі свідчень безправності репатріантів було, як не дивно, їх обов'язкове працевлаштування. На практиці дуже часто допомога держави в пошуку роботи була більше схожа на працевикористання, котре для багатьох молодих людей розпочиналося ще у таборах на території Німеччини. За даними, які наводили В. Земсков і П. Полян⁷⁵, станом на 1 березня 1946 р. після перевірки в фільтраційних таборах і пунктах 14,5 відсотка репатріантів зарахували до трудових батальйонів наркомату оборони, ще понад 2% – перебували на службі в збірно-пересильних пунктах або працювали в господарствах радянських військових частин і установах за кордоном. Дуже рідко працевлаштування мало звичний вигляд відвідування відділу кадрів зі взаємним розпитуванням; нерідко людина не мала жодного впливу на місце, характер і навіть умови своєї праці, особливо коли потрапляла до контингенту трудових батальйонів НКО, загальна кількість бійців котрих становила понад 600 тис.⁷⁶. Офіційно сюди зараховували чоловіків призовного віку із числа цивільних репатріантів та колишніх військовополонених. Їхня праця у складі цих батальйонів прирівнювалася до служби в армії, а їх відправка за місцем проживання залежала від майбутньої демобілізації військовослужбовців строкової служби відповідного віку. Трудові батальйони були офіційно розформовані влітку 1946 р. ^{*****}, але людей із цих частин не відпустили, а «перевели у постійні кадри промисловості», що на практиці означало **прикріплення їх до місця роботи** (курсив – Авт.). За його самостійне залишення їм загрозувало ув'язнення

***** Директива Генерального штабу Збройних сил СРСР від 12 липня 1946 р.

в таборах ГУЛАГу терміном від 5 до 8 років (у травні 1948 р. цю міру покарання було знижено – від 2 до 4 місяців)⁷⁷. Навіть після досягнення демобілізаційного віку «трудбатальйонники» все одно не отримували права повернутися додому на відміну від їх ровесників – військовослужбовців Радянської армії. Репатріантів цієї категорії в різними способами змушували залишатися на постійному проживанні за місцем праці, перевозити туди свої родини, підписувати довготривалі трудові договори тощо. Власне, рішення про звільнення цих людей уряд СРСР так і не ухвалив. За свідченням очевидців, які працювали в складі трудових батальйонів, тільки на початку 1950-х рр. їм удалося легально повернутися додому⁷⁸. Про життя «трудбатальйонників» можна довідатися зокрема з акта обстеження умов праці та проживання цих робітників, переведених у постійні кадри Міністерства внутрішніх справ із будівельного тресту МВС №3, складеного в грудні 1946 р. інспектором відділу у справах репатріації Київської міськради: *«Гуртожиток, де розташовані робітники, не обладнано ліжками й іншим необхідним інвентарем, відсутня постільна білизна, робітники сплять на дерев'яних двоярусних нарах, підстилаючи свій, переважно брудний одяг, котрий щодня носять»*⁷⁹. Майже всі репатріанти в цьому тресті працювали не за спеціальністю, переважно як чорнороби; хворі не отримували належної медичної допомоги. В столиці республіки впродовж 1946 р. співробітниками відділу репатріації було випадково виявлено три такі робочі команди. Загальна кількість утримуваних на ремзаводі № 1, у двох будтрестах МДБ і МВС сягала 800 осіб. Усі робітники не мали прописки, отже, були фактично безправними кріпаками. Вони потрапили в ситуацію, котра мало чим відрізнялася від аналогічної у нацистській Німеччині.

Репатріанти непризовного віку також розглядалися партійними, радянськими та господарськими функціонерами як безправна робоча сила. Досить типовими були випадки, коли чоловіків (особливо будівельних професій) на декілька місяців і більше затримували й вони безкоштовно працювали в розподільчих пунктах і таборах. Значна їх частина, не доїхавши додому, прямо на пересильних пунктах була мобілізована на різні будови СРСР.

Проблеми з працевлаштуванням мали також ті репатріанти, котрим вдавалося безперешкодно приїхати додому. Найпоширенішими випадками можна назвати відмову у прийомі на роботу, працю не за фахом на низькооплачуваних, непрестижних, неква-

ліфікованих роботах. В акті обстеження матеріально-побутових та житлових умов тих із них, що працювали на Київському заводі ім. Лепсе зазначалися:

«Репатрійовані Крупа, Добридюк, Загребельний розповідали, що їх направили на роботу на завод «Лепсе», але адміністрація заводу направила їх в будівельну організацію, де вони працюють чорноробочими, відбудовуючи житловий фонд заводу. Ця робота їх не задовольняє, бо вона погано оплачується. Наприклад, Загребельний за місяць отримав всього 50 руб., а Добридюк – 1 р.70 коп. Нарядів на руки не видається, робочі їх не підписують. Виплата зарплати проводилася за листопад 1945 р. (акт було складено в березні 1946 р.) Не враховується виконувана робота»⁸⁰.

Після появи постанови Ради Міністрів СРСР від 30 вересня 1946 р. й спеціального листа уповноваженого Управління у справах репатріації при РМ СРСР від 11 жовтня 1946 р., в яких наголошувалося на правах та пільгах колишніх оstarбайтерів та військовополонених, співробітники цих органів були зобов'язані більш інтенсивно проводити інспекційні огляди місцевих промислових об'єктів. Наприклад, у Києві наприкінці 1946 р. було перевірено 18 підприємств⁸¹. Під час цих оглядів було виявлено ганебні умови утримання робітників-репатріантів у будівельному тресті №3 МВС СРСР, наведені раніше. У даному разі інспекційна перевірка дала позитивний результат. В офіційних листах до відділу репатріації РМ УРСР заступник начальника цієї воєнізованої будівельної організації звітував по кожному факту порушення трудового законодавства, зазначеному в акті перевірки:

« 1. Всі передані Міністерством внутрішніх справ до БМТ [будівельно-монтажного тресту] №3 МВС СРСР робочі, репатрійовані, колишні радянські військовополонені, у кількості 165 осіб, котрі фактично працюють і проживають в гуртожитках тресту, оформлені повністю громадянством. Усім оформлено паспорти й військові квитки та видано на руки. Всі робочі і члени їх сімей без винятків прописані.[...]»

2. Керуючись законодавством про працю [...] будмонтажтрест №3 МВС СРСР і його будівельно-монтажні контори №1 і №8 у м. Києві негайно розглядали заяви робочих про звільнення з роботи й задовольняли такі, якщо заяви підтверджувалися, у необхідних випадках, довідками й іншими документами.

[...]

5. гуртожитки комунального господарства будівельно-монтажної контори №1, розташовані на Кловському узвозі №4 /один корпус №4 на 80 осіб і на Повітрофлотському шосе №40 на 40 осіб/ обладнані на всю кількість тих, хто проживає, індивідуаль-

ними залізними ліжками, видано постільні речі /матраци, одіяла, подушки, простирадла/. Але постільні речі, особливо матраци, одіяла непридатні до застосування через їх великий знос, й підлягають заміні. клопотання про виділення постільних речей перед Міністерством порушено та після одержання постільних речей будуть замінені»⁸².

Особливо багато уваги в документах приділено найбільш актуальному на той час питанню – звільненню робітників із будтресту й можливості їх повернення до своїх родин. Було охарактеризовано особу кожного відпущеного працівника, на підставі котрих документів або через які сімейні обставини він отримав дозвіл на звільнення з відомчої будівельної організації. Так само наведено аргументи у кожному випадку відмови в останньому.

Варто зазначити, що подібні клопотання репатріаційних органів про дотримання радянського трудового законодавства, покращення умов праці та проживання колишніх примусових робітників і військовополонених рідко досягали успіху. Позитивна реакція будтресту МВС на результат роботи Київського відділу репатріації була своєрідним прецедентом. Набагато частіше серед архівних документів зустрічаються «відписки» на зразок відповіді із будівельної організації, підпорядкованої іншому силовому відомству, – Міністерству державної безпеки: *«Повідомляю, що заяву Білятинського Дмитра Васильовича про звільнення його з роботи було розглянуто, і в звільненні йому відмовлено 12 лютого 1947 р. в зв'язку з гострою потребою в робочій силі»⁸³.*

Репатріаційні органи виконували переважно наглядові функції за процесом трудового влаштування громадян, котрі поверталися з військового полону або з примусової праці. Головним у цій роботі виступали інтереси держави, а не громадян. Політика радянського уряду щодо прав і пільг репатріантів у галузі трудового та соціального законодавства мала декларативний характер. Тому конфліктні ситуації, коли поставало питання дотримання прав останніх на кращу високооплачувану роботу, працю за фахом, на порядні умови проживання, найчастіше вирішувалися на користь держави. Треба віддати належне службовцям репатріаційних органів, вони часто ставали на бік громадян, хоча і не могли змінити загальної системи, яка мала тоталітарний характер.

Повертаючись до запитань, поставлених на початку розділу, варто зазначити наступне. Детальний огляд організації та результатів діяльності перевірко-фільтраційних комісій, які прово-

дили перевірку репатріантів, спростовують недостатньо аргументовані оцінки вітчизняних і зарубіжних учених про масштабні репресії стосовно цієї категорії громадян у вигляді арешту, позбавлення волі або заслання. Кількість арештованих і засуджених цивільних робітників та військовополонених не перевищувала 6,5 %⁸⁴. Поразка у правах колишніх оstarбайтерів і військовополонених відбувалася у вигляді їх примусового працевикористання, різного роду заборон і обмежень на пересування, маргіналізації їх становища в суспільстві.

Певною мірою структура органів репатріації була частиною репресивного апарату тоталітарної держави, хоча в деяких моментах і виконували роль «доброго слідчого». Вони були в більшості статистами, котрі мали обмежені ресурси й компетенцію. Репатріаційні органи могли лише констатувати факти, часто виступаючи у ролі арбітражу щодо переміщених осіб, апелюючи до декларативних радянських законів та партійних постанов. Головною їх функцією був контроль за потоком репатріантів, їх статистичний облік, а не полегшення адаптаційного етапу для громадян, які повернулися на батьківщину.

¹ *Goeken-Haidl U.* Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg. – Essen, 2006. – S. 554.

² Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. 4-11 февраля 1945 г.: Сб. документов. – М., 1984. – С. 211.

³ *Арзамаскина Н.Ю.* Деятельность советских военных органов репатриации в Германии в 1945 – 1950 гг. Дис. ... канд. ист. наук. – М. 2007. – С. 12.

⁴ Більш детально про міжнародний аспект діяльності радянських репатріаційних органів див.: *Толстой Н.Д.* Жертвы Ялты. – Париж, 1988; *Полян П.* Жертвы двух диктатур...; *Goeken-Haidl U.* Der Weg zurück...; *Арзамаскина Н.Ю.* Деятельность советских военных органов репатриации...

⁵ *Полян П.* Жертвы двух диктатур. – С. 362.

⁶ Там само. – 363.

⁷ Там само. – С. 363.

⁸ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 1480, арк. 229–232.

⁹ ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 7, спр. 3025.

¹⁰ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 2614, арк. 39-40.

¹¹ ДАКО, Ф Р-88о, оп. 2, спр. 1, арк. 1.

¹² Розпорядженням РНК СРСР від 15 травня 1945 р Раднаркому УРСР дозволено було організувати у складі виконкомів облрад тимчасові відділи в справах репатріації чисельністю до 5 осіб. (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1478, арк. 5.)

¹³ ДАКО, Ф.Р-88о, оп. 2, спр. 18, арк. 123.

¹⁴ Постанова Ради Міністрів СРСР № 5305-2071с від 29.12.1952 р. ДАКО, Ф. Р-88о, оп. 2, спр. 106. Див. також *Полян П. Жертви двух диктатур.* – С. 507.

¹⁵ ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 7, спр. 582о, арк. 24.

¹⁶ ДАКО, Ф. Р-88о, оп. 2, спр. 18, арк. 238.

¹⁷ *Петров Никита.* История империи ГУЛАГ. Режим доступу: <http://www.pseudology.org/GULAG/Glava09.htm>.

¹⁸ *Полян П. Жертвы двух диктатур.* – С. 77.

¹⁹ *Дембицкий Н.П. Судьба пленных // Война и общество, 1941–1945: В 2-х кн. Кн.2.* – М., 2004. – С. 255.

²⁰ ГАРФ, ф.9401, оп.2, спр.68, арк. 229–230. Копію документа надано Т.В. Вронською.

²¹ Там само.

²² ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 3025, арк. 127–127а.

²³ Там само. Більш детально про репатріацію до СРСР громадян німецької національності див: *Айсфельд А., Мартыненко В.* Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки // *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси у 2-х кн. Кн.1.* – К., 2010. – С. 595–643.

²⁴ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі ГДА МВС України), Ф. 45, оп. 1, од. зб. 144, прим. 30, арк. 1-7. Копія документу надана О. В. Потильчаком. Див. також його статтю: *Нормативно-правове регулювання процедури спеціальної перевірки «переміщених осіб» органами внутрішніх справ і державної безпеки України (1944–1947 рр.): історичний аспект // Вісник Черкаського університету / Серія історичні науки.* – Вип. 201. – Час. II. – 2011. – С. 124–130.

²⁵ *Земсков В.* Репатриация перемещенных советских граждан. – С.343-344; Потильчак О.В. *Нормативно-правове регулювання процедури спеціальної перевірки ...* – С. 127.

²⁶ ГДА МВС України, Ф. 46, оп. 1, од. зб. 86., арк. 72-76. Текст документу наданий О. Потильчаком.

²⁷ Там само, арк. 72.

²⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБУ), ф.16, оп. 7 (1948), п. 4, т. 9, арк. 19.

²⁹ ГДА МВС України, Ф. 46, оп. 1, од. зб. 86, арк. 76.

³⁰ Там само. Ф. 45, оп. 1, од. зб. 152, прим. 28, арк. 1-2. Текст документу

наданий О. Потильчаком.

³¹ ГДА СБУ, ф.16, оп. 7 (1948), п. 4, т. 14, арк. 237.

³² *Земсков В. И.* Репатриация перемещенных советских граждан. – С. 343-344.

³³ ГДА МВС, Ф. 45, оп. 1, Од. зб. 154, прим. 49, арк. 1–1 зв. Текст документу наданий О. Потильчаком.

³⁴ *Ковальський М., Ченцов В.* Полиновий присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 60–68; *Ковальський М., Ченцов В.* «Фільтраційні справи» – невідоме джерело державних архівів // Архіви України. – 1993. – № 1–3. – С. 35–44.

³⁵ ГДА СБУ, Ф.16, оп. 7 (1948), п. 4, тт. 9–14.

³⁶ Там само, т.9, арк. 19.

³⁷ Там само, арк. 20.

³⁸ Там само, т. 14, арк. 237.

³⁹ Там само, т.9, арк. 61.

⁴⁰ Там само, 14, арк. 316.

⁴¹ Там само, арк. 282.

⁴² Там само, арк. 282-283.

⁴³ Там само.

⁴⁴ *Земсков В. И.* Репатриация перемещенных советских граждан. – С. 342.

⁴⁵ ГДА СБУ, ф.16, оп. 7 (1948), п. 4, т. 14, арк. 237.

⁴⁶ ЦДАВО України, Ф.Р-2, оп. 7, спр. 5800, арк. 67-68.

⁴⁷ ДАКО, Ф. Р-880, оп. 2, спр. 18, арк. 196.

⁴⁸ ДАКО, Ф. Р-880, оп. 2, спр. 34, арк. 8.

⁴⁹ *Земсков В. И.* Репатриация перемещенных советских граждан. – С. 342.

⁵⁰ ДАКО, Ф. Р 880, оп. 2, спр. 18, арк. 123 зв.

⁵¹ Там само, арк. 124 зв.

⁵² Там само, арк. 126 зв.

⁵³ *Полян П.* Жертвы двух диктатур. – С. 549.

⁵⁴ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 4351, арк. 5.

⁵⁵ ДАКО, Ф. Р-880, оп. 2, спр. 18, арк. 240.

⁵⁶ ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 7, спр. 5820, арк. 4.

⁵⁷ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 4351, арк. 8.

⁵⁸ ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 8, спр. 2229.

- 59 ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 4351, арк. 6.
- 60 Там само, спр. 1478, арк. 8.
- 61 Там само, спр. 2614, арк. 68.
- 62 Обчислення здійснені за даними архівних справ ЦДАГО України, ф.1, оп. 23, спр. 1477, 1478, 1480, 2614. Див. також Додаток 1 у монографії: *Пастушенко Т.В.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953). – К., 2009. – С. 277
- 63 ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 2614, арк. 18.
- 64 Там само, спр. 1480, арк. 257.
- 65 ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 7, спр. 3007, арк. 170.
- 66 Там само, спр. 3022, арк. 95–96.
- 67 ДАКО, Ф. Р-880, оп. 2, спр. 35, арк. 102.
- 68 ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 2614, арк. 20.
- 69 ДАКО, Ф. Р-880, оп. 2, спр. 18, арк. 126 зв.
- 70 ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 2614, арк. 20.
- 71 Там само, арк. 21.
- 72 ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 1480, арк. 91.
- 73 Державний архів Полтавської області, Ф. 4085, оп. 9, спр. 13, арк. 14.
- 74 ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 1478, арк. 5.
- 75 *Полян П.* Жертвы двух диктатур. – С. 529; *Земсков В.* Репатриация перемещенных советских граждан. – С. 342.
- 76 *Земсков В.* Репатриация перемещенных советских граждан. – С. 342.
- 77 Там само, – С. 352.
- 78 Див. спогади Кравцова В.П. у збірнику «То була неволя...» Спогади та листи остарбайтерів. – К., 2006. – С. 195 – 196.
- 79 ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 7, спр. 5820, арк. 2 зв.
- 80 ЦДАВО України. - Ф.Р-2, оп. 7. спр. 4234, арк.25, 25 зв.
- 81 Там само, спр. 5820, арк. 5.
- 82 ЦДАВО України, ф.Р-2, оп.7, спр. 5787, арк. 35–36.
- 83 Там само, спр. 5822, арк. 152.
- 84 *Полян П.* Жертвы двух диктатур. – С. 529; *Земсков В.* Репатриация перемещенных советских граждан. – С. 342.

Розділ III.

Паспортний режим як засіб політичного контролю та нагляду

Колишні оstarбайтери й радянські військовополонені, які поверталися до СРСР, мали налагоджувати своє життя в тоталітарній країні. Тут ще в 1930-х роках склалася чітка система контролю і нагляду за всіма громадянами, котру здійснювали органи внутрішніх справ (НКВС). Аналіз діяльності репатріаційних структур, здійснений у попередньому розділі, показав обмеженість їх компетенції в питаннях повоєнного облаштування громадян, які повернулися до Радянського Союзу з примусової праці на території Третього райху. Остаточне слово відносно того, де проживатиме та працюватиме репатріант, було за Наркоматом внутрішніх справ. Здійснювався такий контроль через функціонування системи паспортів й інституції прописки¹.

Суть паспортного режиму полягала у тому, що в певних місцевостях СРСР (переважно у столичних містах, великих промислових центрах і прикордонних територіях) починаючи з 1930-х рр., паспорт оголошувався єдиним документом, котрий засвідчував особу. Небажаним громадянам (колишнім заможним селянам, дворянам, особам, «не зайнятим суспільно-корисною працею, кримінальним та іншим антигромадським елементам») не видавали паспортів і виселяли з режимних місцевостей. Здійснюючи контроль за видачею цих документів, органи НКВС таким чином наглядали за настроями й поведінкою населення.

З внутрішньою паспортною системою були тісно пов'язані становлення та розвиток інституту прописки. Прописка, тобто реєстрація в органах влади за місцем проживання з відповідним

штапом в особистому документі, в СРСР набула певного порядку, який вимагав дозволу адміністративних органів на проживання, влаштування на роботу, навчання і придбання у власність житла. Це була система контролю держави за міграцією населення, основний принцип якої полягав у жорсткій прив'язці громадян до їх постійного місця проживання. Видачею паспортів та пропискою займалася паспортно-візова служба, котра входила до структури НКВС/МВС. В умовах радянської держави наявність паспорту й прописки ставила особу в привілейоване становище, зокрема, якщо вона проживала у населеному пункті з особливим порядком реєстрації: у Києві, Москві чи Ленінграді. Людина, яка не мала паспорту і прописки, позбавлялася більшості прав, котрі надавала радянська держава. Так, без відповідного штаму в паспорті дуже складно було влаштуватися на роботу. А однією з умов прописки могла бути наявність робочого місця. Наприклад, у розвинутих та економічно привабливих для проживання містах, до яких належав і Київ, одним із законних способів її отримання була робота впродовж багатьох років за робочими спеціальностями на будівництві, підприємствах важкої промисловості тощо.

Важливо зазначити, що у воєнні й повоєнні роки наявність у громадянина паспорта була безпосередньо пов'язана з видачею карток на продукти, а від належності місцевості до I чи II категорії режимності залежали розміри продуктових і промислових пайків, кількість та якість поставлених у магазини товарів.

Строгий паспортний режим після війни діяв у більшості міст Української РСР. Упродовж 1943–1945 рр. органи НКВС і НКДБ здійснили перевірку всього населення, що проживало на окупованій території, шляхом перереєстрації паспортів та перепрописки². Київ був віднесений до режимних місцевостей ще в 1940 р., а після визволення і в повоєнні роки обмеження на проживання в столиці України ще більше посилювалося. Вони стосувалися майже всіх громадян (не лише репатріантів), «котрі прибували у Київ неорганізованим шляхом: без переводу, вербування або запрошення на роботу закладами, організаціями та підприємствами, за виключенням інвалідів війни, які раніше проживали в Києві, й родин військовослужбовців, які проживали у Києві на момент призову військовослужбовця до лав Червоної Армії, ВМФ та військ НКВС, якщо ці родини забезпечені в м. Києві житловою площею»³. Пропискою і видачею паспортів у столиці республіки займалися місцеві управління Наркомату внутрішніх справ, па-

ралельно в 1944–1946 рр. діяла Тимчасова комісія по регулюванню в'їзду громадян у Київ, котра видавала дозволи на проживання в місті. Після її розформування, ці питання також одноосібно вирішував голова виконкому Київської міської Ради депутатів трудящих.

Як уже наголошувалося попередньо, репатріантам було заборонено селитися у місті I категорії режимності – Києві. (Постанова РНК СРСР № 30-12 с від 6 січня 1945 р. «Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною Армією й військами союзних держав»)⁴. Усіх киян, котрі прибували за репатріацією, мали направляти до Миронівського приймально-розподільчого пункту і розселяти за межами 50-кілометрової зони навколо міста на території столичної області. Контроль за дотриманням цієї заборони здійснювався через процедуру реєстрації, видачі паспортів та прописки.

Організація й усі деталі процедури отримання документів для репатріантів були зазначені у спільній директиві наркомів внутрішніх справ і державної безпеки УРСР № 15/188903/1431/с від 29 червня 1945 р.⁵. Документ було видано на підставі наказу НКВС-НКДБ СРСР № 00706/00268 від 16 червня 1945 р. про порядок перевірки та фільтрації по місцю постійного проживання репатрійованих радянських громадян, що повертаються на батьківщину⁶. Після прибуття на місце постійного проживання, вони повинні були з'явитися у відділі НКВС і пройти реєстрацію. Якщо ці особи не викликали підозри, їм мали видавати тимчасові посвідчення терміном на 6 місяців. Цей документ не був видом на проживання і дозволяв його власнику тимчасово безвіздно мешкати лише в районі, де той пройшов реєстрацію. Тільки після проходження остаточної перевірки у перевірконо-фільтраційних комісіях й у разі, якщо не було знайдено жодних компрометуючих матеріалів на нього, було дозволено видавати паспорт репатріанту у встановленому порядку⁷.

Окрім діяльності ПФК, з метою виявлення громадян, котрі незаконно мешкали у Києві, органами внутрішніх справ щомісяця проводилися перевірки паспортного режиму, тобто відповідних документів в усіх мешканців житлових будинків, гуртожитків та робітників підприємств. За результатами таких акцій виявлених порушників притягували до адміністративної й кримінальної відповідальності. Результати перевірок паспортного режиму у Києві за 1946 р. дозволяють висвітлити масштаби боротьби з

так званими мінусниками, як стали називати людей, виселених за межі режимних міст. Так, у травні 1946 р із столиці УРСР виселено 820 осіб і притягнуто до кримінальної відповідальності 10, у жовтні відповідно – 595 та 16 осіб, а в листопаді 1946 р. вибулих із міста нараховувалося вже 4 085⁸. У першому кварталі 1948 р. виселено 1355 порушників паспортного режиму, з котрих 251 особу притягнуто до відповідальності й арештовано⁹. Серед цих людей, можемо припустити, більшість становили репатріанти.

Як свідчать документи і спогади очевидців, у реальному житті отримати паспорт та прописку репатріантові було ще складніше, ніж встановлювала службова інструкція. Роль своєрідних посередників у вирішенні цих проблем для колишніх оstarбайтерів та військовополонених відігравали органи репатріації. Із наявного в архівних справах листування можна виділити певні етапи функціонування системи дозволів на проживання у столиці України громадян, котрі повернулися з-за кордону. На 1 січня 1947 рр. до відділу в справах репатріації при РНК (з березня 1946 р. Раді Міністрів) УРСР надійшло 18 038 звернень громадян, із яких третина стосувалася проблем прописки й видачі паспортів репатріантам у Києві¹⁰. На перші скарги колишніх оstarбайтерів-киян (травень 1945 р.) стандартною відповіддю була відмова за підписом завідувача відділу в справах репатріації при Раднаркомі УРСР М. Зозуленка: «згідно постанови РНК СРСР від 6.01-45 р. за № 30-12 на цей час прописка у м. Києві не дозволяється»¹¹. Отже, доки тривала війна всім репатріантам без винятку не дозволяли селитися в місті. Деяке «послаблення» цієї заборони сталося після ухвалення Президією Верховної Ради СРСР 7 липня 1945 р. Указу «Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною». Спільний наказ НКВС СРСР, НКДБ СРСР, Наркомюсту СРСР і Прокурора СРСР № 0192/069/042/149 дозволяв відповідним органам направляти в режимні місцевості та проводити прописку у них неповнолітніх, вагітних і жінок із малолітніми дітьми, людей похилого віку й інвалідів, котрі підпадають під амністію, які слідують до «попереднього місця проживання, до рідних та близьких родичів»¹². Спеціальний наказ НКВС СРСР № 00865 від 21 липня 1945 р. давав дозвіл на прописку в Києві таким же категоріям репатрійованих (жінкам, дітям й інвалідам), якщо вони повертаються до рідних і звичайно мають житло¹³. У той час відділ у справах репатріації при РНК УРСР масово надсилав листи до управління Наркомату внутрішніх справ у Київській області зі

списками репатріантів-крян та проханням прописати в столиці України цих людей. На більшість цих звернень він отримав позитивні відповіді від НКВС.

Наприкінці 1946 р. відбулося посилення паспортного режиму після появи низки державних документів. Народний комісар внутрішніх справ СРСР 13 березня 1946 р. видав директиву «Про активізацію агентурно-оперативної роботи органів НКВС по репатрійованим радянським громадянам»¹⁴, у якій звинувачував місцеві перевірконо-фільтраційні комісії у повільній перевірці таких людей та вимагав підвищити кількість виявлених «агентів іноземних розвідок, зрадників батьківщини, які проводять антирадянську діяльність». 22 квітня 1946 р. Рада Міністрів та ЦК КП(б)У ухвалили спільну постанову «Про заходи по обмеженню в'їзду громадян в м. Київ і поліпшення роботи по виконанню законів про паспортний режим у м. Києві»¹⁵. Наслідком виконання названих урядових постанов стало те, що репатріантів, котрі вже отримали прописку в місті, почали знову виселяти. Приводом для такого рішення були у першу чергу виявлені перевірконо-фільтраційними комісіями компрометуючі матеріали на цих людей. Звинувачення у політичній неблагонадійності формулювалися на кшталт: «робота під час окупації» (малося на увазі в німецьких установах), «добровільний виїзд до Німеччини». Серед стандартних відповідей ПФК щодо причин виселення була також фраза про відсутність «направлення перевірконо-фільтраційних таборів у Київ». Найчастіше ж ніяких причин взагалі не наводили, а викликали людину до міліції й пропонували у 24 години залишити місто. Пік скарг крян, яким несподівано запропонували покинути місто, до найвищих владних інстанцій припав на зиму 1946–1947 рр. Доходило до абсурду – залишити столицю змушували колишніх оstarбайтерів та військовополонених, які вже мали житло й отримали прописку, навчалися в київських вузах або працювали на міських підприємствах. Про це обурено писав у лютому 1947 р. М. Зозуленко міністру внутрішніх справ України Т. Строкачу і закликав «ліквідувати недоліки в підході до репатріантів-крян й виправити допущені хиби»:

«Відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР останнім часом одержує багато заяв від бувших репатрійованих громадян, мешканців м. Києва, що повернулися у 1944-1945 рр., працюють на підприємствах або вчать в інститутах міста. У своїх заявах згадані громадяни скаржаться, що Київським управлінням міліції їм запропоновано виїхати за межі Києва, не зважаючи на

те, що вони мають жилплощу або повернулися до своїх батьків. Наприклад [...] громадянка А. Шевченко повернулася до своєї матері, яка є матір'ю Героя Радянського Союзу, котрий загинув у Вітчизняній війні. На утриманні матері залишилася дочка сина-героя. Як матери, громадянка Шевченко, так і дочка Героя Радянського Союзу непрацездатні й потребують догляду»¹⁶.

Із службового листування між відділом у справах репатріації при РМ УРСР, відповідним обласним відділом та управлінням МВС у Київській області за 1946–1947 рр. вдалося з'ясувати, що приблизно третині репатріантів, котрі написали скарги до уряду, чиновники допомогли відновити прописку в столиці. Але не завжди «заступництво» репатріаційних органів спрацьовувало. Декілька характерних випадків відмови у прописці в Києві маємо розглянути детально.

Історія Ольги Радивілової виглядає досить типовою для того часу:

«Коли я повернулася з репатріації у дім, де я народилася і жила все своє життя, мені районне відділення міліції запропонувало виїхати з Києва куди завгодно, оголосивши, що в столиці жити не можна. Мені відмовили у прописці. Я їм заявила, що їхати мені нікуди. Рідних або родичів ніде в мене немає, а тут я родилася, люди мене знають, залишилася моя квартира. Я не злочинниця, радянський громадянин, не моя вина, що мене забрали у рабство. Після декількох днів [...] мене арештувала міліція й засудила до 2-х років за те, що жила без прописки»¹⁷.

За архівними матеріалами вдалося встановити подальшу долю цієї репатріантки. Після відбуття строку ув'язнення Ольгу Радивілову направили жити до міста Черкаси (200 км від Києва), але в столиці двадцятитрирічній дівчині так і не дозволили оселитися. Як пояснювалося в службовому листі, останню виселили з міста «через відсутність у неї жилплощі»¹⁸. Отже, претензій у політичній неблагонадійності репатріантці не було пред'явлено. Наведений приклад вказує на одну з найважливіших причин відмови у проживанні в столиці та запровадження суворого режиму для в'їзду до Києва загалом – це дефіцит житла*.

Житлова криза нечуваних масштабів у радянських містах 1930-х рр. набула ще більшої гостроти у повоєнний час, коли в УРСР було зруйновано майже половину житлового фонду, 10 млн осіб залишилося без даху над головою, 31,8% міського населення мали жилплощу менше 5 кв. м на людину, а по-

* Цю думку раніше висловила у своєму дослідженні Т. Вронська (Див.: Вронська Т.В. Режимно-обмежувальні заходи... – С. 138.)

над 160 тис. осіб у липні 1946 р. ще тулилися в землянках¹⁹. У 1945 р. по Києву перебувало в експлуатації менше половини довоєнної житлової площі²⁰.

Дефіцит житла був невід'ємною рисою радянського способу життя. Основним його видом в містах були кімнати в так званих комунальних квартирах, або «комуналках», де окремі сім'ї тулилися у крихітних кімнатках, мали спільну кухню й ванну (якщо така була). Більшість робітників підприємств мешкали у бараках і гуртожитках, де в одній кімнаті перебували декілька десятків людей. Надзвичайною розкішшю було мати родині окрему квартиру. У приватній власності перебувала лише частина житла в містах, переважно – одноповерхові садиби. Всі ж багатоквартирні будинки перебували у власності держави й розпоряджалися цим фондом житлові відділи при міських радах. Державні чиновники мали право виселяти мешканців з їх квартир та кімнат або підселяти нових у вже зайняті окремі квартири, тобто «ущільнювати». Тому кімнати і квартири, в котрих мешкали колишні оstarбайтери або військовополонені до війни або до вивезення в Райх, після повернення останніх уже були зайняті іншими людьми (окрім тих випадків, коли там залишався хтось із їх рідних), оскільки це житло було власністю держави. Офіційний дозвіл на проживання репатріанта в Києві або іншому місті (прописка) зобов'язував владу забезпечити безкоштовно такого громадянина житловою площею. А за умов її дефіциту, держава звісно намагалася зменшити кількість претендентів на відповідну допомогу. Тому репатріантів, у яких не було власного житла в столиці або близьких родичів із жилплощею чи таких, що потребували турботи (старі люди, неповнолітні діти), звичайно з Києва виселяли. Таким чином, паспортний режим й інститут прописки виступали важливими засобами вирішення у СРСР проблеми перенаселення міст і нестачі житла.

Тим же репатріантам, котрі дозволили оселитися в столиці (на початок 1947 р. їх налічувалося на обліку 16 174), які мали жилплощу, досить складно було остаточно узаконити своє правове становище. За даними міського паспортного столу, на 1 січня 1947 р. у Києві було прописано 15 320 колишніх оstarбайтерів та військовополонених, яким видали лише тимчасові документи²¹. *«Згідно з перевіркою здійсненою відділом [у справах репатріації] видно, що переважна більшість репатріантів паспортів ще не отримала, і понад рік живе за тимчасовими посвідченнями»*²². Очевидці

в своїх спогадах наводять безліч прикрих випадків, котрі сталися через відсутність необхідного документа, один з яких описує Зоя** : *«Как-то меня пригласили покататься на стадионе на коньках. И я с этой справкой [що вона репатріантка]. А коньков то не было, надо было получить на прокат. И мне эту справку швырнули. И я с обидой, с горечью ушла с этого стадиона. Ну, в общем, нигде нельзя было сказать, потому что на тебя смотрели как на предателя»²³.*

Певною мірою держава була зацікавлена в проживанні у місті людей без належних посвідчень, котрі ставали внаслідок цього безправною робочою силою. Це яскраво підтверджує історія повоєнного облаштування в Києві іншої репатріантки – Ніни Левченко. Двадцятирічна дівчина тривалий час активно опиралася намаганням міліції примусити її працювати чорноробочою. Її лист 1949 р. зі скаргою на незаконне звільнення з роботи у відділ у справах репатріації при РМ УРСР свідчив, що вона не склала руки:

«Сначала я явилась в городскую милицию для прописки в г. Киеве. Мне правда не отказали в прописке, разрешили прописаться на 3 месяца, с тем условием, что бы я шла работать на кирпичи (т.е. на черную работу). Я возразила, не пошла на эту работу, мне тогда сказали, что меня не пропишут в Киев и вышлют вон из Киева (где у меня есть отец больной язвенной болезнью, мать сердечно больная, которая больше лежит, чем ходит, а также брат 5 лет).

*Я согласилась идти работать. Мне вручили метлу и предложили подметать базар Бессарабку в г. Киеве. Я не считала, что эта и вообще работа меня или любого человека может унижить, потому что каждый честный труд облагораживает человека. Но я считала, что этой работой может справиться неграмотный человек, я должна учиться, чтобы принести Родине больше пользы. В это время я поступаю на вечерние курсы. Неделью спустя меня и отца вызывают в городскую милицию к тов. Белову – начальнику паспортного стола г. Киева. Отца штрафуют на 50 рублей, за то, что я живу не прописанная у отца на квартире. Я сама устраиваюсь на работу, беру справку с работы, о том, что я работаю и со справкой являюсь в милицию. У меня забирают эту справку, рвут ее на глазах, и говорят, что они накажут еще того человека который принял меня на работу. [...] Меня снова вызывают в милицию и посылают на работу. В это время я живу без прописки под угрозой того, что меня выгонят из Киева, поэтому я вынуждена была **идти работать туда, где меня посылают** (виділено – Авт.). Послали меня в Горкомунстрой подсобным ра-*

** Цитати спогадів очевидців подаються без редагувань та перекладу.

бочим (носить и выносит глину, кирпич, воду, мусор и т.д.). Мне было трудно работать, у меня на руке нет двух пальцев, я их отрезала в Германии»[...]»²⁴.

Таке «протистояння» Ніни було досить ризикованим, оскільки погрози міліцейських начальників виселити її були не пустими словами. Іншу репатріантку – Марченко виселили з Києва, бо «вона не займається суспільно корисною працею»²⁵. Під «суспільно-корисною» у Радянському Союзі розумілася лише робота в санкціонованих державою формах. Індивідуальна праця дозволялася лише у вільний від «суспільно корисної праці» час, інакше вона вважалася злочином. У сталінські часи відмова «йти працювати туди, куди тебе посилають», прирівнювалася до кримінального злочину й каралася ув'язненням строком до 8 років або виселенням до Сибіру. В пізніші часи за ухилення від «суспільно корисної праці» та проживання на «нетрудові доходи» громадянина СРСР загрожувало ув'язнення до двох років. Паспортний контроль був одним із способів виявлення таких людей. Наприклад, під час перевірки паспортного режиму навесні 1956 р. у Києві було виявлено 355 осіб, котрі не займалися «суспільно корисною працею». Як покарання 22 із них – були виселені з міста²⁶.

Історія Ніни Левченко й інших репатріантів, наведених попередньо, ілюструє ще одну важливу функцію радянської паспортної системи – це позаекономічне регулювання ринку робочої сили, в умовах гострої нестачі останньої для проведення відбудовчих робіт. У той час, як певним категоріям киян забороняли повертатися додому, до столиці республіки масово направляли на роботу фахівців різних робітничих професій із сільської місцевості, інженерів, партійних функціонерів зі східних областей СРСР та колишніх військовополонених у складі так званих трудових батальйонів. Про тяжкі умови праці й проживання в гуртожитках робітників трудового батальйону БМТ МВС №3 у Києві вже згадувалося (див. розділ II). З цього можна зробити висновок, що радянським керівникам значно вигідніше було використовувати майже дармову працю безправних робітників трудових батальйонів, ніж вирішувати цілу низку соціальних проблем «повноправних» городян, наділених паспортами і пропискою.

Як чинили ті репатріанти, які не підпадали під визначені категорії, котрим дозволявся в'їзд до столиці. Частина їх змогла обійти встановлені обмеження, конформістськи використовуючи надані державою можливості. Архівні документи й біографії опитаних

колишніх примусових цивільних робітників та військовополонених дозволяють виділити декілька типових способів отримання паспорту і київської прописки, всупереч заборонам.

Одним із таких способів було приховування, що ти – репатріант. Шанс повернутися до Києва Інеса отримала завдяки кмітливості своєї матері, яка ризикнула втекти з потягу репатріантів і добиратися додому самотужки. *«И тут проходит слух, что нас репатриированных в Киев запрещено везти, и нас везут или в Мироновку, или в Белую Церковь.[...] И что делает мама? Она у меня великий политик (смеется). На какой-то остановке она выходит напиться водички, ну, естественно, со мной. Берем бидончик, идем водичку укасть. Ищем, ищем, ищем, ищем, я говорю: «Мама, поезд наш тронулся!» Она говорит: «Ничего, мы догоним». Это она сделала специально, как потом выяснилось. Потом она мне уже рассказала. Уже потом мы всякими правдами и неправдами добирались и приехали в Киев»*²⁷. Але в їх довоєнній квартирі вже жили інші люди, а *«в Киве карточки продуктовые, у нас ни денег, ни карточек»*. Про батька, котрий у червні 1941 р. пішов на фронт, нічого не відомо. В інтерв'ю Інеса детально перераховувала всіх знайомих, друзів і родичів цих друзів, які понад рік давали притулок, годували й одягали знедолених матір із дочкою. Нарешті мати влаштувалася на роботу санітаркою в Ортопедичний інститут. *«Нам дали одно койко-место: узенькая-узенькая кровать и тумбочка. Мы были счастливы, мы получили независимость, нам сразу дали справку в милицию, там, значит, нас прописали временно, нам дали карточки продуктовые, мы начали получать посылки американские. В общем, жизнь наладилась»*²⁸. Історія Інеси закінчилася щасливо, але життя більшості подібних нелегалів було досить ризикованим, порушення заборони на проживання в режимному місті вважалося кримінальним злочином. Кожен метр жилплощі в повоєнному Києві був на «вагу золота», тому нових претендентів на неї, особливо таких, котрі повернулися з Німеччини, зустрічали не дуже гостинно. Інакше розгорталися події в історії, яку розповіла Юлія про своїх рідних тіток. Сусіди поскаржилися у міліцію, що в їх квартирі живуть люди без прописки. *«И почти каждую неделю, и зимой, зимой особенно, каждую неделю приходят проверяют паспортный режим. И эти вот тетки вскакивают, в чем стоят, и бегут в кладовки. И там ждут, пока они уйдут. И эта тетка простуживается, и она попадает в больницу с туберкулезом»*²⁹.

Надійним легальним способом отримати житло та прописку в Києві було засвідчити, що ця людина з родини демобілізовано-

го або загиблого на фронті військовослужбовця Червоної армії. Те, що батько Віктора воював на фронті, а в повоєнні роки працював на відбудові шахт Донбасу, певною мірою допомогло його сім'ї повернутися до Києва. Віктор разом із матір'ю і братом понад два роки після війни жили у його бабусі в селі Дивин у Житомирській області, доки не отримали дозвіл оселитися в столиці³⁰. Саме довідка про загибель батька на фронті допомогла Юлії та її матері повернути їх кімнату в комунальній квартирі. *«А тогдa ещe действовaл закон, когдa мь приехaли, что если возвращаетсa сeмьa погибшeго нa фронтe – квaртирa этoй сeмьe возвращаетсa. Вот. И, значит, он, военком, начал писaть в Москвu, тудa-сюдa, узнaть, гдe мoй отец. И пришло письмo, что пропaл без вeсти. И вот ужe военком помoг мамe, подaли в суд они, и суд ужe присудил, что квaртиру нaм вернулu»*³¹.

Поширеним та звичним способом для отримання потрібних документів було хабарництво. Суворa заборонa нa проживaння в столиці рeпатріaнтів, якa стaвaлa нa перешкоді грoмaдянaм повернутися до рідних домівок, і гострий дефіцит житлa у зруйновaнoму війнoю місті створювaли воістину живильнe середовищe для незаконних дій представників влaди, від котрих зaлeжaлo вирішeння цих прoблeм. В оглядaх судової прaктики пoвідoмлялoся, щo пoнад 20% спрaв булo зaведeнo зa отримaння хабарів у сфері житлoвo-кoмунальних оргaнів тa у міліції. Зa першe півріччя 1948 р. в Укрaїні булo арештовaнo й зaсуджeнo 9 осіб – прaцівників паспортних столів – зa незаконну видaчу паспортів і прописку³². А зa вeсь 1948 р. військовим трибуналом військ МВС Київського округу булo зaсуджeнo зa відповідні дії 14 таких прaцівників³³. Наприклад, нaчaльникa паспортного столу 11-го відділення міліції м. Києвa В.К. Бoєву тa паспортистку 1-ї контори з облiку Залізничного райжилупрaвління О.М. Тарнaвську зaсудили нa 10 років позбавлення волі зa те, щo вони видaли 5-річні пaспорти й прописали в Києві рeпатріaнтку Смирнову і двoх її дочок³⁴. Остaння мaлa виїхaти у Білу Церкву для подальшoї переїрки. *«Прoтe до місця призначeння вoнa не з'явилaся, зупинилaся в Києві. Черeз свою знaйому Бoбенкo-Скoрoхoдoву вручилa хабар у рoзмірі 16 тис. рублів для підкупу прaцівників паспортного столу»*³⁵. Зa хабар тa порушeння паспортного режиму рeпатріaнтку Смирнову тa її знaйому Бoбенкo, як посередницю, тaкож булo зaсуджeння нa 2 роки позбавлення волі.

З опитаних авторкою очевидців тільки один респондент розповів, що його родина зверталася по допомогу до влади, щоб по-

вернутися в Київ. Більшість, якщо виникала така потреба, йшли «обхідним» шляхом. У спогадах колишніх репатріантів хабар не виглядає чимось кримінальним і небезпечним, навпаки – це щасливий випадок, який дозволив нарешті вирішити всі проблеми. *«Ну, здесь нам тоже повезло (виділено – Авт.). По-моему, эта же Валя, или кто-то другой, я уж точно не помню, она работала в райисполкоме Московского района. А для того, чтобы получить это удостоверение на 6 месяцев, там была какая-то форма и надо было печатать с этого райисполкома, что я работаю и что у меня есть справка. Не помню точно, какая это сумма была, но мы заплатили. Я, Зоя Ивановна, и Наташа, моя соученица, она работала в Ганновере. Мы заплатили, и нам поставили штампы, на этой уже справке, и мы получили удостоверение на 6 месяцев»³⁶.*

Невизначеність статусу репатріантів у радянському суспільстві, посилювала їх залежність від безпосередніх виконавців таємних службових приписів та інструкцій: чиновників міськради, керуючого будинками, паспортистів, начальників райвідділу міліції тощо. Звичайний працівник відділу кадрів став для Ніни вершителем її долі. Ось фрагмент її розповіді про влаштування на роботу до Центрального універмагу Києва: *«И мы зашли, мы говорим, что мы по объявлению. – «О, хорошо, хорошо, нам нужны, вы нам подходите, вот вам бумага – пишете заявление». А потом он вдруг говорит: «А вы, девочки, случайно не были в Германии?» Мы говорим, ну, что нам говорить?! Мы говорим: были [тихо]. – «Нет, нет, вы нам не подходите, я не могу вас взять на работу». Это был какой-то негласный приказ: таких на работу ни в коем случае не брать. А там секретарь была такая пожилая женщина. Она говорит: «Боже, такие молодые девочки, им же надо жить. Да возьмите их. Они ж ни в чем не виноваты». Он говорит: «Ну, ладно, пишите заявления. Только учтите: никому чтобы не говорили. Никому! Что вы были в Германии». И так вот, в конце концов, я устроилась в этот универмаг. И так я там всю жизнь и проработала. С 1946-го года по 1985-й»³⁷.* Розповідь про отримання паспорта, прописки або роботи часто виступає «ключовим моментом» біографічної історії колишніх репатріантів, своєрідним «щасливим» її завершенням. Адже вдалося розв'язати проблему легалізації власного становища, котру можна зобразити у вигляді замкненого кола: житло–прописка–паспорт–робота. Не маєш житла – не отримаєш прописку, а без прописки не маєш права влаштуватися на роботу – немає роботи, значить немає паспорта – без паспорта й прописки не отримаєш права проживати у місті, а значить не маєш і житла.

Паспортна система та інститут прописки з їх багатоступеневою процедурою перевірок були найбільш дієвим інструментом регулю-

вання, нагляду й фільтрації населення, котре поверталось до Києва. Вони дозволяли не лише керувати міграційними потоками населення до столиці УРСР і Радянського Союзу в цілому, а й слідкувати за настроями та політичними переконаннями колишніх радянських громадян, які на деякий час опинилися поза контролем ідеологічної машини СРСР. Через систему паспортизації й прописки внутрішнім органам вдавалося контролювати більшість сфер буття міських жителів: право займати ту чи іншу житлову площу, вибирати освіту, професію, місце роботи. Підсумовуючи, можна сказати, що легально оселитися в Києві з перспективою отримати тут паспорт і прописку змогли неповнолітні репатріанти, вагітні та жінки з малолітніми дітьми, люди похилого віку, котрі поверталися до своїх близьких родичів, мали у місті своє житло, були лояльно налаштовані до радянської влади й готові займатися «суспільно-корисною працею» в інтересах держави.

¹ Більш детально про паспортну систему: *Попов В.П.* Паспортная система в СССР (1932–1976) // Социологические исследования. – 1995. – №8, 9; *Вронська Т.В.* Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 125–142; *Вронська Т.В., Кульчицький С.В.* Радянська паспортна система // Український історичний журнал. – 1999. – №3, 4.

² Більш детально про це див: *Вронська Т.В.* Феміда воєнної доби і цивільне населення // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – Вип. 3. – К., 1999. – С. 100–119

³ Цитата за: *Вронська Т.В.* Режимно-обмежувальні заходи... – С. 139.

⁴ *Полян П.* Жертви двох диктатур. – С. 359, 367.

⁵ Державний галузевий архів МВД України, Ф. 46, оп. 1, од. зб. 86, арк. 72–76. Текст документу наданий О. Потильчаком.

⁶ *Земсков В.* Репатриация советских граждан... – С. 343–344; *Потильчак О.В.* Нормативно-правове регулювання процедури спеціальної перевірки «переміщених осіб» ... – С. 127.

⁷ ГДА МВС України, Ф. 46, оп. 1, од. зб. 86, арк. 72–76. Текст документу наданий О. Потильчаком.

⁸ *Вронська Т.* Режимно-обмежувальні заходи... – С. 139.

⁹ ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 5169, арк. 241.

¹⁰ Там само, спр. 4351, арк. 24.

¹¹ ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 3018, арк. 66.

¹² Попов В. Паспортная система советского крепостничества // Новый мир. – 1996. – №6. – С. 16–17.

¹³ Посилання на цей наказ є в листуванні відділу у справах репатріації при РНК УРСР та Управління міліції НКВС УРСР м. Києва: ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 3018, арк. 220, 253, 255.

¹⁴ ГДА МВС України, ф. 45, оп. 1, од. зб. 160, прим. 22, арк. 1-3. Текст документу наданий О. Потильчаком.

¹⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, п. 4 (1948), спр. 11, арк. 117.

¹⁶ ЦДАВО України, ф.Р-2, оп. 7, спр. 5821, арк. 151.

¹⁷ ДАКО, ф. Р.-880, оп. 2, спр. 68, арк. 13.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 10009, арк. 81.

¹⁹ Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). – К., 1995 – С. 5,9.

²⁰ Державний архів міста Києва, Ф.Р-1, оп. 5, спр. 52, арк. 32.

²¹ ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 5820, арк. 8.

²² Там само.

²³ «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів... – С. 167.

²⁴ ЦДАВО України, ф. Р-2, оп.7, спр. 10008, арк. 130–132.

²⁵ Там само, спр. 7913, арк. 174.

²⁶ ЦДАГО України, ф.1, оп. 82, спр. 158, арк. 67.

²⁷ Архів Східного інституту Українознавства, м. Харків (далі АІСІУ), інтерв'ю FLO23 з Інесою, 1933 р.н. м. Київ. Запис 19.01.2006, м. Київ.

²⁸ Там само.

²⁹ Особистий архів автора (далі ОАА), інтерв'ю РК 002 з Юлією, 1930 р.н., м. Київ. Запис 26.11.2008 м. Київ.

³⁰ Там само, інтерв'ю РК 012 з Віктором, 1933 р.н. м. Київ. Запис 11.07.2009 м. Київ.

³¹ Там само, інтерв'ю РК 002 з Юлією, 1930 р.н., м. Київ. Запис 26.11.2008 м. Київ.

³² ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 5464, арк. 175.

³³ Там само, спр.5466, арк. 125-126.

³⁴ Там само, арк. 126.

³⁵ Там само.

³⁶ ОАА, інтерв'ю РК 006 з Ніною, 1925 р.н. м. Київ. Запис 11.02.2009 м. Київ.

³⁷ Там само.

Розділ IV.

«Тепер за бортом життя»: становище виселених зі столиці УРСР

Як склалася подальша доля тих репатріантів, котрим не вдалося залишитися в Києві дізнатися досить складно. Із скупкої інформації архівних документів можна скласти таку картину. За підсумковими даними відділу в справах репатріації при виконкомі міськради Києва на час його ліквідації в липні 1947 р., у місті було зареєстровано 16 390 колишніх оstarбайтерів та військовополонених (із них чоловіків – 5 732, жінок – 10 637, дітей до 16 років – 615 і людей літнього віку – 206)¹. До цього реєстру було внесено переважно колишніх киян, яким дозволили залишитися в місті, а також робітників з інших міст і республік СРСР, які працювали на будівництві у складі трудових батальйонів або на місцевих промислових підприємствах. Працевлаштуванням і розселенням репатріантів, колишніх мешканців Києва, яким відмовили в проживанні в столиці УРСР, займався Київський обласний відділ у справах репатріації². Спочатку їх направляли до Миронівського ПРП, звідки їх розселяли в містах і селах Київщини. Таких людей за даними обласного приймально-розподільчого пункту (існував до 20 травня 1946 р.) було зареєстровано 7 135 осіб³. Після його ліквідації виселені кияни враховувалися серед зареєстрованих репатріантів по області. На 1 квітня 1947 р. в Київській області було розселено «з наданням жилплощі» ще 207 родин, які отримали відмову у проживанні в м. Києві⁴. У подальших звітах обласного відділу репатріації ніякої інформації про цих виселенців уже не подавали, хоча процес очищення столиці від «небажаних» городян тривав. Про це свідчать листи зі скаргами до різних владних

інстанцій від потерпілих. До столиці продовжували повертатися легально чи підпільно колишні остарбайтери та військовополонені. Тож точну чисельність репатріантів-киян, котрі змушені були після війни оселитися за межами столиці УРСР встановити досить проблематично, хоча із впевненістю можна зазначити про більш як 7 тис. осіб таких виселенців або «мінусників», як їх неофіційно називали в радянські часи.

В архівних документах і біографіях колишніх остарбайтерів та військовополонених описуються різноманітні життєві обставини й способи виселення, котрі застосовували до них. Можна виділити чотири таких схеми, за якими найчастіше розвивалися події.

У першому випадку офіційна заборона на в'їзд у Київ репатріантів неухильно виконувалася представниками влади. Про це обмеження в правах киянам-репатріантам повідомляли у фронтових збірно-пересильних пунктах. Наведемо декілька з численних прикладів, котрі згадують у своїх інтерв'ю очевидці:

Ніна: «А теперь называй любой город 100 км от Киева. В Киев ты не поедешь». Я говорю: как же я не поеду? Куда же я поеду?! Впереди – зима. Ни денег, ни одежды. – «Называй любой город 100 км от Киева. В Киев вы не вернетесь»⁵.

Зоя: «Нас повезли на пункт пересильной, или как. Там у нас брали (пауза) допрос был. И там условия ставили: за 100 км от города Киева. Если кто давал согласие, значит, группировали, увозили с этого пункта. А кто не давал – группировали все равно и увозили»⁶.

Цінну інформацію про налагодження механізму контролю за виконанням цієї заборони містили дві доповідні записки. Помічник відділу в справах репатріації при РНК УРСР О. Власенко 16 березня 1945 р. з Миронівського ПРП повідомляв: «7 березня на станцію Миронівка прибуло 10 потягів з репатріантами, серед яких три вагони були з призначенням до Києва. [...] Незважаючи на те, що, згідно з постановою РНК СРСР, в'їзд репатріантів у Київ заборонений, вагони з киянами були направлені до Києва. Частина людей з цих вагонів розійшлася, а більшу частину через декілька днів повернули назад до Миронівки»⁷. Автор доповідної записки детально інформував про некомпетентність (на той час) у цьому питанні керівництва Миронівського району, працівників приймально-розподільчого пункту, навіть начальника районного відділу НКВС. Аналогічний випадок стався 15 березня 1945 р. на станції Київ-Товарний, куди «помилково» прибув потяг з репатріантами, який також відправили до Миронівського ПРП. Помічник відділу репатріації при

РНК УРСР В. Співак негайно втрутився в цю справу: *«Военний комендант станції Київ-Товарний користуючись тим, що ешелону видана путівка до Києва, почав вивантажувати вже репатріантів з вагонів. З цього питання довелося довго домовлятися з начальником по переміщенню (пересуванню) військ, щоб він дав наказ репатріантів з вагонів не викидати»*⁸. Чиновник описував також очікувану негативну реакцію прибулих, яким несподівано не дозволили зійти з потягу в рідному місті: *«Серед репатріантів Київської області 17 осіб із самого Києва, які хворобливо зреагували на заборону їм особисто залишитися у Києві. Окремі репатріанти задавали мені питання: «За що нас виселяють? Чому нас вважають за штрафників? Що з нами в Миронівці будуть робити? Коли нам дозволять повернутися до Києва?»*⁹.

Переважну більшість пасажирів цих потягів становили жінки з дітьми, чоловіків яких «забрали до війська», та люди літнього віку. Автори доповідних записок, попри офіційний стиль документів, не змогли приховати особистого ставлення до репатріантів, яких, можемо припустити, працівники наркомату бачили вперше. В. Співак зі здивуванням зазначав, що «виглядають репатріанти добре», «одягнуті вони непогано». Подальша інформація повністю руйнувала розтиражований пропагандою образ примусового робітника, як жертви насилля: *«Кожний має з собою декілька одиниць багажу. Так, киянка Михайлова, 50 років, одна везла 7 одиниць багажу, з яких 5 шкряних чемоданів, набитих речами. [...] Семеро матерів з дітьми мали з собою гарні дитячі коляски-будки. Кожна дитина мала ватне одяло і гарний одяг»*¹⁰. О. Власенко також дав не дуже позитивні описи деяких репатріантів: *«Зі всіх прибулих тільки декілька осіб, у тому числі й три актриси, на котрих надісланий компрометуючий матеріал із фронтового збірно-пересильного пункту, заявили, що не бажають нікуди їхати, окрім Києва»*¹¹. У своїх доповідних записках працівники відділу репатріації навмисне чи випадково показали негативне ставлення до колишніх оstarбайтерів, яке вже сформулося серед пересічних радянських громадян ще до закінчення війни. З їх характеристик випливає, що репатріант – це досить підозріла особа, котра і до війни не займалася корисною для суспільства працею. Наприклад, «актриса», на яку є «компрометуючі матеріали», котра працювала на ворога, й зараз почувається краще, ніж чесні радянські люди, бо везе награване німецьке «добро». Такі факти у загальному контексті цих документів були аргументами на користь заборони репатріантам селитися в столиці.

Описана в доповідній записці О. Власенка подальша процедура розселення киян на Миронівському ПРП виглядала доволі «демократичною». Репатріантів запитували: *«Куди, в який район чи місто (не режимне*) Київської області вони бажають їхати, щоб виписати їм довідки [супровідні документи]»*¹². Тобто, останнім можна було вибрати таку місцевість для переїзду, де жили родичі, знайомі та можна було знайти підтримку. Подібне ставлення влади було більш характерним до жінок із малолітніми дітьми та літніх людей. Працевдатні категорії переміщених осіб отримали менше можливостей для вибору.

У другому випадку методи розселення киян-репатріантів часто мали вигляд примусового працевикористання. Так колишня остарбайтера Ніна згадувала:

*«...Київ, конечно, проехали. Я не помню, как мы проехали. Я только знаю, что меня отвезли и других еще киевлян отвезли на лесозаготовки в Черкасскую область»*¹³.

Можна навести також чимало подібних прикладів, зафіксованих в архівних документах. На початку серпня 1945 р. до Київського облвиконкому звернулося з клопотанням керівництво Білоцерківського цегельного заводу, в якому просило: *«Видати наряд на 150 осіб на розподільчий пункт Київської області на станції Миронівка (із числа контингенту, що повертається з Німеччини)»*¹⁴.

Формулювання «видати наряд», означало просто відрахувати із репатріантів необхідну кількість осіб та відправити працювати незалежно від того, бажає цього людина чи ні.

Іншу групу репатріантів – 50 осіб – колишніх мешканців Києва – Миронівський ПРП направив на постійне місце проживання у Шполянський район, на Матусовський цукровий завод. Робітників відправили на це підприємство *«по заявці управляючого Київського цукротресту»*, а також *«з огляду на заборону в'їзду вказаного контингенту до м. Києва й ґрунтуючись на вказівки щодо цього по лінії НКВС»*¹⁵.

Умови для проживання таких робітників виявилися вкрай незадовільними. Інспектори відділу в справах репатріації при Київському облвиконкомі в жовтні 1945 р. повідомляли, що в місті Біла Церква, *«на заводі ім. 1-го Травня репатріанти отримують гарячу їжу один раз на добу, сніданків і вечери немає. Гуртожиток, у котрому проживають репатріанти, не обладнаний, постільної білизни немає, в гуртожитку брудно, світла недостатньо. Робітники-репатріанти близько двох місяців не отримують зарплату»*¹⁶.

* Населений пункт, де не діє паспортний режим.

Про деталі перебування киян на Матусовському цукровому заводі дізнаємося також зі скарги, яку написав у 1947 р. начальнику паспортного відділу управління МВС по Київській області завідуючий відділу в справах репатріації при виконкомі облради М. Жуваго. На 16 квітня 1947 р на цукровому заводі з направлених 50-ти осіб залишилося 34. Вони мешкали в гуртожитку абсолютно не пристосованому для проживання, де було брудно й відсутні будь-які умови для прання і приготування їжі. Робітників не забезпечили не лише постілью чи одягом, а навіть, продовольчими картками. За два роки репатріанти не отримали паспортів, через відсутність у них метричних довідок¹⁷. Про існування цих «рабів цукрового заводу» у відділі репатріації при РМ УРСР дізналися з досить емоційного листа, котрий надійшов з Москви з Управління в справах репатріації при Раді міністрів СРСР:

*«Група репатріантів із 12 осіб звернулася до Кабінету Міністрів СРСР зі скаргою, що вони працюють на підприємстві понад 2 роки та до цього часу не мають паспортів, а тому є безправними, тобто не можуть перейти на іншу роботу за спеціальністю. Ніхто ніде їх не прописував на проживання. Вийхати кудись вони не можуть і розмовляти з ними ніхто не бажає. Таким чином, зазначена велика група наших радянських громадян, як правило невинно постраждалих від німецького іга, і тут, у нас на Батьківщині, потерпають від безправ'я, котре незаконно їм створюють»*¹⁸. Архівні матеріали не мають інформації, як швидко вирішили проблему цих робітників цукрового заводу. Але можна впевнено сказати, що це була досить типова й поширена для повоєнного радянського суспільства ситуація, коли їх використовували як безправну робочу силу, до того ж на більш важких та небезпечних виробництвах, ніж підприємство харчової промисловості.

Наступні дві схеми розвитку життєвих ситуацій стосуються репатріантів, котрим удалося таки «прорватися» до столиці. В одному випадку, їх відразу виселяли, як тільки вони починали здійснювати певні кроки, щоб легалізувати своє становище: зверталися до влади стосовно житла, намагалися отримати якісь документи, шукали роботу і т. ін. Показовим прикладом першого варіанту розвитку подій є історія родини Євгена¹⁹:

«... Бросилась мама, естественно в Екатериновку [околиці Києва], квартира занята, никто и слушать не хотел. Затем пошла в горисполком, как она рассказывала, ну там узнали, что мы из Германиш – двадцать четыре часа и в Мироновку... на сто первый километр. Ну, естественно, она у бабушки побывала, все. Ну там

сразу бабушку предупредили – ни в коем случае не пускай, потому что будешь отвечать по всей строгости закона. Ну, в общем в Мироновке, значит, мы были уже где-то седьмого сентября... Ну где-то я думаю, весь сентябрь и половина октября, если не весь октябрь [нас проверяли в ПРП]. Тогда, значит, дали поселение: Россаву или Мироновка. Мы выбрали Россаву, там говорили по-дешевле будет найти дома, жилье. Дом снимали на отшибе. [...] И вот там Галочка умерла. Зима была холодная, топить... мы вообще не топили. Дров у вас не было, нигде не пойдешь, не нарубаешь... Ну что? Страшный был голод, вот. [...] Отец потом устроился часовым мастером да, немножко поработал уже в Мироновке [...]».

Як видно із цитованого інтерв'ю, пошуком житла і засобів до існування на місці поселення займалися самі ж репатріанти. Але траплялися й інші випадки. Неодноразові скарги колишньої остарбайтерки – Ольги Радивілової – до вищих державних установ та вперте небажання дівчини залишити Київ, незважаючи на тюремне ув'язнення, змусили працівників обласного відділу репатріації особисто проконтролювати її облаштування в Черкасах (див. розділ III). У доповідній записці старшого інспектора Голубаня детально описано всі обставини цієї справи.

«Під час мого перебування у відрядженні в м. Черкаси, мені довелося займатися питанням працевлаштування репатріантки Радивілової, яка була направлена туди на постійне місце проживання. У день прибуття громадянки Радивілової до м. Черкаси, виконком Черкаської міськради направив її для працевлаштування на трикотажну фабрику, але з огляду на те, що трикотажна фабрика не має гуртожитку їй відмовили у прийманні на роботу. Після чого громадянка Радивілова була направлена на роботу із забезпеченням її гуртожитком до Черкаського готелю. Директор готелю в прийманні її на роботу не відмовив, але заявив, що без документів приймати на роботу не може. 16 квітня 1949 р., я був у начальника міліції, майора тов. Сайко, з питання документації й видачі виду на проживання репатріантки Радивілової. Під час бесіди, начальник міліції [...] викликав начальника паспортного відділу й при мені дав йому розпорядження – 18 квітня, виписати тимчасове посвідчення, строком на три місяця й зробити необхідні запити стосовно громадянки Радивілової»²⁰.

Четверта схема розвитку подій схожа на попередню з тією тільки різницею, що повідомлення про виселення з Києва репатріанти отримували через декілька років проживання у місті, коли, здавалося б, життя налагодилося, були отримані всі можливі дозволи й документи. Таких випадків в архівних матеріалах задо-

кументовано найбільше. Переважно це листи зі скаргами, котрі містять обширні біографічні розповіді постраждалих киян-репатріантів із детальним викладом «обставин справи». Олександр Ружановський з дружиною і чотирма неповнолітніми дітьми, як він зазначав, *«повернувся на батьківщину, на попереднє місце проживання родини в місто Київ. Миськрада мене направила працювати шофером у водоканалтрест, де я працював до війни. Був приписаний 9-м відділенням міліції по 28.01.47 року. А 11.01. 47 р. мене з дружиною викликали у паспортний відділ, Хрещатик, 4. Мені та моїй дружині відмовили в прописці у м. Києві. В Києві я маю житло по Червоноармійській вулиці №168 кв. 5, де зробив капітальний ремонт в приватному будинку»*²¹.

Микита Кричевцев деякий час після репатріації жив у Кагарлицькому районі, пізніше отримав дозвіл повернутися в Київ. Потім його декілька разів у 1946 й 1948 рр. – з міста виселяли. Маючи професію фрезерувальника, він знаходив роботу на київському підприємстві, йому надавали службове житло, постійну прописку, але кожного разу, коли він звертався в міліцію, щоб отримати паспорт, його виселяли з Києва. *«Внаслідок німецької каторги в січні 1948 р. у мене відкрився туберкульоз. На даний момент я перебуваю на обліку у тубдиспансері. Під наглядом тубдиспансеру перебуває також моя дружина і дві дочки 10-ти та 2-х років. Родина моя також проживає у Києві, має житло й постійну прописку»,* – пояснював він у скарзі незаконність і нелогічність його виселення²².

Вчена-етимолог Ольга Юркевич-Левицька повернулася до Києва в 1945 р., обіймала посаду завідувачої відділом Центральної науково-дослідної дезінфекційної лабораторії, отримала житло, а у 1948 р. перевірконо-фільтраційна комісія відмовила їй у праві проживати в столиці²³.

Вимога залишити місто нерідко ставила людину або всю родину на межу виживання, позбавляючи її й до того мізерних засобів існування у тяжкий повоєнний час. Історії деяких репатріантів, описані в листах, надзвичайно трагічні та заслуговують жалю і всілякого співчуття: *«Мені дав тов. Белов [начальник паспортного відділу] відмову проживати у Києві»,* – писала молода жінка О. Сингаєвська. *«Але оскільки в мене була хвора дитина, то тов. Миргородський [заступник начальника управління міліції м. Києва] дав мені дозвіл залишитися в Києві до її видужання. А тепер у мене дитина померла, мені потрібно виїхати, а в мене немає коштів. [...] Я зараз знаходжусь на вокзалі, голодна й роздязнена, прошу дати мені допомогу й талони на продукти, щоб я могла виїхати з Києва»*²⁴.

Як уже зазначалося раніше, змушуючи колишніх репатріантів виїхати зі столиці, місцеві органи влади найчастіше не турбувалися про організацію переселення та забезпечення житлом і роботою. П'ятдесятирічній Пелагеї Демиденко, яка працювала після війни двірником, *«завідуючий паспортним відділом тов. Белов пригрозив судом, тюрмою та засланням, якщо не відправ[иться] звідси «до біса»²⁵*. Інші біографічні історії свідчать, що більш молодим репатріантам навпаки настійливо рекомендували, «куди» потрібно їхати – найчастіше примушували завербуватися на будівельні або промислові об'єкти Східної України. Олександр Б. – колишній в'язень концтабору Бухенвальд – понад три роки уникав виселення зі столиці; нарешті, після двох місяців тюремного ув'язнення за втечу з шахти він змушений був тепер уже «добровільно» завербуватися на відбудову. *«Ну, потом разрешили, дали прописку. Ну, потом надо было на Донбассе отработать. [...] Ну, они говорят: «Хочешь жить – езжай туда». [...] Я завербовался на железную дорогу, на восстановление, ну, договор трудовой заключил. Тут, на месте договор заключил, подъемные получил 150 рублей. Они ничего не значили тогда»²⁶*.

Наводячи аргументи щодо незаконності й несправедливості позбавлення їх права проживати у Києві, репатріанти наголошували на своїх моральних збитках, змальовуючи виселення як «кінець світу», припинення нормального життя. *«Тепер за бортом життя»*, – так охарактеризувала своє становище Ольга Радивілова. Але є також чимало прикладів, коли репатріанти свідомо виїздили з Києва, рятуючись від постійних перевірок та підозр. *«Батько краще мене зрозумів, що в Києві мені не отримати вищої освіти, через те, що мною почали цікавитися у деяких органах, і ми виїхали з Києва. В 1947 році, ще перед тим, як ми мали виїхати із Києва, батько дістав мені довідку із психіатричної лікарні й спалив мого паспорта, а мені наказав мовчати»*, – згадувала Валерія²⁷.

Є також свідчення доволі благополучного облаштування виселених з Києва колишніх оstarбайтерів та військовополонених. У 1948 р. обласні відділи в справах репатріації збирали матеріали для підготовки серії радіопередач та документального фільму, котрі б демонстрували успішне життя колишніх примусових робітників після їх повернення до СРСР. Серед цих документів були й службові характеристики і біографії двох киян, професійних лікарів – оstarбайтерки Ольги Шараєвської та військовополоненого Ульяна Рибачука, які працювали у Смілі.

«Я лікар, Шараєвська О. Р., народилася в Києві, де жила, вчилася й працювала безвиїзно за виключенням 8 років, коли працювала на периферії. [...] Повернутися на батьківщину до близьких і рідних ми були неможливо щасливі. Оформившись з паспортами я отримала роботу. Працюю в даний момент зав. дитячою амбулаторією. Отримую пристойний оклад, люблю свою роботу, віддаюся їй цілком і пам'ятаю слова Маяковського, який закликав весь трудовий народ брати участь у мирному соціалістичному будівництві. [...] Діти мої отримують систематичну освіту в середній школі і будують плани щодо свого щасливого майбутнього, як у навчанні, так и в житті, сподіваючись стати корисними членами суспільства, людьми науки і ... що в жодній країні немає тих умов у навчанні, як в нашій рідній Радянській країні! [...]»²⁸.

Біографія Ул'яна Рибачука по-чоловічому більш стримана, але також написана «як треба».

«В серпні 1947 року за власним бажанням Мінздравом був направлений до Київської області в м Сміла, де працюю до цього часу лікарем отоларингологом міськполіклініки і лікарем швидкої допомоги. Отримую дві ставки тобто 1600 руб. в місяць. незабаром отримую державну квартиру.

Отримав індивідуальний город 0,08 га, посадив картоплю і різні овочі. У міськполіклініці працюю головою місткому, парторганізацією назначений агітатором, обраний редактором стінгазети. Систематично працюю над підвищенням своїх спеціальних і медичних знань, а також над підвищенням свого ідейно-політичного рівня. Опрацьовую короткий курс історії ВКП(б). Користуюсь авторитетом серед хворих і повагою з боку лікарів. Ніколи й ніде я не почув за весь час з 1946 року докорів або принижень за те, що був в полоні. Після всього вистражданого мною, я ще більше люблю свою Батьківщину, свій народ, партію, уряд и завдячую Радянській владі, котра дала мені можливість стати лікарем. Всі свої сили й знання віддам на благо нашої Батьківщини і на служіння нашому Великому Радянському Народу. Я радий, що не загинув так дешево в німецькому полоні і ще став корисним для Батьківщини»²⁹.

Попри розлогі ідеологічні відступи, факти, зазначені у цих біографіях, досить чітко вказують на матеріальні та суспільні здобутки «зразкових» репатріантів. Ці два автобіографічні документи також підтверджують, що володіння суспільно важливою професією є одним із важливих засобів для успіху в житті. Оцінки свого повоєнного буття з позиції, більш віддаленої у часі, представляють сучасні мемуари й інтерв'ю колишніх репатріантів-киян. Історія сім'ї Євгена показова і досить типова³⁰. З усієї родини, лише йому, як наймолодшому, вдалося, як-то кажуть, вибитися в

люди, здобути вищу освіту й згодом переїхати жити до столиці. Батько – фізично виснажений та морально пригнічений – деякий час працював у майстерні з ремонту годинників і рано помер у 1948 р. Старша сестра після невдалого шлюбу поїхала з України працювати на Північ СРСР. Матір Євгена деякий час була прибиральницею, згодом – завгоспом у Миронівській школі. В середині 1950-х років вона переїхала до Києва й нелегально жила у своєї літньої матері, працюючи прибиральницею в лікарні. Фактично ніхто з родини так і не зміг повернути своє попереднє соціальне становище.

Схожа історія й у родини киянки Неллі. Мати з двома малими дітьми була вивезена до Німеччини, батько – військовополонений. Неллі вже дорослою знову оселилася в столиці. *«Батько у Києві не зміг влаштуватися на роботу та отримати житло. Тоді ми переїхали в Ірпінь. Батько знайшов роботу і згодом зміг побудувати будинок, у якому ми прожили багато років. Після закінчення школи я хотіла вступити до вузу, після заповнення анкети у мене не прийняли документи. Я влаштувалася на роботу на кіностудію ім. Довженка кіномонтажницею. Вищу освіту мені отримати так і не вдалося»³¹.*

Заборона на проживання в «режимних місцевостях» – це був один із поширених у Радянському Союзі засобів покарання політичних та кримінальних злочинців, один із багатьох видів поразки громадянських прав. Заборона репатріантам проживати в столиці УРСР Києві також належала до запобіжної каральної акції держави проти дійсних й уявних своїх політичних опонентів, котрими вважали цивільних і військових громадян, які перебували у полоні противника. Безсистемність застосування цього засобу, багатоваріантність його впровадження, описана в цьому розділі, існування винятків для різних категорій переміщених осіб, відсутність у держави чіткого плану щодо використання виселених зі столиці УРСР репатріантів вказують на політичну природу таких дій радянської влади. Економічні аргументи, які найчастіше наводили в своїх відповідях чиновники (відсутність житла, потреба у робочій силі й т. д.) мали формальний характер. Постійна зміна правил обмеження на в'їзд репатріантів до Києва породжували численні зловживання державних службовців. Вони за одних і тих самих обставин могли послати людину «до біса» або ухвалити позитивне рішення.

Для успішного облаштування виселених киян важливе значення мав не час вислання (1945 р. чи 1948 р.), а їх статус. Яким

чином його/її відправляли зі столиці – мобілізованим на «відбудову народного господарства» робітником, зв'язаним трудовим договором без права за власним бажанням змінити місце праці, чи «покинутим напризволяще» виселенцем, який мусив самостійно подбати про себе. Наведені в цій книзі приклади також вказують на вирішальне значення соціальної активності особи для її подальшого облаштування у житті. Той, хто рішуче діяв, (не мало значення як саме): звертався зі скаргами до влади, шукав допомоги у знайомих, платив хабарі, старався отримати кращу освіту, соціально важливу професію – краще й швидше пристосовувався до нових умов, успішніше долав труднощі. Біографічні історії колишніх репатріантів також свідчать, що ступінь соціальної активності не залежала від конкретних труднощів, котрих зазнавала людина, а швидше характеризувала її як особистість.

¹ ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 5820, арк. 54.

² Там само, спр. 7887, арк. 27.

³ Там само, спр. 5820, арк. 4: „Звіт завідуючого відділу у справах репатріації Київської міськради на 01.01.1947 р.”.

⁴ Там само, арк. 94-95.

⁵ ОАА, інтерв'ю РК 006 з Ніною, 1925 р.н. м. Київ. Запис 11.02.2009 м. Київ.

⁶ «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів. – С. 165

⁷ ЦДАВО України, ф.Р-2, оп.7, спр. 3022, арк. 96.

⁸ Там само, арк. 114–115.

⁹ Там само, арк. 114: «Доповідна записка про відправку репатріантів зі станції Київ-Товарний 15 березня 1945 р.».

¹⁰ Там само, арк. 123.

¹¹ Там само, арк. 96 зв.

¹² Там само.

¹³ ОАА, інтерв'ю РК 006 з Ніною, 1925 р.н. м. Київ. Запис 11.02.2009 м. Київ.

¹⁴ ДАКО Ф. Р-880, оп. 2, спр. 2, арк. 94: Лист від 04.08.1945 р.

¹⁵ ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп.7, спр. 5800, арк. 122.

¹⁶ ДАКО Ф. Р-880, оп. 2, спр. 18, арк. 23–24: «Донесение Киевского отдела по делам репатриации по обследованию районов Киевской области».

¹⁷ ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 7, спр. 5800, арк. 122.

- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ АСІУ, інтерв'ю FLO27 з Євгеном, 1936 р.н. м. Київ. Запис 22.04.2005, м. Київ.
- ²⁰ ЦДАВО України, Ф.Р-2, оп.7, спр. 10009, Арк. 84.
- ²¹ Там само, спр. 5821, Арк. 65. Із подальшого листування дізнаємося, що «причиною анулювання прописки в м. Києві репатрійованому Ружаковському А.Д. було те, що останній в 1943 р. в жовтні місяці виїхав зі своєю родиною добровільно в Німеччину». (ЦДАВО України, Ф.Р-2, оп.7, спр.5821, арк. 100)
- ²² Там само, спр. 10007, Арк. 93.
- ²³ Там само, спр. 7924, арк. 130.
- ²⁴ Там само, спр. 5822, арк. 25.
- ²⁵ Там само, спр. 7887, арк. 42 зв.
- ²⁶ ОАА, інтерв'ю РК 016 з Олександром Б., 1925 р.н. м. Київ, Запис 21.10.2009, м. Київ.
- ²⁷ «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів. – С. 194.
- ²⁸ ДАКО, Ф.Р-88о, оп.2. спр. 68, арк. 90–92.
- ²⁹ Там само, арк. 84–87.
- ³⁰ АСІУ, інтерв'ю FLO27 з Євгеном, 1936 р.н. м. Київ. Запис 22.04.2005, м. Київ.
- ³¹ *Нікончук Г.* Дослідницька робота присвячена Усачьовій Неллі Сергіївні, примусово вивезеній до Німеччини під час Другої світової війни. – К., 2004. – С. 2–3.

Розділ V.

Самопрезентація у біографії: галерея автопортретів*

У попередніх розділах було представлено, так би мовити, зовнішній погляд на процеси репатріації та адаптації в повоєнному радянському суспільстві колишніх оstarбайтерів та військово-полонених. Переважно на основі офіційних документів із державних архівів були показані прямі й опосередковані практики контролю за ними з боку держави, котрі найчастіше мали форму втручання в приватне життя людини. Але архівні документи не можуть дати відповідь на запитання: на скільки, зрештою, був успішним обраний репатріантами спосіб дій у часовій перспективі. Наприклад, чи вирішили проблеми громадянина, згадану в його скарзі до уряду, або, як те чи інше розпорядження чиновника вплинуло на життя конкретної людини тощо. Представлена раніше картина повоєнного життя киян-репатріантів становить своєрідний миттєвий знімок повоєнного часу до початку 1950-х років. Аналіз біографічних інтерв'ю з колишніми військовополоненими й оstarбайтерами допоможе значно розширити дослідницьке поле за межі одного короткого епізоду, додасть описаними процесам історично розгорнутої у часі перспективи¹.

Коллективний портрет: аналіз біографічних даних

Групу інтерв'ю, записаних та відібраних для цього дослідження, не можна вважати репрезентативною в тому смислі, як ви-

* Назва розділу позичена із книги: *Пассерини Л.* Рабочие Турина и фашизм (главы из книги) // Хрестоматия по устной истории. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 247.

користують це поняття соціологи². Через низку об'єктивних причин, таких як час, неможливо точно повторити демографічні характеристики групи репатріантів, котрими вони були наприкінці 1940-х років. Наприклад, достатньо проблематично виявилось розшукати такі категорії інформантів, колишніх оstarбайтерів та військовополонених, які були виселені з Києва, направлені до робочих батальйонів, мобілізовані на відбудову промислових об'єктів, або відбували покарання в таборах ГУЛАГу. Тому дослідження було зосереджене навколо досвіду тих свідків, яким, незважаючи на заборону, вдалося поселитися в столиці України після війни.

У цій праці інтерв'ю використовуються не тільки для реконструкції або ілюстрації історичних подій, але й для опису досвіду й повсякденної практики адаптації репатріантів у повоєнному суспільстві. Найбільше зацікавлення становлять різноманітні види соціальних зв'язків репатріантів: з державними інституціями, родичами, сусідами, колегами по роботі. За такого підходу кожна життєва історія являє собою ансамбль взаємостосунків, і може розглядатися як окремих випадок (case study)³. Тому для дослідження не було потреби обов'язково досягати статистичної репрезентативності вибірки, при цьому поділяємо переконання прихильників «біографічного методу», котрі вважають виправданим для досягнення певних завдань навіть звернення до однієї біографії⁴.

Перше ніж перейти до розгляду окремих випадків історії життя репатріантів важливо спробувати відтворити загальні контури їх біографій за допомогою «об'єктивних» біографічних даних, існування яких не залежить від інтерпретації оповідача (рік народження, відомості про освіту, сімейний стан тощо). Така інформація важлива для розуміння контексту та мотивації дій інформантів, оцінки того, наскільки показовими є їх поведінка й висловлювання. Отримані під час інтерв'ю біографічні відомості, як правило, можна було перевірити за допомогою документів із родинного архіву респондентів (посвідчення особи, паспорт, довідки і т. ін.), певна інформація була підтверджена матеріалами державних архівів (фільтраційні справи, списки репатріантів), або шляхом порівняння різних біографій. Із 40 біографічних інтерв'ю, відібраних для дослідження, було записано 18 жіночих історій та 22 оповіді чоловіків. 20 інформантів народилися або

переїхали перед війною до Києва (8 чоловіків 12 жінок)**. Родом із навколишніх сіл було 7 оповідачів (4 чоловіків, 3 жінки), життя їх сімей також було пов'язане зі столицею.

За віковими показниками картина буде наступною. Найстарший інформант був 1915 року народження, наймолодший – 1940-го. Найстарша жінка, розповідь якої відібрали для проекту, була 1917 року народження, наймолодша – 1938-го. Переважна більшість оповідачів (29) народилися у період між 1925 і 1927 роками. Середній рік народження оповідачів, інтерв'ю з якими відібрані для аналізу – 1926-й (серед жінок цей показник становить 1927 р.н., для чоловіків 1925 р.н.). Якщо подивитися на вікові характеристики групи киян, то вони майже такі ж самі: середній рік народження – 1926-й, для жінок – 1928-й, для чоловіків 1925-й. Тобто в 1945 році, коли закінчилася війна, опитаним інформантам було по 19 років.

Стосовно етнічної належності 23 респонденти незалежно від мови інтерв'ю чітко визначили себе як українці, росіянами назвали себе 11 оповідачів (9 із них кияни), три інтерв'ю було записано з євреями. Троє інформантів були зі змішаних родин, тому вони не могли визначитися зі своєю національною приналежністю.

За соціальним походженням серед киян 10 оповідачів походили із сімей робітників, у п'ятьох батько був військовослужбовцем, двоє зростали в родині вчителів, ще двоє були напівсиротами. Серед колишніх репатріантів, котрі оселилися у Києві після війни, 10 походили із селян, 8 – робітників, в одного оповідача батько був військовослужбовцем, у другого – бухгалтером. Половина респондентів в ранньому дитячому або підлітковому віці втратила батька, причому за досить трагічних обставин. У 9 оповідачів батько був репресований (у 3 киян), а в 11 – загинув на фронті (у 7 киян). Під час війни 5 інформантів-чоловіків були військовополоненими (з них троє – кияни), 15 – в'язнями нацистських концтаборів (13 чоловіків, 2 жінки, 6 кияни). 10 респондентів були неповнолітніми, коли їх вивезли на примусову працю в Райх, з яких 8 депортували разом із батьками (7 – кияни). Після війни проходили строкову службу у Червоній армії 15 чоловіків (киян – 2). Інші – були звільнені від цієї повинності за станом здоров'я або мали офіційні підстави не служити в армії (наприклад, вищу освіту).

** Далі в аналізі ця група інформантів іде під назвою «кияни».

За показниками «успіху у житті» картина буде такою. Вищу освіту здобули 23 оповідача (16 чоловіків 7 жінок), серед киян вищу освіту здобули 9 осіб (5 чоловіків, 4 жінки). 14 колишніх репатріантів стали інженерами (9 чоловіків, 5 жінок), троє чоловіків дістали педагогічну освіту, двоє – економічну, ще двоє – вищу художню освіту. Одна жінка стала кандидатом юридичних наук, друга була агрономом. Всі інформанти мали тривалий трудовий стаж роботи на державних підприємствах і в установах; серед оповідачок не було жодної домогосподарки; всі жінки мали багаторічний професійний досвід. Обіймали високу посаду, здійснили наукову кар'єру 12 респондентів (10 чоловіків 2 жінок), з котрих корінних киян було лише двоє чоловіків. Серед оповідачок троє розказали, що ніколи не виходили заміж і не мали власних дітей, а 6 жінок були розлучені й ростили своїх дітей одні. Всі чоловіки були одружені, а троє розповіли, що брали шлюб двічі; одне подружжя не мало дітей.

Отже, для аналізу ми маємо спогади доволі вузької вікової групи колишніх репатріантів, для більшості з яких досягнення повноліття співпало з часом закінчення війни. У перші повоєнні роки розпочалися їх трудова кар'єра і створення власної сім'ї. Майже половина інформантів робили ці перші кроки дорослого життя не маючи підтримки одного, а інколи й обох, батьків. Третина оповідачів, незважаючи на досить юний вік, мали за плечима довготривалий травматичний досвід виживання в нацистських концтаборах і таборах військовополонених. За формальними показниками життя опитаних колишніх репатріантів склалося успішно. Більша половина оповідачів реалізували себе професійному та особистому плані, відповідно до загальноприйнятої норми. Всі чоловіки й більшість жінок мали повноцінну сім'ю та дітей. Проте такий процент «успіху» серед відібраних для проекту інформантів не відповідає даним стосовно всієї соціальної групи репатріантів. І цей факт необхідно врахувати у висновках.

Демографічна статистика проте не дозволяє підійти до того рівня аналізу дійсності, який би дав можливість зрозуміти, що стоїть за тим чи іншим фактом у біографії². Яке значення мали (і чи мали?) показники статі, віку, соціального походження, для успішної повоєнної адаптації репатріантів? Як вони поєдналися в окремій історії життя? Аналіз автобіографічного наративу, котрий являє собою своєрідний спектр реакцій, стратегій поведінки

безпосередніх учасників подій, дає знання про те, які висновки вони робили для себе й оточуючих, уможлиблює дати відповіді на ці та багато інших питань.

Сюжети біографічних оповідей

Дослідницький підхід до аналізу усних історій у цій праці передбачає вивчення інтерв'ю як нарративу і базується на положеннях біографічного методу в якісній соціології⁶, на особливостях усної історичної оповіді, а також на його жанровій і сюжетній специфіці, викладеній у роботах А. Портеллі⁷; на методі герменевтичної реконструкції, описаному в роботах Г. Розеталь⁸. Об'єднуючим підходом до аналізу автобіографічного матеріалу є розгляд біографії як низки фаз життя, які разом з досвідом в процесі соціалізації набувають різного значення. А біографічний нарратив розуміється як спосіб надання смислу діям і вчинкам людини «зараз і тепер» за допомогою оповіді. Подібну постановку дослідницького питання та поєднання різних за своїм інтерпретативним потенціалом методик у вітчизняній історіографії вперше було запропоновано та реалізовано в статтях Г. Грінченко, присвячених аналізу специфіки конструювання оповіді про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині та повоєнної адаптації⁹, особливостям артикуляції дитячих спогадів про «нацистську неволю» в контексті аналізу форми і структури текстів інтерв'ю¹⁰ тощо.

Під час підготовки до аналізу текст основної «відкритої» частини кожного інтерв'ю був розбитий на послідовні епізоди, критерієм виділення яких був перехід оповідача або оповідачки від однієї теми до іншої. В результаті нарративи інформантів складаються з невеликих історій та описів окремих випадків із власного повсякденного життя, розказаних, як правило, в хронологічній послідовності. Біографічна структура кожного інтерв'ю, складається в основному з трьох частин: довоєнне життя, війна і повоєнний період. Цілковито очевидно, що домінуючу роль у розповідях відведено опису подій воєнного часу, перебуванню на примусовій праці в Німеччині. З одного боку, саме таке завдання ставилося перед інформантами у названих міжнародних проектах (див. вступ). З іншого – навіть якщо інтерв'юер і не акцентував увагу на своїй меті опитування, все ж події війни у біографії цих людей залишаються найбільш драматичними та яскравими. У більшості

респондентів у першій наративній частині інтерв'ю присутні розлогі, детально структуровані оповіді про життя за німців, перебування на примусовій праці й обставини повернення додому. У багатьох жіночих історіях містяться спогади про сексуальне переслідування, а іноді, й про зґвалтування під час перебування на примусовій праці та повернення додому. На проблемах повоєнного облаштування, описаних у попередніх розділах, як то отримання паспортів, прописки, пошуку роботи, здобуття освіти, далеко не всі інформанти зосередили свою увагу. Були такі серед них, котрі взагалі не скаржилися на своє життя після повернення до СРСР. Останні зазначали, що їм не доводилося приховувати від родичів та колег своє перебування в Райху, й вони не зазнавали переслідувань чи дискримінаційних дій влади через те, що «працювали на ворога». Чоловіки в розповідях про повоєнне життя надавали перевагу сюжетам про здобуття освіти, власної професійної кар'єри, тоді як тема сім'ї та дітей займала у них другорядне становище. Усні історії жінок, навпаки, побудовані навколо їх родинних стосунків, і розповіді про пошук подружнього партнера, народження дітей становлять основу їх біографічного конструкта¹¹. Ще один важливий сюжет присутній в інтерв'ю – це опис міста. Характерно, що тільки в оповідях інформантів, котрі народилися і виросли у Києві, місту, його будинкам, вулицям, паркам, школі та городянам-сусідам відводиться роль повноцінної дійової особи. В інтерв'ю ж із тими, хто оселився у столиці України вже в дорослому віці, сюжети про місто як історичне або географічне тло повністю відсутні.

Одночасно «розповіді, котрі біограф відбирає для того, щоб подати слухачам історію свого життя, не можна розглядати лише як низку окремих епізодів й окремих подій, що відбувалися з людиною, розташованих у хронологічній послідовності, подібно до геологічних відкладень, – досвід окремої пережитої події завжди вбудований в об'єднаний загальним змістом контекст, біографічну конструкцію»¹². Тож, огляд сфер життя людини чи фаз у її житті в руслі всієї біографії може бути здійснений тільки після того, як до уваги було взято структуру всієї розповіді про життя, а також увесь її повний наратив¹³. Тому перш ніж перейти до детального розгляду форм поведінки і стратегій виживання репатріантів у специфічних соціально-політичних умовах повоєнного радянського суспільства, важливо з'ясувати, яким чином колишні примусові робітники та військовополонені вписали свій повоєнний досвід у

біографічну історію, якого значення вони надають цьому періоду, який вплив ці події мали на їхнє особисте життя. Пропонуємо опис деяких, найбільш типових та декількох, на думку автора, унікальних біографічних історій, розказаних під час інтерв'ю.

«Я нещаслива все своє життя...»

Представлення себе як «жертви» стихії, «чужих заздрісних людей, сусідки, начальників» знаходимо в біографічній історії Тетяни (1926 р.н.)¹⁴. Її життя – це шлях нещастя, страждань та перешкод, котрі жінка стоїчно долала. Розповідь починається з опису раннього дитинства, як раю. Тетяна «народилася у мальовничому містечку Ржищів, на Київщині, на березі Дніпра». Батько був «токарем високого розряду», працював на місцевому заводі «Радіатор», мати – домогосподарка. «У нас було три десятини поля, корова, свиноматка, птиця, купили сад. Було все, тільки треба було дуже тяжко працювати». У таку ідилію спочатку втручаються сили природи. «Мені було 5 років, коли почалась повінь». Далі до страждань родини доклали руку люди. Діда й дядька заслали на Соловки, як куркулів. «Всю сім'ю розігнали, вся сім'я страдала по світах» – підсумовує наслідки репресій Тетяна. У сюжет про смерть під час Голодомору рідних і сусідів Тетяна включає сюжет про історію свого імені, який відкриває галерею символів та містичних знаків, присутніх в її оповіді.

«Я була сьома в сім'ї, але передо мною вмерло троє дітей. Моя найменша сестричка [померла] переді мною, то мама мене назвала її іменем. Кажуть, не можна називать [ім'ям померлої дитини]. Я нещаслива все своє життя».

Фатальність та визначеність життя наперед далі підкріплює оповідачка різними фактами з власного досвіду, а також згадками про віщі сни й передчуття, котрі справдилися. «Закінчила я 8 класів. І почалась війна. Я знаю: я збиралась на екзамен, збираюся у школу, а мама сиділа готувала на обід, овочі чистила. І каже: «Мені такий сон про тебе приснився негарний». Ну, так воно і було. Війна перекреслила мені все». З подальшої розповіді так і не зрозуміло, що саме «перекреслила війна», адже Тетяна хоча й була вивезена на примусову працю до Німеччини, але повернулася додому, батьки також лишилися живими. Але з точки зору логіки оповіді цей сталий метафоричний вислів перебуває на «своєму місці».

Закінчення війни, зустріч із рідними не стали щасливим епілогом в історії Тетяни. У 1946 р. арештовують її батька «за три

колоски», із тюрми він не повернувся. Вона змушена була припинити навчання в технікумі, звільнитися з цікавої роботи на місцевому радіо. Як *«дочка й сестра ворогів народу»* Тетяна не могла залишатися у маленькому містечку, тому завербувалася на будівництво мосту в Києві. Тут вона виконувала важку некваліфіковану працю, але отримувала великий продуктовий пайок та допомагала таким чином родині пережити голодний 1947 рік. На будівництві Тетяна освоїла чоловічу професію арматурниці, непогано заробляла. Тут вона зустріла і свого майбутнього чоловіка. *«Але в мене замужество було нещасливе. Як він м'яко стелив, а який він оказався подлец, і аферіст, і брехун»*. Після розлучення Тетяна мала самостійно дбати про маленьку дочку та свою матір.

Подальшу історію життя вона вибудовує навколо свого професійного шляху. Проблеми зі здоров'ям змусили її покинути професію арматурниці, втратити високу зарплату, всі вигоди працівника великого київського підприємства. Тетяна йде на малооплачувану й некваліфіковану, але *«легшу роботу»* помічника на кухні у дитячому садку. Тут вона знайомиться з професією повара, пізніше закінчує кулінарну школу. Останнє місце роботи Тетяни перед виходом на пенсію – це їдальня Кабінету міністрів УРСР. Тільки в 1983 р. вона отримала власну однокімнатну квартиру на околиці Києва, а до того, понад 40 років наймала житло.

Оповідачка творить образ себе, як *«жертви з гордо піднятою головою»*, котра здатна приймати відповідальні рішення і чинити опір, яка витримала всі випробування, відродилася з попелу й *«зберегла душу»*. Вона дає відкоша хлопцям у Ді-Пі таборі й радянським солдатам, які зазіхали на її невинність, так само реагує на звинувачення ржищівського міліціонера:

«Начальник міліції, ось, це дуже важно, каже: «Добровольно уехала?!» І таким тоном до мене! «Шлюха!» А я кажу: «Про те, що «добровольно», то нас було тридцять, але не всі вернулись, не всі вижили, а про те, що я «шлюха», я вам предоставлю справку». Він сів не тому нижче, понизив свій тон».

Ключові моменти своєї біографії – втечу з трудового табору в Німеччині, поїздки додому поза організованим транспортом репатріантів, відмову зректися засудженого батька, вербовку на будівництво мосту, розлучення, подальший вибір професії та місця роботи – Тетяна представляє як власні усвідомлені рішення та допомогу ангела-охоронця, котрий її спасав. Втрата батька та чоловік, який не виправдав сподівань і не зміг його замінити, – ось коло проблем, навколо яких побудована розповідь. У контексті іс-

торії Тетяни події репатріації були затьмарені більш значущими для оповідачки подіями особистого життя. *«Бачте, у мене й у заму-жестві не склалось. Ніде не склалось. І в сім'ї не склалось. Сім'ю знищили так нагло»*. Примусова праця в Німеччині й повоєнні труднощі з адаптацією на батьківщині представлені в цій біографії як чергові випробування, котрі не мали вирішальних та довготривалих наслідків у житті героїні.

«...Как то мне везло с людьми»

Свої біографічні історії Жанна (1925 р.н.)¹⁵ й Олександр (1928 р.н.)¹⁶ розповіли з позиції конформізму, примирення з драматичними і болісними сторінками свого минулого. Відповідно невдачі й трагічні випадки зображалися, як справа минулого, ворожі дії людей ретушувалися, а удачі та позитивні моменти розмальовувалися.

Жанна народилася у багатодітній сім'ї вчительки і військовослужбовця. Свою біографію вона починала з опису подій війни. Батько пішов на фронт, вона з мамою, братом і сестрою залишилася в окупованому Києві. Восени 1942 р. її схопили на вулиці й відправили на примусову працю у Німеччину. Жанна опинилася у незнайомій та ворожій обстановці, одна, без рідних, серед чужих дорослих людей: *«Неизвестность полная!»*. Але тон розповіді примирливий, бо там їй *«повезло»*. Був комендант табору, котрий *«по-людськи»* до них ставився, був ще на військовому заводі *«бригадир – немец, пожилой, очень такой уже пожилой, по-человечески относился»*. Ще одна киянка, Ірина (пізніше загинула під час бомбардування) опікувалася Жанною, як старша подруга: *«Учись жить, я тебя научу жить!»*. І в плані романтичних стосунків, Жанну теж не обійшли увагою: *«Со мной тоже дружил один француз, Жак»*.

Так само весь час *«щастило»* й Олександру. Він також почав свою оповідь з подій війни. Батька мобілізували в армію, а хлопець залишився під окупацією з мамою та маленькою сестрою. Голод в окупованому Києві змусив родину шукати притулку в тітки матері, котра жила в селі. Олександра, як помічника по господарству, практична тітка залишила жити в себе, а мати *«пошла по людям»*. Тому, коли в сорок третьому році *«пришли полицайи и меня забрали»*, за неповнолітнього хлопця не було кому заступитися. *«Мне говорят: «Та ты малый, тебя мы только так, для*

счета везем, а там тебе выпустят, тебя не заберут». Но меня не выпустили. Забрали и повезли».

Оповідь сироти про перебування в Третьюму райху складалася з історій про «добрих» людей, на котрих йому постійно таланило в життєвих пригодах. *«В общем я попал, лучше чем к родной матери. У них [у німецької родини] детей не было, они меня лучше чем за своего сына считали (плачет)».* Особливо така спрямованість оповідання на позитив контрастує в сюжетах про перебування в концтаборах Гросс-Розен та Маутгаузен. *«То мне тоже повезло. Капо – немец, такой хороший. Он всех расставил на работу, а мне: «Алекс, ком». И я как адъютант у него, за ним хожу (смеется)». [...] «И я попал в этот – рефир. В больницу (пауза). Опять мне везет».*

Особливістю побудови біографії Жанни й Олександра є оповідь у формі групового наратива, для якої характерне використання особових займенників у множині та пасивної форми дієслів: *«мене забрали, мені дали, нас повезли, ми працювали і т. ін.».* Жодна значуща подія в той час не була результатом особистих рішень інформантів. Втеча з трудового табору Олександра – також вчинок, на який його «підбив» товариш, котрий мав свої особисті на це причини: *«И он как-то мне говорит: «Саша давай будем удирать. Потому шо меня мастер так не любит, он меня убьет» – говорит. [...] Я говорю: «Давай». Говорю: «Тут не мед. Давай».*

Повернення додому та період пошуку свого місця у новому, повоєнному світі Жанна й Олександр також описують як допомогу інших, часто малознайомих людей. Характерно, що роль найближчих родичів у цих біографічних розповідях зведена до мінімуму. І такому факту є логічне пояснення. В обох респондентів батьки загинули на фронті, матері померли відразу після війни. Жанна описала так обставини, за яких вона змушена була починати життя після повернення додому: *«Отец не вернулся, мама потом похоронку получила. А мама была такая беспомощная без его, так переживала, переживала, и так страдала. Страдала! И тоже умерла! В [19]46-м году. Умерла. (пауза) А мы остались».*

Олександр події повоєнного життя «стиснув» до кількох фактів. Фільтраційна перевірка для нього була короткою, бо він у 1945 р. ще не досяг призовного віку: *«Я не знаю, кого куда, но мне сказали (пауза): «Едь домой».* Наступний свій важливий крок він теж зробив за порадою інших: *«Мне посоветовали: «Поступай в ФЗУ, приобретай специальность и начинай жить».* Я так и сделал». Олександр до виходу на пенсію пропрацював у системі Київенерго, куди його направили після закінчення училища.

Картина щасливої родини: дружина, син, дочка, четверо онуків – завершує його біографічну історію.

У Жанни розповідь про життя після війни, повернення у Київ значно детальніша й більш емоційно забарвлена. В той час сталися дві важливі події, котрі мали вирішальний вплив на її долю. Перша – це робота на Хрещатику, де вона розбирала руїни будинків. Туди її направили з міліції:

«Он [начальник] мне, значит, говорит, что надо, что б ты работала уже, говорит, вечерние школы открылись, учишь, говорит. Я так и делала. Училась. [...] Он говорит, ну, что ж делать? Ну, ты не унывай, говорит. Послал меня работать на Хрещатику».

Жанна дуже позитивно описує фізично важку, некваліфіковану роботу по розбиранню руїн, за яку навіть не платили гроші, а давали тільки обід. Вона гордо повідомляє про свою причетність до відбудови рідного міста: *«А построили. А хоть одна плитка упала?!»* Така оцінка дуже контрастує з думкою іншої репатріантки, Ніни Левченко, котру в міліції також посилали працювати «на кирпичи» в обмін на тимчасову прописку в Києві¹⁷. Подальша наша розмова з Жанною дозволила з'ясувати причини побудови такого позитивного наративу про той період. Працюючи на Хрещатику, дівчина познайомилася з письменниками. (На цій будові всі кияни мали безкоштовно відпрацювати якийсь свій вихідний день, постійно проводилися суботники та інші патріотичні акції). Ці люди допомогли їй влаштуватися секретарем у видавництво «Дніпро». Фраза: *«А они мне все: «Мы не дадим тебе пропасть»* – розкриває справжнє становище Жанни на той час. Отримати таку роботу в повоєнному Києві бідній сироті, це все одно, що виграти велику суму в лотереї. У видавництві Жанна незмінно пропрацювала аж до пенсії. Окрім роботи в колективі успішних і відомих людей, у радянські часи праця в системі Спілки письменників означала можливість користуватися багатьма привілеями: отримати квартиру, лікуватися у спеціалізованих клініках, відпочивати в санаторіях тощо.

Наступна важлива подія, в якій відіграли вирішальну роль поради «чужиних» людей, – це народження дочки. Жанна дізналася, що вагітна, коли чоловіка направили до Харкова у військово-училище. Одна, без підтримки рідних, до того ж з хронічним отитом, на котрий вона захворіла ще в Німеччині, молода жінка не наважувалася завести дитину. Але її дільничний лікар та відомий отоларинголог, професор Коломийський, з *«такою увагою*

до неї поставилися», й таки вмовили її залишити дитину. *«Не пропадеш, не пропадеш»*, – говорить [Коломийський], – *«Войну пережила? Пережила. Переживеш и это»*. *И я таки родила дочку»*. Дочка Світлана стала не просто єдиною дитиною Жанни, вона, як виявилось, продовжила весь її рід. Із двох її сестер та брата на час інтерв'ю не залишилося нікого. *«Была семья – и нет семьи»*, – риторично мовить Жанна. *«А теперь у меня и дочка, одна, да? Два внука: внук и внучка, и правнуков два. И девочка, и мальчик. Мальчик уже во второй класс ходит»* – розгортає позитивні наслідки свого вчинку оповідачка і тим самим підкреслює символічну роль в її житті «сторонньої» людини. *«Ну, я говорю, шо я не знаю, ну, просто, ну, какое-то совпадение, или шо, или так мне уже в жизни складывалось»* – намагається виправдати щасливий кінець своєї біографічної історії Жанна.

Свій досвід репатріації Жанна і Олександр оцінюють позитивно й описують як висхідний шлях набуття професійного досвіду, період створення своєї сім'ї. Власну біографію вони пояснюють через дії зовнішніх соціальних обставин, випадків і випадковості. Для їх життєвого шляху притаманна відсутність мобільності, невибагливість, схожість та вбудованість у родинні зв'язки.

«Наша мамочка все тяжести мира взяла на себя»

У біографічних історіях киянок «у багатьох поколіннях» Олександри (1935 р.н.)¹⁸ й Інеси (1933 р.н.)¹⁹ головна роль відведена матерям. Дочок та їх матерів поєднали не просто родинні зв'язки, а і спільно пережитий травматичний досвід війни. Тільки завдяки здібностям та високим моральним якостям їхніх матерів, на думку оповідачок, вони вижили під час війни й повернулися до рідного міста. Сюжет і спрямованість цих автобіографій старанно продумані та не один раз артикульовані в родинному колі, під час публічних виступів та роботи за письмовим столом. Обидві киянки є активними учасницями Української спілки в'язнів–жертв нацизму. Ще до проведення інтерв'ю вони написали свої спогади – своєрідні родинні хроніки, щоб «діти та онуки пам'ятали»²⁰. Інеса має три опубліковані книжки²¹, одна з яких «Сторінки довгого життя» представляє життєпис її мами, Марії.

Вибір такої форми для біографічної історії найпростіше пояснює той факт, що Олександра та Інеса були ще дітьми, коли війна зруйнувала звичний для них спосіб життя. У такому віці людина

природно має менше можливостей для особистого вибору, самостійних рішень, є залежною від опіки дорослих. Відповідно роль особи, яка про тебе турбується, за таких обставин надзвичайно зростає. Разом з тим самі авторки біографії представляють себе рівноправними партнерами головної героїні, які не позбавлені самостійності.

У обох оповідачок батьки з перших днів війни пішли у діючу армію й загинули. Олександра мала ще двох рідних сестер; вона зростала серед численної рідні й добрих знайомих, котрі мешкали у Києві. Інеса була єдиною дитиною. Її розповідь також рясніє іменами багатьох маминих приятельок, колег і сусідів, які брали дієву участь у її житті. В обох біографічних історіях широкі соціальні контакти головних героїнь відіграли вирішальну роль у їх долі.

Митарства одинокої вдови з дітьми під час та після війни складають основне соціальне і часове тло оповідей Олександри та Інеси. Рух біографічної історії відбувається через опис дій головної героїні (мами оповідачки), її переживань і тривог. Властивості характеру, які особливо виділяли автобіографи в своїй матері, найчастіше підпорядковані перспективі розповіді. Інеса постійно повторювала, що мама була дуже «доброю й жалісливою» та одночасно «великим політиком». Боязка жінка, коли дізналася, що потяг з репатріантами не пускають до Києва, втекла й пробралася до столиці нелегально. Вона була людиною «доброю», мабуть тому її знайомі в Києві майже рік давали притулок матері з дочкою, які опинилися «без грошей і без документів».

Олександра характеризує свою маму як «дуже організовану людину і передбачливу», «розумну і практичну», перш за все тому, що вона під час поневірянь зберегла документи, котрі допомогли їй після війни відстояти у суді право на родинний будинок на Козловці. Судова тяганина тривала чотири роки, а матір з трьома дочками «тулилася в кухні» приятельок їх бабусі. Коричневий оксамитовий мішечок із паперами, який мама постійно носила на шиї, в біографічній історії Олександри набуває символічного значення. Це «оберіг» сім'ї, символ продовження роду, охоронна грамота на право приналежності до своєрідного кола «обраних», тобто «корінних киян».

Характерно, що Олександра й Інеса об'єднують в єдиний наратив «страшних часів» голодне життя в окупації, виживання у трудовому таборі та напівлегальне існування в повоєнному Києві. Особливо ця паралель чітко прослідковується в Олександри у такому уривку:

«Когда немцы зашли в Киев, нашу маму, как жену советского офицера, вызывали в гестапо, благодаря нашим советским людям. Она всегда брала нас троих с собой, и ее отпустили. Немцы ее спрашивали, где ее муж и является ли он членом ВКП(б). Когда мы после войны вернулись в Киев, ее теперь вызывали в НКВД и спрашивали, где ее муж, и что она делала во время оккупации и о многом другом, чего не было. Мама снова брала нас троих и шла на допросы. Но наша мамочка была уже совсем седая и ничего не боялась»²².

В історіях обох оповідачок досвід облаштування у повоєнному Києві постає як черговий етап важких випробувань. Замість очікуваної зустрічі з татом, домашнього затишку, «заслуженої винагороди» за перенесені в німецькому полоні страждання, у рідному місті вони знайшли злидні, безпритульність, ворожість і підозру в зраді. Розповідь про цей період життя в обох інтерв'ю має всі ознаки довготривалої травми. Про це свідчить надзвичайна детальність опису багатьох епізодів, неодноразове повернення до них впродовж інтерв'ю, виправдання своїх вчинків. Перша фраза в інтерв'ю Інеси: «я киевлянка во многих поколениях» в контексті всієї оповіді звучить не як звичайне повідомлення біографічного факту, а як аргумент на її право проживати у цьому місті. Через півстоліття оповідачка продовжує пояснювати несправедливість заборони репатріантам повертатися Києва: «Мы киевляне, это наша родина, мы аборигены, мы... единое целое со своим городом, понимаете».

«Історія кохання»

Декілька інтерв'ю, записаних для цього дослідження, мають форму історії кохання. Найчастіше така конструкція зустрічається у жіночих біографіях. Це може бути романтична історія про щасливе кохання остарбайтерки на тлі руйнувань і смертей жорстокої війни чи розповідь про «принца», котрий врятував любу з «пекла»²³, або сюжетна лінія біографії вибудовується навколо передбачення, що всі життєві страждання були лише випробуванням долі, яка, зрештою, подарувала зустріч з ідеальним чоловіком²⁴.

Вперше зворушливу історію Галини (1925 р.н.) я почула у 1998 р. коли працювала у Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років над створенням виставки «Про них ще не все сказано... Доля українських остарбайтерів». Галина

сама прийшла у музей розповісти про своє остарбайтерське минуле, про те, як вона примусово працювала в Австрії, про її знайомство з французьким військовополоненим Емілем, як їх розлучили у радянському фільтраційному таборі в Одесі, що вона й зараз на схилі років, після смерті її другого чоловіка знову намагається розшукати своє перше кохання. Понад п'ятдесят років вона змушена була приховувати від старшого сина ім'я батька та обставини його народження. На прохання співробітників музею Галина написала свою біографію²⁵. У 2003 р. на телебаченні в передачі «Чекай на мене» показали сюжет про історію Галини й Емілія. На той час це було дуже популярне телешоу, де люди розшукували своїх близьких і знайомих, котрих загубили за різних життєвих обставин. Втретє я слухала історію Галини під час запису відеоінтерв'ю для міжнародного проекту²⁶. Незважаючи на певні варіації оповіді, появу нових сюжетів або випускання деяких деталей, кожного разу ця історія мала подібну структуру: життя до зустрічі з Емілем та після розлуки закоханих. Події примусової репатріації в Україну, насильницьке розлучення з чоловіком, митарства одинокої матері у тяжкі повоєнні роки, займають центральне місце в біографії й залишають у «тіні» інші, не менш драматичні, моменти в житті оповідачки. Наприклад, у 1930-х рр. сім'ю Галини виселили до Сибіру, тому що батько був із роду українських промисловців і меценатів Терещенків, а мати – полячка. Зазнали змін і спогади про примусову працю в Райху. Напівголодне існування невільників-остарбайтерів на німецькому військовому підприємстві «пом'якшується» сюжетами про допомогу «простих» австрійців. Таке коригування визнає й сама інформантка: *«Вы знаете, за эти годы, уже многое забылось плохое»*. На противагу цьому період повоєнного життя Галини – від зустрічі з радянськими солдатами до отримання диплому інженера наприкінці 1950-х рр. – виписаний у біографії переважно в негативних тонах. Все «погане» не забулося і залишилось незагоєною раною до цього часу, про що свідчить неодноразове звернення до цих сюжетів під час інтерв'ю.

«2 апреля 1945 года нас освободили русские солдаты. Они оказались грубыми и более жестокими, чем немцы. Какие мы слышали оскорбления, с нами обращались хуже, чем с животными. Ведь у нас и отобрать то было нечего, кроме деревянных кандалов. И начались наши вторые муки. Отправила нас этапном эта наша «доблестная армия» до границы Советского Союза. Французские рабочие были тоже с нами, до них никак не доходило, что эти грубые люди, это и есть наши «освободители»²⁷.

Драму, яка розгорнулася в Одесі, де в парку поблизу вокзалу був організований імпровізований фільтраційних табір, Галина до цього часу не може згадувати без сліз. *«Я уже была беременна, просилась уехать с Эмилем во Францию. А мне сказали: «А в Сибирь не хочешь?». Тогда Эмиль стал проситься остаться со мной в Союзе, ему тоже не разрешили. Из Одессы я поехала домой к родителям одна»²⁸.*

Народження сина не дозволило Галині впасти у відчай. Як вони і домовлялися з Емілем, хлопчика назвали на честь перемоги Віктором. Справитися з шоком на новому етапі життя їй допомогла також підтримка батьків. Досвід проходження перевірки у фільтраційному таборі не минув даремно. Галина більше не згадує, що була на примусовій праці в Австрії, не шукає справедливості, не звертається за допомогою та не нарікає на труднощі. Адже вона тепер ізгой у суспільстві – «зрадниця батьківщини» – має надмету: *«Я уже ни на кого не смотрела и ни о чем не думала. У меня была одна мысль найти мужа [Емиля] и воспитать хорошего сына»*. За порадою батька вона переїхала до сестри в Київ, де значно простіше було приховати своє остарбайтерське минуле, ніж у селі. Галина не цуралася ніякої важкої роботи: працювала вантажником у будівельній організації, у вільний час прала, прибирала, робила ремонт в квартирах. *«Как было тяжело, это знаю только я одна да Бог»*. Свій успіх у житті вона ілюструє через досягнення у професійній і родинній сфері: *«Но все таки я кончила наш институт строительный. [...] Воспитала троих детей. [...] У меня четыре внучки, три правнука уже»*. Оповідачка представила це як результат її власних зусиль, жодного разу не згадала про підтримку держави або окремих осіб. Таким чином, у біографічній оповіді вона вибудовує нову позитивну ідентичність, дистанційовану від соціальних інститутів. Але за зовнішньою «нормальністю» життя, котру жінка створила в біографічній історії, приховується її внутрішнє незадоволення. Про це свідчать довготривалі спроби Галини розшукати Еміля: відразу після війни, коли вона була вже заміжня вдруге, у 1990-х рр. *«Я серьезно ждала всю свою жизнь (Емиля). [...] Я даже бывали случаи такие, вот справляют мое день рождение и все наливают стопку за меня. А я за себя не пью, я пью за то, чтоб нам встретится. Я всю жизнь его любила, вот и все»*.

Фактично історія кохання Галини та Еміля – це розповідь про зруйновані надії і сподівання: *«Я только мечтала, шо я уеду за границу. [...] Уже ж война кончилась, свобода будет»*. В реалізації цих намірів радянська примусова репатріація відіграла вирішальну негативну роль, яка мала довготривалі наслідки для

життя оповідачки та її родини. Вона постає центральною подією у цій біографічній історії, відповідно до котрої інтерпретуються всі попередні і наступні соціальні дії інформантки.

Не зовсім типовий зразок чоловічої біографії являє собою історія кохання киянина Олександра Б. (1925 р.н.) до своєї дружини Анюти²⁹. Колишній в'язень концтабору, він на початку інтерв'ю запропонував не говорити про Бухенвальд. Але створити зв'язну оповідь про інші періоди свого життя йому виявилось досить складно. Олександр весь час переключався з однієї теми на іншу, вдавався в детальні подробиці або говорив загальними й незрозумілими фразами. Основний лейтмотив його оповідання можна окреслити як «тоді було краще, ніж тепер». Найбільш послідовним сюжетом у цьому постійному протиставлянні була розповідь про дружину, котра вже як три роки тому померла. Образ цієї жінки та свої почуття до неї Олександр вимальовує поступово, послідовно додаючи нові біографічні факти. Ще як ми йшли від станції метро до його будинку, він пригадав, якою щасливою зробив свою дружину, коли на початку 1960-х років отримав від заводу однокімнатну квартиру в «хрущовці». Вдруге він згадав про неї, розповідаючи про своє навчання професії фрезерувальника у фабрично-заводському училищі. А його Анюта ще дівчиною під час війни працювала по 12 годин токарем на військовому заводі в Сибіру. Третій сюжет «про дружину» з'явився серед розповіді про перебування в концтаборі Бухенвальд. Олександр захотів показати мені деякі документи й фото, серед яких і фотографію своєї дружини. На мою репліку, що вона красуня, чоловік виголосив цілу промову: *«Так это я сделал ее красавицей, не думай, что она была красавица. Если б я не захотел ее сделать такой (пауза). Вот поэтому я так к ней (пауза). [...] Я за два дня женился на ней. Понимаешь. За два дня (пауза), в поезде. Не было никакой любви. Ехали на Донбасс. Восстанавливать это вот. Ну на железной дороге. По договору. Ну вот ее встретил там в поезде, она была в этой, в этой же рабочей группе, где и я»*.

На той момент нашої бесіди я не розуміла наскільки важливою для Олександра є можливість поговорити про його дружину, й запропонувала все ж повернутися до попереднього сюжету про Бухенвальд. Про концтабір, звільнення та дорогу додому оповідач міг досить добре й складно говорити, та неможливо було розібратися, як склалося його життя після повернення в Київ. *«После войны жизнь пошла сикось-накось, наперекосях. Отца нету. А кто там маму слушает?! Что мама скажет там слово. Было, что не*

работал. [...] То там два месяца, то четыре, то меня возили, то перевозили. Не имел право взглянуть, небо было в клеточку».

Тільки завдяки серії спрямовуючих запитань вдалося з'ясувати, що вкладав оповідач у фразу: «жизнь пошла наперекосяк». Вдома Олександр дізнався, що батько загинув, брата також примусово вивезли у Німеччину, в місті залишилася одна мати. Прописатися в Києві спочатку йому не дозволили. Жив нелегально, переховувався, перебивався тимчасовими заробітками. Олександрові довелося довго ходити, добиватися своїх прав: «не ровняй меня под одну гребенку с теми, кто работал в бауера». У 1947 р. його направили працювати в шахту на Донбас, звідки він утік. Йому пощастило, бо присудили «всього» два місяці виправних робіт. «Ну, добрый судья. Видишь, все от судьи зависит».

Після короткого ув'язнення Олександр змушений був удруге їхати працювати на Донбас – тепер уже робітником на відбудову залізниці. Його призначають старшим групи: «Я – киевлянин, а они все залетные». Серед завербованих робітників їхала і Ганна, або Анюта, Нюра, як називає її оповідач. «Очутилась здесь с Сибири в Киеве. Тут «подзалетела», и некуда было деваться, поехала работать». Її, молоду дружину, привіз до Києва чоловік, котрий відразу втік на вокзалі, прихопивши гроші та речі. Вона навіть шматка хліба не мала при собі. Пропозиція Олександра одружитися була вигідною їм обом, бо давала певні переваги під час розподілу на роботу, можна було розраховувати на взаємну підтримку. Формальності були зведені до мінімуму, ніяких паперів ніхто в «молодят» не питав. Достатньо було повідомити у відділі кадрів Управління залізниці, що одружені. Тільки через вісім років вони офіційно зареєстрували свій шлюб.

Від моменту знайомства з Анютою Олександр дуже детально, дотепно і з гумором описував, як розвивалося їх подружнє життя.

«У меня был месяц свадебный на морозе и с голыми задами. Поселили нас в простой вагон. Телятник железнодорожный. Нам дали солому и матрацовку. Одеж не было. Угля для печки тоже не давали. Добывайте где хотите. На улице мороз 20-25 градусов. Все доски в вагоне покрыты инеем. Потом в апреле нам удалось снять комнату, где жило 4 семейных пары и дед, пожилой мужик. В Славянске мы жили на станции в общежитии. В одной комнате было 12 девок и 4 семейные пары, и одна койка солдатская на нас двоих. А прошло 10 месяцев и 23 ноября родилась дочка. Дома никто не хотел в это поверить. Ни родственники, ни мать. Ну, как это?! Уехал один – приехал троим».

Поривчасте рішення одружитися було несподіваним навіть особисто для Олександра. *«Ну, я ей предложил: выходи замуж. Что я могу сказать? Как? Вообще было стыдно даже это выговорить. Не потому, что стеснялся этого слова, но как-то не был готов».* Тим не менше, він не зрадив своєму імпульсивному рішенню впродовж їх спільного життя. Його втікача, «оболтуса», хлопця, котрий весь час встрявав у неприємності, врятувала любов до жінки. Олександр представляє себе в біографії як турботливого, люблячого чоловіка, сім'янина, який присвятив своє життя дружині. У нескінченних монологах він не втомлювався говорити про кохання до своєї Анюти.

«Я в ней души не чаял. Поэтому я ее такую, как говорится, выкохал, вырастил, что она такая. Потому что Анюте все самое лучшее, Анюте первой, все для Анюты. А я могу и потом. Мне фуфайки хватит. Но меня научили добрые люди, подсказывали: Анюту сразу одень, себе ходи босой, а Анюте купи. [...] Я работал, что только Нюте подхалтурить немного что-то. Бах, смотришь, там двадцатка, тридцатка, разгрузишь, погрузишь, что-то там сделаешь – хоп, Анюте судака [кутил]. Обязательно. Она любила судак».

Некогерентність біографічної історії Олександра пояснюється намаганням оповідача «підігнати» всі події життя під схему: «тоді» було добре – «зараз» погано. Йому виявилось дуже складно поєднати зв'язною оповіддю й те позитивне, що було «тоді»: квартира, дешеві путівки у Ворзель, запрошення колишнього в'язня Бухенвальда на урядові прийоми; та несправедливість і приниження його, як репатріанта, з боку цієї ж влади. Історія кохання доречно згладжує у цій біографії всі негаразди. А переломлені через призму гумору жахливі повоєнні будні в оповіді Олександра видаються вже й не такими «страшними».

В біографічних історіях Галини та Олександра події повоєнного облаштування представлені через призму родинно-сімейних стосунків і демонструють, як перипетії особистого життя впливають на інтерпретацію та оцінку історичних подій загалом.

Трудова біографія

Основною формою життєвих історій в індустріальному суспільстві, згідно з дослідженнями соціологів, є трудова біографія³⁰. Із 40 інтерв'ю, записаних і відібраних для цього проекту, 18 оповідей є описом кар'єри респондента. При цьому 16 із них належать тим репатріантам, котрі поселилися у Києві після війни завдяки своєму професійному зростанню. Ці біографії явля-

ють собою зразок стабільного висхідного життєвого шляху, без розривів та пауз. Частина оповідачів на момент запису інтерв'ю, незважаючи на свій вік (понад вісімдесят років) ще продовжувала професійну діяльність або була інтегрована в активну роботу громадських організацій. Перипетії воєнної доби і примусова праця в Німеччині у такого типу біографіях не завжди сюжетно пов'язані з подальшим життям оповідача. Але наслідки воєнного періоду по-різному проявляються в цих історіях.

Станіслав (1927 р. н.)³¹ у своїй біографії представив приклад успішного професійного шляху, на який жодним чином не вплинув той факт, що батько в нього був репресований, а він сам – репатріант. Трудову кар'єру розпочав у 14 років. Під час нацистської окупації він освоїв професію електрослюсаря. Електриком працював й у Німеччині та після повернення в 1945 р. у рідне місто Марганець. Період здобуття освіти в Станіслава «розтягнувся» майже на 15 років. Він, можна сказати, «обережно», але послідовно і наполегливо долав кожную «сходишку». Через два роки роботи на шахті Станіслав пішов навчатися до гірничого технікуму, а у Київський політехнічний інститут він вступив, маючи вже десятирічний досвід роботи інженера. В 1970-х рр. він став керівником науково-дослідного інституту, понад 10 років був директором експериментального підприємства промислового будівництва. Його кар'єру не можна назвати простим плином за «номенклатурною» течією. Так, після закінчення технікуму Станіслав свідомо прагнув потрапити працювати в Сибір, бо там «спеціалістів не вистачало», й можна було швидше просунутися по кар'єрній драбині. З іншого боку, якщо перспективи якоїсь посади його не влаштовували, він змінював місце роботи. В Українській спілці в'язнів-жертв нацизму він теж «не загубився», став ініціатором створення Київського міського благодійного фонду соціального захисту в'язнів-жертв нацистських переслідувань. Завдяки його зусиллям кожен три місяці найменш забезпечені колишні примусові робітники нацизму Києва можуть отримувати невелику матеріальну допомогу.

Біограф являє собою тип успішної людини, котра зробила чудову кар'єру перш за все завдяки своїм особистим якостям і здібностям, які в нього «були завжди». Цю думку він ілюструє на прикладі сюжетів зі свого перебування в Німеччині. Завдяки власній кмітливості й ініціативності він швидше, ніж його товариші, вивчив німецьку мову, зміг краще влаштуватися, розшука-

ти способи добувати додатковий заробіток. Ці ж персональні характеристики Станіслава компенсували «негатив» у його анкеті. Він навіть із деяким викликом пояснював, що ніколи не приховував своє перебування на примусовій праці в Райху. *«Я не скривал. При вступленні в партію я указывал, и при приеме на работу. Я везде писал».*

Інший варіант успішної біографії демонструє в своїй історії Олександр К. (1923 р.н.)³². Він *«не афішував»* своє перебування у Німеччині, бо це *«діло делікатне»*, й до певного часу йому таланило. Демобілізувавшись із армії в 1947 р., Олександр без проблем вступив до Київського будівельного інституту, після закінчення якого здійснив стрімку кар'єру інженера. Він очолював велику будівельну організацію у Києві, був членом Комуністичної партії, в 1973 р. захистив дисертацію. Але на «вершині» кар'єри його просування загальмувалося. *«Через 10 років я вискочив, був прораб, потім начальник участка, а потім главный инженер, а потом начальником управлѣния. А потом була така пропозиція, щоб главным инженером главка. Не пройшло, не пройшов. Я після того, як оце не прошов, я побачив, що почалися ці делікатні діла».*

Через них Олександр К. залишив будівельний бізнес: *«Я бачу, що з цієї компанії треба уматувать»*. Він перейшов у науководослідний інститут, де «спокійно» працював ще багато років після досягнення пенсійного віку. Розмірковуючи над правильністю свого рішення, Олександр навів приклад з історії свого батька, який залишив село. *«Він був мудрою людиною, він побачив, що нада сматувать удочки. І через сезон він виїхав, кинув все, і виїхав на Донбас».* Цей повтор біографічного зразка батька він підкреслив і сюжетно й лінгвістично, використавши той самий фразеологізм «зматувати вудки». Ця історія показує також «межу», куди могли просунутися у своєму кар'єрному зростанні колишні репатріанти. Олександр пояснює, чому саме на цьому етапі згадали про його *«делікатні діла»*. Кандидатура головного інженера главку обговорювалася та затверджувалася в апараті ЦК Компартії України, а не у партійній організації міста, оскільки це вже була вища радянська номенклатура. Відповідно репатріантові туди дорога була закрита.

Досвід тяжкого просування в житті «дітей ворога народу» представлено у біографії Віктора (1923 р.н.)³³, котрий був родом з одного села Житомирської області. Його історія нерозривно пов'язана з долею брата, сестри і матері, яких *«нікуди не пускали»* й всіляко намагалися принизити в рідному селі. Пресинг був настільки сильним,

що навіть найближчі родичі й сусіди боялися дати хліб чи дрова сім'ї Віктора. Під час окупації він був вивезений до Німеччини і працював вантажником у доках Кенігсберга. Після взяття міста радянськими військами Віктора мобілізували в Червону армію. Колишнього остарбайтера направили до штрафної роти як якогось зрадника й дезертира. Для нього досі залишається нез'ясованим питання, за що його, ні в чому невинного хлопця відправили до штрафної роти? Віктору пощастило: у першому ж бою його було поранено й до кінця війни в Європі він участі у бойових діях не брав. Потім він продовжив службу на Далекому Сході. Повертаючись додому в 1948 р., із листування з родиною Віктор знав, що перспектив у селі ніяких немає. Тому він вирішив їхати до Києва, щоб працювати на будівництві мостів через Дніпро, де до того вже робила його сестра. Але для цього потрібно було розв'язати формальні проблеми з документами: *«Я ж ніколи не був колгоспником, але треба було мати довідку, що колгосп мене відпускає, так як я туди демобілізувався. Мені прийшлося не одну пляшку горілки випити з головою колгоспу, щоб він написав довідку. [...] Це раб я був у колгоспі»*. У мостозагоні Віктор упродовж десяти років пройшов шлях від простого робітника до інженера. За наполяганням матері він заочно закінчив Київський автодорожній інститут, після цього працював у Міністерстві автотранспорту технологом аж до виходу на пенсію. Вся розповідь біографа була побудована навколо його статусу подвійного ізгоя в суспільстві, як «сина ворога народу» та остарбайтера-штрафника. Період фізично важкої роботи на будівництві мостів у Києві для Віктора був своєрідним етапом реабілітації, визнання його суспільством. Мостозагін став тим місцем роботи, де не докопувалися до його минулого й віддали належне здібностям Віктора. Оповідач вказує на схожість власної практики соціалізації у повоєнному суспільстві та інших колишніх примусових робітників: *«Я і зараз згадую із добротою цей колектив, як ми там працювали. Десять процентів тридцять там були остарбайтери. Через те, що багато... Вони, правда, не ділилися... Я вже потім узнавав, що вони **також такі, як я** (виділено – Авт.). І я не ділився, і вони не ділилися цим. **Всі збиралися суди** (виділено – Авт.). Багато людей, я кажу, там процентів тридцять, може, сорок були остарбайтерами»*.

Трудова біографія Миколи (1925 р.н.)³⁴ побудована навколо розповіді про труднощі, котрі довелося подолати колишньому концтабірнику на шляху до успіху в житті. У своїй історії він виділив дві головні проблеми для репатріанта: робота та освіта. *«На роботу принімали (пауза): на шахти йди (пауза), колгосп і в ліс (пауза), на лесоразроботки. [...] Шахта, лісослав і колгосп – всьо. І*

далі хода нема»³⁵. Таку думку біограф аргументував прикладами з власного досвіду. Спроба Миколи разом з односельчанином після демобілізації з армії влаштуватися на київський завод простим робітником, «щоб де-нібудь улізти, щоб общежитіє дали, чи шо-нібудь», закінчилася невдачею. Товариша взяли, а йому відмовили, бо в анкеті написав про перебування у концтаборі Маутгаузен. Здобуття освіти оповідач пов'язує зі змінами, які відбулися в політиці радянської держави щодо колишніх репатріантів. «В пятьдесят шестом году тіки, як уже Хрущов трошки пом'якишев, дак мене у техникум тіки прийняли. А то – нікуда.[...] Чи я такий з рогами був, чи шо такий страшний! Чого ж мене не прийняли нікуди вчиться? Слесарьом не прийняли вчиться!»³⁶. Зрештою, своє життя після війни Микола оцінює позитивно. Він займався лісосплавом на Дніпрі, а після навчання в технікумі став капітаном річкового судна. Він дуже гордий своєю «романтичною» професією. Сім'я, діти, квартира у Києві – всі складові успіху присутні в його біографії. Той факт, що дружина Миколи також остарбайтерка, а він був серед перших організаторів руху колишніх в'язнів концтаборів в Україні, вплинув на спосіб його самопрезентації в біографії. Свій досвід життя репатріанта в радянському суспільстві він представляє як колективний досвід усіх примусових робітників: «Ми ж були «ізмєннікі Родіни» (емоційно). Да! Нам прямо в глаза говорили, не то шо...»³⁷. Власні проблеми повоєнного життя він аналізує з позиції моралі, протиставляючи практикам інших репатріантів, які хитрували: «Я ж чесно думав, шо воно ето. А некоторі скривали (голосно), шо були в Германії». Для Миколи не важливим був успіх будь-якою ціною, а як торжество справедливості для всіх колишніх репатріантів, «шоб за людей почитали, шоб не враг народа ти»³⁸.

У представлених варіантах трудових біографій початок вибору професії в інформантів співпав з часом закінчення війни та репатріацією, тому їх життєвий шлях не має розривів, спричинених військовим конфліктом. У цих інтерв'ю подача фактів повоєнного облаштування побудовано довкола професійного зростання респондентів. Пристосування до «мирного життя» вони описали в практиках здобуття освіти, пошуку роботи та власної кар'єри. Примусова праця в Райху, перебування у військовому полоні чи в концтаборі в жодній біографічній історії не були тим фактором, котрий сприяв професійному зростанню, або надавав якісь переваги біографові. У найкращому випадку цей факт в анкеті «не

шкодив». А найчастіше їх «скривали» і «не афішували». Незалежно від впливу зовнішніх «обставин», всі біографи представили своє життя після війни як результат власних дій і намагалися показати себе «ковалем своєї долі». Розповідь про приватне життя зведена в цих історіях до мінімуму і посідає другорядну роль.

«Я стеснявся свого лица, что я – еврей...»

Біографія Леоніда (1922 р.н.)³⁹ представлена у цій галереї автопортретів як унікальна. Незвичність її полягає в тому, що це історія єврей, який вижив у німецькому полоні. Його оповідь становить сім з половиною годин аудіозапису. Один з її варіантів викладений на папері у вигляді автобіографічної повісті «Моя солдатська доля»⁴⁰. Це продумана й апробована попереднім досвідом роботи над письмовим текстом історія скрупульозного свідка, який зберіг у пам'яті події свого життя до найдрібнішого епізоду, для котрого немає неважливих деталей: чи то опис його комунальної квартири, чи як правильно зав'язувати онучі або складати скирту. Це розповідь свідка, який постійно протиставляє власний досвід панівному історичному наративу про Велику Вітчизняну війну. Також це історія виправдання. Як він, киянин, єврей, військовополонений та остарбайтер залишився живим. *«Я до сих пор каюсь, до сих пор считаю себя виноватым. [...] Но в плен же попал, а жив остался!»* А його молодший брат, Ромка, загинув, і *«Юра Бельский погиб. Громов погиб. Сколько погибло наших ребят!»* Біографія Леоніда – це ще історія єврея, котрий пережив Голокост і продовжував жити у суспільстві з антисемітськими настроями, несучи подвійний тягар недовіри, як колишній військовополонений і людина «не тієї» національності. Але його біографія – це не свідчення обвинувачення. Це розповідь про те, як він виживав і про людей, які йому допомагали це зробити.

Війна стала на заваді втіленню «пристрасної» мрії Леоніда бути режисером. У 1940 р. його, як і всіх інших випускників 91-ї київської середньої школи, призвали до Червоної армії. Через захворювання на туберкульоз Леоніда через півроку звільнили в запас. Коли почалася війна з Німеччиною він пішов на фронт уже як доброволець. Під Каховкою потрапив у полон. Ніхто з товаришів по службі не видав, що він єврей. Формула: «батько – циган, мати – українка» дозволила побудувати йому рятівне пояснення власної національності для німецького конвою. Із Миколаївсько-

го табору для військовополонених Леоніду вдалося вирватися під виглядом «українця» з Києва. Його, як і багатьох інших «пле-няг», прихистили жити в одному із сіл Миколаївської області, звідки потім восени 1942 р. відправили на роботу до Німеччини, у місто Штуттгарт. У полоні й на примусовій праці окрім голоду, тяжкої праці, небезпеки бути покараним за будь-який непослух, або загинути під час бомбардувань, на відміну від інших, Леонід постійно перебував під небезпекою бути викритим і вбитим тільки тому, що він єврей. І не лише під час офіційних перевірок і сортувань полонених. Запитання «доброзичливців» на кшталт «А ти часом не єврей?» виникали мало не щодня, і кожне з них могло для нього закінчитися смертю. Таких епізодів у своїй оповіді Леонід описав понад десяток, а в дійсності їх могло бути набагато більше. Жоден з цих щасливих випадків не був чистим везінням: кожного разу Леонід робив і говорив тільки те, що могло відвести удар і врятувати. І це не було актом інстинктивного виживання – це було його боротьбою.

«Если еврей с сентября 1941-го все еще не разоблачен немцами, если он проявил столько изобретательности и воли, мужества и хладнокровия и Господь Бог ему помогал в самых безнадежных ситуациях, то он уже просто не имеет права добровольно отказаться от борьбы. Такой поступок означал бы акт капитуляции человека, дерзнувшего в одиночку вступить в единоборство с огромным, четко отлаженным механизмом массового истребления евреев»⁴¹.

Після закінчення війни й звільнення з полону він був знову призваний до Червоної армії, де служив до грудня 1946 р. В оповіді про військовий період та службу в армії Леонід постійно підкреслював власну колективну приналежність як військовополоненого. «На хуторе обосновался еще один пленяга, тоже освобожденный хитростью Мыколы», [...] «остарбайтеры в нашей мужской колонне на девяносто процентов состояли из бывших военнопленных», [...] «все мы – курсанты стрелковой роты Отдельного учебного батальона (бывшие военнопленные и прощенные Сталиным «предатели») [...] ».

Свій досвід повоєнного життя він не прагнув презентувати як спільний для інших репатріантів. Його особиста історія пов'язана з історією батька, котрі вкупі представляють ненаписані розділи в історії радянського антисемітизму. «Именно антисемитизм (как государственный, так и бытовой, личный) в сочетании с пятном на биографии (немецкий плен) определил мою участь на долгие десятиле-

тия». Батько Леоніда з великими труднощами приїхав до Києва з евакуації й ніяк не міг повернути свою довоєнну кімнату, в якій вже поселилися інші люди. На боці тих людей, були й формальні процедури і суспільна думка, що євреї, мовляв, не воювали, відсиджувалися в тилу, в евакуації, а тепер відбирають житло за купленими липовими документами і нагородними листами. Лист Леоніда з армії в 1946 році, довідка про те, що він брав участь у бойових діях, були вирішальним аргументом, який схилив терези «правосуддя» на користь його батька. Довоєнну кімнату родині все ж повернули.

Свою чашу знущань і принижень довелося випити й Леоніду, коли після демобілізації повернувся до Києва. Про роботу в театрі Леонід після війни навіть не мріяв. Його зусилля стати вчителем також натикалися на перешкоди: *«Гром грянул в июне 1949-го: когда я уже сдал два госэкзамена из четырех, меня из института исключили. В приказе значилось: “по причине сокрытия факта биографии при поступлении в институт”. [...] В институте я был все же восстановлен, помог в этом, как ни странно, парторг института, который повел меня в Министерство просвещения УССР и почти продиктовал текст заявления. Диплом мне выдали, но мятарства мои не закончились: мне было отказано в назначении на работу. “Мы вам политически не доверяем”, – объяснили мне в Управлении кадрами»*⁴².

Його скромна кар'єра простого вчителя російської мови, постійно зазнавала втручань «несподіваних» обставин, як то скорочення кадрів, чи «непорозуміння» з керівником райвно. Головними ж причинами переслідувань було його національне походження та пляма в біографії (німецький полон). Все життя Леонід боровся в міру своїх сил і можливостей з цими бар'єрами, як правило один на один, мусив часто переїздити, змінювати місце роботи. Лише на початку 1990-х він знову оселився в Києві. Причину такої нестабільності біограф вбачає в труднощах життя в радянському суспільстві. *«Я стеснялся своего лица, что я – еврей. Не то, что стеснялся. Оно мне мешало всю дорогу. И долго оно еще мне мешало после войны»*.

Леонід розказав історію свого життя, як історію незатребуваного суспільством «свідка», «свідка», якому недовіряли. Вона включає в себе дві стратегії здолання власного минулого. Своє минуле військовополоненого він показав як колективний досвід усіх полонених червоноармійців, які не були зрадниками, а просто «людьми, котрі зазнали страшного лиха». Своє повоєнне життя оповідач включив в історію своєї родини, пов'язав із жит-

тям свого батька – сироти, який врятувався від погромів під час громадянської війни, дружини – талановитої піаністки та сина, який втілює мрію Леоніда стати режисером.

«Я всегда говорю: «Я счастливая»

Біографічна історія Людмили (1929 р.н.)⁴³ нагадує сюжет із відомої казки про Попелюшку. Дівчинка зі скромної київської родини, артистична, здібна й розумна, яка під час нацистської окупації втратила батька, страждала три роки разом із матір'ю на примусовій праці в Німеччині, але незважаючи на всілякі перешкоди, врешті-решт, отримала заслужену винагороду. Людмила здобула вищу освіту, престижну роботу у науково-дослідному інституті, знайшла своє щастя в особистому житті. *«Я жила и в аду, но я жила и в раю. [...] Я прожила... у меня муж прекраснѣй был, семья прекрасная».*

В історії Людмили важлива дійова особа – це батько. Людина, наділена багатьма талантами, але через хворобу він не зміг в повній мірі реалізуватися у житті. Під час війни батько Людмили потрапив у німецький полон, звідки втік до своєї родини в Київ, а через півроку помер від туберкульозу. Як і у казці, незважаючи на свій авторитет та любов до героїні, батько нічого не міг вдіяти, коли його дружинці й дочку депортували в Німеччину. Мати не відіграє помітної ролі в життєвих подіях Людмили. Це малоосвічена, скромна й турботлива жінка, котра все життя працювала не покладаючи рук, всього боялася та корилася труднощам. Вона представлена у розповіді найчастіше як об'єкт турботи оповідачки або такою ж жертвою, як і вона сама. Надзвичайно важливу роль виконує в цій біографічній історії «фея–хрещена матір». У різні життєві періоди це була тітка й мати близької подруги Людмили, дівчина-полячка Ірена, з якою вони жили в одному бараци у Німеччині, та її свекруха. Поради і підтримка цих жінок завжди мали вирішальне значення в переломні моменти життя респондентки. Роль «прекрасного принца» в історії Людмили належить її чоловікові, Павлу. Одруження з ним означало не лише втілення романтичної мрії про кохання, власну сім'ю, а принесло достаток та стабільність у її життя. Вона здобула надійну підтримку в реалізації своїх амбітних життєвих планів – отримати освіту. До цього Людмила постійно мала проблеми через своє остарбайтерське минуле. Її звільнили з роботи, куди вона йшла «як на свято»,

тому що не повідомила про перебування у Німеччині, не дали заслуженої нагороди – «золотої медалі» за відмінне закінчення вечірньої школи, не прийняли документи до Київського університету, бо цього разу повідомила, що була на примусовій праці в Райху. Підтримка родини чоловіка допомогли Людмилі поєднати навчання в інституті й турботу про новонароджену донечку.

Людмилі вдалося реалізувати успішний біографічний проєкт, побудований на поєднанні професійної кар'єри і повноцінної сім'ї, котрий представлений в інтерв'ю як винагорода за перенесені страждання. Події війни та повоєнної репатріації показані тут як випробування, які вона мала подолати на шляху до свого щастя, як аргумент її права бути задоволеною життям.

«Я всегда говорю: « Я счастливая». Потому что если я могла пережить такое тяжелое и все-таки сорок лет хорошей жизни было... И сейчас... Дочка получила образование, нормальная у нее семья, внучка тоже. Так отчего я не счастливая? Счастливая. А чего мне не хватает? Говорят, а пенсия? А мне хватает. Мне и пенсии хватает. Я не знаю, как можно жаловаться. Не знаю».

Одночасно свій успіх у житті Людмила подає як результат її власної активності. Чудовий чоловік – це її усвідомлений вибір. Кар'єра – це також наслідок її праці, відмінного навчання в школі та в двох інститутах. Ця життєва історія є зразком високого ступеня самоуправління біографією і задоволення від реалізації життєвого сценарію.

Наведені приклади біографій, галерею яких ще можна продовжувати, демонструють поліваріантність представлених життєвих історій, у котрих респонденти розповіли, як вони стали тим, ким вони є. Автобіографії колишніх репатріантів-киян можна представити як своєрідний спектр стереотипних образів колишнього примусового робітника. На одному кінці якого знаходиться представлення себе як «жертви», чи то з боку нацистського режиму, чи «жертви двох диктатур». На протилежному – уявлення про себе як про особу здатну до активних дій, до змін, до опору ворожому світу. Між цими крайніми типами образів розмістилися інші, в яких оповідачі намагалися окреслити свою систему цінностей⁴⁴. У деяких «автопортретах» зустрічаємося з «фіксованою ідентичністю» – інтерв'юваний представляє себе як людину, яка «завжди була такою», або володіла якимось здібностями, котрі визначали все її подальше життя. В інших оповідах можна прослідкувати як відбувалися розвиток і вдосконалення всереди-

ні самої людини її «власного Я». В одних інтерв'ю образ оповідача має тип комічного персонажу, в інших – серйозної людини, яка «все вміє і все знає».

У розглянутих біографіях присутні також різні способи презентації досвіду примусової праці в Райху, повернення додому й пристосування до життя в Радянському Союзі. Аналіз біографічних історій в цілому підтвердив необхідність «приділяти увагу не лише тому, що сказано, але й тому, в якому контексті й чому саме так побудована оповідь»⁴⁵. Присутність «фігури замовчування», певних труднощів у конструюванні розповіді або неодноразових повторів одного й того ж сюжету з повоєнного життя часто свідчать про травматичність цього досвіду. Одним оповідачам притаманна висока ступінь генералізації смислу, який автор вкладає в описані події в цілому. Для таких історій характерне використання колективного нарративу, представлення власного життєвого шляху як сукупної долі всіх репатріантів. В інших біографіях події повоєнної соціалізації подані в руслі родинної історії, як власний досвід становлення особистості, професійного зростання тощо. Різні способи і форми самопрезентації інформантів мають відповідний вплив на зміст інтерв'ю. Одночасно, не варто абсолютизувати вплив дискурсивних практик на формування уявлень про дійсність. Минула дійсність породжує текстові (ре)конструкції, а не навпаки. Форма викладу, як правило, підпорядковується та відповідає «правді минулого», незважаючи на різницю досвіду й точок зору. Саме зміст подій впливає на те, яку літературну форму можна обрати для її опису⁴⁶.

Події репатріації по-різному описані в біографіях опитаних киян. Записано чимало таких інтерв'ю, в яких репатріація – це швидкоплинна подія, черговий етап, короткий малопомітний факт порівняно з подальшими перипетіями життя. У багатьох випадках повернення додому й облаштування у повоєнному радянському суспільстві займають важливе місце в автобіографії інформантів. Вони розглядаються як продовження історії втрат, страждань і боротьби за виживання воєнного часу, як ще одне випробування на шляху до «щастя». А в деяких інтерв'ю репатріація описана як драма, яка зруйнувала надії й сподівання всього життя інформанта.

¹ Людке А. История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти – Москва, 2010 – С. 76.

2 Про репрезентативність вибірки в історичних та соціологічних дослідженнях див.: *Гидденс Э.* Социология – М., 2005 – С. 557; *Yow Valerie* Raleigh. Recording oral history : a guide for the humanities and social sciences. – 2nd ed. – Oxford, 2005 – S. 80–87; *Грінченко Г. Г.* Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: Для студентів і аспірантів. – Х., 2007 – С. 7–8.

3 Стосовно методу див.: *Baxter Pand Jack.* Qualitative Case Study Methodology: Study design and implementation for novice researchers // *The Qualitative Report* – 2008 –13(4) – S. 544-559; *Lamnek Siegfried.* Qualitative Sozialforschung. Lehrbuch. 4. Auflage. –Weihnhein, Basel, 2005.

4 Пам'ять о блокаде: Свидетельства очевидцев и историческое сознание общества: Материалы и исследования / Под. ред. Лоскутовой. – Москва, 2006. – С. 203.

5 Устная история и биография : женский взгляд. / Ред. и сост. Мещеркина Е.Ю., – Москва, 2004 – С. 221.

6 *Fuchs-Heinritz Werner.* Biographische Forschung. Eine Einführung in Praxis und Methoden. – Wiesbaden 2005 (3. Auflage). – 402 s. Биографический метод: История, методология, практика/ Под ред. Мещеркиной Е.Ю., Семенов В.В. – Москва, 1994.

7 *Портелли А.* Особенности устной истории // *Хрестоматия по устной истории.* – Санкт-Петербург, 2003. – С. 32–51.

8 *Rosenthal Gabriele.* Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibung. Frankfurt am Main, 1995. – 241 s; *Розенталь Г.* Реконструкция рассказов о жизни: принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики в биографических нарративных интервью // *Хрестоматия по устной истории ...* – С. 322–355; *Грінченко Г. Г.* Усна історія: Методичні рекомендації з аналізу нарративних інтерв'ю. – Харків, 2008 – С. 12 – 19; Див. також приклади реконструкції у: Пам'ять о блокаде: свидетельства очевидцев и историческое сознание общества: Материалы и исследования. – М., 2006. – 392 с; *Грінченко Г.* принудительный труд в нацистской Германии в устных историях бывших детей-остарбайтеров // *Вторая мировая война в детских «рамках памяти»:* сб. ст. / под ред. А.Ю. Рожкова. – Краснодар, 2010. – С. 103–146.

9 *Грінченко Г. Г.* Принудительный труд в нацистской Германии: историческая память и проблемы анализа биографических интервью // *Вторая мировая война в памяти поколений: Сборник научных статей* / Под. ред. И.В. Ребровой, Н. А. Чугунцовой. – Краснодар, 2009. – С. 9-41; *Grinchenko G.* Zwangsarbeit im nationalsozialistischen Deutschland im Kontext des lebensgeschichtlichen Interviews einer ehemaligen ukrainischen Ostarbeiterin // *Julia Obertreis/Anke Stephan (Hg.): Erinnerungen nach der Wende: Oral History und (post)sozialistische Gesellschaften* – Essen, 2009. – S. 133-150.

10 *Грінченко Г. Г.* Принудительный труд в нацистской Германии в устных историях бывших детей-остарбайтеров // *Вторая мировая война в детских «рамках памяти»* – Краснодар, 2010. – С. 103–146.

11 Див. детальніше про специфіку жіночої і чоловічої біографії: Устная история и биография : женский взгляд. / Ред. и сост. Мещеркина Е.Ю., – Москва, 2004 – С. 252.

¹² *Розенталь Г.* Реконструкция рассказов о жизни: принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики в биографических нарративных интервью // Хрестоматия по устной истории... – С. 326.

¹³ *Розенталь Г.* Цілюща дія розповідання історій: до питання про умови розповідання історій у контексті дослідження та терапії // Схід/Захід: Іст.-культ. Зб. – Вип. 11-12: Усна історія в сучасних соціо-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. – Харків, 2008 – С. 44.

¹⁴ ОАА, інтерв'ю РК 014 з Тетяною, 1929 р.н. м. Ржищів, Київська обл. Запис 10.09.2009 м. Київ.

¹⁵ Там само, інтерв'ю РК 009 з Жанною, 1925 р.н. м. Київ. Запис 17.03.2009 м. Київ.

¹⁶ Інтерв'ю з Олександром, 1928 р.н. смт Боярка, Києво-Святошинський р-н Київська обл. Запис 5.02.2008 м. Київ // Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив. – К., 2009 – С. 265–270.

¹⁷ Див. лист Ніни Левченко у відділ репатріації (Розділ III.) або ЦДАВО України, Ф.Р-2, оп. 7, спр. 10008, арк. 130-132.

¹⁸ АСІУ, інтерв'ю FL 005 з Олександрою, 1935 р.н. м. Київ. Запис 22.12.2005, м. Київ. Див. також аналіз цього інтерв'ю у статті: *Гринченко Г. Г.* Принудительный труд в нацистской Германии в устных историях бывших детей-остарбайтеров // Вторая мировая война в детских «рамках памяти»: сборник статей. – Краснодар, 2010. – С. 103–146.

¹⁹ Там само, інтерв'ю FLO23 з Інесою, 1933 р.н., м. Київ. Запис 19.01.2006, м. Київ

²⁰ «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів. – К., 2006. – С. 119–128.

²¹ Див.: *Николаев В., Мирчевская И.* От первого лица: Воспоминания бывших малолетних узников. – К., 2000. – 132 с.; *Мирчевская И.Б.* ...И он подарил мне маму. Воспоминания. – К., 2005. – 200 с.; *Й'ж.* Страницы долгой жизни. – К., 2008. – 224 с.

²² «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів... – К., 2006. – С. 125.

²³ Як приклад такої автобіографії див.: *Демчина А.* Зі Сходу на Захід. – К., 2000. – 296 с.

²⁴ АСІУ, інтерв'ю FLO25 з Оксаною 1925 р.н. Запис 4.11.2005, м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл.

²⁵ Див. публікацію «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів... – С.133–137.

²⁶ АСІУ, інтерв'ю FLO09 з Галиною, 1925 р.н., с. Кочерги, Путивльський р-н., Сумська обл. Запис 26.12.2005, м. Київ.

²⁷ «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів... – К., 2006. – С. 135–136.

- ²⁸ Там само, – С. 136.
- ²⁹ ОАА, інтерв'ю РК 016 з Олександром Б., 1925 р.н. м. Київ, Запис 21.10.2009 м. Київ
- ³⁰ *Мещеркина Е.Ю.* Жизненный путь и биография: преемственность социологических категорий (анализ зарубежных концепций) // Социологические исследования – №7– 2002– С. 61-67.
- ³¹ АСИУ, інтерв'ю FLO21 зі Станіславом, 1927 р.н., м. Марганець, Дніпропетровська обл. Запис 23.12.2005, м. Київ.
- ³² ОАА, інтерв'ю РК 013 з Олександром К., 1923 р.н. с.Терешки, Шполянського р-н., Київської обл. Запис: 9.09.2009 м. Київ.
- ³³ АСИУ, інтерв'ю FLO26 з Віктором, 1923 р.н. с. Водотії, Брусилівський р-н, Житомирська обл. Запис 31.10.2005, м. Київ
- ³⁴ Інтерв'ю з Миколою, 1927 р.н. с. Трипілля Обухівський р-н Київська обл. Запис 18.03.2008 с. Трипілля. // Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив. – К., 2009. – С. 197–205.
- ³⁵ Там само. - С. 205.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ ОАА, інтерв'ю (репатріанти-кияни проект далі, РК) 001 з Леонідом, 1924 р.н., м. Київ. Запис: 10.09.2008, 17.09.2008, 24.09.2008 та 15.10.2008 м. Київ.
- ⁴⁰ Див.: *Котляр Л.* Моя солдатская судьба // Голокост і сучасність: студії в Україні та в світі. – 2005, №1; 2007 №1 (2); 2008 №1,2; *Котляр Л.И.* Воспоминания еврея-красноармейца. – М., 2011 – 352 с.
- ⁴¹ *Котляр Л.* Моя солдатская судьба // Голокост і сучасність: студії в Україні і в світі. – 2007. – №1(2) – С. 87
- ⁴² *Котляр Л.* Моя солдатская судьба // Голокост і сучасність: студії в Україні і в світі. – 2008. – №1(3) – С. 131.
- ⁴³ АСИУ, Інтерв'ю FLO32 з Людмилою, 1929 р.н., м. Київ. Запис 12.05.2005, м. Київ.
- ⁴⁴ *Пассерини Л.* Рабочие Турина и фашизм (главы из книги) // Хрестоматия по устной истории. – Санкт-Петербург, 2003 – С. 260
- ⁴⁵ *Воронина Т. Утехин И.* Реконструкция смысла в анализе интервью: тематические доминанты и скрытая полемика // Память о блокаде... – С.230–261.
- ⁴⁶ *Людке А.* История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти – Москва, 2010 – С. 78–80.

Розділ VI.

Особливість адаптації у Києві: погляд репатріанта

«Вживання» колишніх оstarбайтерів та військовополонених у радянське суспільство, їх пристосування до нових обставин повоєнного життя і в новому статусі репатріантів можна розглядати як процес соціальної адаптації або повторної соціалізації. Соціальна адаптація – це взаємодія суб'єкта або групи осіб з соціальним середовищем, під час котрої узгоджуються вимоги й очікування її учасників¹. Адаптація є частиною постійного процесу соціалізації, який відбувається впродовж усього життя людини, коли індивідом засвоюються певні системи цінностей, норми поведінки та переконання, що дозволяють йому функціонувати як повноправному члену суспільства і реалізувати свій потенціал, зокрема навчатися і вдосконалюватися². Під час соціальної адаптації, котра має більш короткі часові кордони, засвоюються не всі, а відносно стабільні й значущі елементи соціального середовища та найбільш типові форми й способи вирішення життєвих проблем. Найважливішим елементом цього процесу є узгодження самооцінок, претензій і можливостей суб'єкта з реаліями соціального середовища. Успішність соціальної адаптації залежить від ряду внутрішніх та зовнішніх факторів. До перших відносяться ступінь актуалізації потреби суб'єкта у позитивних соціальних зв'язках і його самореалізації в діяльності. До других – ступінь прийняття проблем адаптанта з боку суспільства та його здатності надати особі, яка пристосовується до нових умов буття, необхідні підтримку й допомогу.

Опису соціальних реалій радянського суспільства було приділено достатньо уваги в цій праці. Коротко владні вимоги до

остарбайтерів та військовополонених можна сформулювати у таких тезах. Вони мали бути не просто лояльними до влади особами, невибагливими, *«чесно виконувати свій обов'язок»* сумлінного працівника, а проявляти ентузіазм у *«виробничому та політичному житті країни»*³. З документальних матеріалів репатріаційних органів можна виділити типові зразки легітимації, які пропонувала влада для цієї групи громадян⁴. Вони мали бути працездатними особами, причому особливо віталася робота на фізично важких виробництвах, як-то: на будівництві, в шахтах, сільському господарстві і на промислових підприємствах, крім того, необхідно було брати участь у *«передплаті державних займів»*, у соціалістичному змаганні, виконувати й перевиконувати норми. Існували такі форми заохочення, котрі пропонувала держава: зарплата, приймання до комсомолу, профспілок, нагородження грамотами, грошовими преміями, матеріальними подарунками, дозвіл бути агітаторами під час підготовки виборів до Верховної Ради СРСР у 1947 р., висування на керівні посади, направлення на виробниче навчання тощо.

Горизонт очікувань у колишніх остарбайтерів та військовополонених створює досить широкий спектр планів і сподівань: від загальних *«свобода буде»*, до особистих та непретензійних *«я була щаслива, що я додому прийшла»*. Найчастіше оповідачі пов'язували своє повернення із зустріччю з рідними. *«Дома ж мать. Я не знал, что отец погиб, понимаете. Вот. Сестра ж дома, брат – дома. И стремление куда? Домой»*⁵. *«Мы должны домой ехать, потому что все-таки там наш папа, мы были уверены, что он жив, что он вернулся»*⁶. Закінчення війни також означало припинення фізичних страждань, матеріальний достаток: *«Встаєш – їсти хочеш, і лягаєш – їсти хочеш. Думаємо, чи буде такий день, що хоч картоплі доволі наїсися»*⁷. З поверненням на батьківщину репатріанти пов'язували можливість отримати своєрідну компенсацію за перенесені страждання у формі суспільного визнання, підтримки й допомоги держави. Перспектива реалізації своїх життєвих планів, як-то здобуття освіти, професійне зростання, повернення свого попереднього соціального статусу, становила важливу складову очікувань інформантів: *«Я не хотіла все життя лишатися «дінстмедхен»*⁸. Серед респондентів було також чимало таких, котрі не створювали довготривалих проектів на повоєнний час: *«У меня до женитьбы никаких планов не было (смеется). Куда Родина прикажет, туда и*

поехал»⁹. Така невибаглива позиція певною мірою підвищувала ступінь задоволення результатами адаптації. Отже, в основному пункті очікування багатьох репатріантів цілком збігалися з напрямом державної політики – повернення всіх радянських громадян до їх попереднього місця проживання. А от стосовно інших – свободи, суспільного визнання виникав конфлікт між вимогами держави й індивідуальними інтересами колишніх оstarбайтерів та військовополонених.

Складність процесу соціалізації репатріантів у СРСР полягала не лише в тому, що після війни погіршилися соціально-побутові умови життя, або змінилися ціннісні орієнтири суспільства та його громадян, що провели декілька років за кордоном. Навпаки, часто доводилося чути від інформантів, що *«мы остались такими же советскими людьми, какими были»*¹⁰. Труднощі адаптаційного процесу виникали через те, що колишнім оstarбайтерам, військовополоненим і в'язням нацистських концтаборів доводилося пристосовуватися до життя в себе «вдома» у новому маргінальному статусі «репатріанта». Саме усвідомлення цього нового для себе становища стало поштовхом до початку процесу соціальної адаптації або повторної соціалізації. Майже всі оповідачі чітко виділили в інтерв'ю цей момент адаптаційного шоку¹¹ й детально його описали. В одних випадках це була зустріч із солдатами Червоної армії або представниками репатріаційних органів. В інших – розуміння свого нового статусу прийшло під час фільтраційної перевірки. Для декого цей момент настав уже після прибуття у Київ. Більшості опитаних чоловіків, котрі на 1945 р. досягли призовного віку, довелося пройти ще додатковий етап соціалізації, перш ніж вони повернулися додому. Це – служба в Червоній армії. Значна частина інформантів сприйняла призив на військову службу як довіру, «прощення», «визнання» їх повноцінними громадянами СРСР. Проте, колишній в'язень концтабору Маутгаузен Володимир висловив протилежну думку: *«Пятого мая меня освободили. А где-то через неделю я попал в армию (пауза). Зацарапали. С одного места попадаю в другое место (пауза). Уже ж война закончилась! Зачем вам эти такие несчастные (возмущенно), бывшие эти узники»*¹².

Період адаптаційного шоку, коли індивід або соціальна група усвідомлювали як потрібно вести себе в нових для них соціальних умовах, але ще не готові були прийняти або визнати змінену систему цінностей, може тривати достатньо довго. У випадку

із репатріантами він пов'язаний з їх спробами «добитися справедливості», легалізувати своє становище «офіційним» шляхом, отримавши необхідні документи, дозволи, звертаючись зі скаргами до владних установ та ін. Дуже вдалою ілюстрацією початкової стадії адаптації є фрагмент інтерв'ю Євгена. Він описав дії своєї матері, котра ніяк не могла змиритися з фактом виселення її родини з Києва. «... *Бросилась мама, естественно в Екатериновку [околицю Києва], квартира занята, никто и слушать не хотел. Затем пошла в горисполком, как она рассказывала, там узнали, что мы из Германии – двадцать четыре часа и в Мироновку... на сто первый километр. Естественно, она у бабушки побывала. Ну там сразу бабушку предупредили – ни в коем случае не пускай, потому шо будешь отвечать по всей строгости закона*»¹³.

Після стадії адаптаційного шоку наставав період глибокого осмислення ситуації, концентрації зусиль та свідомого пошуку виходу з неї. Ця стадія пов'язана з активним пошуком, вибором і засвоєнням на рівні поведінки нових моделей життєдіяльності. Вона передбачає мобілізацію адаптаційного потенціалу людини¹⁴. Тобто у цей час актуалізуються такі ресурси індивіда як освіта, кваліфікація, демографічні, соціально-психологічні характеристики тощо. В попередніх розділах уже наводилося достатньо прикладів, котрі показували, що наявність соціально-значимої професії (учитель, лікар, агроном, інженер та ін.) або освіти значно полегшувала для репатріанта облаштування у повоєнному суспільстві. Про важливість демографічних характеристик для успішної адаптації свідчать біографічні історії Інеси, Олександри та Євгена, які вже розглядалися більш детально. У своїх розповідях вони звертали увагу на різкий дисонанс у ставленні з боку радянської влади до них та їхніх батьків. До дітей, які повернулися з примусової праці в Німеччині, відносилися більш поблажливо, у них, зрештою, виявилось більше можливостей для самореалізації після війни ніж у дорослих репатріантів. Євген у підсумку став науковцем і письменником, тоді як його старша сестра не змогла отримати вищої освіти, батько – колишній військовополонений – помер через декілька років після війни, а мати все життя пропрацювала на низькооплачуваних і некваліфікованих роботах. Інеса також порівнювала своє становище радянської школярки й матері. Дівчинку, як напівсироту, постійно заохочували, давали додаткові карточки на хліб, путівки на безкоштовний відпочинок у піонерському таборі, вона відвідувала художню студію. Тоді як її мати навіть не змогла повернутися як кваліфікована робітниця

на взуттєву фабрику та мусила працювати санітаркою у лікарні.

«Ну и (краткая пауза) над ней тоже, бывало, издевались. [...] Даже был такой момент, что ее послали (краткая пауза) валить деревья куда-то (краткая пауза) в тайгу, представляете. Мужчин и ее (еромко). [...] Маме там было ужасно, ранами покрывлось тело и все, ее отправили в Киев. Ее уволили. Ее уволили, говорят: «Убирайтесь, куда хотите»¹⁵.

Про важливість бюджету часу для успішної соціалізації розмірковував у своєму інтерв'ю Іван, котрий очолював осередок в'язнів–жертв нацизму в Голосіївському районі Києва. *«А в мене біля тисячі в'язнів фашизму у Голосіївському осередку, то два чи три чоловіки мали вищу освіту (коротка пауза). Заочно їм вдалось закінчити, а решта – або середня, або початкова. Не могли з цим документом [довідкою репатріанта]. А коли одержали паспорт, то вже пізно було, у кожного з них уже була сім'я, і так вони і залишилися (коротка пауза)»¹⁶.*

Ще важливим адаптаційним ресурсом, окрім названих, була наявність широких соціальних контактів у репатріантів (історія Інеси та Олександрри), статус батьків та їх підтримка. Про вплив батьківської допомоги на успішне вирішення проблем адаптації вказували багато інформантів.

Зоя: *«Отец у меня работал начальником на заводе радио- и киноаппаратуры. И он меня устроил наводчицей. И я там работала, пока не получила паспорт»¹⁷.*

Ольга: *«Папа ходил, я не ходила. Милиция наша была как раз на Прорезной. Папа туда ходил. В нас был Бабенко. Я так хорошо его помню. Бабенко. И он не прописывал. Папа пошел, начал ему говорить: «Ты хочешь, чтобы мы покончили с собой?! Так мы это сделаем. А что ж ты дочку... Дочка вернулась, и ты не хочешь ее приписать к нам?» Ну, он приписал меня тогда»¹⁸.*

Ніна: *«Я только знаю, что меня отвезли и других еще киевлян отвезли на лесозаготовки в Черкасскую область. С этим больными ногами, да еще вши. [...] Вообще, через некоторое время приезжает моя мама. Приехала моя мама и пошла к этому директору. Я развернула бинты, показываю какие у меня ноги. Я не знаю, может, мама ему что-то и уплатила, я не знаю. Но он говорит: «Ладно, бери дочку и уезжайте»¹⁹.*

В період мобілізації адаптаційних ресурсів активно використовувалися різні механізми соціалізації, вівся пошук та освоєння нових соціальних ролей, котрі дозволяли індивіду увійти до нового соціального середовища. Якщо учасники бойових дій, партизанського руху, трудівники тилу всіляко підкреслювали й

зберігали свій схвалений владою і суспільством статус, то колишні остарбайтери та військовополонені намагалися по можливості якнайшвидше позбутися свого імені «репатріанта». Це відбувалося шляхом освоєння нової ролі у суспільстві – учня в школі, студента, робітника на підприємстві, передовика, стахановця, художника, письменника, активного комсомольця, вдови загиблого офіцера, дружини, матері тощо. Наскільки успішним, а також добровільним було освоєння особою цієї нової соціально схваленої ролі, настільки успішним, зрештою, ставало входження її до відповідного середовища.

Період схвалення і прийняття індивідом основних елементів системи соціальних взаємовідносин при одночасному визнанні останньої деяких цінностей особи або соціальної групи хронологічно збігся з історичним часом «хрущовської відлиги». У той період держава зробила деякі поступки та послаблення в ставленні до колишніх остарбайтерів та військовополонених, відчутно зменшилася до них «пилність» внутрішніх органів. Як період важливих подій у житті відзначали той час у своїх автобіографіях й опитані очевидці: *«В пятьдесят шестом году тіки, як уже Хрущов трошки пом'якшив, дак мене у технікум тіки прийняли. [...] До шістдесят второго года ніхто за концлагерь і балакать не мог»*²⁰. Біографічні історії репатріантів-киян також свідчать про існування індивідуальної хронології повторної соціалізації, швидкість перебігу котрої залежала від зовнішніх обставин та від соціально-психологічних характеристик особи.

Виділені в біографічних інтерв'ю теоретичні періоди соціальної адаптації все ж не дають відповіді на важливе питання цього дослідження: які механізми і методи застосовували репатріанти для пристосування в радянському суспільстві, якими були їх стратегії й індивідуальні практики виживання у повоєнній столиці України. В оповідях інформантів-киян незалежно від оцінки свого досвіду соціалізації (позитивного чи негативного), зустрічається перелік схожих завдань/проблем та дій, які вони обирали для їх вирішення. Це необхідність перевірки і реєстрації за місцем проживання, пошук житла, роботи, здобуття освіти, розв'язання проблем зі здоров'ям, створення сім'ї, турбота про батьків, дітей, потреба в особистій самореалізації тощо. Обрані респондентами способи вирішення цих і багатьох інших завдань/проблем повоєнного облаштування являють собою набір певних стратегій поведінки. Умовно їх можна назвати **легітимацією, аноніміза-**

цією, нормалізацією та компенсацією. Ці назви виділила в своєму аналізі наративних інтерв'ю з колишніми остарбайтерами Псковської області російський соціолог Єлена Рождественская. Вона застосувала їх як варіанти стратегій подолання наслідків травматичного життєвого досвіду²¹. Під час вивчення адаптації киян-репатріантів, у кожному інтерв'ю можна виділити не одну, а відразу декілька стратегій, котрі послідовно змінювали одна одну, залежно від політико-соціальних та життєвих обставин. Тому таку зміну стратегій можна представити як певні етапи соціалізації в радянському суспільстві.

Етап **легітимації** включає різні процедури, пов'язані з легалізацією: проходження фільтраційної перевірки, реєстрація в органах НКВС, отримання особистого документа, котрий давав право проживати в даній місцевості. Для репатріантів-киян, яким офіційно забороняли селитися в столиці, здавалося, формальна процедура набувала значення «життя й смерті». Ніби «Страшний суд» описала Людмила відвідування зі своєю матір'ю паспортного відділу міста Києва: *«Но вот неделя прошла, надо идти в этот вот... на Крещатик, 4 – это там принимают всех, кто был в Германии, ре...ре... репатриационный отдел*. И вот мы туда пришли, а там очередь! Чуть ли не на пол-Крещатика стоит очередь с документами. Мы стоим и ждем, когда нас примут. Смотрим: одни выходят, уже кто там был, в слезах, рыдают... одна вышла, в обморок упала... а кто-то выходит, улыбается... – все по-разному. Помню, утром мы заняли рано очередь и попали уже где-то часов в пять-шесть, к концу дня к нему. Майор Руденко. Я его запомнила на всю жизнь, его там называли в очереди волкодавом»²².*

Життєво важливе значення наявності паспорта для життя у радянському суспільстві змушувало людей безсоромно порушувати закон, використовувати знайомства, «блат», підкуп посадовців, щоб тільки отримати бажаний документ. Іванові, щоб легалізувати своє становище довелося на деякий час виїхати з Києва:

«Я хожу з цим свідоцтвом, що я остарбайтер (коротка пауза), ніхто на роботу не бере (коротка пауза). Із цим свідоцтвом я поїхав на Донбас. Там мій дядько працював на Донбасі. [...] Пішли в Ольгинку, у районний відділ міліції, в паспортний відділ. Марія пішла десь туди до свого знайомого, лейтенанта, який був завідуючий паспортним відділом, поговорила. Прийшла до мене, забрала свідоцтво, пішла туди до нього, коли і він виходить з нею до мене познайомилися. Каже: “Тобі тільки паспорт чи й військовий квиток?” (сміється) Я кажу: “І військовий квиток”. А він мене питає: “А що писати у військовому квитку:

* За цією адресою знаходився паспортний відділ міліції м. Києва

солдат чи офіцер?» (сміється). Я тут подумав, Боже мой, це ж офіцер, якась провірка чи щось таке, який же я офіцер (коротка пауза). Кажу: “Пишіть “солдат” (коротка пауза). Виносить мені паспорт “серпасний, молоткастий”, виносить цей військовий квиток, вручає. Я дякую. Ну вже відчув себе громадянином. І вже зовсім інший, інший (коротка пауза) настрої»²³. Оповідач чітко обумовлює мотивацію свого незаконного вчинку – «ніхто на роботу не бере», а також показує його позитивний результат – «відчув себе громадянином». Тобто, щоб стати повноправним громадянином, потрібно було мати відповідні документи. Із його розповіді випливає, що необхідною умовою адаптації в радянському суспільстві було вміння обійти систему державного контролю.

Анонімізація, тобто приховування свого власного минулого, була одним із способів обійти його і звичною умовою життя у СРСР. Репатріанти тут не стали першовідкривачами, швидше вони використовували вже налагоджені прийоми й способи. Наприклад, Євген мусив змінити німецьке прізвище батька на материне дівоче. Він переконаний, що ніколи не зміг би стати письменником та доктором гідрогеологічних наук, якби цього не зробив²⁴. Інеса разом із матір'ю більше року жили в Києві без документів і продуктових карток, переховуючись у знайомих. Тільки отримавши роботу санітарки в ортопедичному інституті, мати змогла легалізувати своє становище, а 13-річна дівчина – піти до школи²⁵. Абсолютно протилежні заходи вжив батько Валерії для того, щоб вона – колишня остарбайтера – могла спокійно закінчити школу й отримати вищу освіту. Він узяв довідку із психіатричної лікарні, спалив її паспорт й переїхав з дочкою із Києва до провінційного білоруського містечка²⁶.

Зміна місця проживання, як спосіб приховати небажані факти своєї біографії досить часто зустрічається у розповідях респондентів. В Україні такими регіонами, де «не нагадували про остарбайтерське минуле», була Західна Україна та Донецький басейн. Можна навіть виділити певну «спеціалізацію»: на Донбасі краще можна було зробити кар'єру на виробництві, а у Західній Україні легше вступити до вищого навчального закладу. Київ для іногородніх репатріантів, мешканців навколишніх сіл також виступав таким містом, де зручно було «розчинитися в натовпі», позбутися небажаного статусу.

До способів анонімізації репатріантів, окрім втеч з потягу або фільтраційного табору, переховування, відмови від реєстрації у

міліції, трудової міграції, подружніх махінацій, належало також мовчання. Як влучно сказала Олександра: *«Поэтому, конечно, даже мои знакомые, с которыми я потом дружила с завода “Арсенал” – никто не знал, что мы были в Германии. Только знали анкеты»*²⁷.

Мовчання як страх, як власну провину, а не лише необхідну тимчасову стратегію для пристосування, описала у своїх спогадах Валерія: *«Я мовчала багато років. Мовчала, боялася, що рано чи пізно все розкриється. Страх переслідував мене весь час: спочатку мені здавалося, що кожен міліціонер бачить у мені злодія, потім, що дізнаються в школі, а потім в інституті, що я була в Німеччині, і не дозволять довчитися. Це продовжувалося досить довго. Мабуть, усі ці роки я відчувала провину перед моїми друзями, яких я не могла навіть шукати, щоб хоча б подякувати за те, що вони зробили для мене, щоб допомогти, якщо їм було важко. Але я мусила мовчати та відчувала себе винною, навіть не знаючи за що»*²⁸.

Перелічені практики анонімізації була також засобом, щоб влаштувати своє життя «так, як у всіх», тобто досягнути схваленого в суспільстві зразку життєвого шляху. Етап **нормалізації** для жіночих біографій включав у себе шлюб, зміну прізвища, народження дітей, трудову діяльність, рідше освіту й роботу. Для чоловіків – це служба в армії, отримання освіти, професійна кар'єра. Не зовсім типовий зразок нормалізації для чоловічої біографії продемонстрував Олександр Б., біографію котрого вже було проаналізовано у попередньому розділі. Екстремальний період його життя (війна, депортація, втеча з місця примусової роботи, ув'язнення в концтаборі Бухенвальд, а потім у радянській тюрмі, життя нелегала в повоєнному Києві) закінчується щасливим шлюбом з Анютою і народженням дочки. Події роману розгорталися в умовах екстремального побуту робітників, завербованих на відбудову Донбасу. Легко було запідозрити у діях оповідача прагнення отримати матеріальний зиск: до подружніх пар ставилися трохи поблажливіше, можна було отримати кращі умови праці й проживання. На моє запитання: *«Так Вы женились, потому что можно было лучше устроиться женатому человеку?»* – своєю відповіддю Олександр підтвердив власну потребу влаштувати життя за схваленими суспільством нормами. *«Нет! Я женился, потому что уже пора привязываться к женщине было»*²⁹.

Етап **компенсації** у біографіях більшості опитаних для проекту очевидців хронологічно збігається з періодом демократизації радянського суспільства, розпадом СРСР, створенням товариств та спілок колишніх жертв нацизму, початком грошових

виплат їм урядами Німеччини й Австрії, а в особистому житті інформантів із часом виходу на пенсію або смертю подружнього партнера, від якого приховувалися «небажані» факти біографії. На цьому етапі починається дослідження власного родоводу, активна літературно-історична творчість, пошук такої діяльності, котра б дозволила вести постійний діалог про пережите, говорити про своє минуле з позиції експерта та отримати таким чином символічне визнання. Серія інтерв'ю з колишніми репатріантами, які погодилися розповісти свої життєві історії для цієї книги, є також безпосереднім зразком такої компенсаційної активності. Прикладом неординарної комемораційної творчості є роботи Віктора³⁰. Під час запису інтерв'ю він хвилювався й не міг узгоджено, так як йому хотілося, добре побудувати свою розповідь. Через рік він приніс 35 малюнків олівцем – ілюстрацій до своєї історії життя з короткими текстовими поясненнями. Хоча автор не був професійним художником, але прагнув досягнути максимальної достовірності зображеного. Авторіві притаманна скрупульозна увага до деталей, про які йде мова у його оповіді. Адже для Віктора ці малюнки є в першу чергу історичним документом, а не художнім твором.

Підсумовуючи цей розділ, важливо з'ясувати, наскільки успішною була (й чи стала такою?) соціалізація колишніх остарбайтерів та військовополонених в Києві й, загалом, в СРСР. Характеризуючи повоєнне радянське суспільство, як зовнішній фактор адаптації, важливо ще раз сказати, що тут з підозрою й недовірою ставилися до людей, які потрапили в полоні або «працювали на ворога». Над такими громадянами був організований всебічний контроль, найбільш ефективними засобами якого виявилися попереджувальні заходи: фільтраційна перевірка, взяття на облік, періодичні виклики до міліції тощо. Такі дії майже півжиття тримали колишніх репатріантів під страхом, котрий певною мірою стримував їх ініціативу, обмежував життєві перспективи, можливості вибору і сприяв маргіналізації останніх у суспільстві.

Проте, біографії опитаних остарбайтерів та військовополонених показують, що частина з них подолали всі перепони й досягли більш престижного (ніж їх батьки) становища в суспільстві. У таких випадках важливу роль відіграв, по-перше, соціальний потенціал людини, її індивідуальні характеристики, здібності та вміння. По-друге, запорукою успіху часто були небезпечні дії репатріантів, за які їм загрожувало адміністративне або кримі-

нальне покарання. Маються на увазі повідомлені інформантами різні практики легітимації в режимному місті: втечі, відмова від реєстрації, приховування інформації про своє минуле, підкуп посадовця. Це в свою чергу підтверджує, що зворотним боком обмеження прав і соціальних гарантій є зневажання/ігнорування представниками маргіналізованих спільнот встановлених поведінкових, культурних і правових норм певного суспільства. Але більшість колишніх примусових робітників та військовополонених не були відкритими опонентами радянської влади. Вони конформістські слідували встановленим приписам і для «просування в житті» винахідливо використали надані радянською державою можливості. І за такого підходу важливо було мовчати про факт примусової праці в Райху, перебування у військовому полоні чи в концтаборі. Саме стратегію анонімізації можна розглядати як необхідну передумову успішної соціалізації репатріантів у радянському суспільстві, яка втім не була її гарантією.

¹ Социология: Энциклопедия – Минск, 2003. Режим доступу: <http://voluntary.ru/dictionary/568/word>

<http://slovari.yandex.ru/~книги/Энциклопедия%20социологии/Социальная%20адаптация>

² Гидденс Э. Социология. – Москва, 2005. – С. 37–38;

³ Правда. – 1944. – 11 ноября.

⁴ ЦДАВО України, Ф.Р-2, оп. 7, спр. 4235, арк. 61-65.

⁵ Інтерв'ю з Володимиром, 1926 р.н. м. Баришівка Київська обл. Запис 21.11.2007 м. Київ // Українські в'язні концтабору Маутхаузен: свідчення тих, хто вижив. – С. 226

⁶ АСІУ, інтерв'ю FLO23 з Інесою, 1933 р.н., м. Київ. Запис 19.01.2006, м. Київ.

⁷ «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів. – С. 471.

⁸ Там само. – С. 187.

⁹ АСІУ, інтерв'ю FLO21 зі Станіславом, 1927 р.н., м. Марганець, Дніпропетровська обл. Запис 23.12.2005, м. Київ.

¹⁰ ОАА, інтерв'ю РК 001 з Леонідом, 1924 р.н., м. Київ. Запис 10.09.2008, 17.09.2008, 24.09.2008 та 15.10.2008 м. Київ.

¹¹ Див.: *Корель Л.В.* Социология адаптации: этюды апологии. – Новосибирск, 1997 – С. 124.

¹² Інтерв'ю з Володимиром, 1926 р.н., м. Барішівка Київська обл. Запис 21.11.2007 м. Київ // Українські в'язні концтабору Маутгаузен: свідчення тих, хто вижив. – С. 226.

¹³ АСІУ, інтерв'ю FLO27 з Євгеном, 1936 р.н., м. Миронівка Київська обл. Запис 22.04.2005, м. Київ.

¹⁴ *Корель Л.В.* Социология адаптации... – С. 125.

¹⁵ АСІУ, інтерв'ю FLO23 з Інесою, 1933 р.н., м. Київ. Запис 19.01.2006, м. Київ.

¹⁶ Там само, інтерв'ю FLO15 з Іваном, 1923 р.н., с. Германівська Слобідка, Обухівський р-н, Київська обл. Запис 26.01. та 8.02.2006, м. Київ.

¹⁷ ОАА, інтерв'ю РК 005 із Зоєю, 1928 р.н., м. Київ. Запис: 9.02.2009 м. Київ.

¹⁸ Там само, інтерв'ю РК 004 із Ольгою, 1927 р.н. м. Київ. Запис 17.12.2008 м. Київ.

¹⁹ Там само, інтерв'ю РК 006 з Ніною, 1925 р.н. м. Київ. Запис: 11.02.2009 м. Київ.

²⁰ Інтерв'ю з Миколою, 1927 р.н. с. Трипілля Обухівський р-н Київська обл. Запис 18.03.2008 с. Трипілля // Українські в'язні концтабору Маутгаузен: спогади тих, хто вижив. – С. 205.

²¹ *Рождественская Е.* Статус события и статус субъекта: фигура остарбайтера на фоне // У пошуках власного голосу: Усна історія, як теорія, метод та джерело. Зб. наук. ст. / за ред. Г.Г. Грінченко. Н. Ханенко-Фріезен. – Харків, 2010 – С. 25-38.

²² АСІУ, інтерв'ю FLO32 з Людмилою, 1929 р.н., м. Київ. Запис 12.05.2005, м. Київ.

²³ Там само, інтерв'ю FLO15 з Іваном, 1923 р.н., с. Германівська Слобідка, Обухівський р-н, Київська обл. Запис 26.01. та 8.02.2006, м. Київ.

²⁴ Там само, інтерв'ю FLO27 з Євгеном, 1936 р.н., м. Миронівка Київська обл. Запис 22.04.2005, м. Київ.

²⁵ Там само, інтерв'ю FLO23 з Інесою, 1933 р.н., м. Київ. Запис 19.01.2006, м. Київ.

²⁶ Інтерв'ю Валерії, 1929 р.н. м. Київ. Запис 10.10.2002, м. Київ // «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів. – С. 194.

²⁷ АСІУ, інтерв'ю FL 005 з Олександром, 1935 р.н. м. Київ. Запис 22.12.2005, м. Київ.

²⁸ Інтерв'ю Валерії, 1929 р.н. м. Київ. Запис 10.10.2002, м. Київ // «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів. – С. 194.

²⁹ ОАА, інтерв'ю РК 016 з Олександром Б., 1925 р.н. м. Київ, Запис 21.10.2009 м. Київ.

³⁰ Там само, інтерв'ю РК 012 з Віктором, 1933 р.н. м. Київ. Запис 11.07.2009 м. Київ.

Післяслово: на шляху до політичної інституалізації

Історія повоєнного життя колишніх остарбайтерів та військовополонених буде не повною, якщо не згадати про етапи становлення їх громадських організацій. Початок створення спілок жертв нацизму розпочався ще в часи «хрущовської відлиги». «Відправним пунктом» цього руху можна вважати Постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про усунення наслідків грубих порушень законності стосовно військовополонених і членів їх сімей» від 29 червня 1956 р. (аналогічний варіант документу був ухвалений ЦК Компартії та Ради Міністрів УРСР 17 липня 1956 р.)¹, яка започаткувала процес політичної реабілітації колишніх полонених у радянському суспільстві: було звільнено засуджених, відновлено їх військові звання та пенсії. Ті, хто отримали поранення або втекли з полону, були нагороджені орденами та медалями. Цей партійний документ дав «дозвіл» на появу в публічному просторі сюжетів про найменш «заплямованих» полонених червоноармійців – в'язнів нацистських концтаборів. Популярність радіо- і телепередач, статей та оповідань російського публіциста Сергія Смирнова², в яких він зображав полонених саме як «невідомих героїв», котрі пройшли через пекельні випробування нацистських концтаборів й залишалися «руськими, советськими людьми», засвідчила суспільний інтерес до цієї проблеми. Тоді ж, під пильним ідеологічним контролем, починають друкуватися мемуари й збірники спогадів безпосередніх учасників подій³. Створення у 1956 р. Радянського комітету ветеранів війни, який очолив маршал Г. Жуков, вказало напрям руху громадських ініціатив колишніх бранців. Неформальні зустрічі побратимів

по ув'язненню набули інституційного оформлення. У 1960-х рр. при організаціях ветеранів Великої Вітчизняної війни в Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Харкові та Херсоні були створені секції в'язнів концтаборів, до яких увійшли й цивільні полонені⁴. Їх діяльність проводилася строго в межах дозволених ініціатив партійних ідеологів: санкціоновані виступи зі спогадами перед школярами й студентами, публікації в газетах і журналах. Дехто з колишніх в'язнів концтаборів робив це «професійно» як лектор Товариства по розповсюдженню політичних і наукових знань УРСР. З 1989 р. секції в'язнів концтаборів об'єдналися в Організацію борців антифашистського опору України (ОБАО України). На 2005 р. до складу ОБАО входило 28 регіональних відділень, в її лавах було 5 тис. членів⁵.

Наступна громадська ініціатива також належала в'язням нацистських концтаборів, які потрапили туди ще дітьми, і була реалізована вже в часи Перебудови. У 1988 р. утворилася Спілка колишніх малолітніх в'язнів фашистських концтаборів при Радянському дитячому фонді ім. В.І. Леніна. Період з 1988 до 1991 рр. характеризувався виникненням регіональних відділень спілки. Зокрема, 8 лютого 1991 р. на установчій конференції в Києві була створена Українська спілка колишніх малолітніх в'язнів фашистських концтаборів⁶. Важливим етапом у цьому русі було те, що Радянському дитячому фонду пощастило домогтися двох постанов уряду Радянського Союзу на користь цієї категорії осіб. Але про мільйони дорослих цивільних робітників, які примусово працювали на заводах і полях Райху, мова тоді не йшла.

Розпад Радянського Союзу, створення незалежної держави України, а також поживлення міжнародної дискусії про необхідність гуманітарної допомоги жертвам нацистських злочинів дало потужний імпульс до розширення соціальної бази та поживлення діяльності організацій громадян, постраждалих від нацистських злочинів. Так у червні 1993 р. Українська спілка була перереєстрована як організація «колишніх малолітніх в'язнів фашизму», а не «нацистських концтаборів», що значно збільшило коло громадян, які могли претендувати на членство в організації. А в жовтні 1998 р. вона була перейменована в Українську спілку в'язнів-жертв нацизму (УСВЖН). Членами Спілки незалежно від віку тепер могли стати колишні в'язні нацистських концтаборів, гетто та інших місць примусового утримання, насильно вивезені на примусові роботи в Німеччину або окуповані нею країни, а

також діти, що народилися у місцях знаходження на примусових роботах батьків. Так створилася організація, яка максимально намагалася об'єднати усі категорії жертв нацизму⁷. Це громадське об'єднання на 2001 р. нараховувало понад 300 тис. членів у 120 відділеннях⁸.

Від 1991 р. у республіці також діє Всеукраїнська асоціація євреїв – колишніх в'язнів гетто й нацистських концтаборів – масова громадська організація жертв Голокосту, яка об'єднує 4 тис. осіб. Асоціація як колективний член входить до Організації ветеранів України, Міжнародного союзу суспільних об'єднань євреїв – колишніх в'язнів фашизму та багатьох інших міжнародних організацій жертв Голокосту⁹.

Із діяльністю громадських організацій жертв нацизму пов'язано ініціативи законодавчого врегулювання соціально-правового статусу колишніх примусових робітників в Україні. У грудні 1995 р. Верховна Рада ухвалила Постанову щодо змін і доповнень до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»¹⁰. Згідно з яким до переліку осіб, які належать до учасників війни додавалися «колишні в'язні концтаборів, гетто та інших місць примусового утримання в період Другої світової війни; особи, які були насильно вивезені з території колишнього Союзу РСР у період Великої Вітчизняної війни на території держав, що були в стані війни з СРСР або окуповані фашистською Німеччиною, якщо вони не вчинили в цей період злочинів проти Батьківщини»¹¹. Таким чином уперше за п'ятдесят років примусових робітників було юридично прирівняно до ветеранів війни. На тлі дискусії про компенсаційні виплати виникла додаткова юридична необхідність закріпити статус жертв нацистських переслідувань окремим законодавчим документом. Закон «Про жертви нацистських переслідувань» був ухвалений Верховною Радою України та підписаний 23 березня 2000 р. Президентом України¹². У його розробці брали участь члени Української спілки в'язнів-жертв нацизму та фахівці-юристи Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення». У цьому Законі визначені правові, економічні та організаційні засади державної політики стосовно цієї категорії громадян, гарантовано їх захист і збереження пам'яті про них. Проте присутність у тексті документу застереження, що *«передбачені законом пільги не надаються особам, які [...] добровільно виїхали до Німеччини або її союзників»*¹³, чого не було у Постанові Верховної Ради 1995 р.,

свідчить про довготривале збереження в сучасному українському суспільстві й безпосередньо в середовищі колишніх оstarбайтерів залишків радянської ідеології.

Створення громадських організацій, ухвалення спеціальних законів, здійснення упродовж 2001–2007 рр. Німецьким фондом «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» виплат жертвам націонал-соціалізму – формально завершили повоєнну історію українських примусових робітників Третього райху. Але це не може бути приводом для зменшення суспільного інтересу до цієї категорії громадян. Зараз склалися найбільш сприятливі умови для узагальнюючих наукових досліджень означеної проблематики. Інша група постраждалих – радянські військовополонені, мільйони яких загинули в німецькому полоні, також масово залучалися до примусової праці на території нацистської Німеччини та її союзників, зазнавали переслідувань після повернення на батьківщину в СРСР, до цього часу ще не отримали належної уваги українського суспільства і вчених–істориків. Як наукова проблема ця тема належить до найменш досліджених. Розглянуті в цій роботі окремі моменти їх повоєнної соціалізації далеко не вичерпують усіх складних питань.

Проведене ретроспективне дослідження повоєнного життя колишніх примусових робітників і військовополонених, базоване на поєднанні подієвої та соціальної історії, дозволило прийти до таких висновків. Політика уряду СРСР стосовно цих категорій громадян не була статичною, а постійно зазнавала змін. За досить короткий час радянська влада відмовилася від своїх попередніх намірів «покарати» всіх, хто з власної волі чи за примусом «працював на ворога», прописаних у спеціальних урядових постановках та інструкціях спецслужб 1942–1944 рр., і прийшла до амністії й організації масштабної репатріації своїх громадян на батьківщину. Одночасно до них було запроваджено цілу низку заходів, які обмежували особисту свободу людини, але формально не були засобами позбавлення волі: фільтраційна перевірка, реєстрація в органах НКВС за місцем проживання, введення для репатріантів спеціальних персональних документів, заборона на в'їзд до режимних міст, примусове направлення на роботу на підприємства важкої індустрії тощо. Вивчення практики й результатів діяльності перевірконо-фільтраційних комісій підважує сучасний стереотип про тотальність репресій (у вигляді арешту, ув'язнення або заслання) стосовно цієї категорії громадян. Іс-

нуючий масив джерел не дає підстав стверджувати, що прямим приводом для арешту колишніх оstarбайтерів був саме факт їх перебування на примусовій праці в Німеччині. Детальний розгляд життєвих ситуацій колишніх примусових робітників і військовополонених, котрі поверталися до Києва, показав яким чином діяла система дозволів та перевірок для репатріантів. Через функціонування паспортного режиму та інституту прописки влада могла контролювати всі сфери їх життя: право вибирати місце проживання, роботи, здобувати освіту, професію, навіть як проводити вільний час.

Дослідження біографічних інтерв'ю з колишніми примусовими робітниками і військовополоненими, які зараз мешкають в Києві, дозволило показати історичні події з позиції їх учасників. Інтерпретація усних історій передбачала поєднання наративного та реконструктивного способів аналізу інтерв'ю. Детальний розгляд особливостей оповіді інформантів дозволив показати різноманітні форми автобіографій, в яких події репатріації описані як історія професійного зростання, становлення особистості, як «історія кохання», як продовження страждань і боротьби за виживання воєнного часу, як ще одне випробування на шляху до «щастя» тощо. Свій повоєнний досвід оповідачі також оцінили по-різному. Записано чимало таких інтерв'ю, в яких репатріація представлена як малозначимий факт у біографії. Однак для більшості респондентів – це важливий етап їх життєвого шляху. А в деяких випадках репатріація описана як драма, яка зруйнувала надії й сподівання всього життя.

Аналіз повідомлених в інтерв'ю фактів і життєвих випадків, з точки зору вибору індивідом форм поведінки і стратегій виживання, слугував для реконструкції соціальної практики адаптації репатріантів у повоєнному радянському суспільстві. Описані в інтерв'ю різні способи подолання обмежень та заборон як то, приховування факту перебування в Німеччині, уникнення реєстрації, махінації з документами, свідчать про активну роль індивіда в історичних подіях, про існування «збоїв» і «тріщин» у відлагоджених системах примусу тоталітарної держави.

Аналіз розказаних та прожитих життєвих історій опитаних для проекту колишніх репатріантів показує, що на індивідуальному рівні деякі з них змогли досягти високого соціального статусу в радянському суспільстві. З іншого боку, як окрема соціальна група зі своїм специфічним досвідом переживання війни військово-

вополонені та остарбайтери були витіснені на периферію суспільного середовища СРСР на противагу, наприклад, учасникам бойових дій, партизанам чи трудівникам тилу. І лише з розпадом комуністичної системи вони здобули належне визнання в суспільстві, як учасники війни й жертви нацистських переслідувань.

¹ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр. 2456, арк. 14–18.

² *Смирнов С.С.* Рассказы о неизвестных героях. Изд.2-е, доп. – М.,1964.

³ Война за колючей проволокой. Воспоминания бывших узников гитлеровского концлагеря Бухенвальд. – Москва, 1958; Женщины Равенсбрюка. – Москва, 1960; *Красноперов В. М.* Подпольщики Бухенвальда. Об антифашистской борьбе советских военнопленных. – М., 1960; *Лебедев А. Ф.* Солдаты малой войны. (Записки освенцимского узника). – М., 1957; Они победили смерть. Сборник воспоминаний бывших узниц фашистского женского концлагеря Равенсбрюк. – М., 1966; *Пахомов А. И.* Рисунки кровью. Воспоминания бывшего узника гитлеровского лагеря смерти. – М., 1966; *Пирогов А.И.* Этого забыть нельзя. Воспоминания бывшего военнопленного. – Одесса, 1962; *Сахаров В.И.* В застенках Маутхаузена. Изд. 2-е, доп. – М., 1962.

⁴ *Батурин С., Кравченко А.* Українські невільники третього рейху (минуле й сучасність): публіцистична хроніка. – Львів, 2005 – С. 96.

⁵ Там само. – С.97.

⁶ Пам'ять заради майбутнього. Спогади: – К., 2001. – С. 30.

⁷ Там само. – С.8.

⁸ Там само. – С.10.

⁹ *Батурин С., Кравченко А.* Українські невільники третього рейху. – С.98.

¹⁰ *Грінченко Г.* Українські остарбайтери в системі примусової праці Третього райху: проблеми історичної пам'яті: дис... док. іст. наук: 07.00.06. – К., 2011. – С. 286.

¹¹ Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»: Закон від 22 груд. 1995 р., № 488/95 // Відомості Верховної Ради України. –1996. – №1. – Ст.1. Див. також: електронну версію з подальшими змінами: Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=488%2F95-%E2%FO>.

¹² Пам'ять заради майбутнього. Спогади: – К., 2001. – 522–527.

¹³ Там само. – С. 526.

Перелік умовних скорочень

арк. – аркуш

ВГК – Верховне Головнокомандування Червоної Армії

ВКП (б) – Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)

ВЛКСМ – Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка молоді

ГДА МВС – Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України

ГЛАРПУ – Головне армійське політичне управління

ГУЛАГ (рос.: Главное управление лагерей – Головне управління таборів НКВС СРСР

Ді-Пі (англ.: Displaced Persons, DP) – переміщені особи

ДАМК – Державний архів міста Києва

ДАКО – Державний архів Київської області

ДКО – Державний комітет оборони

ЗПП – Збірно-пропускний пункт

ЗПТ – Збірно-пропускний табір

КДБ – Комітет державної безпеки

КП(б)У – Комуністична партія України (більшовиків)

КПП – Контрольно-пропускний пункт

м. – місто

МДБ – Міністерство державної безпеки

МВС – Міністерство внутрішніх справ

Нарком – народний комісар

Наркомат – народний комісаріат

НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР
оп. – опис
ПФК – Перевірконо-фільтраційна комісія
ПРП – Приймально-розподільчий пункт
ПФТ – Перевірконо-фільтраційний табір
ПФП – Перевірконо-фільтраційний пункт
р. – рік
РМ – Рада Міністрів
РНК – Рада народних комісарів
РОА (рос: Русская освободительная армия, РОА) – Російська визвольна армія
СМЕРШ (ГУКР/ СМЕРШ) – Головне управління військової контррозвідки (від „Смерть шпигунам!“)
спр. – справа
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
ф. – фонд
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦК – Центральний комітет

Джерела та література

Архівні установи

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України, м. Київ)

Фонд Р 2. Управління справами Ради народних комісарів УРСР

Опис 7. (1936–1949.) Відділ у справах репатріації

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України, м. Київ)

Ф.1. Центральний Комітет Комуністичної партії України.

Опис 23. Документи загального відділу (особливий сектор)

ЦК Компартії України (секретна частина)

Державний архів Київської області (ДАКО, м. Київ)

Фонд Р-880. Виконавчий комітет Київської обласної Ради депутатів трудящих

Ф.2. Відділ у справах репатріації виконкому Київської обласної Ради депутатів трудящих

Державний архів міста Києва (ДАМК)

Фонд Р-1. Київська міська рада народних депутатів трудящих

Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБ України)

Ф. 16. Нормативно-правові акти і розпорядчі документи органів ВНК-КДБ.

Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС України)

Ф. 45. Накази, розпорядження НКВС, МОГП, МВС СРСР

Ф. 46. Накази, розпорядження НКВС, МОГП, МВС УРСР

Інтерв'ю з колишніми остарбайтерами та військовополоненими

Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських
м. Харків (АСІУ)

International Slave and Forced Laborers Documentation Project

*Інтерв'ю (Forced Laborers, далі FL) 005 з Олександрою, 1935 р.н.
м. Київ. Запис 22.12.2005, м. Київ.*

*Інтерв'ю FLO09 з Галиною, 1925 р.н., с. Кочерги, Путивльський
р-н., Сумська обл. Запис 26.12.2005, м. Київ.*

*Інтерв'ю FLO15 з Іваном, 1923 р.н., с. Германівська Слобідка,
Обухівський р-н, Київська обл. Запис 26.01. та 8.02.2006, м. Київ.*

*Інтерв'ю FLO20 з Сергієм, 1924 р.н., с. Лобачів, Володарський р-н.,
Київська обл. Запис 15.03.2006, м. Київ.*

*Інтерв'ю FLO21 зі Станіславом, 1927 р.н., м. Марганець,
Дніпропетровська обл. Запис 23.12.2005, м. Київ.*

*Інтерв'ю FLO23 з Інесою, 1933 р.н., м. Київ.
Запис 19.01.2006, м. Київ.*

*Інтерв'ю FLO26 з Віктором, 1923 р.н. с. Водотії, Брусилівський р-н,
Житомирська обл. Запис 31.10.2005, м. Київ.*

*Інтерв'ю FLO27 з Євгеном, 1936 р.н., м. Миронівка Київська обл.
Запис 22.04.2005, м. Київ.*

*Інтерв'ю FLO30 з Валентиною, 1925 р.н., м. Київ.
Запис 22.05.2005, м. Київ.*

*Інтерв'ю FLO32 з Людмилою, 1929 р.н., м. Київ.
Запис 12.05.2005, м. Київ.*

Особистий архів автора (ОАА)

Проект: Книга пам'яті українських в'язнів концтабору Дахау

Інтерв'ю Gedächtnisbuch далі: GB 001 з Василем, 1924 р.н.,

х. Володків Північний Широкодолинська с/р.,

Великобагачанський р-н., Полтавська обл. Запис 4.02. 2006,

снт. Глеваха Васильківський р-н, Київська обл.

Інтерв'ю GB 002 з Михайлом, 1926 р.н., м. Пологи,

Запорізька обл. Запис 15.02. 2006, м. Київ.

Інтерв'ю GB 005 з Лютим Олексієм Яковичем, 1925 р.н., с. Кошари,

Дубов'язівський р-н., Сумська обл. Запис 16.06.2006, м. Київ

Проект: «Вїзд репатріантів до Києва заборонений»: повоєнне ста-
новище колишніх примусових робітників у радянському суспільстві

Інтерв'ю (репатріанти-кияни проект далі, РК) 001 з Леонідом,

1924 р.н., м. Київ. Запис: 10.09, 17.09, 24.09 та 15.10.2008 м. Київ.

- Інтерв'ю РК 002 з Юлією, 1930 р.н., м. Київ.
Запис 26.11.2008 м. Київ*
- Інтерв'ю РК 003 із Дмитром, 1922 р.н. с. Козловка,
Путівльський р-н., Сумська обл. Запис 12.12.2008 м. Київ.*
- Інтерв'ю РК 004 із Ольгою, 1927 р.н. м. Київ.
Запис 17.12.2008 м. Київ*
- Інтерв'ю РК 005 із Зоєю, 1928 р.н., м. Київ.
Запис 9.02.2009 м. Київ*
- Інтерв'ю РК 006 з Ніною, 1925 р.н. м. Київ.
Запис 11.02.2009 м. Київ*
- Інтерв'ю РК 007 з Юрієм, 1923 р.н., с. Тернівка,
Смілянський р-н., Київська обл. Запис 18.02.2009 м. Київ.*
- Інтерв'ю РК 008 з Маєю, 1929 р.н. Запис 19.02.2009 м. Київ*
- Інтерв'ю РК 009 з Жанною, 1925 р.н. м. Київ.
Запис 17.03.2009 м. Київ*
- Інтерв'ю РК 010 з Ганною, 1925 р.н. с. Трипілля Обухівський р-н
Київська обл. Запис 18.03.2009 м. Київ.*
- Інтерв'ю РК 011 з Світланою, 1938р.н. Запис 07.07. 2009 м. Київ.*
- Інтерв'ю РК 012 з Віктором, 1933 р.н. м. Київ.
Запис 11.07.2009 м. Київ.*
- Інтерв'ю РК 013 з Олександром К., 1923 р.н. с. Терешки,
Шполянського р-н., Київської обл. Запис 9.09.2009 м. Київ.*
- Інтерв'ю РК 014 з Тетяною, 1929 р.н. м. Ржищів, Київська обл.
Запис 10.09.2009 м. Київ.*
- Інтерв'ю РК 015 з Петром, 1926 р.н., м. Київ.
Запис 3.10.2009, м. Київ.*
- Інтерв'ю РК 016 з Олександром Б., 1925 р.н. м. Київ,
Запис 21.10.2009 м. Київ.*
- Інтерв'ю РК 017 з Анатолієм, 1926 р.н. м. Жмеринка,
Вінницької обл. Запис 24.10.2009 м. Київ.*
- Інтерв'ю РК 18 з Аркадієм, 1921 р.н. с. Бобровий Кут,
Херсонська обл. Запис 28.10.2009 м. Київ.*
- Інтерв'ю РК 019 з Михайлом, 1915 р.н. м. Фастів,
Київська обл. Запис 9.01. 2010 м. Київ.*
- Інтерв'ю РК 020 Володимиром, 1940 р.н. м. Мінськ.
Запис 21.01.2010 м. Київ.*

Опубліковані інтерв'ю:

«...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів. – К., 2006:

*Інтерв'ю з Надією, 1917 р. н., м. Київ. Запис 10.09.2002, м. Київ.
– С. 476–494.*

*Інтерв'ю Валерії, 1929 р.н. м. Київ. Запис 10.10.2002, м. Київ. –
С. 162–194.*

Інтерв'ю з Антоніною, 1924 р.н., с. Лобачів, Володарський р-н, Київська обл. Запис 12.03.2005, м. Київ. – С. 408–451.

Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив. – К., 2009:

Інтерв'ю з Володимиром, 1926 р.н. м. Баришівка Київська обл. Запис 21.11.2007 м. Київ. – С. 217–227.

Інтерв'ю з Григорієм, 1925 р.н. с. Гребені, Ржищівський р-н, Київська обл. Запис 10.12.2007 м. Київ. – С. 147–166.

Інтерв'ю з Тамарою, 1923 р.н. м. Кременчук Полтавська обл. Запис: 1.02.2008 м. Київ. – С. 208–216.

Інтерв'ю з Олександром, 1928 р.н. смт Боярка, Києво-Святошинський р-н Київська обл. Запис 5.02.2008 м. Київ. – С. 265–270.

Інтерв'ю з Миколою, 1927 р.н. с. Трипілля Обухівський р-н Київська обл. Запис 18.03.2008 с. Трипілля. – С. 197–205.

Опубліковані документи

«...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів / НАН України; Інститут історії України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» / В.А. Смолій (голов. ред.), Т.В. Пастушенко (упоряд.), М.Ю. Шевченко (упоряд.). – К., 2006. – 544 с.

«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. – Харків, 2009. – 208 с.

Woloschenko W.S. Als Zwangsarbeiter in den Junkerswerken.

Ein Erlebnisbericht. // Dessauer Kalender 2001. Heimatliches Jahrbuch für Dessau und Umgebung. – Dessau, 2004. – S. 66–72.

Авраменко Ю.В., Карпюк В.С. Вони були остарбайтерами... Розповіді колишніх бранців нацистської Німеччини з Переяславщини про їхнє перебування у Третьюму рейху. – Переяслав-Хмельницький, 2010 – 254 с.

В боротьбі за Українську державу. Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / за ред. М. Марунчака. – Вінніпег, 1990. – С. 925 – 989.

Война за колючей проволокой. Воспоминания бывших узников гитлеровского концлагеря Бухенвальд / Сост. и обработал М.Виленский. Предисл. Н.П.Полякова. – Москва, 1958. – 143 с.

- Война за колочей проволокой. Воспоминания бывших узников гитлеровского концлагеря Бухенвальд / Сост. и обработал М. Виленский. Предисл. Н.П. Полякова. Изд. 2-е, испр. и доп. – Москва, 1960. – 240 с.
- Волович О.І. Спомини про «світле минуле» / В. Бондарь (ред.) – Кіровоград, 2003. – 78 с.
- Глід С. Фрагменти життя і мук. Спогади з часів німецької окупації України. – Лондон, 1955. – 92 с.
- Данський О. Хочу жити! Образки з німецьких концентраційних таборів. – Мюнхен, 1946. – 162 с.
- Демчина А. Зі Сходу на Захід. – К., 2000. – 296 с.
- Джерела пам'яті: історико-краєзнавчий альманах. Вип. 1. Народжені для випробувань / упоряд. Т.Ю. Нагайко. – Тернопіль, 2007. – 236 с.
- Джерела пам'яті: історико-краєзнавчий альманах. Вип. 2. Остарбайтери: жива правда – живий біль / упорядник Т.Ю. Нагайко. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 457 с.
- Женщины Равенсбрюка. Изд. комитета антифашистских борцов сопротивления (ГДР). Обработ. материала и подготовка к печати Э. Бухман. Пер. с нем. Г.В. Качаковой. – М., 1960. – 177 с.
- Життя сповнене тривоги. Жінки Житомирщини у роки Великої Вітчизняної війни. Укладачі: М.М. Жайворон, О.П. Ремезов. – Житомир, 2002. – 255 с.
- Зажгите свечи памяти. Материалы и документы о херсонцах – остарбайтерах и бывших узниках фашизма / Сост. Л.Н. Чиркова. – Херсон, 2002. – 140 с.
- Красноперов В.М. Подпольщики Бухенвальда. Об антифашистской борьбе советских военнопленных. – М., 1960. – 96 с.
- Лебедев А.Ф. Солдаты малой войны. (Записки освенцимского узника). – Москва, 1957. – 78 с.
- Лемещук Н. Не склонив головы. / О деятельности антифашистского подполья в гитлеровских концлагерях / – К., 1978 – 156 с.
- Литвинов В. Коричневое «ожерелье»: Документальное повествование о жертвах нацистских преследований – гражданах бывшего СССР. – Кн.1. – К., 2001. – 630 с.
- Людо ван Экхард. Это было в Дахау. – М., 1975. – 208 с.

- Ляшенко С.* Щоденник 1943 – 1957. – Ноттіггайм; Англія, 1975. – 100 с.
- Малаков Д.* Оті два роки... у Києві при німцях. – К., 2002. – 317 с.
- Мирчевская И. Б.* Страницы долгой жизни. – К., 2008. – 224 с.
- Мирчевская И.Б.* ...И он подарил мне маму. Воспоминания. – К., 2005. – 200 с.
- Мірчук П.* У німецьких млинах смерті. Спомини з побуту в німецьких тюрмах і концлагерях 1941-1945. – Нью-Йорк, Лондон, 1957 – 325 с.
- Невигадане. Усні історії остарбайтерів / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Харків, 2004. – 236 с.
- Николаев В., Мирчевская И.* От первого лица: Воспоминания бывших малолетних узников. – К., 2000. – 132 с.
- OST – тавро неволі. Збірник матеріалів і документів / За ред. В.В. Бондаря. – Кіровоград, 2000. – 196 с.
- Они победили смерть. Сборник воспоминаний бывших узниц фашистского женского концлагеря Равенсбрюк / Ред.сост. В.Кудрявчикова. Лит. запись А.Масалкиной. Изд.3-е, переработ. и доп. – Москва, 1966. – 542 с.
- Остарбайтери: спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини / Упор. О.Г.Царик; ред. В.Ящук. – Рівне, 1996. – 113 с.
- Остарбайтери: спогади, статті – Севастополь, 2002. – 43 с.
- Отець Семен Іжик. Сміх крізь сльози. Спомини з років 1939-1947. – Вінніпег – Канада, 1961. – 231 с.
- Пам'ять заради майбутнього. Спогади. – К., 2001 – 564 с.
- Пахомов А.И.* Рисунки кровью. Воспоминания бывшего узника гитлеровского лагеря смерти. – Москва, 1966. – 127 с.
- Пирогов А.И.* Этого забыть нельзя. Воспоминания бывшего военнопленного. Лит. запись А. Ключника. Изд. 2-е, испр. и доп. – Одесса, 1962. – 240 с.
- Пламя гнева. Очерки, воспоминания, документы. – Донецк, 1965. – 158 с.
- Репатриация советских граждан: Сборник официальных материалов. – Москва, 1945. – С. 231 – 365.
- Сайц Н.* На перехрестях долі. – Львів, 1996 – 152 с.

- Сахаров В.И.* В застенках Маутгаузена. Изд. 2-е, доп. – Москва, 1962. – 214 с.
- Сергієнко М.* В кігтях тиранів. Спогади українця червоноармійця. – Німеччина: Дніпрова хвиля, 1953. – 230 с.
- Скрытая правда войны: 1941 год. Неизвестные документы / Сост.: П.Н.Кнышевский, О.Ю. Васильева, В.В. Высоцкий, С.А.Соломатин. / Сер. Россия в лицах, документах, дневниках. – Москва. – 1992. – 383 с.
- Смерека В.* В німецькій неволі. 1942–1944. – Ужгород, 1998. – 276 с.
- Спогади – терни: про моє життя німецьке... : спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / [Голов. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва]. – Х., 2008. – 448 с.
- Тріщина через все життя: спогади українських примусових робітниць в землі Райнланд: каталог виставки. – Кюльн, 2007. – 214 с.
- Узники.* Книга воспоминаний. – Донецк. 2002. – 160 с.
- Україна сниться...: Неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942 -1943 рр. / Передмова О. Алтухова, М. Слободян – Хмельницький, 1995. – 142 с.
- Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив / Упорядкування. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко та ін.. – К., 2009. – 336 с.
- Феденко С.* Розлука. Спогади із Другої світової війни. – К., 1996. – 536 с.
- Фурсенко В.Г.* Ди-ши: дни и годы. // В поисках истины. Пути и судьбы второй эмиграции: Сб. статей и документов. – Москва, 1997. – 376 с.
- Хелемендик-Кокот А.* Колгоспне дитинство й німецька неволя : Спогади. – Торонто, 1989. – 360 с.
- Хмельницький Д.М.* Пережите та не забудьте. «Сторінки щоденника 1941–1947 рр.» : [Мемуари] – Переяслав-Хмельницький, 2009 – 263 с.

Література

- Bethell N.* The last secret: Forcible Repatriation to Russia 1944–1947. – London, 1974. – 304 p.
- Blackwell Martin J.*, Regime City Of The First Category: The Experience Of The Return Of Soviet Power To Kyiv, Ukraine, 1943–1946. – Indiana University, 2005. – 451 p.
- Boeckh K.* Stalinismus in der Ukraine. Die Rekonstruktion des sowjetischen Systems nach dem Zweiten Weltkrieg. – Wiesbaden, 2007 – S. 291–327.
- Bonwetsch B.* Sowjetische Zwangsarbeiter vor und nach 1945. Ein doppelter Leidensweg // Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas – 1993. – №41. – S. 532 – 546.
- Bonwetsch, Bernd.* Der Befehl Nummer 270 // Osteuropa – 1989 – №40 – 11/12 – S. 1035–1037.
- Bonwetsch, Bernd.* Die sowjetischen Kriegsgefangenen zwischen Stalin und Hitler // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft – №41 – 1993 – S. 135–142.
- Conquest Robert.* Ernte des Todes (Stalins Holocaust in der Ukraine 1929–1933). – Berlin, 1990.
- Das DP-Problem/Hrsg.von Institut für Besatzungsfragen.* – Tübingen, 1950. – 201 s.
- Distel Barbara, Zarusky Jurgen.* Dreifach geschlagen – Begegnung mit sowjetischen Überlebenden // Dachauer Hefte – №8 – 1992– S. 88–102.
- Dölger Karsten.* Polenlager Jägerslust: polnische DPs in Schleswig-Holstein 1945–1949. – Neumunster, 2000.– 404 s.
- Dyczok Marta.* The grand alliance and Ukrainian refugees. – Oxford, 2000. – 277 p.
- Edgar M.Wenzel.* So gingen die Kosaken durch die Hölle. – Wien, 1976. – 189 s.
- Elliot M. R.* The Repatriation Issue Soviet-American Relations 1944–1947. – University of Kentucky, 1974. – 412 s.
- Elliot M.R.* Pawns of Jalta. Soviet Refugees and America's Role in Their Repatriation. – Chicago, London, 1982.
- Elliott Mark R.* Soviet Military Collaborators during World War II. //

- Boshyk Yurij (Hg.): Ukraine During World War II: History and its Aftermath. – Edmonton, 1986. – S. 92–96.
- Elliott, Mark R.* The United States and Forced Repatriation of Soviet Citizens, 1944–1947 // Political Science Quarterly – № 38 – 1973. – S. 253–275.
- Epstein J.* Operation Keelhaul: The Story of Forced Repatriation from 1944 to the Present. – Connecticut, 1973. – 255 p.
- Föster B. / Guse M.* „Ich war in Eurem Alter, als sie mich abholten!“ Zur Zwangsarbeit der ukrainischen Familie Derewjanko in Berlin-Schöneberg und Steyerberg/Liebenau von 1943 bis 1945. Dokumentationsstelle Pulverfabrik Liebenau e.V. / Förderverein der Sophie-Scholl-Oberschule Berlin (Hg) – Berlin, 2001. – 111 s.
- Gestwa K.* „Es lebe Stalin“ – Sowjetischer Zwangsarbeiter nach Ende des Zweiten Weltkrieges. Das Beispiel der Stadt Hamm in Westfalen // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. – 1993. – Nr 2. – S. 71-86.
- Goeken-Haidl Ulrike.* Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg. – Essen: Klartext-Verl, 2006. – 573 s.
- Goschler C.* Schuld und Schulden. Die politik der Wiedergutmachung für NS-Verfolgte seit 1945. – Göttingen, 2005. – 543 s.
- Hans-Jurgen Kahle (Hg).* Gestohlene Jugendjahre. Berichte ehemaliger sowjetischer Zwangsarbeiter über ihre Zeit in Wesermünde (Bremerhaven) 1941–1945. – Cuxhaven, 1995. – 230 s.
- Herbert U. (Hg.).* Europa und der «Reichseinsatz»: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938 – 1945. – Essen: Klartext-Verl, 1991. – 499 s.
- Herbert U.* Fremdarbeiter: Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Bonn: Dietz, 1999. – 589 s.
- Heusler A.* Ausländereinsatz. Zwangsarbeit für die Münchner Kriegswirtschaft 1939–1945. – München, 1996. – 474 s.
- Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich / Hrsg. von Alexander von Plato, Almut Leh und Christoph Thonfeld unter Mitarbeit von Elena

- Danchenko, Joachim Riegel und Henriette Schlesinger. – Wien; Köln; Weimar, 2008. – 498 s.
- Hoffmann Joachim*. Deutsche und Kalmyken 1942 bis 1945. – Freiburg, 1986. – 214 s.
- Hoffmann Joachim*. Die Geschichte der Wlassow-Armee. – Freiburg, 1984. – 468 s.
- Hoffmann Joachim*. Die Ostlegionen 1941–1943. Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinnen im deutschen Heer. – Freiburg, 1986. – 197 s.
- Hoffmann Joachim*. Kaukasien. Das deutsche Heer und die Orientvölker der Sowjetunion. – Freiburg, 1991. – 534 s.
- Jacobmeyer W*. Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Auslaender. Die Displaced Persons in Deutschland. 1941–1945 // Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. – Göttingen, 1985. – Bd 65. – 324 s.
- Jahn Eberhard*. Das DP-Problem. Eine Studie über die ausländischen Flüchtlinge in Deutschland. Veröffentlichung des Instituts für Besatzungsfragen. – Tübingen, 1950. – 260 s.
- Jim G. Tobias*. Vorübergehende Heimat im Land der Täter. Jüdische DP-Camps in Franken 1945–1949. – Nürnberg, 2002 – 288 s.
- Karner S*. Zur Auslieferung der Kosaken an die Sowjets 1945 in Judenburg // Judenburg 1945 in Augenzeugenberichten. Judenburg, 1994 – S. 243–259.
- Königseder Angelika, Juliane Wetzel*. Lebensmut im Wartesaal. Die jüdischen DPs (Displaced Persons) im Nachkriegsdeutschland. – Frankfurt am Main, 1994. – 277 s.
- Lembeck Andreas, Wessels Klaus*. Befreit, aber nicht in Freiheit. Displaced Persons im Emsland 1945–1950. – Bremen, 1997. – 224 s.
- Lipinsky Jan, Lipinsky Ruth*. Die Straße, die in den Tod führte. Zur Geschichte des Speziallagers Nr. 5 Ketschendorf, Furstenwalde, Leverkusen, 1998.
- Luciuk, Lubomyr Y*. Searching for a place. Ukrainian Displaced Persons, Canada, and the Migration of Memory – Toronto, 2000. – 626 p.
- Müller Ulrich*. Fremde in der Nachkriegszeit. Displaced Persons – zwangsverschleppte Personen in Stuttgart und Württemberg–Baden, 1945–1951. – Stuttgart, 1990. – 173 s.
- Oertel Christine, Wiesenthal Simon*. Juden auf der Flucht durch Austria: jüdische DPs in der US-Besatzungszone in Österreich. – Wien 1999. – 182 s.

- Pastushenko T. *The Prohibited Home: Readaptation of Kyiv Ostarbeiters in post-World War II Ukraine // Conference Paper Abstracts. July 7-11, 2010, Prague, Czech Republic* – p. 190–191.
- Pegel Michael*. Fremdarbeiter, Displaced Persons, Heimatlose Ausländer. Konstanten eines Randgruppenschicksals in Deutschland nach 1945. – Münster, 1997. – 148 s.
- Penter Tanja*. Kohle für Stalin und Hitler: Arbeiten und Leben im Donbass, 1929 bis 1953. – Essen, 2010. – 470 s.
- Peters Christian*. Vom nationalsozialistischen Zwangsarbeiter zur Augenseiterexistenz als „Displaced Person“. Ein Kapitel aus der Geschichte der Arbeit // Mannheim – 1 – 1987.
- Pletzing Christian, Pletzing Marianne (Hgg.)*. Displaced Persons. Flüchtlinge aus den baltischen Staaten in Deutschland. – München, 2007.– 246 s.
- Ruggenthaler Peter, Iber Walter M.* (Hg.): „Hitlers Sklaven – Stalins ‘Verräter‘“. Aspekte der Repression an Zwangsarbeitern und Kriegsgefangenen. Eine Zwischenbilanz. – Studienverlag, Innsbruck-Wien-Bozen, 2010. – 384 S.
- Smolorz Roman P.* Displaced Persons (DPs). Autoritäten und Anführer im angehenden Kalten Krieg im östlichen Bayern. – Regensburg, 2006. – 146 s.
- Wagner Patrick*. Displaced Persons in Hamburg: Stationen einer halbherzigen Integration 1945–1958. – Hamburg, 1997. – 174 s.
- Weiner Amir*. Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. – Princeton University Press, 2001. – 432 p.
- Wetzel, Juliane*. Jüdisches Leben in München 1945–1951. Durchgangsstation oder Wiederaufbau? – München, 1987. – 377 s.
- Wolfgang Leonard*. Die Revolution entlässt ihre Kinder – Köln, 1955. – 557 s.
- Wyman Mark*. DPs. Europe’s displaced persons, 1945–1951. – Itaca/ NY, 1998. – 257 s.
- Арзамаскин Ю.Н.* Деятельность советских государственных и военных органов репатриации в 1944–1953 гг.: Дис ... д-ра ист. наук. М., 2000. – 523 с.
- Арзамаскин Ю.Н.* Заложники второй мировой войны. Репатриация советских граждан в 1944–1953 гг. – М., 2001. – 144 с.

- Арзамаскин Ю.Н. Репатриация советских и иностранных граждан в 1944–1953 гг.: военно-политический аспект. М., 1999. – 248 с.
- Арзамаскина Н.Ю. Деятельность советских военных органов репатриации в Германии в 1945–1950 гг.: Дисс. ... канд. ист. наук. – М., 2007. – 265 с.
- Батурин С., Кравченко А., Українські невільники Третього райху (минуле і сучасність): публіцистична хроніка. – Львів, 2005. – 268 с.
- Бердинских В. А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России. – М., 2005. – 768 с.
- Беттелл Н. Последняя тайна : [Малоизвест. страницы истории второй мировой войны / пер. с англ. И. Голомшток]. – М., 1992. – 255 с.
- Бичехвост А.Ф. Деятельность репатриационных органов Советского государства по возвращению советских граждан (1944–1945 гг.) // Военно-исторические исследования в Поволжье. – Саратов, 1997. – Вып. 2. – С. 191–212.
- Бичехвост А.Ф. Репатриация советских и иностранных граждан: внутривосточные и международные аспекты (1944–1953 гг.): Дис ... д-ра ист. наук. Саратов, 1996.
- Бричев М. Домой на Родину! – Москва, 1945. – 216 с.
- Брюханов А. И. Вот как это было. О работе миссии по репатриации советских граждан. Воспоминания советского офицера. – М., 1958. – 208 с.
- Буцько О.В. «С возвращенцем»: Судьба украинских граждан, репатриированных на Родину // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т. історії України. – Вип. 2. – К., 1998. – С. 148–162.
- Буцько О.В. В неоплаченном долгу: к вопросу о компенсации труда рабов третьего рейха // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т. історії України. – Вип. 4 – К., 2000. – С. 90–95.
- Буцько О.В. Репатріація українських громадян (1944–1946 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 143–158.
- В угоду Сталину : [Годы 1945–1946 : О насильств. репатриациях] / сост. Кузнецов Б. М. – Лондон : СБОНР, 1968. – 93 с.

- Вербицкий Г.Г.* Насильственные выдачи россиян в 1944-1947 гг. в литературе на английском языке // Новый часовой. – СПб., 1999. – N 8/9. – С. 429–433.
- Вербицкий Г.Г.* Судьбы россиян – остовцы и военнопленные // Россия 21. – М., 1996. – N 5/6. – С. 187–192.
- Вертицкая Е.В.* Репатрианты в Свердловской области. 1944–начале 1950 гг. Дис. ... канд. ист. наук. Екатеринбург, 2004.
- Вистинецкий М.* Родина знает о твоих муках. – Москва, 1945. – 165 с.
- Вольхин А.И.* Деятельность органов государственной безопасности Урала и западной Сибири в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945: Дис. ... докт. ист. наук. – Екатеринбург, 2001.
- Вронська Т.В.* В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). – К., 1995. – 83 с.
- Вронська Т.В.* Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917-1953 рр.) – К., 2009. – 486 с.
- Вронська Т.В.* Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей – Вип. 1. – К., 1997. – С. 125–142.
- Вронська Т.В.* Фемида воєнної доби і цивільне населення // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – Вип. 3. – К., 1999. – С. 100–119.
- Гальчак С. Д.* “Остарбайтери” з Поділля (1942–1947)”: дисер. ... к. іст. наук. – К., 2002. – 194 с.
- Гальчак С. Д.* На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.). – Вінниця, 2009. – 768 с.
- Гальчак С.Д.* „Східні робітники” з Поділля у Третьому райху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця, 2003. – 344 с.
- Геллер М.Я., Некрич А.М.* Утопия у власти. – Москва, 2000. – 855 с.
- Говоров И.В.* Репатриация на Северо-Западе РСФСР 1944–1949 гг.: Дисс. ... канд. ист. наук. – СПб., 1998. – 324 с.
- Гребеницкова И.В.* Организационно-правовые основы осуществления репатриации в СССР : дис ... канд. юр. наук. – Екатеринбург, 2009. – 238 с.

- Гринченко Г. «Остарбайтеры» Третьего рейха – стратегии выживания // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т. історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – Част. 1. – С. 219–227.
- Гринченко Г.Г. Особенности реконструкции прошлого в устных свидетельствах бывших остарбайтеров // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 52 – 59.
- Гринченко Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни» – Харків, 2010 – 336 с.
- Гринченко Г. Українські остарбайтери в системі примусової праці Третього району: проблеми історичної пам'яті: дис... док. іст. наук. – К. 2011. – 449 с.
- Гринченко Г.Г. Пам'ять про війну як об'єкт історичного дослідження: інверсія традиційної перспективи // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Част. 1. – С. 14–20.
- Гринченко Г. Автобіографічні конструкції та стратегії саморепрезентацій в інтерв'ю-спогадах колишніх українських остарбайтерів (попередні результати дослідження) // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. / НАН України Ін-т історії України. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 65–72.
- Гринченко Г. Текстуальний аналіз усно-історичного свідчення (на прикладі усних інтерв'ю з колишніми остарбайтерами Харківської області) // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. VI. – Харків-Київ: Критика, 2004. – С. 151 – 171.
- Гринченко Г. Г. Принудительный труд в нацистской Германии в устных историях бывших детей-остарбайтеров // Вторая мировая война в детских «рамках памяти»: сборник статей. – Краснодар, 2010. – С. 103–146.
- Гринченко Г. Г. Принудительный труд в нацистской Германии: историческая память и проблемы анализа биографических интервью // Вторая мировая война в памяти поколений: Сборник научных статей / Под. ред. И. В. Ребровой, Н. А. Чуğunцовой. – Краснодар, 2009. – С. 9–41.
- Гринченко Г. Усні свідчення колишніх остарбайтерів: спроба аналізу // Україна модерна – 2007. – № 11 – С. 111–126.

- Епплблом Е.* Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. А.Іщенко. – К., 2006. – 511 с.
- Земсков В.Н.* К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1951 гг. // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 26–41.
- Земсков В.* Репатриация советских граждан в 1945–1946 годах. Опираясь на документы // Россия XXI. – 1993. – № 5. – С. 74–81.
- Земсков В.Н.* Репатриация перемещенных советских граждан. // Война и общество, 1941–1945: В 2-х кн. / Отв. ред. Г.Н.Севастьянов; Ин-тут российской истории. Кн. 2-я. – Москва, 2004. – С. 331–358.
- Земсков В.Н.* Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944–1956 гг.). // СИ. – 1995 – № 5 – С. 3 – 13.
- Земсков В.Н.* Спецпоселенцы (1930–1959 гг.) // Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. научн, трудов. – Москва, 1994. – С. 145–194.
- Зубкова Е. Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – Москва, 1999. – 229 с.
- Иванова Г.М.* История ГУЛАГа. 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. – Москва, 2006. – 438 с.
- Карпова А., Виноградова Л.* Документи з фільтраційних справ остарбайтерів Херсонщини // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 431–437.
- Коваль М.* “Остарбайтери” України – раби Гітлера, ізгої Сталіна // Політика і час, 1998, № 9, 10.
- Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) – К., 1999. С. 170–196.
- Коваль М. В.* “Гірка доля українських остарбайтерів” // Безсмертя. Книга пам’яті України. 1941–1945 – К., 2000. – С. 212 – 226.
- Ковальський М., Ченцов В.* Полиновий присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 60 – 68.
- Ковальський М.П., Ченцов В.В.* „Фільтраційні справи” – невідоме джерело державних архівів // Архіви України. – 1993. – № 1-3. – С. 35–44.

- Конквест Р.* Большой террор в России. 1918–1923. – Москва, 1990. – 207 с.
- Король О.* Фільтраційні справи та листи примусових робітників Третього рейху у Держархіві Київської області: коротка довідка // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 401–402.
- Косик В.* Україна і Німеччина в другій світовій війні. / Перекл. з француз. Р. Осадчука. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 659 с.
- Куніцький М.П.* Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор): Монографія. – Луцьк, 2007. – 248 с.
- Лапан Т.* Процес репатріації та система репатріаційних органів в СРСР (з оглядом на Галичину) // Ефективність державного управління: зб. наук. пр. Львів. регіонал. ін-ту держ. управління Нац. акад. держ. управління при Президентіві України – Львів, 2004. – Вип.5. – С. 164–171.
- Лапан Т.* Українські жінки на примусових роботах у Третьому Райху // Україна модерна – 2007 – № 11 – С. 127–138.
- Лапан Т.* Усні свідчення галичан-остарбайтерів: специфіка примусового досвіду // Схід-Захід. – 2008. – Вип. 11–12. – С. 198–223.
- Лапан Т.* Особливості спогадів жителів Західної України про рабську та примусову працю в нацистській Німеччині // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. / НАН України Ін-т історії України. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 73–86.
- Меляков А.В.* Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941-1943 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2002. – 205 с.
- Меляков А.В.* Матеріали фільтраційних справ як історичне джерело: спроба класифікації // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2000.– Вип.32: Серія «Історія». – С. 232–239.
- Науменко В.* Великое предательство: выдача казаков в Лиенце и других местах (1945-1947): Документы, материалы. В 2 т. Нью-Йорк, 1962; 1970.
- Они вернулись на Родину! / Альбом. – М.: Управление Уполномоченного СМ СССР по делам репатриации советских граждан, 1948. – 98 с.

- Пастушенко Т.В.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942--1953). – К., 2009. – 282 с.
- Пастушенко Т.* Репатріація українських “остарбайтерів” на батьківщину: 1944 – 1947 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч.3. – С. 123 – 136.
- Пастушенко Т.* Life History та Life Story у біографічному інтерв’ю одного «киянина»: реконструкція смислу життєвого досвіду // У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод та джерело. Зб. наук. ст. / За ред. Г.Грінченко, Н.Ханенко-Фріезен. – Харків, 2010. – С. 202 – 213.
- Пастушенко Т.В.* Соціальна адаптація репатріантів у повоєнному радянському суспільстві // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х): колективна монографія /У 3-х частинах. – Ч.1,2 – К.: Інститут історії України НАНУ, 2010 – С. 252 – 271.
- Пастушенко Т.* Спадок війни: політико-правове становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві // УІЖ – №3 – 2010. – С. 110–127.
- Пентер Т.* «Робота на ворога» чи «примусова праця» у вугільній промисловості Донбасу під час окупації 1941–1943 рр. // Український історичний журнал – 2005. – № 1. – С. 34–41.
- Полетун Н.* Фільтраційні справи з фондів Держархіву Чернігівської області: документальний начерк // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 438–441.
- Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси. – К., 2002. – 952 с.
- Полоскова Т.В.* Судьбы перемещенных лиц // Дипломат. вестн. - М., 1996. – N 10. – С. 77–79.
- Полян П.М.* Жертвы двух диктатур : Остарбайтеры и военнопленные в третьем рейхе и их репатриация – Москва, 1996. – 442 с.
- Полян П.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва, 2002. – 896 с.
- Полян П.* Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. – Москва, 2001. – 328 с.

- Потильчак О.В.* Нормативно-правове регулювання процедури спеціальної перевірки «переміщених осіб» органами внутрішніх справ і державної безпеки України (1944–1947 рр.): історичний аспект // Вісник Черкаського університету / Серія історичні науки. – Вип. 201. – Час. II. – 2011. – С. 124–130.
- Потильчак О.В. Терентьев М.* Перевірочно-фільтраційні пункти НКВС СРСР для “переміщених осіб” на Волині у 1944 році // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: Наук. зб.: Вип. 30: Матеріали ХХХ Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 24–25 березня 2009 р. – Луцьк, 2009. – С. 292–297.
- Привалова М.Ю.* Советские немцы-репатрианты в национальной политике СССР в 1940-е – 1970-е гг.: Дисс. ... канд. ист. наук (рукопись). – Саратов, 2008. – 198 с.
- Семиряга М.И.* Как мы управляли Германией. М., 1995. – 419 с.
- Семиряга М.И.* Судьбы советских военнопленных // Вопросы истории. – 1995. – № 4. – С. 19–33;
- Серединський О.* Документи примусових робітників Третього рейху в Держархіві Миколаївської області // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 403–417.
- Стецовский Ю.И.* История советский репрессий. В 2т. – Москва, 1997.
- Судьба военнопленных и депортированных граждан СССР. Материалы комиссии по реабилитации жертв политических репрессий / Предисл. В.П. Наумова. // ННИ. – 1996. – № 2. – С. 91–112.*
- Суслов А.Б.* Спецконтингент в Пермской области (1929–1953 гг.) / Уральский государственный университет – Екатеринбург/Пермь – 2003.
- Тарле Г.Я.* Российская эмиграция в 1940-1950-е годы // Россия и соврем. мир. – М., 1999. – N 3. – С. 108–129.
- Толстой Н.* Жертвы Ялты / Пер. с англ. Е.С. Гессен. // Исследования новейшей русской истории. – Париж, 1988. – Т.7. – 530 с.
- Филипповых Д.Н.* Деятельность Советской военной администрации в Германии (1945–1949 гг.): исторический опыт и уроки: Дис ... д-ра ист. наук. – Москва, 1996.

Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. – 2-е изд. – Москва, 2008. – 336 с.

Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы. – Москва, 1996. – 294 с.

Шевяков А.А. «Тайны» послевоенной репатриации // Социологические исследования. – 1993. – № 8.

Шевяков А.А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупационных зонах государств антигитлеровской коалиции // Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции. – Москва, 1994. – С. 195–222.

Шолкович З.Б. Деятельность советских военных комендатур на территории Восточной Германии в 1945–1949 гг.: Дис ... канд. ист. наук. – Москва, 1981.

Nationale Akademie der Wissenschaften der Ukraine
Institut für Geschichte der Ukraine
Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“

Tetjana Pastuschenko

**“Das Niederlassen von Repatriierten in Kiew
ist verboten...”**

Die Lage von ehemaligen Zwangsarbeiter/innen
und Kriegsgefangenen in der Ukraine nach dem Krieg

Kiew

2011

Im Rahmen eines internationalen Forschungsprogramms mit dem Titel „Dokumentation der Zwangsarbeit als Erinnerungsaufgabe“ hat die Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“ 13 Forschungsvorhaben gefördert, die sich mit verschiedenen Aspekten der Zwangsarbeit in der Zeit des Nationalsozialismus beschäftigten. Die unterstützten Projekte sollten dazu beitragen, Wissenslücken in der historischen Aufarbeitung der Zwangsarbeit, die Menschen aus ganz Europa für das Deutsche Reich leisten mussten, zu schließen und die Situation ehemaliger Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter nach 1945 in den Blick zu rücken. Auch die vorliegende Monographie wurde im Rahmen dieses Forschungsprogramms realisiert.

die Veröffentlichung der Monographie ist vom wissenschaftlichen Beirat
des Institut für Geschichte der Ukraine NANU genehmigt
Protokoll № 4 vom 28 April 2011

Gutachter:

Prof. Dr. Genadij Borjak

Prof. Dr. hab. Tanja Penter

Prof. Dr. Olexander Udod

Wissenschaftliche Redaktion:

Prof. Dr. Olexander Lysenko

Redaktion: Viktor Kusnezow

Übersetzung: Ljuba Sotschka

Die vorliegende Monographie ist dem Schicksal von Millionen ukrainischen Bürgern gewidmet, die in den Jahren des Zweiten Weltkriegs zur Zwangsarbeit in das nationalsozialistische Deutschland verschleppt wurden, der Geschichte ihrer Rückkehr und der Wiedereingliederung nach dem Krieg. Die Studie basiert auf Archivmaterialien und auf Erinnerungsberichten von Einwohnern Kiews. In der vorliegenden Arbeit wird die Einstellung zu den Repatrianten in der sowjetischen Gesellschaft untersucht; es werden die Fragen behandelt, welche Rolle „Vorgesetzte“ und „Vollzieher“ des bürokratischen Apparates eines totalitären Staates im Leben eines durchschnittlichen Menschen spielten, welche Möglichkeiten die Repatrianten hatten, auf ihr eigenes Schicksal einzuwirken.

Für Wissenschaftler, Lehrer, Studenten und alle Geschichtinteressierte.

© T. Pastuschenko, 2011

© L. Sotschka, Übersetzung 2011

© 2011 Druckerei Institut für Geschichte der Ukraine NAdWU, Kiew
vul. Hruschewskogo 4, 01001 Kiew
Internet: history.org.ua

ISBN 978-966-02-6081-8

Inhaltsverzeichnis

Vorwort von Günter Saathoff, Vorstand der Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“	5
Vorwort von Valeri Smoliy, Akademienmitglied, Direktor des Instituts für Geschichte der Ukraine	7
Einleitung	9
Kapitel I Politische und rechtliche Lage der Repatrianten in der sowjetischen Gesellschaft	31
Kapitel II Die Tätigkeit der Repatriierungsorgane: Struktur, Funktionen und Zuständigkeiten	43
Kapitel III Das Passzwangsregime als Mittel der Kontrolle und Beaufsichtigung über die Repatrianten	73
Kapitel IV “Nun außenbords des Lebens“: Die Lage der Ausgewiesenen außerhalb der Hauptstadt der Ukrainischen SSR	89
Kapitel V Biographische Selbstdarstellung der Repatriierten: Eine Selbstbildnis-Galerie	101
Kapitel VI Besonderheiten der Wiedereingliederung in Kiew: Aus der Sicht eines Repatriierten	126
Schlusswort: Auf dem Weg zur politischen Institutionalisierung	140
Abkürzungen	147
Quellen und Literatur	149

Vorwort

Die Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“ (EVZ) wurde im Jahr 2000 mit doppeltem Auftrag gegründet. Ihr vorrangiges Ziel war es zunächst, Zahlungen an ehemalige Zwangsarbeiter und andere NS-Opfer zu leisten. Diese Aufgabe hat sie erfolgreich abgeschlossen: Von 2001 bis 2007 erhielten über 1,66 Millionen Menschen in fast 100 Ländern insgesamt 4,4 Milliarden Euro. Der zweite Auftrag der Stiftung bleibt: In Erinnerung an die Opfer nationalsozialistischen Unrechts setzt sie sich für die Stärkung der Menschenrechte und für Völkerverständigung ein. Sie engagiert sich weiterhin auch für die Überlebenden. Die Stiftung EVZ ist damit Ausdruck der fortbestehenden politischen und moralischen Verantwortung von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft für das nationalsozialistische Unrecht.

Im Reminieren an die Gräueltaten der Nationalsozialisten wurde die millionenfache Zwangsarbeit lange Zeit vergessen oder bewusst verschwiegen. Um Lücken in der Erforschung dieses Kapitels der deutschen und europäischen Geschichte zu schließen und die Situation ehemaliger Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter nach 1945 in den Blick zu rücken, hat die Stiftung EVZ zwischen 2008 und 2011 einmalig 13 internationale Forschungsprojekte unterstützt – darunter auch das hier vorliegende. Die daran beteiligten Wissenschaftler und Wissenschaftlerinnen haben in ihren Arbeiten verschiedene Aspekte der Zwangsarbeit untersucht, die Menschen für das Deutsche Reich innerhalb seiner Grenzen sowie in den verbündeten und besetzten Ländern leisten mussten.

Die geförderten Forschungsprojekte befassten sich mit solch unterschiedlichen Themen wie den Zwangsarbeitslagern für Juden im Distrikt Krakau, der Praxis der deutschen Arbeitsverwaltung im besetzten Polen und Jugoslawien, der Zwangsarbeit von nach Transnistrien deportierten Roma, den Erfahrungen belarussischer Zwangsarbeiter, der Nachkriegssituation ehemaliger Zwangsarbeiter in der sowjetischen Gesellschaft oder den Erinnerungen von bulgarischen Zeitzeugen. Die Ergebnisse der Forschungen wurden in einer Reihe von Artikeln und Monographien publiziert, der Öffentlichkeit aber auch in Form von Ausstellungen zugänglich gemacht.

Die von der Stiftung EVZ im November 2010 organisierte internationale Konferenz „Zwangsarbeit in Hitlers Europa“, an der 150 Wissenschaftler und Nachwuchswissenschaftler aus 17 Ländern teilnahmen, bildete den öffentlichen Abschluss des Forschungsprogramms. Sie bot die Möglichkeit, Forschungsergebnisse vorzustellen, zu vergleichen und mit namhaften Experten zu diskutieren und die wissenschaftliche Beschäftigung mit dem Thema zu vernetzen. Dadurch ist ein differenzierter Blick auf die nationalsozialistische Zwangsarbeit als transnationale Erfahrung in der europäischen Geschichte möglich geworden.

Nach dem Ende der Auszahlungen an ehemalige Zwangsarbeiter sieht die Stiftung EVZ ihre Förderinitiative in engem Zusammenhang mit einem ihrer gesetzlichen Grundaufträge: Indem sie die nationale und internationale Auseinandersetzung mit der Zwangsarbeit im Nationalsozialismus unterstützt, trägt sie zur Bewahrung der Erinnerung und zu einem offenen Umgang mit vergangenem Unrecht im Sinne der Völkerverständigung bei.

Günter Saathoff

Vorstand der Stiftung EVZ

Vorwort

Das epische Thema des Zweiten Weltkrieges bleibt einer der maßgebenden Bereiche der historischen Forschung seit über sechs Jahrzehnten. Der Schwerpunkt der Bemühungen der ukrainischen Wissenschaftler liegt auf dem Drama der Ukraine während des Weltkrieges und ihrer Rolle bei der Niederschlagung von NS-Deutschland, militaristischem Japan und ihren Verbündeten. Eines der führenden Forschungszentren der Kriegszeit in der Ukraine ist das Institut für Geschichte der Ukraine bei der Nationalen Akademie der Wissenschaften der Ukraine.

Im letzten Jahrzehnt laufen die Forschungsaktivitäten vor allem im Themenfeld NS-Besatzung, mit speziellem Blick auf den Arbeitseinsatz von ukrainischen Arbeitskräften für die NS-Wirtschaft.

Allerdings liegt der Fokus des Forschungsinteresses gleichzeitig auf den humanitären Komponenten des Krieges. Man zieht die sozialen Aspekte des Funktionierens der ukrainischen Gesellschaft und die Anpassung an die Herausforderungen und die extremen Kriegsbedingungen in Betracht, man untersucht die Überlebensstrategien in einem feindlichen Umfeld. Zu den wichtigsten Bereichen der Geschichtsschreibung über den Krieg gehören die Untersuchungen der Lebensumstände von großen gesellschaftlichen Gruppen wie den Intellektuellen, Bauern, Werksarbeitern, Zwangsarbeitern, Kriegsgefangenen, Jugendlichen und anderen Bürgern, die unter dem mehrmaligen Machtwechsel leben mussten.

Ein weiterer ausdrücklicher Vektor der Forschung am Institut für Geschichte der Ukraine ist die Dokumentation von Verbrechen des Stalin-Regimes, einschließlich des Nachkriegslebens der Opfer des Nationalsozialismus.

Umfassende Studien zur Geschichte des Zweiten Weltkriegs kommen dank den Integrationsbemühungen von Wissenschaftlern unseres Hauses und ausländischen Forschungseinrichtungen zustande. Im Zeitraum 2008–2010 erfolgten wissenschaftliche Forschungsprojekte auf der Grundlage einer bilateralen Vereinbarung zwischen dem Institut für Geschichte der Ukraine und der Deutschen Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“: „Die Nachkriegssituation ehemaliger Zwangsarbeiter in der sowjetischen Gesellschaft (1945–2000)“ und „Der Arbeitseinsatz in der ukrainischen Schwerindustrie durch die totalitären Systeme des NS-Deutschlands und der Sowjetunion (1941–1950)“.

Die in dieser Ausgabe präsentierten Projektergebnisse öffnen die wenig bekannten Seiten der Geschichte der NS-Zeit und des Stalinismus, aber auch leisten sie einen Beitrag zur Würdigung der Opfer dieser verbrecherischen Regime und zum Gedenken an sie.

Valeri Smolij

Akademienmitglied

Direktor des Instituts für Geschichte der Ukraine

der Nationalen Akademie der Wissenschaften der Ukraine

Einleitung

Die Auswirkungen des Zweiten Weltkriegs auf die sowjetische Gesellschaft waren zweifelsohne immens. Dabei geht es nicht nur um präzedenzlose Opferzahlen, Zerstörungen und andere Leiden der Bevölkerung der UdSSR. Die Beteiligung am Krieg – auf die eine oder andere Art – galt als wichtiges Kriterium für die Festlegung des Status und der Rolle eines Menschen in der Gesellschaft. Die inquisitorische Frage: „Haben Sie sich auf dem besetzten Territorium aufgehalten?“ hing wie ein Damoklesschwert über jedem sowjetischen Menschen, der auch nur eine Zeitlang unter nazistischer Herrschaft gelebt hatte. Was blieb denn denjenigen, die in die Gefangenschaft geraten oder in den Betrieben des Feindes eingesetzt waren?

Bei ihren Entscheidungen wollte die Staatsführung der UdSSR bewusst nicht berücksichtigen, dass das ganze Territorium der Ukraine besetzt worden war und über zwei Millionen ihrer Bewohner nicht aus freiem Antrieb Zwangsarbeit im Reich leisten mussten. Kaum gab es Orte in der Ukraine, aus denen die deutsche, rumänische oder ungarische Besatzungsmacht die „Skklaven“ nicht weggebracht hätte. Die Ukrainer bildeten einen beträchtlichen Teil der gefangengenommenen sowjetischen Militärangehörigen, deren Arbeit in der NS-Wirtschaft ebenfalls den massenhaften Einsatz fand. Diese Millionen von „Ostarbeiter/innen“ und Kriegsgefangenen (4,5 Mio.¹ laut offiziellen Angaben) – die ehemaligen Sowjetbürger – wurden nach dem Kriegsende in die UdSSR zurückgebracht (repatriiert).

10 Einleitung

Die Nachkriegsperiode stellt eine der bedeutendsten und dramatischsten Etappen in der Entwicklung eines totalitären Systems und der sowjetischen Gesellschaft dar. Die UdSSR als ein Siegerstaat im Zweiten Weltkrieg erreichte zu der Zeit einen Höhepunkt ihrer Weltmachtstellung. Auf der anderen Seite erreichte die Zahl der GULAG-Häftlinge ihre Höchstwerte seit Bestehen dieser Struktur.

Die Welle der Repressionsmaßnahmen schlug überwiegend über dem „Militärkontingent“ zusammen, einschließlich der ehemaligen Kriegsgefangenen und zivilen Zwangsarbeiter/innen, die im Zuge der Repatriierung in die Sowjetunion zurückkehrten. Nicht unbedingt wurden sie durchweg einer kriminellen Verfolgung ausgesetzt, dennoch war ihre Zweitklassigkeit und unklare zivilrechtliche Lage trotz der vom Staat verkündeten Rechte und sozialen Garantien überaus spürbar.

Das Nachkriegsleben in der Ukraine war ohne weiteres für jeden Bürger des Landes schwer. Die Vernichtungswelle des blutigen Krieges überrollte die ganze Ukraine zweimal und zerrüttete das Land. Zum 1. Januar 1946 blieben fast 10 Mio. Menschen obdachlos, rund 62 Tausend Familien lebten in den Erdhöhlen und über 118 Tausend Familien² hatten gar keine Wohnstätten oder hausten in den dafür wenig geeigneten Räumen. In den Jahren 1946–1947 war der Hunger in der Ukraine erneut ausgebrochen. Dadurch waren vor allem die Dorfbewohner betroffen. Für die Wirtschaft blieb eine geringe Zahl von arbeitsfähigen Menschen übrig. Viele Männer fielen im Krieg, die Entlassung aus der Armee zog sich hin. Die Frauen gehörten zu der wichtigsten Arbeitskraft auf dem Lande (etwa 80%) neben den weitgehend eingesetzten Jugendlichen ab 12 Jahren.³ Auch in der Industrie war der Anteil der Schwerarbeiterinnen und im Wiederaufbau beschäftigten Frauen hoch. An einigen Kohlengruben im Donbass gab es 30% Frauen, zudem waren 20% Frauen als Kohlenhauer unterirdisch tätig.⁴

Das Alltagsleben der Sowjetbürger war hart und freudlos. Die Arbeit in den Betrieben und insbesondere in den Kolchosen wurde nur miserabel entlohnt und hatte schwere materielle Lebensbedingungen zur Folge. Ein paar Jahre nach Kriegsende galten weiterhin Gesetze, die einen eigenwilligen Wechsel zu einem anderen Arbeitsplatz den Arbeitnehmern verwehrten (Erlass des Präsidiums des Obersten Sowjets UdSSR vom 26. Juni 1940) und eine Freiheitsstrafe von 5-8 Jahren „für das unerlaubte Verlassen der Betriebsstätten durch die Arbeiter und Angestellten“ (Erlass des Präsidiums des Obersten Sowjets vom 26. Dezember 1941). In der Verteidigungsindustrie, vor allem im

Kohlenbergbau, liefen Hunderte von offenen Gerichtsprozessen über „Deserteure“. Die Militärtribunale der Streitkräfte der Innen- und Transportministerien verurteilten in den Jahren 1946–1947 für das eigenwillige Verlassen der Arbeitsstellen 163 978 Zivilisten, darunter 151.702 Personen zu Freiheitsstrafe⁵. Erst im Mai 1948 wurde der Erlass vom 26. Dezember 1941 „Über die Verantwortung der Arbeiter und Angestellten von Rüstungsbetrieben für das eigenwillige Verlassen der Arbeitsstellen“ aufgehoben.⁶

In der Nachkriegszeit lebten die Sowjetmenschen weiterhin in Angst, unter administrativem Druck des Regimes, unter Gefahr der Verfolgungen und Bestrafungen für jedes Ungehorsam oder Nichterfüllung der behördlichen Anweisungen und Beschlüsse. Zu jener Zeit erschienen Dutzende von Erlassen, Beschlüssen, Anweisungen und Befehle, geheimen wie öffentlichen, die sowohl die Verfassung als auch die Menschenrechte schwer verletzten. Im Bestreben, jede geringste Annäherung der Sowjetbürger mit der westlichen Welt zu unterbinden, verabschiedete das Präsidium OS UdSSR am 15. Februar 1947 einen Erlass über das Verbot der Ehen zwischen Bürgern der UdSSR und Ausländern.⁷

Rechtlosigkeit, Angst vor möglichen Repressionen lähmten den Willen, machten eine Individualität gleich, erweckten Gleichgültigkeit und Unsicherheit in eigener Zukunft, lösten eine doppelte Verhaltenslinie, Doppelmoral und -bewusstsein aus.

Die meisten Forscher der Geschichte des späteren Stalinismus legen ihren Schwerpunkt auf die Tätigkeit des Repressionsapparates und die Gewaltopfer.⁸ Die Studien im Bereich sozialer Nachkriegsgeschichte zeigen die Probleme dieser besonderen Kategorie der Sowjetbürger wie die Repatrianten, mit einigen Ausnahmen, kaum auf.⁹ Dagegen studierten die auf Repatriierung spezialisierten Forscher überwiegend den Prozess der Rückführung der ehemaligen sowjetischen Bürger unter dem Gesichtswinkel der Tätigkeit der eigens geschaffenen Organe (Apparat des Bevollmächtigten des Rates der Volkskommissare der UdSSR für Repatriantenangelegenheiten, entsprechende Abteilungen beim Rat der Volkskommissare der UkrSSR und bei den Gebietsräten). Dabei fand aber die Wiedereingliederung der Repatriierten in das soziale Umfeld nach der Heimatrückkehr wenig Beachtung.

Heutzutage ist die Epopöe der sowjetischen Repatriierung ein relativ eingehend erforschtes Thema in der Historiographie, das jedoch in

der Öffentlichkeit wenig bekannt ist. Über längere Zeit entzog es sich der Aufmerksamkeit der Historiker aus ganz pragmatischen Gründen – es gab keinen Zugang zu den Archivunterlagen. Insofern erschienen die ersten Arbeiten zu *Displaced Persons* (DPs) und zur Repatriierung sowjetischer DPs in den USA und Großbritannien in den 1970er Jahren, seit die Sperrfrist für die einschlägigen Akten abgelaufen war. Der amerikanische Historiker Mark Elliott¹⁰ beschrieb erstmals die Aktivitäten der Westalliierten zur Bewältigung des sowjetischen DP-Problems. Der Autor diskutierte einen ganzen Fragenkomplex wie z.B. die Gründe für die Verweigerung einiger DPs in die Sowjetunion zurückzukehren, sowie die Gewaltanwendung der Westalliierten gegenüber den Rückkehrunwilligen. Elliott konzentrierte sich auf die US-amerikanische Politik in der DP-Problematik und kam zum Schluss, dass „Europa nicht nur seine lange anstehenden Minderheitsprobleme mit der Hilfe des Zweiten Weltkrieges gelöst habe“, sondern dass ein „neues Minderheitsproblem dank des russischen Insistierens und der westlichen Zustimmung zu einer Politik der Zwangsrepatriierung von Sowjetbürgern verhindert wurde“.¹¹

Des Weiteren erschien in Großbritannien eine Monographie von Nicholas Bethell, die sich in erster Linie auf die Repatriierung der Sowjetbürger bezog, die in der Wehrmachtuniform – in den so genannten Kosakeneinheiten und anderen nichtslawischen „nationalen Legionen“ – gekämpft hatten.¹² Seine Ausführungen basieren auf Aktenmaterial aus englischen Archiven und spiegeln deshalb v.a. die Sicht der britischen Regierung auf die DP-Problematik wider.

Die Pionierstudie in der BRD – eine grundlegende Dissertation und Monographie von Wolfgang Jakobmeyer aus dem Jahre 1985 – bleibt bis heute die meist zitierte Arbeit, der ein breites Quellenmaterial aus amerikanischen Archiven zugrunde liegt.¹³ Der Verfasser verfolgt die gesetzliche Reglementierung und verwaltungstechnische Handhabung der DP-Politik in Westdeutschland. Jakobmeyer charakterisiert alle DP-Gruppen, insbesondere wird auf die Besonderheiten der Rückführung der ehemaligen Sowjetbürger eingegangen.

Zu einem wichtigen Bereich der DP-Studien aus dem Kalten Krieg gehören die der Verweigerung einer Zwangsrepatriierung in die UdSSR gewidmeten Arbeiten, die die Sichtweise der so genannten Rückkehrunwilligen, im Westen zurückgebliebenen, Zwangsarbeiter/innen widerspiegeln. Beispielhaft dafür ist das Buch von Nikolay Tolstoy „Victims of Yalta“, dessen erste Ausgabe 1977 in englischer Sprache

veröffentlicht wurde. Mit Unterstützung von A. Solshenizyn wurde es in russischer Sprache im Jahre 1988 in Paris herausgebracht.¹⁴ Mangel an Aktenmaterial in seiner Dokumentation gleicht Tolstoy durch Hinzuziehung einer umfassenden Sammlung von Augenzeugenberichten aus. Der Verfasser widmet lediglich ein einziges Kapitel der Repatriierung der DPs, die der Wehrmacht nicht angehörten. Das Hauptaugenmerk richtet sich jedoch auf die Rückkehrverweigerung der russischen Emigranten und früheren gefangenen Rotarmisten, die sich in Großbritannien, Deutschland, Norwegen, Nordafrika, Belgien, Niederlanden und Italien befanden, und ihre Zwangsübergabe in die sowjetischen Filtrationslager. Eine ähnliche antisowjetisch ausgerichtete Betrachtung findet man bei Joachim Hoffmann in seiner Studie zur Geschichte der Wlassow-Armee.¹⁵ Strukturell gesehen endet sie mit einer Schilderung der Auslieferung der Offiziere und Mannschaften der ROA (Russische Befreiungsarmee) an die Sowjets. Das weitere Schicksal der Angehörigen der Wlassow-Armee in sowjetischer Obhut wird nicht dargelegt.

Die Literatur der ukrainischen Diaspora widmet sich einer anderen Gruppe der Kämpfer gegen die Sowjetmacht, die die dritte Emigrationswelle bildeten, und zwar den Mitgliedern der Organisation der Ukrainischen Nationalisten (OUN). Das Thema der DPs und der Zwangsrückführung in die UdSSR wird meistens in den memoirenartigen Veröffentlichungen und Sammelbänden von Erinnerungsberichten dargestellt, die bereits seit dem Kriegsende erscheinen konnten.¹⁶

Mit der Öffnung der Archivbestände in der Sowjetunion Ende 1980er wurde die Erforschung der Repatriierung ins Rollen gebracht. Die wissenschaftlichen Artikel der russischen Forscher Viktor Semskov und Aleksey Schewyakov legten neue statistische Daten über die Repatriierung der Sowjetbürger vor.¹⁷ 1996 folgte eine umfassende Monographie von Pawel Poljan „Opfer zweier Diktaturen. Ostarbeiter und Kriegsgefangene im „Dritten Reich“ und ihre Repatriierung“.¹⁸ Die russischen Wissenschaftler behandeln sämtliche Gruppen der in die UdSSR Repatriierten und beleuchten die internationalen, rechtlichen und sozialen Aspekte dieses Prozesses. In ihren Arbeiten werden die Struktur und die Arbeitsmethoden der sowjetischen Repatriierungsdienststellen detailliert wiedergegeben sowie statistische Daten der Repatriierungsströme in verschiedene Republiken der UdSSR geliefert. Die Auswertung einzelner sozialer Gruppen der Heimkehrer findet ebenfalls statt. Zur gleichen Zeit vertreten Semskov, Sche-

14 Einleitung

wyakov und Poljan im Wesentlichen unterschiedliche Einstellungen zu dem eigentlichen Repatriierungsprozess. Schewyakov als konzeptueller Apologet der Politik der Staatsführung der UdSSR betrachtet dieses Problem vom Standpunkt des Staates. Poljan geht hier als Bürgerrechtler vor und qualifiziert die Zwangsrepatriierung als ein humanitäres Verbrechen. Semskov gibt zu, dass in der ganzen Geschichte um die Repatriierung der sowjetischen DPs die Gewaltelemente, die Menschenrechtsverletzungen wie die humanitären Verbrechen vorkamen, aber, so der Forscher, es war vor allem „eine bewegende Epopäe der Wiedererlangung der Heimat durch die Millionen der Menschen, denen sie von den fremdländischen Eroberern entbehrte wurde“.¹⁹

Neben den genannten bekannten Publikationen wurde auch eine Reihe von Dissertationen in der Russischen Föderation verteidigt, die sich mit den allgemeinen Fragen des Repatriierungsverfahrens der sowjetischen Bürger²⁰ und der Funktion der sowjetischen Militärverwaltung in Ostdeutschland²¹ auseinandersetzten. Die veröffentlichten einschlägigen Monographien gehören schon jetzt zu den bibliographischen Raritäten, von daher sind sie eher einem engen Fachkreis bekannt.²²

Die nach dem Jahr 2000 in Russland publizierten Regionalstudien beruhen auf den Archivalien aus den nicht öffentlich zugänglichen Archiven des Innenministeriums und des Sicherheitsdienstes. Sie erweiterten die Angaben zu den normativ-rechtlichen Grundlagen der Repatriierung und zur Spezifik der Lage diverser Kategorien der repatriierten Personen maßgeblich. Vor allem betrifft es das so genannte Spezialkontingent: Angehörige der Arbeitsbataillonen, Häftlinge der Überprüfungs-Filtrationslager, die strafrechtlich verurteilt wurden.

Vorrangstellung nahmen die Wissenschaftler aus Jekaterinburg (früher Swerdlowsk). A. Wolchin geht in seiner Doktorarbeit auf die Tätigkeit der Sicherheitsorgane im Ural und in Westsibirien ein, insbesondere in Bezug auf die Rückkehrer. Er zeigt den Mechanismus der Auffindung bzw. der Fahndung nach den „Heimatverrätern“, Hilfspolizisten, „Helfershelfern der faschistischen Okkupanten“ auf, belegt es mit neuen statistischen Daten und zeichnet „Stimmungen“ eines Teils der inhaftierten Repatrianten nach.²³ In der Monographie von A. Suslow werden sämtliche Gruppen des Spezialkontingentes anhand von Materialien aus dem Gebiet Perm ausgewertet, ihre soziale und rechtliche Stellung in der sowjetischen Gesellschaft, insbesondere in der Zeit der Überprüfungs-Filtrationslager analysiert.²⁴ 2004 promovierte Elena Wertlizkaja mit der Dissertation „Repatrianten im Gebiet

Swerdlowsk 1944 – Anfang 1950er“.²⁵ Die Regionalstudie beruht auf einer Erschließung und Analyse der Quellenüberlieferung in den föderalen und lokalen staatlichen bzw. amtlichen Archiven FSB und UWD. Die Verfasserin untersucht die Besonderheiten der Filtration und zeichnet den weiteren Weg von verschiedenen Gruppen der Repatrianten, die in ihre Heimatorte und zu den Familien in den Ural zurückkehrten, den Arbeitsbataillonen zugewiesen und in den Ural geschickt wurden; in die „Sonderansiedlungen“ verbannt wurden oder in Strafhäusern in den Arbeitererziehungslagern des Gebiets Swerdlowsk waren.

Die Dissertation von Irina Grebenschtschikova (2009)²⁶ enthält eine komplexe Analyse der normativ-rechtlichen Basis der Repatriierung in die UdSSR, des rechtlichen Status jeder Kategorie von Heimkehrern, dokumentiert das Verfahren der operativen Agentenarbeit der NKWD-Organen mit den Repatrianten und erschließt Kriterien für die Anwerbung der Agenten sowie mögliche Gründe für strafrechtliche Verantwortung der Repatrianten.

Die partielle Öffnung sowjetischer Archive förderte auch weitere Studien über DPs in Westeuropa und Nordamerika. Unter den bedeutendsten Abhandlungen, die das Wissen über den weiteren Lebensweg der sowjetischen DPs nach 1945 erweiterten, sind vor allem Publikationen aus den 1990er Jahren vom deutschen Historiker Bernd Bonwetsch²⁷ zu nennen. Die neueren Untersuchungen in Deutschland über das Leben der DP-Personen sind in ihrer Mehrzahl Regionalstudien, die die Geschichte der DP-Lager in München, Stuttgart, Hamburg beziehungsweise von einzelnen Gruppen der Repatrianten beleuchten.²⁸

Eine sehr gründliche Behandlung der sowjetischen Repatriierung bieten westeuropäische Forschungsarbeiten: Der 2006 von der deutschen Wissenschaftlerin Ulrike Goeken-Haidl herausgegebene Band „Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Zwangsarbeiter und Kriegsgefangener während und nach dem Zweiten Weltkrieg“²⁹ und der Sammelband vom Autorenteam eines russisch-österreichischen Forschungsprojektes unter Leitung von Stefan Karner „Hitlers Sklaven – Stalins „Verräter“. Aspekte der Repression an Zwangsarbeitern und Kriegsgefangenen“ (2010).³⁰ Die Dissertation von Goeken-Haidl entstand aufgrund einer Gesamtanalyse der recherchierten primären Quellen aus den Archiven in den USA, in Russland, Weißrussland und der BRD sowie der bereits edierten historiografischen Materialien in englischer, russischer und deutscher Sprache. Goeken-Haidl erörtert

die Repatriierung auf zwei Ebenen: als Beziehungen zwischen den Westalliierten und der UdSSR und als Bestandteil der repressiven Innenpolitik der UdSSR. Sie führt detaillierte Beschreibung der Bemühungen der Westalliierten um die Aufnahme von Verhandlungen und die Vorbereitungen für ein Abkommen über einen Gefangenen-austausch mit der Sowjetunion auf. In ihr Blickfeld gerieten die wichtigsten Etappen der Repatriierung, die Konfrontationssituationen zwischen den Alliierten und der Konflikt um die Einhaltung des Vertrags von Jalta. Jede Gruppe der Repatrianten – von den im Westen gebliebenen bis zu den in die UdSSR zurückgekehrten – wurde charakterisiert. Ein Abschnitt der Monographie ist der Schilderung der Filtrationspraxis und der Umstände des Aufenthaltes ehemaliger Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter/innen in den Sammel- und Durchgangslagern sowie der weiteren Lebenswege der „filtrierten Heimkehrer“ gewidmet. Als innovativ erwies sich die im Sammelband „Hitlers Sklaven – Stalins „Verräter“ vorgenommene Aussonderung der Repatriantengruppen, die in die westlichen Gebiete der Sowjetunion (baltische Republiken sowie Westweißrussland und die Westukraine) und in den Nordkaukasus zurückgekehrt waren.

Die Erforschung der Art und Weise, wie die Erlebnisse während des Nationalsozialismus das weitere Leben derjenigen beeinflussten, die zur Sklaven- und Zwangsarbeit nach Deutschland transportiert worden waren, gehörte zum Ziel des internationalen Dokumentationsprojekts zur Sklaven- und Zwangsarbeit. Die Projektergebnisse wurden im Sammelband „Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich“³¹ präsentiert. Durch die Umsetzung dieses durch die Stiftung EVZ geförderten Oral-History-Projektes konnten 660 Ton- und Videoaufnahmen mit früheren Zwangsarbeiter/innen in 27 Ländern dokumentiert werden. Die im Sammelband publizierten Artikel der ukrainischen, weißrussischen und russischen Fachhistoriker behandeln diverse Aspekte der Sozialisation der ehemaligen Zwangsarbeiter/innen in der sowjetischen Gesellschaft und unterschiedliche Überlebenspraktiken.³²

Um die Jahrtausendwende kamen einige wissenschaftliche Publikationen über die Nachkriegsemigranten (ehemalige Zwangsarbeiter/innen und Kriegsgefangene) in Nordamerika heraus. Mark Wyman legte eine Auswahl von Interviews mit ehemaligen baltischen und ukrainischen DP's vor, die in die Vereinigten Staaten emigriert waren, und erhellte dadurch das Schicksal der „nonrepatriables“ mit einem

narrativen Ansatz.³³ Auch Lubomyr Luzjuk erweitert das Wissen um den weiteren Lebensweg von emigrierten ukrainischen DPs im Aufnahmeland Kanada, indem er zu seiner Analyse Tagebücher, Interviews und bislang unzugängliche Archivakten aus dem Staatsarchiv Kanada hinzuzog.³⁴ Eine andere Forscherin ukrainischer Herkunft, Marta Dyczok, zeigte in ihrer Arbeit „Allianz und ukrainische Flüchtlinge“ aus dem Jahre 2000³⁵ am Beispiel der Nachkriegsmigration der Ukrainer die Rolle von Flüchtlingen in der internationalen Politik auf, indem sie zu den Quellen der nordamerikanischen und sowjetischen Archiven griff.

Einige wissenschaftliche Forschungen der westlichen Historiker, die der Sowjetukraine nach 1945 gewidmet sind, zeigen Repatrianten als Vertreter des sowjetischen Nachkriegssozioms. Als Teil der repressiven Stalin-Politik gegenüber den Bürgern der Ukraine untersuchte die Rückführung von Zwangsarbeiter/innen und Kriegsgefangenen Katrin Boeck in ihrer Arbeit „Stalinismus in der Ukraine. Rekonstruktion des sowjetischen Systems nach dem Zweiten Weltkrieg“.³⁶ Im Kontext der vergleichenden Zwangsarbeiterforschung der stalinistischen und hitlerischen Herrschaftssysteme im Donbass behandelte Tanja Penter die Repatrianten.³⁷ In ihrer Monographie „Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass, 1929 bis 1953“ stellen sowjetische Kriegsgefangene und Ostarbeiter eine der vielen Kategorien von Zwangsarbeitern dar – neben deutschen Kriegsgefangenen und „mobilisierten und internierten Deutschen“, GULAG-Häftlingen, die beim Wiederaufbau des Kohlenbeckens eingesetzt wurden. Die Forscherin betrachtet Donbass als einen separaten Erfahrungsraum, vergleicht diese Region der Ukraine mit einem einzigen großen Arbeitslager, in dem verschiedene Gruppen von Arbeitskräften mit unterschiedlicher sozialer Herkunft und z. T. ethnischer Zugehörigkeit und mit unterschiedlichen Freiheitsrechten aufeinander stießen, und untersucht die Überlebensstrategien der Bevölkerung. Das Schicksal der Einwohner der ukrainischen Hauptstadt nach 1943 war der Gegenstand der Dissertation von Martin J. Blackwell „Regime City Of The First Category: The Experience Of The Return Of Soviet Power To Kyiv, Ukraine, 1943–1946“.³⁸ Es wird dargelegt, dass die ehemaligen Zwangsarbeiter und Kriegsgefangene Stadtbewohner an ihren Rechten behindert waren, dass ihnen das Niederlassen in Kiew verboten war.

Seit Ende der 1990er griffen die ukrainischen Historiker die Erforschung der Repatriierung auf. Die Bedeutung der Aufarbeitung der

mit der Rückkehr der ukrainischen Bürger nach dem Krieg zusammenhängenden Thematik hob Mychajlo Kowal in einer Reihe von Veröffentlichungen hervor.³⁹ Die allgemeine Struktur und Funktionsbereiche der Repatriierungsorgane in der Ukraine legte zum ersten Mal Olga Buz'ko vor.⁴⁰ Eine Mehrzahl von archivkundigen Publikationen in der Ukraine beschäftigt sich mit der Auswertung der Filtrationsakten.⁴¹ Die normativ-rechtliche Reglementierung der Überprüfung der DP-Personen durch die Organe der inneren Angelegenheiten und des Sicherheitsdienstes der UkrSSR untersuchte Oleksandr Potyltschak⁴², dabei konnte zum ersten Mal mit den Archivbeständen des Innenministeriums der Ukraine gearbeitet werden.

Kürzlich erschien in der Ukraine eine Reihe von Dissertationen und Monographien zu dieser Frage. Als einer der Vektoren der Außenpolitik qualifiziert die Repatriierung ehemaliger Zwangsarbeiter/innen in die Ukrainische SSR Mychajlo Kunyz'kij.⁴³ Eine chronologisch lange Periode – vom Ende des Zweiten Weltkriegs bis zur heutigen Ukraine – umfasst die Forschungsarbeit von Serhij Haltschak.⁴⁴ Er schilderte die Etappen der Repatriierung früherer „Sklaven“, das Leben im Exil der „Rückkehr-Unwilligen“, die Lage der ehemaligen Ostarbeiter/innen in der Sowjetgesellschaft, die Wege der politischen Institutionalisierung in der modernen Ukraine. Zu einer wichtigen Quelle für Forschung, neben den Dokumenten der zentralen und regionalen Archive der Ukraine, wurden die vom Autor aufgezeichneten Erinnerungen von Augenzeugen. Allerdings verwendete der Forscher sie traditionell, um den Prozess der Rückkehr und das Leben der Nachkriegszeit in der UdSSR der betreffenden sozialen Gruppe zu veranschaulichen. Eine Monographie und Dissertation von Gelinada Grintschenko orientiert sich auf einen weit gefassten Zeitrahmen (1942 – Anfang 2000er).⁴⁵ Der Schwerpunkt ihrer Memory-Studien ist weniger ereignisorientiert, vielmehr liegt er auf dem Erschließen „der Prozesse und Inhalte der (Re-)Konstruktion des historischen Gedächtnisses über die ukrainischen Zwangsarbeiter/innen des Dritten Reiches in den Nachkriegsgesellschaften der Sowjetunion, Westdeutschlands und der heutigen Ukraine“. ⁴⁶ Die Dissertation stellt die Ergebnisse jahrelanger Untersuchung von Oral Histories der ukrainischen Ostarbeiter/innen als einer Hauptquelle für Erkundung des individuellen historischen Gedächtnisses über die Zwangsarbeit vor. Die Auswertung des autobiografischen Materials durch die Autorin deutet auf eine wichtige Rolle der Erlebnisse um die Nachkriegsgestaltung des Lebens hin, aber auch schlussfolgerte Grintschenko, dass der Aufbau der mündlichen

Geschichte davon abhängt, wie erfolgreich / erfolglos das ganze Leben des Erzählers insgesamt war.⁴⁷

Mithin ist eine Vielzahl von Forschungsprojekten in Repatriierungsfragen realisiert worden, die eine große Bandbreite der Problemfragen aufweisen. Die meisten Untersuchungen zur sowjetischen Repatriierung, mit Ausnahme der Monografie von S. Haltschak, enden chronologisch mit dem Jahr 1953, als die Repatriierungsorgane ihre Arbeit einstellten. Sie vermitteln nur wenig Wissen über die Lebensrealitäten nach der Wiedereinbürgerung in die UdSSR. Mit der vorliegenden Arbeit wird erzielt, die gesetzliche und rechtliche Reglementierung sowie die praktische Umsetzung der DP-Politik in der UdSSR im breit gefassten Zeitrahmen einerseits, und die Darstellung der individuellen Erfahrungen der Nachkriegsadaptation ehemaliger Zwangsarbeiter/innen und Kriegsgefangenen unter Anwendung der Oral-History-Methodik andererseits, in einer Studie zusammenzuführen. Sie thematisiert die Nachkriegsschicksale ehemaliger Zwangsarbeiter/innen und Kriegsgefangener in der sowjetischen Gesellschaft am Beispiel von repatriierten Frauen und Männern, die nach Kiew zurückkehrten.

Die bislang in der Geschichtsforschung wenig beachtete spezifische Lage, in der sich die Kiewer Ostarbeiter nach dem Ende des Zweiten Weltkriegs fanden, wurde dadurch bedingt, das ihnen von der sowjetischen Regierung offiziell verboten wurde, in ihre Heimatstadt zurück zu kehren.

Laut Anordnung des Rates der Volkskommissare der UdSSR vom 6.1.1945 Nr. 30-12 s „Über die Organisation der Aufnahme von Personen, die von der Roten Armee bzw. von den Einheiten der Alliierten befreit worden waren“⁴⁸, hatten die Repatriierten unbedingt zu ihren früheren Wohnorten zurückzukehren, durften sich aber in Moskau, Leningrad und Kiew nicht ansiedeln. Dieser Beschluss traf die Schicksale von Zehntausenden von Menschen. Kiew war beinahe die einzige Großstadt in der Sowjetunion, aus der während der NS-Besetzung Massentransporte (mit über 50 Tausend Personen) zu Zwangsarbeit erfolgt waren und in die man nach dem Kriegsende nicht zurückkehren durfte.⁴⁹ Dennoch waren im Jahre 1947 über 16 Tausend Repatriierte offiziell in der Hauptstadt der UkrSSR angemeldet.⁵⁰ Die Art und Weise, wie die Kiewer Bewohner und die staatlichen Amtsträger bei derartiger Lebenskollision die Lösungen fanden, stellt unser wissenschaftliches Interesse dar.

Zwei Richtungen der wissenschaftlichen Untersuchung werden dabei hervorgehoben: Erstens, Struktur und Funktionsbereiche der sowjetischen Machtbehörden, die mit der Organisation und der Kontrolle der Repatriierten nach ihrer Rückkehr beschäftigt waren. Zweitens, Ermittlung und Dokumentation einer gewissen kollektiven Sichtweise, eines gewissen kollektiven Gedächtnisses der NS-Betroffenen über ihre Adaptierung an die Umstände des Nachkriegslebens in der ukrainischen Hauptstadt. Dadurch wird klargestellt, wie sich ein Mensch als sozialer Agent der Geschichte nicht nur an die Kultur seines Umfeldes anpassen kann, sondern auch wie er eigene Mechanismen und Umgangsformen für die Existenz in solcher Gemeinschaft entwickelt.

Bekanntlich wurde die Einhaltung des Wohnverbotes mithilfe des so genannten „Passzwangsregimes“ kontrolliert. Das Wesen dieses Regimes kann man in Kürze so fassen: Als einziges Dokument wurde der Pass anerkannt, der die Person auswies und dazu berechtigte, in der angegebenen Ortschaft zu wohnen. Ein Repatriant, der nur die Bescheinigung der Filtrationskommission vorweisen konnte, befand sich automatisch außerhalb des Gesetzes. Durch die Überprüfung der Pässe bei Kiewer Einwohnern stand der Prozess des Zuzugs nach Kiew unter Kontrolle, das heißt auch die Rückkehr der ehemaligen Zwangsarbeiter aus Deutschland. Hierfür wurden die Ausweisdokumente von allen Stadtbewohnern regelmäßig (jeden Monat) geprüft, ob am Arbeitsplatz, im Studium oder am Wohnsitz. Fehlte der Pass, wurde die Person binnen 24 Stunden aus Kiew ausgesiedelt oder für den Verstoß gegen die Meldepflicht – damals eine kriminelle Handlung – vor Gericht gestellt. Die Frage der Einhaltung des Passzwangs in Kiew wurde auf der höchsten staatlichen Ebene der Ukrainischen Sowjetrepublik kontrolliert und mehrfach auf den Sitzungen des Zentralkomitees der Kommunistischen Partei der Ukraine erörtert.

In der vorliegenden Studie wird angestrebt, das Funktionieren des sowjetischen Systems der Kontrolle und der politischen Überwachung und dementsprechend die Anpassung der Repatrianten an dieses System zu verfolgen, indem das Verfahren der Ausstellung der Anmeldegenehmigungen für die Ansiedlung in Kiew und eventuelle Versuche, sich auf anderen Wegen in Kiew zu legalisieren, in den Mittelpunkt gezogen werden.

Als methodologische Basis für vorliegende Arbeit dienen die Ansätze der Alltagsgeschichte⁵¹, und zwar der Leitsatz der Theoretiker dieses historischen Forschungsfeldes über die Existenz eines „alltäglichen

Widerstandes“ der Gewalt (aktiv wie passiv) unter totalitären Regimen. Darunter versteht man das Entwickeln verschiedener Praktiken im Alltagsleben, mittels deren die unter Zwang stehenden Menschen den Widerstand gegenüber ihren Ausbeutern leisten. Der Schwerpunkt solcher Untersuchungen liegt auf der Erforschung unterschiedlicher Verhaltensformen und Überlebensstrategien der Menschen unter spezifischen sozialpolitischen Bedingungen. Das soziale Individuum mit seinem Alltagsbewusstsein und seinem Verhalten stellt eine Zentralfrage der Recherche und Analyse dar.

In der vorliegenden Studie wird ein Versuch unternommen, ohne die offizielle rechtliche Reglementierung des Verhaltens der Sowjetbürger insgesamt und der Repatriierten insbesondere außer Acht zu lassen, verstärkt die individuellen Reaktionen sowie Gruppenreaktionen der Bevölkerung auf die damals geltenden Normen und Gesetze zu ermitteln. So soll die Tatkraft verschiedener Anweisungen überprüft werden, ob sie in der Wirklichkeit eingesetzt wurden oder nur noch auf dem Papier gestanden hatten. Mit dem Rekonstruieren eines für die soziale Gruppe der Repatriierten „typischen und üblichen“ sozialen Umfeldes Kiews nach dem Krieg wird die Motivation der Handlungen dieser Menschen nachvollziehbar, schließlich entwickelt es Empathie.

Solches Verfahren macht deutlich, wie sich ein Mensch als sozialer Agent der Geschichte nicht nur an die Kultur seines Umfeldes anpassen kann, sondern auch wie er eigene Mechanismen und Umgangsformen für die Existenz in solcher Gemeinschaft entwickelt. Weitere Ziele des Forschungsprojektes waren: Änderungen an der rechtlichen und sozialen Lage der ehemaligen Ostarbeiter und Kriegsgefangenen aufzuzeigen, ihre soziale Zusammensetzung in Kiew nach dem Krieg zu charakterisieren; die Praktiken der Wiedereingliederung in eine Regimestadt zu analysieren; Mittel und Wege ihres Einlebens in die Nachkriegsgesellschaft und Verhaltensstrategien systematisch auszuwerten; potentielle Auswirkung der Zwangsarbeit im Dritten Reich auf das private Leben zu verfolgen.

Als Quellen für die Forschungsarbeit wurden Archivunterlagen und lebensgeschichtliche narrative Interviews mit den ehemaligen Zwangsarbeiter/innen und Kriegsgefangenen zugrunde gelegt, die zwischen 2002 und 2010 aufgenommen wurden. Die gesichteten Archivbestände bestehen aus Regierungsbeschlüssen, Briefwechsel, Beschwerdeanträgen ehemaliger Kriegsgefangenen und Ostarbeiter/innen an die Abteilung in Repatriierungsangelegenheiten beim Rat der Volkskom-

missare (ab März 1946 der Ministerrat) der Ukrainischen SSR und an entsprechende Ämter des Deputiertenrates des Gebiets und der Stadt Kiew. Diese Archivakten stammen aus den Beständen des Zentralen Archivs der höchsten Macht- und Verwaltungsorgane der Ukraine (ZDAWO), aus dem Zentralen Staatsarchiv der öffentlichen Organisationen der Ukraine (ZDAGO), dem Staatsarchiv des Gebiets Kiew (DAKO) und dem Staatsarchiv der Stadt Kiew (DAmK).

Für die Erforschung der Struktur und Funktionen der sowjetischen Sicherheitsorgane, die mit der Filtration und der nachfolgenden Überwachung der Repatriierten beauftragt wurden, hatten die Aktenstücke des Nationalen Komitees für Staatssicherheit über den Verlauf der Überprüfungen und die operative Agenturarbeit mit den Repatrianten eine erstrangige Bedeutung. Diese Dokumente konnten im Amtlichen Staatsarchiv des Sicherheitsdienstes der Ukraine (GDA SB) und ZDAGO der Ukraine eingesehen werden.

Amtliche Anweisungen, Befehle und sonstige Normativakten des NKWD aus dem Amtlichen Staatsarchiv des Innenministeriums der Ukraine (GDA MVS der Ukraine) brachten Licht auf die Organisation und Umsetzung der Filtration, auf weitere Kontrolle und Beaufsichtigung der Repatrianten nach der Rückkehr an ihren ständigen Wohnort. Erst jüngst wurden diese Dokumente zur Benutzung freigegeben und von Dr. hist. Oleksandr Potyltschak erstmalig wissenschaftlich erschlossen.

Die Auswertung der persönlichen Erfahrungen der Wiedereingliederung ehemaliger Repatrianten in die Sowjetgesellschaft findet überwiegend anhand von nach Oral-History-Methode dokumentierten biographischen Zeitzeugenberichten statt. Zwanzig hier verwendete Interviews wurden für folgende Projekte aufgenommen: „Dokumentation lebensgeschichtlicher Interviews mit ehemaligen Sklaven- und Zwangsarbeitern“⁵², „Das Gedenkbuch der ehemaligen Häftlinge des KZ Dachau“⁵³, „Ukrainische Häftlinge des Konzentrationslagers Mauthausen: die Zeugnisse der Überlebenden“.⁵⁴ Manche hier verwendeter Erinnerungsberichte sind in den Dokumentationen bereits publiziert worden.⁵⁵

Unmittelbar im Laufe dieser Arbeit sind 20 weitere Interviews mit Kiewer Einwohnern aufgeschrieben worden, die die Erfahrungen der NS-Zwangsarbeit hinter sich haben. Die Suche nach den potentiellen Gesprächspartnern erfolgte auf vorwiegend zwei Wegen: Einem per-

sönlichen - durch das „Schneeballsystem“, und einem institutionellen. Die erste Methode, die ja in Oral-History-Erkundungen sehr verbreitet ist, sah die Befragung der bereits im Vorfeld bekannten Personen vor, bzw. derjenigen, deren Adressen oder Telefonnummern von den ursprünglichen Informanten erhalten wurden. Der Weg über die Institute verstand sich im Ansprechen diverser Einrichtungen wie Stiftungen, Museen, öffentliche Vereine etc. Hier lag eine enge Zusammenarbeit mit dem Ukrainischen Opferverband für Häftlinge - NS-Opfer vor. Ursprüngliche Planung war, die Erinnerungsberichte ausschließlich von den Kiew-stämmigen deportierten und zurückgekehrten Personen zu sammeln. Dennoch erwies es sich als eine komplizierte Aufgabe, eine ausreichende Zahl von solchen Interviewpartnern in relativ kurzer Frist ausfindig zu machen. Demzufolge wurden auch andere NS-Betroffene zur Befragung herangezogen, nämlich jene, die sich in der ukrainischen Hauptstadt nach dem Krieg niedergelassen hatten.

Die Interviewten – ehemalige zivile Zwangsarbeitskräfte und Kriegsgefangene - gliedern sich in drei Gruppen:

- a) Personen, die sowohl vor dem Krieg, als auch unter der NS-Besetzung und nach dem Krieg in Kiew lebten;
- b) Kiewer, die sich dem Einzugsverbot unterwerfen und nach dem Krieg außerhalb der Stadtgrenzen ansiedeln mussten;
- c) Personen, die in der Nachkriegszeit nach Kiew zogen.

Eine gleichmäßige Vertretung aller drei Gruppen ist nicht gelungen. Überwiegend wurden die Zeitzeugenberichte der Gruppen a) und c) dokumentiert. Nur drei gebürtige Kiewer, die Kiew verlassen mussten, konnten ausfindig gemacht werden.

Was die Kernfrage unserer Untersuchung – die Wiedereingliederung der Repatrianten in die sowjetische Nachkriegsgesellschaft – betrifft, so muss man auf folgendes hinweisen: Alle, die ihre Zusage fürs Interview gaben, konnten ungeachtet der Schwierigkeiten und Probleme am Anfang ein ziemlich erfolgreiches Leben nach dem Krieg aufbauen. Aus diesem Grund können die im Projektlaufe bearbeiteten Zeitzeugenberichte nicht als Grundlage für ausgeweitete Verallgemeinerungen über Schicksale der meisten repatriierten Kiewer gelten.

Zur Hauptmethode der Interviewführung wurde das lebensgeschichtliche halbstrukturierte Interview gewählt. Das Gespräch wurde in drei

aufeinander folgenden Phasen aufgebaut: die erste, offene Phase, in der der Befragte frei über sein Leben berichtete; in der zweiten, für offene Fragen bestimmten Phase wurde als Regel über das Gehörte in chronologischer Reihenfolge sowie über die nicht erwähnten Zeitabschnitte und Episoden nachgefragt. Danach kam die dritte, klärende, Phase. Die aufgenommenen mündlichen Berichte wurden aufgrund des Transkriptes ausgewertet.

Den Begriff „lebensgeschichtlicher Bericht“ oder „life story“ versteht man üblicherweise als eine Erzählung, in der die für den Erzähler bedeutenden Ereignisse aufeinanderfolgend rekonstruiert werden. Aus gerade diesem Grund gab ich mein Interesse an der Nachkriegszeit des Gesprächspartners nach Möglichkeit nicht offen, zumindest nicht zu Beginn des Interviews. Das Gespräch wurde so aufgebaut, dass der Interviewpartner selber die Erzähllinie wählte. Zu der Phase der offenen Fragen gelangt, versuchte ich, den ganzen Lebensweg des Menschen mehr oder weniger detailliert nachzubilden. Bei der Gegenüberstellung der erzählten Geschichte mit der erlebten Geschichte des Interviewten konnte man feststellen, wie bedeutend für die befragte Person das Problem der Wiedereingliederung in Kiew gewesen und auf welche Weise es überwunden worden war.

Strukturell gliedert sich die Arbeit in zwei Teile. In den ersten vier Kapiteln wird die Politik der sowjetischen Staatsführung gegenüber den Repatrianten und ihre praktische Umsetzung erörtert. Die letzten zwei Kapitel beschäftigen sich mit der mikrohistorischen Analyse der Nachkriegserfahrungen der fürs Projekt befragten Personen. In den Vordergrund treten Fragen, wie die ehemaligen NS-Betroffenen ihr Nachkriegsleben hinsichtlich ihres gesamten Lebensweges rezipieren, welche Bedeutungen sie den geschilderten Erlebnissen beimessen, welche Inhalte für die meisten Zeitzeugenberichte gemeinsam sind und sie miteinander verbinden, wie das Erlebte ihr Privatleben geprägt hat.

¹ Semskov, V., *Repatriazija peremeshennykh sowjetskich grazhdan* (Die Repatriierung dislozierter Sowjetbürger), in: *Voina i obshestvo, 1941–1945*: 2 Bde., Moskau 2004, Bd. 2, S. 346.

² Marsejew, A. N., *Sapiski sanitarnogo wratscha* (Notizen eines Sanitätsarztes), Kiew 1965, S. 151.

³ Zentrales Staatliches Archiv der höchsten Machtbehörden und der Verwaltung der Ukraine (nachstehend ZDAWO d. U.), f. 582, op. 4, d. 439, ark. 3.

⁴ Angaben für den 1.02.1947 über den Betrieb Kombinat Donbasantrazit/ Trest Krasnolutschwuhillja/ Kaganowitsch-Schachta Nr.16, Staatliches Archiv des Gebiets Lugansk, f. R-64., op.2, spr. 72., ark.42.

⁵ Iwanowa, G.M., *Istorija GULAGa 1918-1958: sozialno-ekonomitscheskji i politiko-prawowoj aspekty* (Geschichte des GULAG 1918-1958: Sozialökonomischer und politisch rechtlicher Aspekte), Moskau 2006, S. 284.

⁶ Ebenda.

⁷ Iwanowa, G.M., *Istorija GULAGa 1918-1958*, S. 276.

⁸ Geller, M./ Nekritsch, A., *Utopija u vlasti* (Utopie an der Macht), Moskau 2000; Chlewnjuk, O., *Politburo. Mechanizmy polititscheskoj vlasti w 30-je gody* (Das Politbüro. Mechanismen der politischen Macht in den 30er Jahren), Moskau 1996; Stezowskij, Ju., *Istorija sowetskich repressij* (Geschichte der sowjetischen Repressionen) in 2 Bde., Moskau 1997; Iwanowa, G.M., *Istorija GULAGa 1918-1958: sozialno-ekonomitscheskji i politiko-prawowoj aspekty* (Geschichte des GULAG 1918-1958: Sozialökonomischer und politisch rechtlicher Aspekte), Moskau 2006; Applebaum, Anne: *Gulag: a History*, Kiew 2006 (ukr. Sprache); Lomagin, N., *Neiswestnaja blokada. Kn.1* (Unbekannte Blockade. Buch 1), Sankt-Petersburg 2004; Schapowal, Ju./Prystajko, W./Solotarjow, W., *TscheKa-GPU-NKWD w Ukraini: osoby, fakty, dokumenty* (TSCHeKa-GPU-NKWD in der Ukraine: Personen, Fakten, Dokumente), Kiew 1997; *Politytschnyi teror i terorysm w Ukraini XIX-XX st.* (Politischer Terror und Terrorismus in der Ukraine in den 19. -20. Jht), in: *Istorijschni narysy*, Kiew 2002; Wronska, T.W., *Sarutschnyky totalitarnogo regimu: represii proty rodyn „worogiw narodu“ w Ukraini, 1917-1953* (Geiseln des totalitären Regimes: Repressionen gegen die Familien von „Volksfeinden“ in der Ukraine 1917-1953), Kiew 2009.

⁹ Wronska, T.W., *W umowach wijny: zhittja ta pobut naselewnja mist Ukrainy (1943-1945)* (Unter Kriegsbedingungen: Das Leben und der Alltag der Stadtbevölkerung der Ukraine (1943-1945)), Kiew 1995; Dies., *Rezhimno-obmezhuwalni sachody organiw na wyswolenij terytorii Ukrainy pid tschas Welykoi Wittschysnjanoi wijny ta w perschi pisljawojenni roky* (Regime- und Einschränkungsmaßnahmen auf dem befreiten Territorium der Ukraine während des Großen Vaterländischen Kriegs und in den ersten Nachkriegsjahren), in: *Sammelband Storinky wojennoi istorii Ukrainy*, Heft 1, Kiew 1997, S. 125-142; Dies., *Femida wojennoi doby i zywilne naselewnja* (Themis der Kriegszeit und Zivilbevölkerung), in: *Sammelband Storinky wojennoi istorii Ukrainy*, Heft 3, Kiew 1999, S. 100-119; Subkowa, Je., *Poslewojennoje sowetskoje obschestwo: politika i powsjednewnost. 1945-1953* (Sowjetische Gesellschaft nach Kriegsende: Politik und Alltag. 1945-1953), Moskau 1999; Weiner Amir, *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*, Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2001; Fizpatrik, Sch., *Powsjednjeunyi stalinism. Sozialnaja istorija Sowetskoj Rossii w 30je gody: gorod* (Der alltägliche Stalinismus. Sozialgeschichte des Sowjetrusslands in den 30er Jahren: die Stadt), Moskau 2008.

26 Einleitung

¹⁰ Elliott, Mark, *The United States and Forced Repatriation of Soviet Citizens, 1944-1947*, in: *Political Science Quarterly*, 38 (1973), S. 253-275; Ders., *The Repatriation Issue in Soviet-American Relations, 1944-1947*, University of Kentucky, PhD, 1974.

¹¹ Zitiert nach: Goeken-Haidl, U., *Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg*, Essen 2006, S. 27.

¹² Bethell, N., *The Last Secret: Forcible Repatriation to Russia 1944-1947*. London 1974.

¹³ Jacobmeyer, W., *Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Westdeutschland 1945-1951*, Göttingen 1985.

¹⁴ Tolstoy, N., *Victims of Jalta*, London/Sydney/Auckland/Toronto 1978. Abgedruckt in russischer Sprache in: Толстой, Н.Д., *Жертвы Ялты*, Paris 1988.

¹⁵ Hoffmann, Joachim: *Die Geschichte der Wlassow-Armee*, Freiburg 1984. Abgedruckt in russischer Sprache in: Хоффманн, Й., *История Власовской армии*, Paris 1990.

¹⁶ Maruntschak, M. (Hg.), *W borot'bi sa ukrainsku derzhawu* (Im Kampf für den ukrainischen Staat), L'viv-Winnipeg 1992; Izhyk, Otez' Semen, *Smich kris' sljosy. Spomyny s roku 1939-1947* (Lachen unter Tränen. Erinnerungen aus den Jahren 1939-1947), Winnipeg 1961; Hlid, S., *Fragmenty zhyt'tja i muk. Spogady s tschasiw nimezkoj okupazii Ukrainy* (Fragmente des Lebens und des Leidens. Erinnerungen an die Zeiten der deutschen Besetzung der Ukraine), London 1955; Danskij, O., *Chotschu zhyty! Obrasky s nimezkych konztaboriw* (Ich will leben! Schilderungen aus deutschen KZs), München 1946; Demtschyna, A., *Si Shodu na Sachid* (Von Osten gen Westen), Kiew 2000; Ljaschenko, S., *Schodennyk 1943-1957* (Tagebuch 1943-1957), Nottingham 1975; Mirtschuk, P., *U nimezkych mlynach smerti. Spomyny s pobutu w nimezkych tjurmach i konzlagerjach 1941-1945* (In den deutschen Todesmühlen. Erinnerungen vom Aufenthalt in den deutschen Gefängnissen und Konzentrationslagern 1941-1945), New-York/London 1957; Serhienko, M., *W kih'tjach tyranuw: Spohady ukrainzja tscherwonoarmijzja* (In den Krallen der Tyrannen: Erinnerungen eines ukrainischen Rotarmisten), München 1953; Seiz, Nadja, *Na perechrest'jach doli* (Auf Schicksalskreuzungen), Lwiw 1996; Smereka, Wira, *W nimezkij newoli 1942-1944* (In der deutschen Sklaverei 1942-1944), Uzhgorod 1998; Fursenko, W.G., *DP: dni i gody* (DP: Tage und Jahre), in: *Sammelband W poiskach istiny. Puti i sud'by wtoroj emigracij*, Moskau 1997.

¹⁷ Semskov, V., *K woprosu o repatriazii sowetskich grazhdan 1944-1945* (Zur Frage der Repatriierung sowjetischer Staatsbürger 1944-1951), in: *Istorija SSSR*, 4 (1990), S. 26-41; Ders., *Repatriazia sowetskich grazhdan in 1945-1946. Opirajas na dokumenty* (Die Repatriierung von Sowjetbürgern 1945-1946. Basierend auf Dokumenten), in: *Rossija XXI*, 5 (1993), S.74 -81.; Ders., *Repatriazia sowetskich grazhdan i ich dalnejschaja sud'ba (1944-1956)* (Die Repatriierung von Sowjetbürgern und ihre weiteren Schicksale 1944-1956), in: *Soziologitscheskie issledowanija* 5 (1995), S. 3-13; Ders., *Repatriazia peremeshennyh sowjetskich grazhdan* (Die Repatriierung dislozierter Sowjetbürger), in: *Voina i obshestvo, 1941-1945: 2 Bde.*, Moskau 2004, Bd. 2, S. 331-359; Schewjakow, A.A., *«Tajny» poslewo-*

jennoj repatriazii („Geheimnisse“ der Repatriierung nach Kriegsende), in: *Soziologitscheskie issledowanija* 8 (1993); Ders., *Repatriazija sowetskogo mirnogo naselenija i wojennoplennych* (...) (Die Repatriierung der sowjetischen Zivilisten und Kriegsgefangenen ...), in: *Sammelband Naselenije Rossii w 1920-1950je gody: tschislennost, potjeri, migrazii*, Moskau 1994, S. 195–222.

¹⁸ Poljan, P., *Zhertwy dvuch diktatur. Ostarbeitery i woennoplennyye v tret'em rejche i ich repatriazija* (Opfer zweier Diktaturen. Ostarbeiter und Kriegsgefangene im Dritten Reich und ihre Repatriierung), Moskau 1996; Ders., *Zhertwy dvuch diktatur. Zhysn', trud, unizhenie i smert' sovetskich woennoplennych i ostarbeitere na tschuzhzbine i ns rodine*, Moskau 2002.

¹⁹ Semskov, V., *Repatriazija peremeshennyh sowjetskich grazhdan*, S. 332.

²⁰ Bitschewost, A.F., *Repatriazija sowetskich i inostrannyh grazhdan: wnutripolititscheskije i mezhdunarodnye aspekty (1944-1953)* (Repatriierung von sowjetischen und ausländischen Bürgern: innenpolitische und internationale Aspekte 1944-1953), Diss. Dr. hist., Saratow 1996; Arsamaskin, Ju.N., *Dejatelnost sowjetskich wojennyh organow repatriazii w Germanii w 1945-1950 gg.* (Die Tätigkeit der sowjetischen Militärstellen für Repatriierung in Deutschland in den Jahren 1945-1950), Dissertation Dr.hist., Moskau 2000.

²¹ Filippowich, D., *Dejatelnost Sowetskoj woennoj administrazii w Germanii 1945-1949: istoritscheskij opyt i uroki* (Tätigkeit der sowjetischen Militäradministration in Deutschland 1945-1949), Diss. Dr. hist., Moskau 1996; Arsamaskina, N.Ju., *Dejatelnost sowjetskich wojennyh organow repatriazii w Germanii w 1945-1950 gg.* (Die Tätigkeit der sowjetischen Militärstellen für Repatriierung in Deutschland in den Jahren 1945-1950), Dissertation Kand.hist., Moskau 2007.

²² Bitschewost, A.F., *Prestupnaja i protivoreschivaja politika* (Verbrecherische und widerspruchsvolle Politik), Saratow 1995; Arsamaskin, Ju.N., *Salozhniki wtoroj mirowoj wojny. Repatriazija sowjetskich grazhdan w 1944-1953* (Geiseln des Zweiten Weltkriegs. Repatriierung von Sowjetbürgern 1944-1953), Moskau 2001; Arsamaskin, Ju.N., *Repatriazija sowetskich i inostrannyh grazhdan 1944-1953: wojenno-polititscheskij aspekt* (Repatriierung der sowjetischen und ausländischen Bürger 1944-1953: der militärisch-politischer Aspekt), Moskau 1999.

²³ Wolchin, A.I., *Dejatelnost organow gosudarstwennoi besopasnosti Urala i Sapadnoi Sibiri w gody Welikoj Otetschestwennoj wojny. 1941-1945* (Tätigkeit der staatlichen Sicherheitsorgane Urals und Westsibiriens in den Jahren des Großen Vaterländischen Kriegs. 1941-1945), Diss. Dr.hist., Ekaterinburg 2001.

²⁴ Suslow, A.B., *Spezkontingent w Permskoj oblasti (1929-1953 22.)* (Das Spezialkontingent im Gebiet Perm. 1929-1953), Ekaterinburg/Perm 2003.

²⁵ Wertlitzkaja, E., *Repatrianty v Swerdlowskoj oblasti 1944- natschale 1950 gg.* (Repatrianten im Gebiet Swerdlowsk 1944 – Anfang 1950-er), Diss. Kand. hist., Ekaterinburg 2004.

²⁶ Grebenschikowa, I.W., *Organisazionno-prawowye osnovy osuschestwlenija repatriazii w SSSR* (Die Organisations- und Rechtgrundlagen der Abwicklung von Repatriierung in der UdSSR), Diss. Kand.jur., Ekaterinburg 2009.

28 Einleitung

²⁷ Bonwetsch, Bernd, *Die sowjetischen Kriegsgefangenen zwischen Stalin und Hitler*, in: ZfG, 2 (1993); Ders., *Sowjetische Zwangsarbeiter vor und nach 1945*, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 41 (1993), H. 4, S. 532-546.

²⁸ Wetzal, Juliane, *Jüdisches Leben in München 1945-1951. Durchgangstation oder Wiederaufbau?*, München 1987; Müller, Ulrich, *Fremde in der Nachkriegszeit. Displaced Persons - zwangsverschleppte Personen- in Stuttgart und Württemberg-Baden 1945-1951*, Stuttgart 1990; Peters, Christian, *Vom nationalsozialistischen Zwangsarbeiter zur Außenseiterexistenz als "Displaced Person". Ein Kapitel aus der Geschichte der Arbeit in Mannheim*, In: Mannheimer Hefte, 1(1987); Lembeck, Andreas, *Befreit, aber nicht in Freiheit: DPs im Emsland, 1945-1950*, Bremen 1997; Wagner, Patrick, *Displaced Persons in Hamburg: Stationen einer halbherzigen Integration 1945 -1958*, Hamburg 1997; Doiger, Karsten, *Polenlager Jägerslust: polnische DPs in Schleswig-Holstein 1945-1949*, Neumunster 2000; Oertel, Christine, *Juden auf der Flucht durch Austria: jüdische DPs in der US-Besatzungszone in Österreich*, Wien 1999.

²⁹ Goeken-Haidl, U., *Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg*, Essen 2006.

³⁰ Ruggenthaler, Peter/ Iber, Walter M. (Hrsg.), *Hitlers Sklaven – Stalins 'Verräter'. Aspekte der Repression an Zwangsarbeitern und Kriegsgefangenen. Eine Zwischenbilanz*, Innsbruck-Wien-Bozen 2010.

³¹ *Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich* / Hrsg. von Alexander von Plato, Almut Leh und Christoph Thonfeld unter Mitarbeit von Elena Danchenko, Joachim Riegel und Henriette Schlesinger. – Wien; Köln; Weimar 2008; *Hitler's Slaves: Life Stories of Forced Laborers in Nazi-Occupied Europe* / ed. by Alexander von Plato, Almut Leh, and Christoph Thonfeld, N.Y. 2010.

³² Hansen Imke, Belanovich Alesja, *Zwangs- und Sklavenarbeit in Belarus: Erfahrung, Verarbeitung und Erzählung*; Lapan, Tetyana, *Die Westukraine und die Erfahrungen der Zwangsarbeit*; Grinchenko, Gelinada, *Ehemalige „Ostarbeiter“ berichten. Erste Ausweitungen eines Oral-History-Projekt aus der Ostukraine*; Timofeyev, Natalia, *Erfahrungen aus der sowjetischen Provinz. Bürger der ehemaligen UdSSR als Zwangsarbeiter in der Nazi-Deutschland*, In: *Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich*. – S. 207–264.

³³ Wyman, Mark, *DPs: Europe's displaced persons, 1945-1951*, Itaca/NY 1998.

³⁴ Luciuk, Lubomyr Y., *Searching for a place. Ukrainian Displaced Persons*, Toronto 2000.

³⁵ Dyczok, Marta, *The grand alliance and Ukrainian refugees*, Oxford 2000.

³⁶ Boeckh, Katrin, *Stalinismus in der Ukraine. Die Rekonstruktion des sowjetischen Systems nach dem Zweiten Weltkrieg*, Wiesbaden 2007. – S. 291–327.

³⁷ Penter, Tanja, *Kohle für Stalin und Hitler: Arbeiten und Leben im Donbass, 1929 bis 1953*, Essen 2010, S. 326–337.

³⁸ Blackwell, Martin, J., *Regime City Of The First Category: The Experience Of The Return Of Soviet Power To Kyiv, Ukraine, 1943-1946*, Indiana University, 2005.

³⁹ Kowal, M., „Ostarbaitery“ Ukrainy – raby Hitlera, isgoi Stalina („Ostarbeiter der Ukraine: Hitlers Sklaven, Stalins Ausgestoßene“), in: *Polityka i tschas*, 9-10 (1998); Ders., *Hirka dolja ukrainських ostarbaiteriw* (Bitteres Schicksal der ukrainischen Ostarbeiter), in: *Bezsmertja. Knyha pamjati Ukrainy. 1941–1945*, Kiew 2000; Ders., *Ukraina w Drugij switowij i Welykij Wittschysnjanij wijnach 1939–1945* (Die Ukraine im Zweiten Weltkrieg und im Großen Vaterländischen Krieg 1939-1945), Kiew 1999, S. 170–196.

⁴⁰ Buz'ko, O., *Repatriazija ukrainських hromadjan 1944–1946* (Die Repatriierung der ukrainischen Bürger 1944-1946, in: *Sammelband Storinky wojennoj istorii Ukrainy*, 1 (1997), Kiew 1997, S. 143 – 158; Dies., „S woswraschen'izem“: *sud'ba ukrainskich grazhdan, repatrirowannych na Rodinu* (‘Herzlich willkommen’: das Schicksal der ins Heimatland repatriierten ukrainischen Bürger), in: *Sammelband Storinky wojennoj istorii Ukrainy*, 2, Kiew 1998, S. 148–162; Dies., *W neoplatschenom dolgu: k woprosu o kompensazii truda rabow tretjego reicha* (Unbezahlte Schulden: zur Frage der Entschädigung der Sklavenarbeit im Dritten Reich), in: *Sammelband Storinky wojennoj istorii Ukrainy*, 4, Kiew 2000, S. 90–95.

⁴¹ Kowalskyi, M./ Tschenzow, W., *Polynowyi prysmak tschuzhyny: dokumenty pro dolju meschkanziw Dnipropetrovshyny, deportowanych hitleriwzjamy na prymusowi roboty w Nimetschynu* (Bitterer Beigeschmack der Fremde: Dokumente über das Schicksal der nach Deutschland deportierten Einwohner der Region Dnipropetrowsk), in: *S archiviv WUTSCHK, GPU, NKWD, KGB*, Nr. 1-2 (1995), S. 60–68; Karpowa, A./Winogradowa, L., *Dokumenty s filtrazijnych spraw ostarbaiteriw Chersonschyny* (Die Dokumente aus den Filtrationsakten der Zwangsarbeiter im Gebiet Cherson), in: *Archivy Ukrainy*, Nr. 1-3 (2005), S. 431-437; Poletun, N., *Filtrazijni sprawy s fondiu Derezharchiwu Tschernigiwskoi oblasti: dokumentalnyi natscherk* (Die Filtrationsakten aus den Beständen des staatlichen Gebietsarchivs Tschernigiw), in: *Archivy Ukrainy*, Nr. 1-3 (2005), S. 438-441.

⁴² Potyltschak, O.W., *Normatywno-prawowe reguljuwannja procedury spezialnoi perewirky „peremischennych osib“ organami unutrischnich spraw i derzhawnoi bezpeky Ukrainy (1944–1947): istorytschnyi aspekt* (Norm- und Rechtsregelung des Verfahrens der Sonderprüfung dislozierter Bürger...), in: *Wisnyk Tscherkasskogo universytetu / Serija istorytschni nauky*, 201 (II) 2011, S. 124–130.

⁴³ Kunyz'kij, M.P., *Prymusowa repatriazija radjanskich hromadjan do SRSR pislja Drhoi Switowoi wijnj (ukrainyski wektor)* (Zwangsrückführung der Sowjetbürger in die UdSSR nach dem Zweiten Weltkrieg (ukrainischer Vektor)), Diss. *Kand.hist.*, Luzk 2008.

⁴⁴ Haltschak, S.D., „Ostarbaitery“ s Podillja. 1942–1947 (Ostarbeiter Podolien. 1942-1947, Diss. *Kand.hist.*, Kiew 2002.; Ders., *Na usbitschi suspilstwa. Dolja ukrainських ostarbaiteriw* (Am Straßenrand der Gesellschaft. Das Schicksal der ukrainischen Ostarbeiter), Kiew 2009.

⁴⁵ Grintschenko, G., *Mizh wyswolennjam i wysnannjam: prymusowa prazja w nazystskij Nimetschyni w polityzi pamjati SRSR i FRN tschasiw «cholodnoi wijnj»* (Zwischen Befreiung und Anerkennung: die NS-Zwangsarbeit in der Er-

innerungspolitik der UdSSR und der BRD im Kalten Krieg), Charkiw 2010; Dies., *Ukrainski ostarbaitery w systemi prymusowoi prazi Tretjoho raichu: problemy istorytschnoi pamjati* (Ukrainische Ostarbeiter im System der Zwangsarbeit des Dritten Reiches: Fragen des historischen Gedächtnisses), Diss. Dr.hist., Kiew 2011.

⁴⁶ Grintschenko, G., *Ukrainski ostarbaitery w systemi prymusowoi prazi*, S. 2.

⁴⁷ Grintschenko, G., *Usni swidtschennja kolyschnich ostarbaiteriw: sproba analisu* (Mündliche Berichte ehemaliger Ostarbeiter: ein Auswertungsversuch), in: *Ukraina moderna* 11 (2007), S. 111–126; Grintschenko, G., *Avtobiografitschni konstrukzii ta strategii samoprezentazij w interwju-spohadach kolyschnich ukrainskych ostarbaiteriw* (Autobiographische Konstrukte und Strategien der Selbstdarstellung in den Erinnerungsinterviews der ehemaligen ukrainischen Ostarbeiter), in: *Sammelband Storinky wojennoi istorii Ukrainy*, Heft 12, Kiew 2009, S. 65–72.

⁴⁸ Poljan, P., *Zhertwy dwych diktatur*, Moskau 2002, S. 359, 367.

⁴⁹ *Pastushenko, T., Ostarbeiter aus Kiewer Gebiet: Anwerbung, Zwangsarbeit und Repatriierung (1942-1953)*, Kiew 2009, S. 277, http://www.history.org.ua/index.php?urlrcnt=LiberUA/select_PDF.php&isbn=978-966-02-5269-1.

⁵⁰ ZDAWO der Ukraine, f. R-2, op. 7, d. 5820, ark. 54.

⁵¹ Lüdtkke, Alf, *Istoria powsedniewnosti w Germanii. Nowyje podhody k isutscheniju truda, wojny i vlasti* (Alltagsgeschichte in Deutschland: Neue Untersuchungsverfahren der Arbeit, des Kriegs und der Macht), Deutsches Institut in Moskau, Moskau 2010; Lüdtkke, Alf, *Alltagsgeschichte*, Frankfurt/New York 2002.

⁵² Vgl. ausführlicher: *Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich* / Herausgegeben von Alexander von Plato, Almut Leh und Christoph Thonfeld unter Mitarbeit von Elena Danchenko, Joachim Riegel und Henriette Schlesinger. Wien 2008, <http://www.zwangsarbeit-archiv.de>.

⁵³ Vgl. ausführlicher: Gedächtnisbuch für die Häftlinge des KZ Dachau. Internationale Wanderausstellung „Namen statt Nummern“, Augsburg 2008. <http://www.gedaechtnisbuch.de>.

⁵⁴ Pastuschenko, T. / Schewtschenko, M. (Hrsg.), *Sammelband Ukrainski wjasni konztaboru Mauthausen: swidtschennja tych, chto wyzhyw* (Ukrainische Häftlinge des KZ Mauthausen: Erinnerungsberichte der Überlebenden), Kiew 2009.

⁵⁵ Pastuschenko, T./ Schewtschenko, M. (Hrsg.), *‘...To bula newolja’. Spohady ta lysty ostarbaiteriw* (‘...Es war eine Unfreiheit’. Erinnerungen und Briefe der Ostarbeiter), Kiew 2006; Grintschenko, G./ Jastreb, I./ Pastuschenko, T. (Hrsg.), *“Proschu was meine ne sabuwaty”*: *usni istorii ukrainskych ostarbaiteriw* („Ich bitte euch, mich nicht zu vergessen“: Oral-Histories der ukrainischen Ostarbeiter), Charkiw 2009;

Kapitel I

Politische und rechtliche Lage der Repatrianten in der sowjetischen Gesellschaft

„Dialektik“ der Behandlung der Repatrianten durch sowjetische Machtbehörden ergab sich oft aus den einander ausschließenden entgegengesetzten Verfahren, die man als ideologisch und pragmatisch bezeichnen könnte. Sowohl Ausländer als auch eigene Bürger, die andere Staaten besuchten, aus dem Ausland zurückkamen oder Kontakte zu den Bürgern anderer, insbesondere kapitalistischer, Länder hatten, weckten unumgänglich Verdacht und Misstrauen in der Sowjetunion. Dies wurde durch die Politik des Isolationismus und den Kampf gegen Andersdenken bedingt, die von den Bolschewiken seit Anbeginn ihrer Machtergreifung betrieben wurden.

Die Gesetzgebung der UdSSR qualifizierte die Taten und Vorsätze dieser Menschen als Verbrechen gegen den Staat. Derartige Sichtweise drang auch ins Bewusstsein normaler Menschen tief ein. Das Strafgesetzbuch der Russischen Sozialistischen Föderativen Sowjetrepublik (RSFSR) in der Fassung von 1926 enthielt ein spezielles Kapitel I „Die Staatsverbrechen“, das sich aus zwei Teilen zusammensetzte: konterrevolutionäre Verbrechen (Art. 58-1–58-14) und für die SU besonders gefährliche Verbrechen gegen das Verwaltungsverfahren (Art. 59-1–59-13).

Dieses Kapitel wurde von Strafgesetzbüchern sämtlicher Republiken der UdSSR übernommen (Art. 54 StGB der Ukrainischen SSR) und galt mit diversen Änderungen und Ergänzungen bis Ende 1958. Seine Artikel hatten grundlegenden Charakter und dienten als juristische Basis für die Anwendung politischer Repressivmaßnahmen. Verschwommene Terminologie und unklare Formulierungen erweiterten

den Kreis der strafbaren Personen und führten zu verschärften Sanktionen. So hießen gewisse Handlungen laut Artikel 58-1 konterrevolutionär, die nicht nur den Sturz der bestehenden Staatsordnung, sondern schon ihre „Zersetzung und Schwächung“ zum Ziel hatten.

Im Artikel 58-3 wurden *„Beziehungen zu den ausländischen Staaten oder ihren einzelnen Vertretern zwecks Zuführung zum Angriff beziehungsweise Beihilfe jeder Art einem ausländischen Staat nach Kriegserklärung“* unzweideutig als verbrecherisch eingestuft. Das für dieses Verbrechen vorgesehene Strafmaß war die Todesstrafe durch Erschießen mit Vermögenseinziehung, unter mildernden Umständen war Verurteilung zu mindestens fünf Jahren Haft mit Vermögenseinziehung fällig. Die Formulierung „Beihilfe jeder Art“ ließ jegliche Kontakte zum Ausland der Spionageanklage, antisowjetischen Aktionen, Sabotage und der konterrevolutionären Agitation etc. gleichsetzen und als verbrecherisch einordnen.

Auch die Handlungen der Sowjetbürger, die die Rückkehr in die UdSSR verweigert hatten, wurden als kriminell gesehen. Am 21. November 1929 beschloss das Präsidium des Zentralen Exekutivkomitees (weiter ZIK genannt), die Weigerung von Bürgern der UdSSR in die SU zurückzukehren *„als Überlaufen ins Lager der Feinde der Arbeiterschaft und des Bauerntums und somit als Verrat betrachten zu müssen“*.¹

Diejenigen, die die Rückkehr in die UdSSR ablehnten, wurden rechtlos erklärt. Ihr Vermögen sollte konfisziert und die Person selber sollte 24 Stunden nach ihrer Identifizierung erschossen werden.

Im Jahre 1934 wurde ein neuer Straftatbestand, nämlich der Vaterlandsverrat, eingeführt. Am 8. Juni 1934 wurde die Staatsverbrechenverordnung vom ZIK der UdSSR mit den Artikeln über Vaterlandsverrat ergänzt. Zusätzliche Artikel Nr. 58-1-a, 1-b, 1-w, 1-g wurden ins StGB der UdSSR (Nr. 54-1-a, 1-b, 1-w, 1-g StGB der Ukrainischen SSR) übernommen. Als Vaterlandsverrat sollten folgende Handlungen von Sowjetbürgern eingestuft werden, die vermeintlich zu Nachteil des Kriegspotentials oder der Unabhängigkeit des Staates sowie der Untastbarkeit des Territoriums führten, wie etwa Spionage, Verrat von militärischen Geheimnissen oder Staatsgeheimnissen, Überlaufen zum Feind, Flucht (auch durch Flug) ins Ausland. Das Strafmaß für die Verletzung dieses Artikels war die Todesstrafe durch Erschießen mit der Einziehung gesamten Vermögens bzw. zehn Jahre Freiheitsstrafe bei mildernden Umständen. Der juristisch unklare Ausdruck

„wie etwa“ wies auf die Unvollständigkeit des Verzeichnisses hin. Die daraufhin erfolgte Praxis der Straforgane ließ mehrere Beispiele einer breiten Auslegung dieses Artikels vorführen.

Der Artikel 58–1-w sah im Falle der Flucht eines Armeeinghörigen ins Ausland eine Bestrafung nicht nur „des Täters“, sondern auch seiner Familienangehörigen vor. Der nächste Familienkreis verfiel, je nach Kenntnisstand über die Vorbereitung der Aktion, entweder mit einer Freiheitsstrafe von fünf bis zehn Jahren mit Vermögenseinziehung oder mit Entzug der Wahlrechte und einer Verbannung nach Sibirien bis zu fünf Jahren in Strafe. Das heißt, bestraft wurden auch diejenigen, die sich keine rechtswidrigen Taten hatten zuschulden kommen lassen.

Die Unterlassung einer Anzeige über die Vorbereitung eines Verrats unterlag harten Strafen.² Das Überlaufen eines Armeeinghörigen zum Feind und der unerlaubte Rückzug von der Kampfposition wurden unter militärische Verbrechen (Art. 193 StGB RSFSR) verzeichnet und mit Todesstrafe bestraft, während seine Familienangehörigen einer Haft bzw. einer Verbannung unterlagen, ungeachtet dessen, ob sie mit den Absichten des Verurteilten vertraut waren.

Die Kriegskatastrophe 1941, als in ziemlich kurzer Zeit beachtliches Territorium mit Zivilbevölkerung durch den Gegner besetzt und die Zahl der Gefangenen der RKKa millionenfach berechnet wurde, rief eine entsprechende Reaktion der sowjetischen Staatsführung hervor. Es folgten verschärfte Repressionen, die in erster Linie das Militär betrafen. In der darauffolgenden Reihe der repressiven Maßnahmen kam als Erstes ein Erlass des GKO (Staatliches Verteidigungskomitee) der UdSSR vom 16. Juli 1941 über die Verhaftung von neun Generälen der West-, Nordwest- und Südfronten und ihre Übergabe ans Militärtribunal. Der Haftgrund war *„die den Namen eines Befehlshabers entehrende Feigheit, Untätigkeit, fehlende Geschäftigkeit, widerstandslose Überlassung der Waffen in die Hände des Gegners und eigenmächtiges Verlassen der Kampfstellen“*.³ Laut Befehl des Obersten Befehlshabers (WGK) der Roten Armee Nr. 270 vom 16. August 1941 hat jeder Sowjetbürger, der sich gefangengegeben hatte, ein vorsätzliches Verbrechen begangen. Es wurde als Fahnenflucht und „Landesverrat“ qualifiziert. Neben den Armeeinghörigen waren auch ihre Verwandten dafür straffällig: Familienmitglieder von Kommandeuren und politischen Offizieren sollten verhaftet werden, während den Soldatenfamilien man das Recht auf staatliche Zuwendungen verwehrte.

Dennoch brachte die Realität ihre Berichtigungen mit. Das Problem mit den Kriegsgefangenen und den Umzingelten, die bereits seit den ersten Kriegswochen über die Frontlinie zu den Standorten der sowjetischen Truppen herüberkamen, sollte der GKO-Erlass Nr. 1069-ss vom 27. Dezember 1941 zur Überprüfung und Filtration „ehemaliger Militärangehöriger der Roten Armee“, die aus einem Kessel ausgebrochen oder aus der Gefangenschaft entlassen worden waren, lösen. Zur Umsetzung dieses Erlasses wurden entsprechende Befehle des NKWD Nr. 001735 vom 28. Dezember 1941 und des GKO der UdSSR Nr. 0521 vom 29. Dezember 1941 herausgegeben, die das Prüfverfahren regelten.⁴ Alle, die aus den Kriegsgefangenenlagern befreit worden oder aus der Gefangenschaft entkommen waren, schickte man über die Armee-Sammelverschickungspunkte in die Speziallager des NKWD (sie bestanden vom Januar 1942 bis zum Januar 1946). Dort wurde Ermittlungsarbeit organisiert, um unter früheren Gefangenen potentielle „Vaterlandsverräter“, Spione und Diversanten auszuspähen. Nach der Überprüfung wurden die Militärangehörigen, denen keine kompromittierenden Aktivitäten vorzuwerfen waren, zurück in die reguläre Armee geschickt. Also, nach einem halben Jahr der Kampfhandlungen wurde ein formelles Verfahren für die Feststellung der Umstände der Gefangennahme, des Verhaltens des Militärangehörigen in der Gefangenschaft und seines Verantwortlichkeitsgrades eingeführt.

Die ersten Gesetzgebungsakten zur Feststellung des Verantwortungsmaßes der Zivilisten, die sich in den durch die Wehrmacht besetzten Gebieten befunden hatten, erschienen Anfang 1942. Der Befehl des Staatsanwalts der UdSSR vom 15. Mai 1942 Nr. 46-ss „Über die Qualifizierung der Verbrechen von Personen, die sich in den Dienst der deutsch-faschistischen Okkupanten in den vom Feind zeitweise besetzten Gebieten gestellt hatten“ erläuterte, welche Taten zu strafrechtlicher Verantwortung führten. Laut Art. 58-1-a – Vaterlandsverrat – unterlagen „sowjetische Bürger, die zum Dienst für die deutsch-faschistischen Okkupanten übergelaufen waren, Anordnungen der deutschen Verwaltung zur Beschaffung von Lebensmitteln, Futter und Gebrauchsgegenständen für den Wehrmachtsbedarf erfüllt hatten sowie beim Wiederaufbau der Industrie- und Kommunalbetriebe eingesetzt worden waren... Spione, Spitzel, Denunzianten...“⁴⁵ dem Höchstmaß einer Strafe (der Todesstrafe) oder einer Haftstrafe bis zu zehn Jahren.

Der geheime GKO-Befehl vom 24. Juni 1942 „Über Familienmitglieder von Vaterlandsverrätern“ verfügte, dass Familienangehörige von Militär- oder Zivilpersonen, die von Gerichtsorganen oder Sondergerichten des NKWD der Sowjetunion zum höchsten Strafmaß aufgrund des Artikels 58-1 a verurteilt wurden, unterlagen der Verhaftung und Verbannung in entlegene Gebiete. Zu der bereits 1934 vorhandenen Liste von verbrecherischen Taten kamen hinzu: Unterstützung der deutschen Okkupanten, Dienst bei den Straf- und Verwaltungsorganen der Okkupanten, sogar ein „Versuch des Vaterlandverrates“ oder auch nur „verräterische Absichten“, ebenfalls der Rückzug mit den Okkupanten.⁶ Mit anderen Worten: Im Jahre 1942 – am Höhepunkt der massiven Deportation der Zivilbevölkerung aus der Ukraine ins „Reich“ – wurden Hundert Tausende von den in deutscher Wirtschaft eingesetzten Sklavenarbeitern durch die sowjetischen Gesetze als Verbrecher determiniert (da ihre Handlungen nahezu kriminell aussahen: „...den Anweisungen der deutschen Verwaltung gefolgt“, „Rückzug mit den Okkupanten“) und auf die gleiche Stufe mit den Hilfspolizisten gestellt, die der Besatzungsmacht geholfen und die Arbeitskräfte zum Abtransport getrieben hatten.

Am 25. November 1943 verabschiedete das Plenum des Obersten Gerichts der UdSSR eine weitere Anordnung Nr. 22/M/16/U-ss „Über die Qualifizierung der Handlungen von Sowjetbürgern bei Hilfeleistungen gegenüber dem Feind in den von den deutschen Eroberern zeitweise besetzten Gebieten“. In dieser Anordnung wurde eine deutlichere Abgrenzung zwischen solchen Vergehen wie „Vaterlandverrat“ und „Zusammenarbeit mit dem Feind“ vorgenommen. Auf diejenigen, die bei der Umsetzung der wirtschaftlichen Aufgaben der Besatzungsbehörden wie etwa beim Aufbau der Industriewerke und des Verkehrsnetzes, bei der Beschaffung von Lebens- und Futtermitteln geholfen hatten, wurde eine Strafe für „Zusammenarbeit mit dem Feind“ angewendet.

Mit der nächsten Anordnung des Plenums des Obersten Gerichts der UdSSR „Über die Qualifizierung eines eigenmächtigen Überschreitens der Frontlinien auf die Seite des Feindes“ vom 7. März 1944 wurde die übliche Praxis einer breiteren Auslegung des Gesetzes zum Nachteil des Angeklagten fortgesetzt. Im Punkt 1 dieses Dokumentes wurde deklariert, dass *„eigenmächtiges Überschreiten der Frontlinie auf die Seite des Gegners von einem Nichtmilitärangehörigen, mit dem Zweck dem Feind zu helfen, aber auch ohne diesen Zweck, dennoch mit feindseligen Absichten*

gegenüber der Sowjetmacht, als eine Akte des Verrats des Vaterlandes betrachtet und laut Artikel 58-1-a des StGB der RSFSR sowie analogen Artikeln in StGB der Sowjetrepubliken in entsprechender Weise qualifiziert werden musste.⁷ Im zweiten Punkt der zitierten Anordnung wurde eine Bestrafung auch für „Helfershelfer“ vorgesehen. „Der Übergang über die Frontlinie ohne bewussten Vorsatz dem Feind zu helfen“, sondern nur noch im Status eines der Besatzungsmacht Untergeordneten wertete man bereits als „eine Akte des Beistands dem Feind“ gemäß Art. 58-3 StGB RSFSR und entsprechender Artikel der anderen Sowjetrepubliken.⁸ Ukrainische Forscherin Tamara Wronska hebt beim Kommentieren dieses Dokumentes hervor, dass mit dem Ersetzen des Wortes „Ausland“ (vgl. Art. 58-1-w StGB UdSSR bzw. Art. 54-1-w StGB der Ukrainischen SSR, in denen die Rede von einem ähnlichen Tatbestand der Militärangehörigen war, wenn „zur Gesellschaft“ auch volljährige Familienmitglieder in die Verbannung nach Sibirien geschickt werden mussten) durch das Wort „Frontlinie“ die oberste Gerichtsinstanz den Kreis „der Verbrecher“ nicht nur um zivile „Verräter“, sondern auch automatisch um ihre Verwandte erweiterte, da sie mit der Anordnung vom 7. März 1944 angeblich völlig legitim straffällig geworden waren.⁹

Die Aufgabe, „Vaterlandsverräter“ unter den verdächtigen Militärangehörigen zu entlarven, hatte der militärische Abwehrdienst, d.h. die Sonderabteilungen des GKO (ab April 1943 SMERSCH genannt). Hingegen waren für die Zivilisten, die mit dem Feind kollaboriert hatten, für ihre Auffindung, Ermittlungen und Bestrafungen die territorialen NKWD-Organen zuständig.¹⁰ Die Überprüfung und Entdeckung der Personen, die mit den Besatzern zusammengearbeitet hatten, lief über die operativen Verfahren und Maßnahmen, aber auch auf dem Wege der Erfassung und der polizeilichen Neuanmeldung in den ebenso befreiten Gebieten.

Die Neuanmeldung (erneute Registrierung am Wohnort) hatte es zum Ziel, so die Idee des NKWD, die statistische Erfassung der Bevölkerung wiederherzustellen sowie „die Rechts- und Untersuchungsbehörden und Verwaltungsorgane bei der Ermittlung von gesuchten Personen zu unterstützen“.¹¹ Laut Angaben des Passamtes der Hauptabteilung der Miliz des NKWD UdSSR für das Jahr 1943 wurden während solcher Neuanmeldung in den von den Besatzern bereits befreiten Gegenden etwa 66,5 Tausend Personen von den Milizorganen entdeckt, die für die Wehrmacht und deutsche Verwaltungen tätig gewesen waren. Darüber hinaus wurden 12,8 Tausend Personen ermittelt, deren nächste Familienmitglieder sich mit dem Feind zurückgezogen hatten.¹²

Schließlich lag zum Zeitpunkt, als die Rote Armee die Staatsgrenze der Sowjetunion (der 26. März 1944) erreicht und das damalige ukrainische Territorium von den Truppen des nazistischen Deutschlands und seinen Verbündeten zurückerobert hatte, schon eine entsprechende Vorschrift vor. Demgemäß galt allein das Faktum der Gefangengabe oder des Aufenthaltes im Reich völlig legitim als „Vaterlandsverrat“, „Beihilfe“, „eine Akte der Unterstützung des Feindes“ (je nach Art der Begleitumstände). Auch für die Familienmitglieder der „Verbrecher“ bedeutete dies strafrechtliche Konsequenzen.

Die Wendung der militärisch-politischen Lage im Jahre 1944 – Verlagerung des Kampfgebietes der Roten Armee auf das Territorium der europäischen Länder, Landung der alliierten Truppen in Frankreich, Vorbereitung auf die internationalen Verhandlungen über die Nachkriegsteilung der Welt unter den Alliierten der Anti-Hitler-Koalition, und vor allem ein dringender Bedarf nach den Arbeitskräften für den Wiederaufbau des zerstörten Landes – all dies machte sich an der Behandlung der Millionen von sowjetischen Bürgern bemerkbar, die in den Kriegsjahren ins Ausland gerieten waren. In den Vordergrund trat das Problem der Rückführung der arbeitsfähigen Bevölkerung und deren effektiven Einsatzes in der Volkswirtschaft. Die Veränderungen im offiziellen Verhalten gegenüber den ins Ausland geratenen zivilen Zwangsarbeitern und Kriegsgefangenen wurden in einer Regierungserklärung verkündet. Sie erschien am 11. November 1944 in der Zeitung „Prawda“ in Form eines Interviews mit dem neu ernannten Bevollmächtigten des SNK UdSSR in Repatriierungsangelegenheiten, Generaloberst Filipp Golikov.¹³ Er nannte Gerüchte über die zu erwartenden Repressionen gegenüber Repatriierten „Unsinn“ und „unerhörte Lüge“, was ja sogar peinlich und „überflüssig wäre zu widerlegen“. Die offizielle Haltung der Staatsführung lautete wie folgt: *„In sowjetischen Kreisen ist man der Ansicht, dass selbst diejenigen sowjetischen Bürger, die unter deutschem Zwang und Terror gegen die Interessen der UdSSR gehandelt haben, von einer strafrechtlichen Verantwortlichkeit befreit werden sollen, wenn sie **ihre Pflicht** [herv. v. Verf.] nach der Rückkehr in die Heimat ehrlich erfüllen... Sämtlichen sowjetischen Bürgern, die zurückkehren, wird in vollem Maße die Möglichkeit gewährt, unverzüglich an der Niederschlagung und am Sieg über den Feind teilzunehmen - die einen mit der Waffe in der Hand, die zweiten in der Industrie und die dritten im Kulturbereich“.*¹⁴

Einesteils trat man damit von den vorigen, in den geheimen Regierungserlassen enthaltenen, Deutungen der Kriegsgefangenschaft und

Zwangsarbeit für den Feind als verbrecherischer Tätigkeit wesentlich zurück, anderenteils ließ die Klausel *„wenn sie ihre Pflicht nach der Rückkehr in die Heimat ehrlich erfüllen werden“* keinen Zweifel mehr zu, dass nur bedenkenlose Loyalität zur sowjetischen Macht und eine Bereitschaft das zu tun, was befohlen wird, da zu arbeiten, wo gesagt wird, für eine Rückkehr der Repatrianten zu ihren Heimorten und Familien vorausgesetzt wurde. Anderenfalls könnte ja ihre beliebige Unzufriedenheit oder jedes „unbedachte“ Wort (nach den geltenden Gesetzen) als Verrat gewertet sein.

Der Erlass des Präsidiums des Obersten Rates UdSSR vom 7. Juli 1945 „Über Amnestie im Zusammenhang mit dem Sieg über das Hitlerdeutschland“ setzte eine Reihe von Regierungsverordnungen fort, die die Rechte der Repatrianten als Bürger der UdSSR sicherten. Dem Amnestie-Erlass zufolge wurde manchen Personen unter folgenden Voraussetzungen die Strafe erlassen: Verurteilung zu einer Haftstrafe von unter drei Jahren, Verwaltungsrechtsverletzungen laut Erlass „Über den Kriegszustand“ vom 22.06.1941, Verstoß gegen Arbeitsdisziplin sowie bestimmte, als militärisch eingestufte, Delikte. Insbesondere befreite dieser Erlass jene Militärangehörigen (sprich Kriegsgefangene) von einem Strafverfahren, die „des Rückzugs vom Kampffeld ohne Befehl (StGB RSFSR Art. 193.14), der Militärspionage (Art. 193.16), des Schriftverkehrs und der Verhältnisse mit den gegnerischer Armee zugehörigen Personen (Art. 193.15), des Verlustes und der Schädigung von Ausrüstung und Uniform, der Flucht, des eigenmächtigen Verlassens der Einheit, der Armeedienstverweigerung“ u. ä. beschuldigt werden könnten. Die Bedeutung des Amnestie-Erlasses reichte über die Rahmen der im Dokument aufgeführten Kategorien der „Straftaten“ weit hinaus. Damit demonstrierte man nicht nur die Absichten, sondern auch gewisse Schritte des Regimes, das den Bürgern ihre unter Kriegs- und Besatzungsbedingungen begangenen *„Verschulden und Vergehen“* „verziehen“ hatte.

Am 1. Dezember 1945 verabschiedete das Präsidium des Obersten Rates den Erlass „Über die Eintragung der repatriierten Bürger der UdSSR in die Wahllisten“, mit dem den Heimkehrern die gleichgestellten Wahlrechte gewährt wurden.

Es war zwar offensichtlich, dass ein Wahlergebnis in der Sowjetunion vorausbestimmt wurde. Dennoch könnte die Aberkennung der Wahlrechte, eines wichtigen Bestandteiles der politischen Rechte eines Sowjetbürgers, eine ganze Reihe von Diskriminierungsaktionen ver-

ursachen, wie etwa Dienstentlassung, Weisung aus der Schule oder von der Universität, Ausweisung aus dem Ort, Entzug der Lebensmittelbezugsscheine etc. Aus diesem Grund trug die Gesetzakte vom 1. Dezember 1945 zur Legitimierung der Repatrianten in der Sowjetgesellschaft maßgeblich bei.

Nach der Heimkehr einstiger Kriegsgefangener und ziviler Zwangsarbeitskräfte in die Sowjetunion musste man etliche soziale Fragen, auf die Einrichtung ihres Lebens bezogen, lösen. Aus dem Staatsbudget wurden Finanzmittel für materielle Hilfe an Repatrierte, sowohl für die Transportkosten als auch für einen Neuanfang unmittelbar nach ihrer Ankunft am ständigen Wohnort bereitgestellt.¹⁵ So standen 20 Millionen Rubel der Ukrainischen SSR für diesen Zweck zu. Mit Stand 1. Januar 1946 wurden 6 659 425 Rubel für die materielle Unterstützung an 517 148 Repatrianten ausgegeben.¹⁶ Entsprechend dem Erlass des SNK (der Rat der Volkskommissare) UdSSR vom 10. September 1945 Nr. 2307 sollten die in die Städte zurückkehrenden Repatrianten Bezugsscheine für Brot und Lebensmittel gemäß den für die Industriearbeiter vorgesehenen Normen nicht später als nach Verlauf eines Monats erhalten. Diejenigen, die aufs Land heimkehrten, sollten monatlich Mehl (10 kg), Gemüse und Kartoffeln (15 kg) pro Person bekommen.¹⁷

Zwischen 1944 und 1948 verabschiedete die Regierung der UdSSR 67 Beschlüsse in diversen Fragen der rechtlichen und sozialen Lage der Repatrianten.¹⁸ Zu den wichtigsten Dokumenten gehörten: „Über die Verfahrensweise der Zuerkennung und Auszahlung der Rente an Militärangehörige, die eine Behinderung während des Dienstes bei der Roten Armee, bei der Marine oder in der Gefangenschaft bekamen“ (vom 9. Juli 1946)¹⁹, „Über die Verfahrensweise der Zuerkennung und Auszahlung der staatlichen Zuwendung an kinderreiche und alleinerziehende Mütter, die in die UdSSR repatriiert worden sind“ (vom 19. September 1946).²⁰

Der mit dem 30. September 1946 datierte Beschluss des Ministerrates UdSSR verfügte, die Begünstigungen für demobilisierte Militärangehörigen der SA auch auf die ehemaligen Kriegsgefangenen auszuweiten. Die Informationen über die Rechte und Privilegien der Repatriierten nach diesem Regierungsbeschluss wurden in einem Rundschreiben in der Zeitung „Izvestia“ (am 23. Oktober 1946) veröffentlicht und von der Abteilung des Bevollmächtigten des Ministerrates UdSSR in Repatriierungsangelegenheiten an alle unterstellten Staatsämter geschickt. In den

ersten Zeilen dieses Dokumentes wurde hervorgehoben: *„Alle repatrierte Personen, die zu ihrem festen Wohnsitz zurückgebracht oder zur Arbeit in der Industrie bzw. Arbeitsbataillonen entsendet wurden, sind voll berechnete sowjetische Bürger, auf die die Arbeitsgesetzgebung zutrifft, sie genießen alle Rechte und Privilegien wie die Arbeitskräfte in der Industrie und im Bauwesen“*.²¹ Für repatrierte Kriegsgefangene galten die gleichen Sozialleistungen wie für Entlassene aus der sowjetischen Armee. Nach der Ankunft am Wohnort garantierte man denen eine Arbeitsstelle nach ihrem Beruf und materielle Unterstützung für die Einrichtung eigener Hauswirtschaft (Geldanleihe, kostenloses Nutzholz). Die Invaliden, einschließlich die in Deutschland behindert worden waren, hatten Anspruch auf Rente. Die Zwangsarbeiter durften ihre in Deutschland verbrachte Zeit zum allgemeinen Arbeitsalter hinzufügen. Den Invaliden wurde diese Zeit außerdem auf die Rente angerechnet. Die kinderreichen Zwangsarbeiterinnen hatten Recht auf Unterstützung und entsprechende Privilegien.²²

Das zitierte Schreiben und viele andere Beschlüsse der Regierung der UdSSR in den Jahren 1944-1948 sprechen für eine sukzessive Schaffung der günstigen Bedingungen für soziale Adaptierung der Repatrianten in der Nachkriegsgesellschaft, vor allem in Bezug auf die am meisten ungeschützten Personen – Mütter, Minderjährige, Behinderte. Doch allein das Erscheinen solch eines Schreibens, in dem über die Rechte der Repatrianten aufgeklärt wurde, macht sichtbar, dass in der Realität die „Rechte“ der Repatrianten keine Bedeutung hatten und sehr oft verletzt wurden.

In Beantwortung zahlreicher Beschwerden der einstigen Repatrianten 1948 forderte der Staatsanwalt in einem Sonderschreiben an die Staatsanwälte der Republiken, Regionen und Gebiete, „notwendige Maßnahmen“ zum Schutz der gesetzlichen Rechte dieser Kategorie der Sowjetbürger zu ergreifen. Erneut meldete er massenhafte Fakten der Verletzung der Gesetze: *„Einzelne sowjetische Arbeiter hegen nach wie vor unterschiedsloses Misstrauen gegenüber den heimgekehrten sowjetischen Bürgern, verwehren ihnen die Arbeitsaufnahme, lehnen eine berufsmäßige Einstellung der ehemaligen Kriegsgefangenen ab, auf die Tatsache ihrer Gefangenschaft dabei hinweisend. Es fällt vor, dass frühere Kriegsgefangene und zwangsweise verschleppte sowjetische Bürger unbegründet entlassen werden“*.²³

Das Schreiben des Staatsanwalts war nicht die letzte Schranke in der Chronik der Wiederherstellung der Zivilrechte der ehemaligen „Ostarbeiter“ und Kriegsgefangenen. Der sowjetische Staat restaurierte graduell und abgemessen deren politischen Status in der Gesellschaft. Es wurde ihnen erlaubt, ins Land zurück zu kommen, die strafrecht-

liche Verantwortung für die „Arbeit für den Feind“ erspart, auch die Garantien der sozialen Leistungen wurden gewährleistet, jedoch hatten diese Menschen eine längere Zeit keinen Anspruch auf Wahl des Wohnsitzes und der Arbeit. Jahrelang lebten sie nach ihrer Rückkehr in die Heimat unter sorgfältiger Überwachung und Aufsicht. Zu den Strukturen, die die Kontrollfunktionen ausübten, gehörten auch die Repatriierungsorgane.

¹ Iwanowa, G.M., *Istorija GULAGa 1918-1958: sozialno-ekonomitscheskji i politiko-prawowoj aspekty* (Geschichte des GULAG 1918-1958: Sozialökonomischer und politisch rechtlicher Aspekte), Moskau 2006, S. 75.

² Ausführlicher über die Repressionen gegen Familienmitglieder vgl.: Wronska, T.W., *Sarutschnyky totalitarnogo regimu: represii proty rodyn „worogiw narodu“ w Ukraini, 1917-1953* (Geiseln des totalitären Regimes: Repressionen gegen die Familien von „Volksfeinden“ in der Ukraine), Kiew 2009, S. 486.

³ *1941 god* (Das Jahr 1941). 2 Bde., In Bd. 2: *Rossia. XX wjek. Dokumenty* (Russland. 20. Jahrhundert. Dokumente), Moskau 1998, Bd. 2, S. 472 f.

⁴ Semskov, V., *GULAG (istoriko-sociologitscheskij aspekt)* in: *Soziologitscheskie issledowanija* 7 (1991), S. 3–16.

⁵ Zitiert nach Wronska, T.W., *Femida wojennoi doby i zywilne naselennja* (*Themis der Kriegszeit und Zivilbevölkerung*), Kiew 1999, S. 105 f.

⁶ Ebenda, S. 102.

⁷ Wronska, T.W., *Sarutschnyky totalitarnogo regimu*, S. 45.

⁸ Ebenda.

⁹ Ebenda.

¹⁰ Vgl. dazu: Wronska, T.W. *Femida wojennoi doby*, S. 100–119.

¹¹ Popow, W.P., *Pasportnaja sistjema w SSSR, 1932-1976* (Das Passportsystem in der UdSSR), In: *Soziologische Geschichte*, Moskau, 1995, Heft 8, S. 7.

¹² Ebenda.

¹³ Poljan, P., *Zhertwy dwjch diktatur* (*Opfer von zwei Diktaturen*), Moskau 2002, S. 338–339.

¹⁴ Die Zeitung Prawda, 11. November 1944.

¹⁵ Anordnung des Rates der Volkskommissare UdSSR Nr. 2863rs vom 22.02.1945 «Über die Zuerkennung den repatriierten sowjetischen Bürgern, die eine dringende Hilfe benötigen, einer Geldhilfe i.H.v. maximal 300 Rubel pro Person» (Poljan, P., *Zhertwy dwjch diktatur*, S. 551)

42 Kapitel I Politische und rechtliche Lage der Repatrianten

¹⁶ Zentrales Staatliches Archiv der öffentlichen Organisationen der Ukraine (ZDAGO d.U.), f. 1, op. 23, spr. 2614., ark. 29.

¹⁷ Ebenda, spr. 4351, ark. 11.

¹⁸ Haltschak, S.D., *Na usbitschi suspilstwa...* (Am Straßenrand der Gesellschaft...), Kiew 2009, S. 618.

¹⁹ Zentrales Staatliches Archiv der höchsten Macht- und Verwaltungsorgane der Ukraine (ZDAWO d.U.), f. R-2, op. 8, spr. 2196, ark. 131.

²⁰ Haltschak, S.D., *Na usbitschi suspilstwa...*, S. 618.

²¹ Staatliches Archiv des Kiewer Gebiets (DAKO), f. R-880, op. 2, spr. 34, ark. 58.

²² Ebenda.

²³ Staatliches Archiv der Russischen Föderation (GARF), f. 8131, op. 38, d. 485, l. 67.

Kapitel II

Die Tätigkeit der Repatriierungsorgane: Struktur, Funktionen und Zuständigkeiten

Die Aktivitäten der sowjetischen Repatriierungsorgane können auf zwei Ebenen betrachtet werden: als Ergebnis der Vereinbarungen der Anti-Hitler-Koalitionsstaaten über das Nachkriegseuropa sowie als Teil der Innenpolitik der UdSSR.¹ Die auf der Krim-Konferenz in Jalta am 10. und 11. Februar 1945 und in Halle am 22. Mai 1945 unterzeichneten Abkommen machten die Politik der UdSSR, der USA und Großbritanniens bezüglich bis dahin verbliebener Militärs und Zivilisten in den Wirkungsbereichen der Verbündeten deutlich.² Diese Vereinbarungen schufen eine formelle gesetzliche Grundlage für die Tätigkeit der sowjetischen Repatriierungsorgane in Westeuropa und bestimmten das Schicksal von Millionen sowjetischer Menschen, indem ihnen nicht nur das Recht gewährt, sondern auch eine Verpflichtung auferlegt wurde, in ihre Heimat zurückkehren zu müssen.³ Die Vorbereitung internationalen Abkommen wurde durch die parallele Einrichtung von speziellen Strukturen innerhalb des Landes begleitet. Wie weit reichten die Zuständigkeiten der Repatriierungsorgane auf dem Territorium der Sowjetunion? Setzten sich diese Strukturen für die Rechte und Interessen von Kriegsgefangenen und ehemaligen Ostarbeitern in der UdSSR ein oder waren sie im Gegenteil ein Teil des Repressionsapparates eines totalitären Staates? Diese Fragen lassen sich beantworten, wenn die Position und Rolle der Repatriierungsorgane im Staatsmachtssystem der sowjetischen Nachkriegsgesellschaft und im Leben der ehemaligen Rückkehrer determiniert sind.

Struktur

Die erste offizielle Entscheidung über die Vorbereitung der Rückkehr der sowjetischen Bürger der UdSSR wurde im August 1944 verabschiedet*. Im Oktober 1944 wurde ein spezieller Apparat des Bevollmächtigten für Repatriantenangelegenheiten mit General F. Golikov an der Spitze geschaffen.** Zuvor hatte Golikov den Geheim- und Nachrichtendienst des Generalstabs der Roten Armee geleitet. Die Infrastruktur der Repatriierungslager umfasste letztlich 127 „Überprüfungs-Filtrations-Lager“ hinter der Frontlinie und 57 Sammel- und Überführungspunkte im Bereich der Armee auf dem Territorium West- und Osteuropas, in denen sich gleichzeitig annähernd 1,5 Millionen Menschen aufhalten konnten. Mehr als 37 000 sowjetische Armeeinghörige waren mit der Repatriierung beschäftigt.⁴ Unmittelbar an der Demarkationslinie in Deutschland und Österreich wurde für den Austausch der Repatrianten mit den Verbündeten eine Kette von neun Aufnahme- und Übergabelagern organisiert (PPP)⁵. Eine zweite „Staffel“ im Hinterland bildeten 35 Sammel- und Überführungslager (SPL), die im grenznahen Gebiet der UdSSR eingerichtet, in Sammelpunkte (SPP NKO) zusammengeschlossen und dem Volkskommissariat für Verteidigung NKO unterstellt wurden.⁶

Zur gleichen Zeit nahmen die zuständigen Repatriierungsorgane in der Ukraine ihre Arbeit auf. Gemäß den Anordnungen des Rates der Volkskommissariate der UdSSR und des ZK der KP der Ukraine vom 31. August 1944 wurde bei der Regierung der Ukrainischen SSR eine (zentrale) Abteilung für Repatriierungsangelegenheiten von Sowjetbürgern unter der Leitung von M. Sosulenko geschaffen. Ab Januar 1945 funktionierten ähnliche Abteilungen im Rahmen der „Exeku-

* Erlaß Nr. 6457 ss des Staatlichen Verteidigungskomitees GKO vom 28.8.1944 „Über die Organisation der Aufnahme der in die Heimat zurückkehrenden Sowjetbürger, die von den Deutschen zwangsweise weggebracht worden oder aus verschiedenen Gründen hinter Grenzlinie zwischen der UdSSR und Polen geraten waren“ und Erlaß Nr. 116-344 ss vom 24.01.1944 des Rates der Volkskommissare SNK der UdSSR „Über sowjetische Kriegsgefangene und von den Deutschen zwangsweise verschleppte Sowjetbürger, die sich auf dem Territorium von Frankreich und Italien aufhalten“.

** Erlaß Nr. 1315-392 s des Rates der Volkskommissare SNK der UdSSR vom 4.10.1944 „Über die Tätigkeit des Bevollmächtigten SNK UdSSR in Repatriierungsangelegenheiten der Bürger der UdSSR, die aus Deutschland und von ihm okkupierten Ländern zurückkehren“, Erlaß Nr. 1482-456 s des SNK der UdSSR vom 23.10.1944 „Über die Einführung des Amtes des Beauftragten des Rates der Volkskommissare der UdSSR für die Rückführung der Sowjetbürger aus Deutschland und den von Deutschland den besetzten Ländern“.

tivkomitees der Gebietsräte der Werktätigen“ in den Regionen. Die Verantwortung für die Arbeit der Repatriierungsorgane wurde dem Stellvertretenden Leiter des SNK der Ukraine I. Senin auferlegt.

Im Grenzgebiet der Ukraine wurden folgende SPPs NKO betrieben: Lwiw, Rawa-Ruska, Kowel, Sambir, Kolomyja, Brest (Weißrussland), Grodno (Weißrussland), Volkovyjsk (Weißrussland), Ungen (Moldawien), die laut einer GKO-Anordnung vom 16. Juni 1945 gegründet worden waren. Einige dieser Punkte bestanden aus mehreren Überführungslagern. So gehörten zum SPP Brest Anfang Oktober 1945 fünf Lager, die gleichzeitig bis 25 000 Personen aufnehmen konnten. Der SPP Lwiw umfasste sechs Lager, SPP Kowel zwei. Auf dem Territorium der Wehrkreise Lwiw, Odessa und Prikarpaten betrieb man schließlich 17 von 35 Grenzsammelverschickungspunkten der Sowjetunion.⁷

Das Volkskommissariat für Innere Angelegenheiten – der NKWD – ließ eine eigene Lagerstruktur aufbauen. Zum 23. Dezember 1944 funktionierten sieben PFPs – Überprüfungs-Filtrationspunkte des NKWD in den ukrainischen Gebieten Lwiw, Drogobytsch, Wolyn und Ismail, die jeweils bis 3 000 Personen am Tag durchlassen konnten. Sie befanden sich entlang der Westgrenze in Bolgrad, Wolodymyr-Wolynskyi, Rawa-Russka, Jaworiw, Chyriw, Mostysk, Tscherniwzi (im September 1945 wurde der PFP aus Jaworiw nach Odessa verlagert und der PFP in Tscherniwzi abgeschafft).⁸

Das Bild des Repatriierungssystems vollendeten spezielle Aufnahme- und Verteilpunkte (PRP), die in jedem Gebiet der Republik organisiert wurden. In der Regel eröffnete man diese Punkte in den Gebietszentren oder in der Nähe der großen Knotenbahnhöfe. Es gab insgesamt 45 PRP.⁹ Jeder Gebietspunkt sollte über ein Dampfbad, einen Desinfektionsraum und eine Sanitätsstelle mit der Durchlaufkapazität von 30 bis 100 Personen verfügen. In den Gebiets-PRP vollzog man die Aufnahme und Registrierung der Repatriantentransporte sowie die anschließende Verschickung der Heimkehrer an ihre jeweiligen Wohnorte. Ferner waren sämtliche Lager und Punkte, ungeachtet ihrer Unterstellung und Bestimmung, für eine zeitweise Unterbringung und Verpflegung der Repatrianten, ihre Versorgung mit entsprechenden Begleitpapieren für die Fahrt zum Wohnort verantwortlich. In den Filtrationspunkten unterschiedlicher Ebenen sollte eine obligatorische medizinische Versorgung sichergestellt werden. Aus dem Staatshaushalt wurden Mittel zur materiellen Unterstützung

der Rückkehrer mit Lebensmitteln, Geld und bestimmten Sachen (der größte Bedarf bestand an Schuhen und Kleidung) bereitgestellt. Große Aufmerksamkeit wurde auch der politisch-erzieherischen Arbeit mit den Repatrianten gewidmet.

Das Personal der Gebiets-PRP zählte in der Regel 8 Personen: einen Leiter mit drei Assistenten, einen Verwalter, einen Sekretär/Statistiker, einen Lagerhalter und eine Reinigungskraft.¹⁰ Zu den Gebiets-PRP, Lagern NKO und PFP NKWD ließ die Partei Agitatoren aus verschiedenen Regionen der Ukraine kommen, die sich mit kultureller Massenarbeit und Aufklärung unter den Einwanderern befassen sollten. Die Bevollmächtigten des SNK und des ZK KPbU arbeiteten auch in den größten Sammel- und Überführungslager (SPL), die im Grenzraum der Ukraine bestanden: Volkovyjsk und Brest (Weißrussland), Ungen (Moldawien). Ferner stand den Repatriierungsorganen der Republik eine Gruppe von Inspektoren zur Verfügung, die den Vorbereitungsstand der Gebiets-PRP, die Versorgung der Repatrianten mit Unterkünften und deren Arbeitszuteilung kontrollierte sowie die bei den sowjetische Behörden eingegangenen Beschwerden prüfte.

Repatriierungsorgane in Kiew und Kiewer Gebiet

Der Aufbau einer Repatriierungsstruktur in Kiewer Gebiet kam offiziell ab Januar 1945 in Gang. Beim Exekutivkomitee des Kiewer Gebietsrates der Deputierten wurde G. Rjabtschuk – ein Parteifunktionär – mit der Erfassung und Verteilung der Repatrianten beauftragt. Auch die Leiter der Bezirksräte der Deputierten waren verpflichtet, monatliche Berichte über die Zahl der an ihre früheren Wohnorte zurückgekehrten Menschen zu erstatten.¹¹ Im Mai 1945 wurden bei den Exekutivkomitees der Gebietsräte der Deputierten spezielle Abteilungen in Repatriierungsangelegenheiten gegründet.¹² Die entsprechende Abteilung des Gebietes Kiew war Anfang Juni mit vier Arbeitskräften personell belegt: einem Abteilungsleiter (I. Strunin, später O. Shuwego), einem Oberinspektor, einem Instrukteur und einem Buchhalter.¹³ Offiziell wurde die Gebietsabteilung in Repatriierungsangelegenheiten am 1. März 1953 aufgelöst, gleichzeitig mit den Abteilungen auf der Unions- und Republikenebene.¹⁴ Es gab auch beim Kiewer Stadtrat eine Repatriierungsabteilung, die vom Oktober 1946 bis zum 18. August 1947 unter der Leitung von W. Schutenko tätig

war.* Sie befasste sich meistens mit der statistischen Erfassung der in der Stadt eingetroffenen repatriierten Bürger und ihrer Arbeitsvermittlung. Bevor die städtische Abteilung gegründet wurde, waren die Gebietsabteilung und das Büro für Registrierung und Verteilung der Arbeitskräfte beim Exekutivkomitee des Kiewer Stadtrates dafür zuständig gewesen.¹⁵

Bei den Bezirksverwaltungen des Kiewer Gebietes wurde hingegen kein spezielles Amt eingerichtet. Die Verantwortung für die Arbeit mit Repatriierten trug hauptsächlich der Leiter der Abteilung für Mobilisierung beziehungsweise der Sekretär des Exekutivkomitees des Bezirksrates. In den größten Städten des Gebiets Kiew – Bila Zerkwa, Tscherkassy, Uman und Smila – wurden spezielle Mitarbeiter aus den Stadträten mit diesen Aufgaben beauftragt, deren Gesamtleitung der stellvertretende Exekutivkomiteeleiter des Kiewer Gebietsrates S. Bohatyr übernahm.

Der unmittelbare Empfang der im Kiewer Gebiet eintreffenden Heimkehrer, ihre Verteilung und die Organisation der Weiterfahrt zu ihrem Wohnort erfolgten im Gebiets-PRP Myronivka, der am 18. Februar 1945 den Betrieb aufnahm.¹⁶ Der Empfangs- und Verteilpunkt wurde in den Räumen einer Zuckerfabrik, drei Kilometer von der Eisenbahnstation Myronivka entfernt, untergebracht. Im Oktober 1945 wurde ein eigenständiger PRP in Kiew (auf dem Bahnhofsgebäude „Kiew-Passazhirskij“) organisiert, der dem Kiewer Städtischen Deputiertenrat der Werktätigen unterstand. Der PRP Kiew betreute die repatriierten Kiewer, die eine Erlaubnis für die Ansiedlung in der Hauptstadt bekommen hatten, und Repatriierte, die auf der Durchfahrt waren.

Als im Frühling 1945 die ersten Heimkehrer eintrafen, bestand das Personal des PRP Myronivka aus drei Mitarbeitern, und zwar einem Leiter, einem Inspektor und einem Kurier. Zum Jahresende 1945 wurde die Belegschaft auf zehn Personen ausgeweitet, insbesondere gab es drei Inspektoren, einen Verwalter, zwei Fahrer, einen Pferdewärter und einen Fuhrmann. Laut dem Jahresbericht für 1945 verfügte der PRP Myronivka über einen Raum für 300 Personen, in dem die Pritschen und Couches standen, über einen Baderaum mit einer Kapazität für 40-45 Personen, eine Entlausungsstelle sowie eine Desin-

* Der Anordnung des Ministerrates UkrSSR vom 19.07.1947 zufolge war die Repatriierungsabteilung bei Exekutiven Komitee des Stadtsovjets ab dem 15.08.1947 abgeschafft worden (ZDAWO d.U., f. R-2, op. 7, spr. 5820, ark. 86).

fektionsanlage, die mit drei Paraformkammern ausgestattet war und eine Gesamtkapazität von 90-100 Kleidungssets pro Stunde hatte, über einen Krankenrevier und einen Isolierraum für drei Personen.¹⁷

Anforderungsgemäß gab es auf dem Territorium des PRP einen Küchenkomplex. Er bestand aus einer Küche, in der Mahlzeiten für 1200 Personen zubereitet werden konnten, und einem Speisesaal für 500-600 Personen. Da der PRP Myronivka drei Kilometer vom Bahnhof entfernt war, wurden im Dezember 1945 für die Beförderung der Rückkehrer drei Fahrzeuge und zwei Pferde bereitgestellt. Der PRP Myronivka funktionierte bis zum 20. Mai 1946.¹⁸

So waren die Dimensionen der in der Ukraine, insbesondere in Kiewer Region, geleisteten Arbeit für den Aufbau von Infrastruktur und Personalbelegung für die Repatriierung wirklich beeindruckend. Nach Poljan ist es dabei gelungen, „einen gigantischen vielköpfigen Transport- und Lagermechanismus“ zu Wege zu bringen.

Eigentlich wurde eine solche Regelung mit den zeitweise bestehenden Lagern für Displaced Persons auch von den westlichen Verbündeten praktiziert. Es war ein bereits erprobtes Verfahren, eine massenweise Dislozierung zu organisieren und Millionen von Menschen mit Verpflegung und Hilfe zu versorgen. Der einzige Unterschied war, dass die prioritäre Aufgabe der sowjetischen DP-Lager doch bei der politischen Überprüfung und statistischen Erfassung von den in die UdSSR zurückkehrenden Bürgern und nicht bei der Gesundheitsversorgung oder materiellen Unterstützung lag.

Politische Überprüfung

Das Procedere der Überprüfung der Sowjetbürger, die sich auf feindlichem Gebiet aufhielten, wurde zunächst für die Kriegsgefangenen ausgearbeitet. Der GKO-Erlass Nr. 1069-ss vom 27. Dezember 1941 regelte das Verfahren der Überprüfung und Filtration „ehemaliger Militärangehörigen der Roten Armee“, die aus den Kriegsgefangenenlagern entlassen worden oder aus einem Kessel ausgebrochen waren.¹⁹ Daraufhin folgten entsprechende Befehle des NKWD der UdSSR Nr. 001735 vom 28. Dezember 1941 und des NKO der UdSSR Nr. 0521 vom 29. Dezember 1941, die die Kompetenzen der Strafverfolgungsbehörden bezüglich dieser Kategorie von Menschen ausführlich festlegten bzw. voneinander abgrenzten.²⁰ Alle aus der deutschen

Gefangenschaft entkommenen oder befreiten Militärangehörigen wurden über die Armee-Sammelverschickungspunkte in die NKWD-Speziallager eingeliefert (sie bestanden vom Januar 1942 bis Januar 1946, ab Februar 1945 wurden sie als Überprüfungs-Filtrationslager PFL NKWD bezeichnet). Innerhalb kürzester Frist wurden zunächst 10 Speziallager geschaffen. In diesen Lagern und SPPs mussten ehemalige Kriegsgefangene Kontrollen zur Aufdeckung von „Vaterlandsverrätern“, Spionen und Diversanten durchlaufen. Wurden keine kompromittierenden Materialien gefunden, teilte man die Militärs erneut dem Feldheer zu.

Bezüglich der Lebensbedingungen in den Sonderlagern des NKWD wurden die einstigen Kriegsgefangenen auf die gleiche Stufe mit Verbrechern in den „Arbeitserziehungslagern“ gestellt. Sowohl umgangssprachlich als auch in den offiziellen Dokumenten wurden sie „ehemalige Militärs“ oder „das Spezialkontingent“ genannt, obwohl keine Gerichtsbeschlüsse oder Ordnungsstrafen gegen sie vorlagen.

Ferner wurden ihnen die Rechte und Vergünstigungen aberkannt, die ihnen gemäß ihres militärischen Ranges und Dienstalters zustanden, sowie Geld- und Kleidungszuschläge entzogen. Der Briefkontakt zu Familien und Freunden wurde untersagt. Solange die Überprüfung andauerte, wurde das „Spezialkontingent“ zur schwersten Zwangsarbeit in Bergwerken und Steinbrüchen, in der Hüttenindustrie, im Bauwesen und in der Holzfällerei herangezogen. Für die Nichterfüllung der Produktionsaufgaben oder für geringste Vergehen wurden sie wie Gefangene des GULAG bestraft.²¹

Nach der Entstehung der eigentlichen staatlichen Repatriierungsstruktur wurde die bislang praktizierte Verfahrensweise der Überprüfung von Kriegsgefangenen gemildert. Mit den Erlassen des SNK UdSSR Nr. 1166-344-ss vom 24. Januar 1944 *„Über sowjetische Kriegsgefangene und von den Deutschen zwangsweise deportierte Sowjetbürger, die sich auf dem befreiten Territorium in Frankreich und Italien aufhalten“* und des GKO UdSSR Nr. 6884-s vom 4. November 1944 wurde vorgeschrieben: *„Alle Militärangehörigen der Roten Armee, die aus der Gefangenschaft durch die sowjetischen oder alliierten Truppen befreit worden sind, sind nach ihrer Rückkehr in die Sowjetunion in die speziellen Reserveeinheiten der Wehrkreise [und nicht in die Speziallager wie vorher - T.P.] einzuweisen, wo sie einer Überprüfung durch SMERSCH NKO im Laufe von 1 bis 2 Monaten unterzogen werden sollen. Nach der Überprüfung sind Militärangehörige und Kommandeure, die kei-*

nen Verdacht erweckten, den Fronttruppen zur Verstärkung zuzuteilen. Die während des Kontrollverfahrens entdeckten verdächtigen Personen (Hilfspolizisten, „Wlassow-Soldaten“, Kombattanten der Wehrmachtseinheiten) sowie frühere gefangene Offiziere sind in die NKWD-Sonderlager für eine weitere Überprüfung durch die Sicherheitsorgane der Innenangelegenheiten und SMERSCH einzuliefern. Sämtliche Offiziere sind nach der Überprüfung den Stoßbataillonen zuzuteilen.“²²

Eine Kontroll- und Filtrationskompetenz gegenüber zivilen DPs wurde den Organen NKWD, NKGB UdSSR und dem Spionageabwehrdienst des NKO „SMERSCH“ übertragen. Eine vereinfachte Überprüfung und Registrierung durchliefen die Zivilisten in den Front-Sammelverschickungspunkten und Lagern des NKO sowie in den Überprüfungs-Filtrationspunkten des NKWD Ukrainischer SSR. Anschließend wurden sie in die Kategorien eingeteilt: Frauen, Kinder und ältere Personen wurden an die Heimatorte geschickt, während die Männer in die Sowjetarmee einberufen oder den Arbeitsbataillonen zugewiesen wurden. Das so genannte Spezialekontingent – die sich als „kriminelle Elemente“ oder „verdächtige Personen“ erwiesen hatten – wurde zwecks weiterer Ermittlungen an die PFL NKWD (Überprüfungs-Filtrationslager) und an diverse Untersuchungsbehörden (NKWD, NKGB, „SMERSCH“) übergeben²³. Eine separate Kategorie der Sowjetbürger – Volksdeutsche und Krimtataren – unterlagen einer Zwangsumsiedlung in die östlichen Gegenden der UdSSR.²⁴

Für die Regelung verschiedener Fragen der Organisation und der Umsetzung der Filtration des Kontingentes der Überprüfungs-Filtrationslager NKWD diente das grundlegende amtliche Dokument „Richtlinien für die operativ-tschechistische Abteilungen in den Überprüfungs-Filtrationslagern NKWD UdSSR“²⁵. Laut Anweisungen war es das Hauptziel der operativ-tschechistischen Abteilungen der PFL NKWD UdSSR, während der Inspektion und Filtration des Kontingentes offene und geheime Mitarbeiter des Nachrichtendienstes, der Spionageabwehr, der Polizei- und Straforgane des Feindes, deren Agenten sowie Agenten ausländischer Geheimdienste, Aktivisten und Kommandeure der von den Nazis geschaffenen nationalen Militäreinheiten und antisowjetischen Organisationen und andere aufzudecken und festzunehmen.

Es war angeordnet worden, die Wehrpflichtigen, die die Überprüfungen durchstanden und keinen Verdacht erregten, zu den Militärrekrutierungsbüros (Kriegskommissariat) zu schicken. Die Re-

patrierten ohne Einberufungspflicht sollten an ihre Wohnorte (mit Ausnahme von Moskau, Leningrad, Kiew und der Grenzzone) überstellt sowie nach speziellen Anweisungen des NKWD UdSSR in die ständigen Kader der Industriebetriebe übergeben werden.

Den Richtlinien gemäß sollte die Überprüfung des PFL-Kontingentes nicht länger als zwei Monate dauern. Nur noch im Falle einer "operativen Notwendigkeit" könnte sie auf vier Monate verlängert werden. Der eigentliche Prozess der Überprüfung und Filtration der Neuankömmlinge im Lager schloss vier Grundphasen ein. Vor allem wurde getestet, ob ihre Namen in den Suchlisten der 2. Abteilung des NKWD der UdSSR, der Hauptabteilung des Militärischen Abschirmdienstes "SMERSCH" und der 1. Sonderabteilung des NKWD auftauchten. Die zweite Phase umfasste eine gründliche Vernehmung der zu prüfenden Person sowie der mit ihr bekannten Zeugen. Mit dem dritten Schritt wurde nach kompromittierenden Informationen mithilfe der im Umfeld der Repatrianten angeworbenen Spitzel gesucht. In manchen Fällen griff man zu einer Anfrage an den früheren Wohnort zwecks Überprüfung der Verwicklung in kriminelle Taten während der deutschen Besatzung.

Sämtliche Repatrianten, die an den ständigen Wohnort zurückgekehrt waren, hatten eine weitere Überprüfung in den lokalen Behörden für Inneres und Staatssicherheit zu durchlaufen.²⁶ Ein solches Prüfverfahren der Repatrierten in der Ukrainischen SSR wurde im Einzelnen mit dem Befehl NKWD-NKGB UdSSR Nr. 00706/00268 vom 16. Juni 1945 und der auf seiner Basis herausgegebenen gemeinsamen Direktive der Volkskommissare für Inneres und Staatssicherheit der UkrSSR Nr. 15/188903/1431/s vom 29. Juni 1945 reglementiert.²⁷ Die Erfassung und Registrierung der heimgekommenen Repatrianten wurde laut Direktive in ländlichen Gebieten dem Dorfsowjet und den Reviermilizionären übertragen. In den Städten und Bezirkszentren mussten es die Milizreviere und -abteilungen übernehmen. Für alle eingetroffenen Heimkehrer hatten die Dorfsowjets und die Miliz Listen zu führen, die sodann an die ansässigen NKWD-Abteilungen für die sachgemäße Statistiklegung und Überprüfung weitergeleitet wurden. Gleichzeitig wurden die Repatrianten unterrichtet, sich persönlich bei den Milizorganen wegen der Registrierung und Aufenthaltserlaubnis melden zu müssen. Sollten sie nicht innerhalb eines Monats beim NKWD vorgesprochen haben, wurden sie über die 1. Spezialabteilung NKWD UdSSR ohne Verzug in die Großfahndung gegeben.²⁸

Mit der unmittelbaren Registrierung und Überprüfung der Heimkehrer vor Ort befassten sich die Überprüfungs- und Filtrationskommissionen (weiter PFK), die bei den Bezirk-, Stadt- und Gebietsabteilungen des NKWD unter Vorsitz der stellvertretenden Leiter der jeweiligen NKWD-Verwaltung (UNKWD) gebildet wurden. Die PFK setzte sich aus drei Vertretern der Geheimdienste zusammen: des NKWD, des NKGB und der Gegenspionageorganisation SMERSCH.²⁹ Die Aufgabe der PFKs in den Kreisen und Städten bestand darin, unter den Repatriierten eventuell getarnte Agenten des deutschen Nachrichten- und Abschirmungsdienstes, Angehörige der Polizei- und Straforgane sowie andersweitige „Vaterlandsverräter“ zu identifizieren. Solche Bürger unterlagen der umgehenden Verhaftung. Desweiteren wurden die Kompetenzen abgegrenzt: Geheimagenten der ausländischen Aufklärungsdienste, Diversanten, Terroristen und Mitglieder der antisowjetischen Organisationen sollten für die Ermittlungen an den NKGB-UNKGB übergeben werden. Die Verantwortlichkeit für Verräter, Komplizen und Handlanger der Besatzer sowie andere „antisowjetische Elemente“ lag hingegen beim NKWD-UNKWD.

Die bei den NKWD-Stellen erschienenen und nachfolgend angemeldeten Rückkehrer sollten einen zeitweiligen Personalausweis mit 6-monatiger Gültigkeitsfrist erhalten. Dabei hatte dieses Dokument nicht die Kraft einer Aufenthaltserlaubnis und ließ seinen Besitzer lediglich für eine beschränkte Zeit in dem Bezirk leben, in dem man angemeldet worden war, ohne diesen Aufenthaltsort verlassen zu dürfen. Für sämtliche Repatrianten, die bei der endgültigen Überprüfung kein kompromittierendes Material aufwiesen, war eine ordnungsmäßige Ausstellung von Pässen vorgesehen.

In der Direktive wurde außerdem eine konkrete Verfahrensweise der Überprüfung der Repatrianten festgelegt. Über jeden heimgekehrten Repatrianten wurde eine Personalakte (die so genannte Filtrationsakte) angelegt und registriert. Jeder Repatriant sollte gründlich nach den Umständen des Aufenthaltes auf dem Gebiet des Gegners befragt werden. Nach dem Verhör und dem Abgleich mit den operativen Fahndungslisten sowie dem Erhalt entsprechender Auskünfte über jeden einzelnen Bürger wurde ein Urteil getroffen. Dabei wurden die Personalakten für Repatriierte, deren Überprüfung für abgeschlossen galt und keine kompromittierenden Ergebnisse zur Folge hatte, an die 1. Sonderabteilung des NKWD für ihre nachstehende Registrierung übergeben. Dagegen wurden die Filtrationsakten für die verdachterre-

genden Repatriierten an den NKGB-UNKGB weitergeleitet, um durch ein Spitzelnetz das Agenturmaterial über diese Personen zu sammeln. Die Urteile über die Repatriiertenfälle sollten von einem Leiter der lokalen Überprüfungs-Filtrationskommission (PFK) gebilligt werden.³⁰ Zur Aktivierung des Überprüfungs- und Filtrationsvorganges der Repatriierten trug die Etablierung von Abteilungen, Büros und Gruppen in Repatriierungsangelegenheiten innerhalb der Struktur des NKWD (MWD) UdSSR, der republikanischen Narkomaten (Ministerien) für Inneres als auch bei den Gebietsabteilungen des NKWD (MWD) erheblich bei. Diesen Strukturwandel sanktionierte der Volkskommissar für Inneres (der Chef des NKWD) S. Kruglow mit seiner Verordnung Nr. 00179 vom 2. März 1946.³¹ Demgemäß gehörten die neu gegründeten Arbeitsgruppen für Repatriierung dem Hauptamt des NKWD für Bandenbekämpfung und seinen lokalen Abteilungen an. Von nun an sollten diese Strukturen die ganze Arbeit in Führung und Kontrolle der Überprüfung und Filtration der Repatrianten in den PFP in der Grenzzone, in den Arbeitsbataillonen NKO UdSSR, in den Industriebetrieben und an den Wohnorten der Rückkehrer in die Hand nehmen.

Ab März 1946 wurde in der Sowjetunion eine zentrale operative Datenerfassung für repatriierte Bürger organisiert.³² Zum 1. Juli 1946 waren in der Ukraine von 1 081 541 registrierten Repatrianten 652 940 Personen durch PFKs geprüft worden.³³ Zum Jahresende 1946 galt die Überprüfung der Repatrianten als größtenteils vollendet, wenn auch zum 1. September 1947 noch immer insgesamt 56 761 Repatriierte zu überprüfen waren.³⁴ Dem gemeinsamen Befehl zufolge (Nr. 001113/00563 vom 9. Dezember 1946 „Über die Arbeit der Organe MWD-MGB mit den repatriierten Sowjetbürgern“) sollten sämtliche durch Agenturerkundungen erhobenen Materialien und Filtrationsakten, ebenfalls das dazugehörige Agenturnetz, das also bislang der MWD-UMWD geführt hatte, an die Organe der Staatssicherheit übergeben werden.³⁵ Dies betraf allerdings nicht die geheimdienstlichen Ermittlungsakten von Repatrianten, die „Mitglieder der Bandenformationen, Bandgruppen und ihrer Helfershelfer“ – so im Original – waren, sowie diejenigen, die in die Sonderansiedlungen in entlegene Gegenden der UdSSR verschickt werden sollten bzw. sich bereits dort befanden. Eine Art Dossiers über OstarbeiterInnen und Kriegsgefangene, lagerten bis 1993 in den KGB-Archiven, später SBU (Nachfolgeorganisation), bevor sie an die staatlichen Gebietsarchive der Ukraine übergeben wurden.³⁶ Erst 1993, nach der Übergabe an die Archive, wurden sie für die öffentliche Einsichtnahme zugänglich.

Eine Auswertung der Arbeitsergebnisse der PFKs findet man in den Berichten des MGB UkrSSR unter dem Titel „Über den Ablauf der Überprüfung und die agentur-tschekestische Betreuung von Repatrianten“ und „Über die agentur-operative Arbeit des MGB UkrSSR“. ³⁷ So wurden beispielsweise zur Überprüfung der Ende 1945 in die Ukraine ausgelieferten Soldaten der Arbeitsbataillone 427 operative Mitarbeiter bereitgestellt. Davon waren 191 Personen Smersch-Vertreter, 132 Personen vom MGB und 140 vom MWD, die 174 685 Heimkehrer überprüfen sollten, die in den Gebieten Stalino, Woroschilowgrad, Dnipropetrowsk und Saporoschje eingetroffen waren. ³⁸ Im Februar und März 1946 waren 120 394 Personen filtriert worden, von denen 416 Personen als „Agenten des Gegners, Vaterlandsverräter, Hilfspolizisten, Helfershelfer der Deutschen und sonstige antisowjetische Elemente“ in Haft genommen wurden. ³⁹ Bis Anfang Juli 1946 hatte man von 652 940 überprüften Repatrianten (Militärs wie Zivilisten) 8 726 Personen, d.h. 1,3% verhaftet. ⁴⁰

Welche Personen weckten Verdacht? Abgesehen von den überführten Angehörigen der Lager- oder Kreispolizei und Kombattanten, lassen einzelne Angaben in den MGB-Akten biographische Nuancen vermuten, die das besondere „Interesse“ der operativen Mitarbeiter hervorriefen und eine tiefere „Erkundung“ des Verdächtigten zur Folge hatten. Hierzu gehörten Vorstrafen vor dem Krieg, Entlassung aus deutscher Kriegsgefangenschaft, Festnahme und anschließende Entlassung aus der deutschen Polizei/Gestapo, Fremdsprachenkenntnisse, antisowjetische Äußerungen nach der Heimkehr wie die Lobpreisung des Lebens in Deutschland, Großbritannien oder den USA, Empörung über das Kolchosensystem und Klagen über eine schwere Lage in der UdSSR. Manchmal machen selbst die kargen biographischen Angaben über einen Verhafteten die Absurdität der Anschuldigungen deutlich. Ein Beispiel dafür: Der Jude Peischa Jewelewitsch Bassin war als „Gestaporesident“ festgenommen. ⁴¹ Geboren im Jahre 1913 in Donezk, seit 1938 Mitglied der Kommunistischen Partei (WKPB), geriet er im September 1941 bei Kiew in den Kessel und dann in die Gefangenschaft. Er wurde in Boryspil und Kiew in den Lagern für Kriegsgefangene festgehalten. Dadurch dass er seine wahre Nationalität verheimlichen konnte, wurde Bassin als Ukrainer bald aus der Gefangenschaft entlassen. In der Besatzungszeit hielt er sich im Dorf Ratschkiwska, Kreis Wolkow/Gebiet Charkow, versteckt. Von dort wurde er im Juni 1942 zur Zwangsarbeit deportiert und in der Stadt Tries (Tschechien) in einem Hüttenwerk eingesetzt. Ausschlaggebend

für seine Inhaftierung war der Umstand in seiner Zwangsarbeitsgeschichte, dass er 1944 (seiner eigenen Erklärung folgend) nach einer Krankheit zur Arbeit in der Lagerverwaltung eingesetzt worden war. Nachdem Bassin durch Agenturmethode zum Sprechen gebracht worden war, wurden zwei weitere Bürger aus dem Charkower Gebiet verhaftet, die mit ihm in einem Arbeitslager in Deutschland gewesen waren. Die Tatsache, dass ein Jude der Hinrichtung entgehen konnte und in der Lagerverwaltung tätig war, konnte gegenüber der Massenvernichtung der jüdischen Bevölkerung nur als „Zusammenarbeit mit Gestapo“ von Tschekisten interpretiert werden.

Der Einfluss der außenpolitischen Lage auf die Arbeit der operativen Mitarbeiter des MGB UkrSSR lässt sich deutlich verfolgen. Wurde vor April 1946 zumeist über die Verhaftung von „deutschen Agenten, aktiven Handlangern und Verrätern“ berichtet, so jagte man später den „Agenten des amerikanischen und des britischen Geheimdienstes“ unter den Repatrierten nach, die „die Subversion und Spionage in der UdSSR aufbekommen hatten“. ⁴² Zweifelsohne hing eine solche Neuausrichtung mit der Verschlechterung der Beziehungen zu den ehemaligen sowjetischen Verbündeten in der Anti-Hitler-Koalition und dem aufkommenden Kalten Krieg zusammen, der mit einer Rede von Winston Churchill am 5. März 1946 in Fulton (Missouri, USA), als allgemein angenommen, eingetreten war. Ein typisches Beispiel für einen „Spion für die ausländische Aufklärung“ ist die Geschichte von „*Walentina Nikolaewna Lasarewa, geboren im Jahre 1923, gebürtige Kiewerin, Ukrainerin, Bürgerin der UdSSR. Ehemaliges Mitglied des Komsomol, Mittelschulabschluss, beherrscht Deutsch und Englisch, vor dem Krieg und zum Zeitpunkt ihrer Verhaftung Studentin des Kiewer Instituts für geologische Erkundung; während der Besatzung Übersetzerin im deutschen Spital*“. ⁴³ Mit dem deutschen Spital kam Lasarewa nach Polen und später nach Deutschland. Während sie sich in der amerikanischen Besatzungszone befand, bekam sie eine Arbeitsstelle in einem amerikanischen Lazarett. Hier lernte sie einen Captain Bergman kennen und lieben. Kurz vor ihrer Heimkehr soll Lasarewa, wie in der Ermittlungsakte behauptet wurde, im August 1945 als Spionin für die Aufklärungsarbeit in der UdSSR angeworben worden sein. Die Ermittler behaupteten ohne jeglichen Schuldbeweis: „Bei der Anwerbung durch den amerikanischen Geheimdienst wurde Lasarewa zur Mitarbeit verpflichtet und dabei ein Deckname „BUSCH“ zugewiesen“. Auch die postalische Adresse des amerikanischen Offiziers wurde als ein Weg für die Kontaktaufnahme mit der Aufklärung gedeutet: „Die Verbindung von Lasarewa mit dem

amerikanischen Geheimdienst sollte durch einen kodierten Schriftwechsel an die Adresse von Bergman Vaters 'USA, Chikago, West-Avenu, 216' erfolgen. Nach der Aussage von Lasarewa hat sie während des Aufenthaltes in einem sowjetischen DP-Lager in der Tschechoslowakei die ihr zugeschickten Geheimcode und Kontaktadresse für die Verbindung mit dem amerikanischen Geheimdienst aus Angst vor Verantwortung vernichtet.⁴⁴ Die Aufgaben, die die junge Frau nach der Anwerbung mutmaßlich bekommen hatte, sehen heutzutage recht harmlos aus:

„[...] a) nach der Rückkehr in die UdSSR durch persönliche Beobachtungen und Anknüpfung der Kontakte zu den Offizieren der Roten Armee, Intelligenzlern und anderen Bevölkerungsschichten über die Einstellung der Sowjetmacht-Organen zu den Repatriierten zu berichten; b) ob eine Entlassung aus der Roten Armee erfolgt; c) die Einstellungen zur sowjetischen Staatsordnung im Generalitätsmilieu zu melden; d) über die Stimmungen der Militärangehörigen, die in den Ländern Westeuropas gewesen waren, zu berichten;

e) über die materielle Lage und Lebensbedingungen der Bevölkerung zu berichten“.⁴⁵

Aus heutiger Sicht benötigte die US-Regierung keine speziellen Geheimagenten, um solche Informationen zu ermitteln. Bestimmte Fragen, wie z.B. über die Stimmungen der sowjetischen Generalität, konnte eine Fachschulstudentin kaum beantworten. Die gegebene Ermittlungsakte aus dem Archiv manifestiert für die Forschung der Nachkriegszeit in der Sowjetunion, was die Mitarbeiter der Sicherheitsorgane bei den Stimmungen der Bevölkerung der UdSSR und der UdSSR im Besonderen interessiert hat. Derartige Informationen über Heimkehrer könnten als Grundlage für eventuelle Korrekturen der Aktivitäten von Sicherheits- und Parteiorganen dienen. Der Hauptzweck war es, den Vergleich der Lebensbedingungen der Bürger der UdSSR und der europäischen Länder, der Beziehungen zwischen Bürgern und Behörden, des Wahlsystems, der Einflussmöglichkeiten der Bürger auf die Regierung, der demographischen Verluste in den letzten zehn Jahren und vieles mehr zu verhindern.

In diesem Zusammenhang erhellt das Schicksal einer gewöhnlichen Studentin Walentina Lasarewa, die sich unter Kriegsumständen in einen Ausländer, wenn auch einen Verbündeten, verliebte, die Einstellung der leitenden Partei- und Staatsführung der UdSSR zu der Tatsache, dass sich sowjetische Bürger außerhalb der UdSSR aufgehalten hatten, und auch nur unbewusst einen Vergleich mit der fremden Realität ziehen konnten. Aus dem Grund wurde die Liebesgeschichte

der jungen ukrainischen Frau und des US-Offiziers von den MGB-Angestellten als verbrecherische Tätigkeit gegen die UdSSR interpretiert.

Abschließend ist anzumerken, dass nicht alle Rückkehrer ausnahmslos den Strafverfolgungen ausgesetzt worden waren. Nach Angaben der Sicherheitskräfte wurden über 6,5% der ehemaligen Kriegsgefangenen und Zivilarbeiter während der erneuten Überprüfung festgenommen.⁴⁶ Auf der anderen Seite zeigen derlei Beispiele, dass eine bedeutende Anzahl dieser Anschuldigungen grundlos und falsch war. Die Einführung eines komplizierten mehrstufigen Prüfverfahrens gegenüber Rückkehrern belegt die Zweitrangigkeit ihres gesellschaftlichen Status, trotz der vom Staat verkündeten angeblichen Rechte und sozialen Garantien.

Funktionen: Registrierung, Aufsicht, Arbeitseinsatz

Die lokalen Repatriierungsstellen, die unter der Kontrolle der Kommission in Repatriierungsangelegenheiten beim SNK der UkrSSR standen, befassten sich nicht mit der politischen Überprüfung der Heimkehrer. Aus dem Inhalt der Berichte der Kiewer Stadt- und Gebietsabteilungen für Repatriierung gehen die Schwerpunkte ihrer Tätigkeit sowie deren Ergebnisse hervor. Dies waren „*Verwaltung und Kontrolle der Organisation in den Empfangspunkten, Ansiedeln der repatriierten Zivilisten*“, statistische Erfassung und Kontrolle ihrer Arbeitsbeschäftigung, finanzielle Unterstützung, Verfolgung der Stimmungslagen und politische Bildung, „*Prüfung von Anträgen und Beschwerden der Repatriierten über gesetzwidrige Aktionen der lokalen Behörden*“.⁴⁷

Das Hauptproblem für die Repatriierungsorgane stellte die Registrierung (Anmeldung) der Bürger dar, die aus dem Ausland zurückgekehrt waren. Ein Großteil der Korrespondenz zwischen den verschiedenen Instanzen für Repatriierung bezieht sich auf diese Frage. In den Sammel- und Überführungslagern wurde die Registrierung ohne großen Aufwand umgesetzt: Die Menschen konnten keine Lebensmittelrationen erhalten, ohne dass sie in die statistischen Bücher aufgenommen wurden. Aktuelle Informationen über die Repatriantenzahl sollten in einem Zehn-Tage-Rhythmus von der unteren Instanz bis zur höchsten geliefert und anschließend in der Verwaltung des Bevollmächtigten in Repatriierungsangelegenheiten in Moskau zusammengetragen werden. Nach dem Durchlaufen der Überprüfungs- und Filtrationspunkte kehrten alle Bürger hauptsächlich an ihre Wohnorte zurück, wo sie

sich bei den lokalen Verwaltungen zu melden hatten. Die Dorfsowjets sollten ihrerseits die Informationen über die rückgeführten Bürger an die Kreisverwaltungen weitergeben. Letztere waren verpflichtet, alle zehn Tage Berichte für ihre jeweilige Gebietsverwaltung anzufertigen. Da in den Kreisbehörden keine Stelle für die Registrierung, Aufnahme und den Arbeitseinsatz der Repatriierten vorgesehen worden war, fiel diese Arbeit im Laufe vom Jahr 1945 nahezu aus.

Erst 1946 wurden Leiter der Mobilisierungsabteilungen mit diesbezüglichen Funktionen beauftragt.⁴⁸ Ein solches System hatte gewisse Nachteile. Die für die Erfassung der Repatriierten verantwortlichen Beamten waren nicht daran interessiert, ihre Arbeit gewissenhaft auszuüben und ignorierten oft die neu auferlegten Funktionen oder konnten diesen einfach nicht folgen. Auf die Fehler bei der Registrierung von Heimkehrern in der Region Kiew weist ein Brief des Leiters der Abteilung für die Rückführung beim SNK UkrSSR vom 25. Februar 1946 hin, in dem mitgeteilt wird, dass in der Region Kiew „26 300 Rückkehrer in der Statistik nicht auftauchen“.⁴⁹ Zwischen der Zahl der heimgeschickten Personen und den Angaben über die vor Ort in den Republiken der UdSSR registrierten Repatrianten bestand mit Stand 1. August 1946 eine Diskrepanz über 32 381 Personen landesweit.⁵⁰ V. Semskov nimmt an, dass *„diese Zahl mit der Anzahl von den während der Filtration gestorbenen Personen adäquat sei“*. Es scheint jedoch, dass dies gerade die Abweichung bei der Registrierung von Repatrianten vor Ort indiziert oder für die Existenz von Menschen spricht, die nicht gerne als Repatrianten eingetragen sein wollten.

Die zweite direkte Aufgabe der Repatriierungsorgane war die Steuerung und Kontrolle über die Aufnahme und das Ansiedeln der repatriierten Zivilisten vor Ort sowie die einschlägigen statistischen Aufzeichnungen. Hierfür unternahmen die Inspektoren der Gebietsabteilung Dienstfahrten in die Bezirke. So wurden vom September bis zum 20. Dezember 1945 von zwei Inspektoren der Gebietsabteilung 29 von 53 Bezirken des Kiewer Gebiets überprüft.⁵¹ Sie prüften die statistische Erfassung der Repatrianten, ihre Lebensbedingungen und die Maßnahmen zur Arbeitsbeschaffung in den Kommunen. Im Jahre 1946 wurde die Untersuchung der Arbeitsbedingungen in den Betrieben zum Hauptobjekt der Inspektion.

Aus dem Staatshaushalt wurden Mittel für materielle Hilfeleistungen an repatriierte Bürger bereitgestellt, was nicht nur für die Rückreise galt, sondern auch für den Zeitraum unmittelbar nach der An-

kunft am Wohnort. So waren 1945 im Gebiet Kiew zu diesem Zweck 890 000 Rubel bewilligt worden, die wie folgt auf diverse Ämter verteilt wurden: 70 000 Rubel standen dem PRP Myronivka für weitere Verwendung zu, 7 000 der Gebietsabteilung in Repatriierungsangelegenheiten, 813 000 den Stadt- und Bezirksverwaltungen bei den Deputierten-Sowjets.⁵² Inwiefern solche Hilfsleistungen spürbar und zahlenmäßig bedeutend waren, lässt sich anhand folgender Fakten beurteilen. Im PRP Myronivka erhielten im Jahre 1945 149 Personen Geldhilfeleistungen in Höhe von 19 851 Rubel und 97 Personen eine Sachhilfe (298 Gegenstände).⁵³

Eine wesentliche Aufgabe der Rückführungsorgane war die Kontrolle über die Arbeitsbeschäftigung der Heimkehrer und die Bestimmung des Umfangs ihrer Beteiligung am Erwerbsleben. Die einschlägigen Informationen wurden wie die Statistiken über die Rückkehr von Bewohnern des Kiewer Gebiet zur Verfügung gestellt. Laut Poljan wurden 57,5% aus der Gesamtzahl der Rückkehrer (Zivilisten und Kriegsgefangenen) zu Beginn des Jahres 1946 beschäftigt.⁵⁴ Die Abteilung für Repatriierung beim Ministerrat der Ukrainischen SSR liefert zu Beginn des Jahres 1947 Daten einer Beschäftigungsquote von 83% (einschließlich Kinder und ältere Menschen) derer, die in die Ukraine zurückgekehrt sind.⁵⁵ Die Auskunft zum Kiewer Gebiet benennt zu diesem Zeitpunkt 95% Beschäftigte, von denen über 80% in der Landwirtschaft, 15% in der Industrie und weniger als 4% in der Verwaltung und dem Dienstleistungsservice eingesetzt wurden.⁵⁶ Für Kiew betrug der Prozentsatz der beschäftigten Repatrianten Anfang 1947 84% (aus der Zahl derjenigen, die eine Erlaubnis für die Ansiedlung in Kiew hatten). Davon arbeiteten 54% in Industrieunternehmen und 46% in den verschiedenen Organisationen und Institutionen. Ein Teil von ihnen (328 Personen) schafften es, eine "Empfehlung für ein Hochschulstudium" zu bekommen.⁵⁷ In der UdSSR konnten fast 5 000 Repatrierte ihr abgebrochenes Studium an den Hoch- und Berufsschulen wieder aufnehmen und 4 345 Personen wurden Anfang 1947 als Studenten aufgenommen.⁵⁸

Der Grad der „*Beteiligung von Repatrianten im betrieblichen und politischen Leben*“ – im Sinne der Terminologie der Berichte der Repatriierungsorgane – wurde auch von der Zahl der Arbeitsaktivisten bestimmt. So gab es in der Republik sechs Helden der Sozialistischen Arbeit⁵⁹, 52 974 Hennecken (*Stachanowzen*) und 77 496 Aktivisten der Industrien und Landwirtschaft.⁶⁰ Dabei wurde in den Berichten

unbedingt erwähnt, dass *„sie alle dem großen Stalin und der Roten Armee für ihre Befreiung von der deutschen Sklaverei danken, der Partei und Regierung für den herzlichen Empfang zu Hause danken.“*

Den Repatriierungsstellen oblag es auch, die Stimmungslagen der heimgekehrten Landsleute zu verfolgen. Die Inspektoren sowie festangestellte und freie Agitatoren sollten politische Massenarbeit unter den Repatrianten, insbesondere in den Verschickungslagern, durchführen. Ein erheblicher Teil der Berichte stellt eine Auflistung der Anzahl der Sitzungen, Gespräche, Versammlungen, Artikel und Vorträge zu aktuellen Themen dar, bei denen über die „Aufgaben und Pflichten jedes Repatriierten beim Wiederaufbau unseres zerstörten Landes“ und vieles mehr aufgeklärt wurde. Im Jahre 1945 erschienen im Verlag „Ukrvydav“ Broschüren, extra für Repatrianten, in einer Gesamtauflage von 200 000 Exemplaren. In der regionalen und zentralen Presse wurden ebenso Beiträge über die Rückführung veröffentlicht. Im September 1945 druckte beispielsweise die „Prawda Ukrainy“ 10 thematische Artikel und Berichte, die „Radjanska Ukraina“ 8 Artikel und Berichte sowie 2 Leitartikel obendrein. Im Radio wurden im Herbst 1945 48 Beiträge gesendet, mehrere Radioauftritte von ehemaligen Repatrianten wurden organisiert⁶¹. Die Verbreitung von Zeitungen und anderer Agitationsliteratur unter den Neuankömmlingen in den Lagern, Städten und Dörfern der Ukraine wurde aus einem Spezialfonds der Republik finanziert.

Kompetenzgrenzen

Sieht man von der Paradeseite der Berichte ab, so stellt man fest, dass die Tätigkeit der Repatriierungsorgane in der Praxis mit zahlreichen Schwierigkeiten organisatorischer und materieller Art verbunden war, die den meist notleidenden Rückkehrern – Frauen mit Kindern, Alten und Kranken – zu schaffen machten.

Das erste Problem war der enorme Arbeitsumfang, den die Mitarbeiter der Überprüfungs-, Sammel- und Verschickungslager nicht in den Griff bekamen. In weniger als zwei Jahren wurden in der Ukraine mehr als 1 Million 200 Tausend Zivilisten registriert, die aus dem Ausland zurückgekehrt waren.⁶² Der Repatriiertenstrom war ungleich verteilt, die meisten Menschen – fast 800 Tausend – kamen zwischen dem Spätherbst 1945 und Anfang Frühjahr 1946 zurück⁶³. Diese Angaben müssen um die Zahl derjenigen, die auf der Durchfahrt durch

die Ukraine waren – die Kriegsgefangenen, Angehörige der Arbeitsbataillone und Häftlinge – ergänzt werden, was die Gesamtzahl der durch ukrainische Lager filtrierten Menschen mindestens verdoppelt.

Am stärksten belastet waren die SPPs NKO, die im Sommer 1945 im Grenzgebiet der Ukraine hastig gegründet worden waren. Vom 1. Juli 1945 bis zum 1. Januar 1946 durchliefen 1 334 452 Repatrianten, darunter 1 128 561 Zivilisten, diese Lager. Annähernd die Hälfte – 565 84 Personen – kamen in die Ukraine zurück.⁶⁴ Die meisten zivilen Rückkehrer waren Frauen und Kinder. Die zentralen Probleme der NKO-Punkte waren der Personalmangel, die Knappheit von Lebensmitteln und Treibstoff sowie fehlende Wohnräume in den Überführungspunkten. Die meisten SPPs NKO lagen unweit der Eisenbahn und außerhalb der Ortschaften. Lediglich in Kolomyia und Sambir wurden die NKO-Punkte in städtischen Gebäuden platziert. Daher mussten die erforderlichen Wirtschafts- und Wohnräume in den Lagern mit der Aufnahme von Rückkehrern von diesen selbst gebaut werden. Zuvor wurden die Menschen wochenlang im Freien untergebracht, mitten im Feld oder Wald, bestenfalls schlief man unter einer provisorischen Überdachung. Ein Brief von Olga Krjukowa aus dem Aufnahme- und Verteilpunkt Wolodymyr-Wolynskij, der in der vom NKGB UkrSSR überwachten Post aufgefallen war, spiegelt das Maß an Verzweiflung und Not wohl am eindrucksvollsten wider:

„[...] Heute ist schon der 1. November, und ich bin immer noch in Wolodymyr-Wolynskij. Du kannst Dir nicht vorstellen, wie viele Menschen schon hier sind, die Erdhütten reichen nicht, das Gelände reicht nicht, die Menschen sind hinter dem Stacheldrahtzaun, und auf dem ganzen Feld. In unserer Erdhütte sind über zweihundert Personen. Tag und Nacht gehen die Türen auf, trotzdem ist die Luft immer stickig. Es gibt kein Licht. Für Wasser muss man mehr als einen Kilometer gehen. Kaum wird irgendetwas ohne Aufsicht gelassen – sofort wird es gestohlen. Die Wäsche kann man nirgendwo waschen, man kann sich nirgendwo waschen, überhaupt ist das Lager nicht für die Aufnahme von Menschen ausgerüstet, es gibt überhaupt keine Annehmlichkeiten zum Leben. Wir bekommen Lebensmittel in Form von Trockenrationen, aber kochen kann man nirgendwo. Stepa, entschuldige, aber glaube mir, dass es nicht einmal Toiletten gibt. Stell Dir all das vor, was ich schrieb, und Du bekommst das wahre Bild von unserem Lager...“⁶⁵

Ähnliche Probleme materieller Natur gab es auch in den regionalen Aufnahme- und Verteilpunkten (PRP), die mit den einströmenden Re-

patrierten deutlich überfordert waren: Von Ende 1944 bis 20. Dezember 1945 durchliefen 982 000 Personen die regionalen PRPs der Ukrainischen SSR, von denen fast 525 000 in die Ukraine heimkehrten.⁶⁶ Die größten Schwierigkeiten wurden zu Beginn der Tätigkeit der regionalen PRPs verzeichnet. Der PRP Myronivka, der ursprünglich für den gleichzeitigen Empfang von 800 Personen geplant worden war, konnte im März 1945 maximal 120-150 Personen aufnehmen. Bei Ankunft der ersten Rückkehrer (März 1945) gab es im PRP keine Möbel, das Bad funktionierte nicht. Die Verpflegung wurde im Speisesaal der Zuckerfabrik organisiert, dennoch konnten die Rückkehrer aus Mangel an Geschirr nicht ausreichend mit warmen Mahlzeiten versorgt werden. Zu jener Zeit verfügte der PRP Myronivka nicht über den notwendigen 15-tägigen Lebensmittelvorrat, weshalb die ersten Repatrianten aus lokalen Haushaltsmitteln ernährt wurden.⁶⁷ Später wurde im PRP Myronivka ein Raum für 300 Personen fertiggestellt, der laut Berichten mit allem Notwendigen ausgestattet worden war, jedoch blieb ein Teil der Repatrierten weiterhin unter freiem Himmel, da man ihre Verschickung abwartete. Um dieses Problem zu lösen, sah sich das Exekutivkomitee des Kiewer Gebietsrates gezwungen, den Leiter des Hinterlandes der Roten Armee mit der Bitte um eine zeitweilige Bereitstellung von 10 großen Zelten für den PRP zu behelligen, erhielt aber eine abschlägige Antwort.⁶⁸ Der Verteilpunkt Myronivka war der letzte auf dem Weg der ehemaligen Zwangsarbeiter in das heimatliche Kiew. Vorher hatten die meisten Repatrianten mehrere Filtrationslager und Überführungspunkte zu durchlaufen, wo die Lebensbedingungen noch schlimmer waren.

Da in vielen Lagern und Punkten die einfachsten Lebensbequemlichkeiten fehlten, konnte kaum die Rede von einer qualitativen medizinischen Pflege sein. Offiziellen Angaben zufolge wurden bei jedem PRP Sanitätsstellen aufgebaut, denen man Ärzte zuwies und Arzneien zur Verfügung stellte. Außerdem war in den örtlichen Krankenhäusern eine bestimmte Bettenzahl für jeden Überprüfungs- bzw. Sammelpunkt bereitzustellen. Das Volkskommissariat für Gesundheitswesen organisierte in Dnipropetrowsk, Charkiw und Lwiw separate Spitäler für Repatrianten. Auch bei den SPPs NKO waren Sanitätsstellen und Spitäler eingerichtet worden.

Zum 1. Januar 1946 wurden in den Gebiets-SPP 28 452 kranke Repatrianten festgestellt, von denen 5 195 Personen einer Krankenhausbehandlung bedurften.⁶⁹ Im Gesamtzeitraum des Bestehens des PRP

Myronivka wurde gegenüber 1 305 von insgesamt 56 112 Personen medizinische Hilfe geleistet, 10 Repatrianten wurden dabei in Spitale eingeliefert.⁷⁰ Durchaus hohe Zahlen von Infektionskrankheiten wurden im PRP registriert – 2 103 Personen. Davon waren 1 987 Personen mit Geschlechtskrankheiten und 1 085 Personen mit TBC infiziert.⁷¹ Im gleichen Zeitraum wurde in den Verteil- und Sammelstellen in der Ukraine der Tod von 361 Rückkehrern verzeichnet, wobei die meisten Verstorbenen (212 Personen) Kinder waren. Für die häufigste Todesursache stand Dyspepsie.⁷² Der hohe Prozentsatz der Kindersterblichkeit – Kinder reagierten am empfindlichsten auf die Aufenthaltsbedingungen – zeugt unzweideutig von den harten Lebensbedingungen der Rückkehrer auf ihrem Wege nach Hause.

Letztlich können die organisatorischen Probleme und Unzulänglichkeiten bei der materiellen Versorgung der Übersiedlungslager nicht überraschen, schließlich lag das Land nach dem Vernichtungskrieg in Trümmern, der Großteil der Bevölkerung lebte in Not und Armut. Auf der anderen Seite zeigen diese Beispiele auch begrenzte Kapazitäten und materielle Ressourcen, die für die Unterbringung und Verpflegung der Menschen auf der Durchfahrt erforderlich waren. Schwerer fällt es, das Misstrauen und die verächtliche Haltung gegenüber den Repatrianten von Seiten der Regierungsvertreter, einschließlich der Beschäftigten in den zuständigen Lagern und Punkten, zu erklären. Zahlreiche Eingaben und selbst Berichte der lokalen Beamten belegen eine Unmenge von Fällen schändlichen Verhaltens gegenüber den ehemaligen Ostarbeitern. In einer Telefonmeldung des Gebietskomitees der KP(b)U Wolyniens wurde unter anderem berichtet, dass der Leiter des Wolodymyr-Wolynskij SPP NKO

„die Repatriierten grob behandelt, sie hinaustreibt, droht, sie zu erschießen oder mit dem Bajonett zu erstechen. Eine Repatriantin wurde von den Mitarbeitern des Sammelpunktes an einen dunklen Ort geführt und ihr dann eine Uhr und die ganzen Sachen abgenommen. Der dafür verantwortliche Leutnant wurde nicht bestraft, er verschwand in einer unbekanntem Richtung. Die repatriierten Frauen beschwerten sich, dass das Dienstpersonal sie auf der Heimfahrt anpöbelte. Fahrer und Kolonnenleiter zwangen die Mädchen, mit ihnen sexuelle Beziehungen einzugehen oder Schnaps zu kaufen, sie nahmen ihnen ihre persönlichen Dinge weg.“⁷³

Die Leiterin des PRP in Hrebinky W. Schkwarez klagte über die Handlungen der Eisenbahnpolizei:

„Das Verhalten der Polizei am Bahnhof Hrebynka des Poltaver Gebiets gegenüber den Repatrianten, die aus Deutschland ins Vaterland zurückkehren, ist ganz und gar negativ: Am Abend des 21.5.1945 und am Morgen des 22.5.1945 wurden ein- und dieselben Personen dreimal hintereinander in das Dienstgebäude zitiert, um ihnen Fragen zu stellen wie „Was haben Sie aus Deutschland dabei?“. Und bei der Abfahrt wurden sie an der Weiterfahrt gehindert mit der Begründung, „dass Sie für die Deutschen gearbeitet haben, deshalb können Sie zu Fuß gehen“.⁷⁴

Gegenüber solchen Fakten erscheint die Mitteilung „am Kiewer Bahnhof war es einige Male vorgekommen, dass entgegen den Anweisungen des NKWD UdSSR von den Repatrianten die Bezahlung der Bahnkarten verlangt wurde“⁷⁵, als ein eher unbedeutendes Missverständnis.

Auch die Vertreter der Sowjet- und Parteibehörden vor Ort – von den Kolchosleitern und Betriebsvorstehern bis hin zu den einfachen Bürgern – demonstrierten eine Einstellung gegenüber den Repatrianten als „Menschen zweiter Klasse“. In vielen dokumentierten Fällen traten Angestellte der Repatriierungsorgane hingegen als eine Art Anwälte der ehemaligen Kriegsgefangenen und OstarbeiterInnen vor den Beamten diverser Art auf. Aber die Befugnisse dieser Stellen waren ziemlich begrenzt, sie konnten nur noch an die Moral der Beamten appellieren oder ihre Aktionen in das oberste Organ beklagen.

Eines der Zeugnisse der Entrechtung der Heimkehrer war eigenartigerweise die obligatorische Arbeitsanstellung. In der Tat glich die staatliche Hilfe bei der Arbeitsvermittlung eher einem Zwangsarbeitseinsatz, der für viele junge Leute schon während der Filtration auf deutschem Territorium begonnen hatte. Laut Angaben von Semskov und Poljan⁷⁶ wurden mit Stand vom 1. März 1946 14,5 % der Repatriierten nach den Überprüfungen in den Filtrationslagern den Arbeitsbataillonen NKO zugeteilt, über 2 % mussten an den Sammel- und Überführungspunkten oder bei sowjetischen Truppenteilen oder für die im Ausland stationierten Militärstellen Arbeit leisten. Die Aufnahme der Arbeitskräfte erfolgte auf eine heute unübliche Art, ohne Bewerbungsgespräch oder dergleichen. Der Repatriierte hatte oft keinerlei Einfluss auf die Stelle, den Charakter und die Bedingungen der bevorstehenden Arbeit. Dies galt schon gar nicht, wenn man zum Kontingent der Arbeitsbataillone gehörte, deren Gesamtzahl über 600 Tausend Einsatzkräfte betrug.⁷⁷ Offiziell wurden Männer im wehrpflichtigen Alter aus den Reihen der

befreiten Zivilisten und Kriegsgefangenen in die Listen der Arbeitsbataillone [*im Volksmund „Arbeitsarmee“ genannt*] eingetragen.

Die Arbeit bei den Arbeitsbataillonen wurde mit dem Wehrdienst gleichgesetzt, die Abkommandierung zum Wohnort hing von der künftigen Entlassung der Militärpersonen aus dem Grundwehrdienst ab. Die Arbeitsbataillone wurden offiziell im Sommer 1946* aufgelöst. Doch man ließ die Menschen aus diesen Einheiten nicht frei, sondern teilte sie „als festangestellte Arbeitskräfte oder ständige Kader“ der Industrie zu, drohte tatsächlich einen **Zwangseinsatz** bedeutete. Die Arbeitsstelle eigenmächtig zu verlassen, war mit einer Haft in GULAG-Lagern für 5 bis 8 Jahre (im Mai 1948 wurde diese Haftfrist auf 2 bis 4 Monate reduziert) bedroht.⁷⁸ Selbst wenn die „Arbeitsbataillonspflichtigen“ ihr Demobilisierungsalter erreichten, waren sie immer noch nicht berechtigt, heimzukehren. Ihre Altersgenossen hingegen, die in der sowjetischen Armee gedient hatten, durften es. Die Repatrianten dieser Gruppe wurden auf unterschiedliche Weise gezwungen, am Ort ihrer Arbeit zu bleiben, ihre Familien zu holen, dauerhafte Arbeitsverträge zu unterzeichnen etc. Ein Beschluss über ihre Entlassung wurde eigentlich von der sowjetischen Regierung niemals gefasst. Die Zeitzeugen, die in den Arbeitsbataillonen arbeiten mussten, berichten, dass sie erst Anfang der 1950er Jahre legal nach Hause zurückkehren konnten.⁷⁹

Die Lebensumstände dieser Arbeitskräfte gewinnen an Deutlichkeit durch ein Protokoll über die Untersuchung der Arbeits- und Wohnbedingungen sowie kulturellen und sozialen Verhältnisse der beim MWD-Bauunternehmen Nr. 3 eingesetzten Repatriierten (es handelt sich um ehemalige Arbeitsbataillonssoldaten, die dem Innenministerium als ständige Kader zugeteilt wurden), aufgenommen im Dezember 1946 durch einen Inspektor der Abteilung für Repatriierungsangelegenheiten des Kiewer Stadtrates: *„Im Wohnheim, in dem die Arbeiter untergebracht sind, gibt es keine Betten und kein weiteres notwendiges Inventar, die Bettwäsche fehlt, die Arbeiter schlafen auf zwei-stöckigen Pritschen aus Holz, als Bettunterlage verwenden sie eigene meist dreckige Kleider, die sie jeden Tag tragen“*.⁸⁰ Beinahe alle Bauarbeiter dieses Unternehmens waren berufsfremd, vorwiegend als Hilfsarbeiter, beschäftigt. Eine ordnungsgemäße medizinische Versorgung für Kranke gab es kaum.

* Direktive des Generalstabs der Streitkräfte der UdSSR vom 12. Juli 1946, abgedruckt in: Semskov, V., *Repatriazija peremeshennykh sowjetskich grazdan*, S. 352.

1946 wurden drei solcher Baukommandos in der Hauptstadt zufällig durch die Mitarbeiter der Repatriierungsabteilung entdeckt. Die Gesamtzahl der im Reparaturwerk №1 der Baubetriebe des Ministeriums für Inneres und Staatssicherheit festgehaltenen Arbeiter erreichte 800 Personen. Sämtliche Repatrianten wohnten unangemeldet, folglich waren sie entrechteten Leibeigenen gleich. Ihre Lebenssituation war im Grunde genommen die gleiche, wie zwei Jahre zuvor im nazi-stischen Deutschland.

Die Rückkehrer im nicht wehrpflichtigen Alter, Männer wie Frauen, wurden von den Parteifunktionären und Wirtschaftsämtern ebenso als rechtlose Arbeitskräfte angesehen. Es kam typischerweise vor, dass die Männer (insbesondere Bauarbeiter) für mehrere Monate und länger in den Verteilstellen und – lagern zurückgehalten wurden und ohne Entgelt arbeiten mussten. Ein beträchtlicher Teil von ihnen wurde direkt zu diversen Bauanlagen in der UdSSR gebracht, ohne davor ihr Zuhause gesehen zu haben.

Aber auch bei der Rückkehr in den Heimatort stießen die Repatrianten auf Probleme bei der Arbeitbeschaffung. Die am meisten verbreiteten waren die Ablehnung der Aufnahme oder berufsfremde, nicht qualifizierte und nicht angesehene Niedriglohnarbeiten.

Aus dem Untersuchungsprotokoll über die Lebens- und Wohnverhältnisse der Repatriierten, die im Kiewer Lapse-Werk arbeiteten:

„ Die Repatriierten Krupa, Dobrydnjuk, Sahrebelnyi berichteten, dass sie ursprünglich zum Einsatz ins Lapse-Werk geschickt worden waren, aber die Betriebsverwaltung teilte sie einem Baubüro zu, wo sie als Hilfsarbeiter an dem Wiederaufbau des Wohnfonds tätig sind. Diese Arbeit stellt sie nicht zufrieden, da sie schlecht bezahlt wird. Zum Beispiel hat Sahrebelnyi lediglich 50 Rubel für einen Monat erhalten, während Dobrydnjuk nur noch 1 Rubel 70 Kopeken. Arbeitsbelege werden nicht ausgehändigt, die Arbeiter unterschreiben sie nicht. Der Lohn wurde zuletzt für November 1945 ausbezahlt [das Protokoll stammt vom März 1946]. Die Arbeitsleistungen werden nicht berücksichtigt.“⁶¹

Mit der Anordnung des Ministerrates der UdSSR vom 30. September 1946 und der Verbreitung eines Rundschreibens des Bevollmächtigten des Ministerrates der UdSSR in Repatriierungsangelegenheiten vom 11. Oktober 1946, in denen es um von der Regierung der UdSSR gewährleistete Rechte und Begünstigungen für Repatrianten ging, wurden die Repatriierungsorgane verpflichtet, die örtlichen Industrieobjekte sorgfältiger zu inspizieren.

So überprüfte man Ende 1946 insgesamt 18 städtische Betriebe in Kiew.⁸² Im Verlauf dieser Inspektionen wurden die oben beschriebenen, miserablen Unterbringungsbedingungen des Bauunternehmens Nr. 3 des MWD UdSSR entdeckt. Im vorliegenden Fall führte die Überprüfung zu positiven Ergebnissen. Später berichtete der stellvertretende Leiter des Bauunternehmens Nr. 3 in den offiziellen Schreiben an die Repatriierungsabteilung beim Ministerrat UkrSSR über durchgeführte Maßnahmen zu jedem Punkt des Prüfungsprotokolls:

1. *„Alle vom Ministerium für Inneres dem Bauunternehmen Nr. 3 des MWD UdSSR zugeteilten Arbeitskräfte, Repatriierten, ehemaligen sowjetischen Kriegsgefangene, mit Gesamtzahl von 165 Personen, die tatsächlich eingesetzt sind und in den Wohnheimen des Unternehmens wohnen, sind ordnungsgemäß als Staatsbürger anerkannt. Für alle sind die Ausweise und Wehrpässe ausgestellt und diese ihnen ausgehändigt. Alle Arbeitnehmer und ihre Familien, ohne Ausnahme, sind angemeldet. [...]*

2. *Gemäß der Arbeitsgesetzgebung [...] wurden vom Baumontageunternehmen Nr. 3 des MWD UdSSR und seinen Baumontagebüros Nr. 1 und Nr. 8 in Kiew die Freistellungsanträge der Arbeitnehmer unverzüglich geprüft und, falls durch Bescheinigungen und andere Dokumente notwendigerweise bestätigt, anschließend genehmigt.*

[...]

5. *Die kommunalen Wohnheime des Baumontagebüros Nr. 1 auf dem Klowski Abstieg Nr. 4 /ein Block Nr. 4 für 80 Personen und in der Wosduchoflotskoje Chaussee Nr. 40 für 40 Personen/ sind für die Gesamtzahl der Wohnenden mit den individuellen Eisenbetten ausgestattet, das Bettzubehör /Matratzen, Schlafdecken, Kissen, Bettlaken/ wurde verteilt. Jedoch ist das Bettzeug, vor allem Matratzen und Decken, stark abgenutzt und für den Gebrauch ungeeignet, es sollte erneuert werden. Antrag auf Zuteilung vom Bettzeug ist an das Ministerium eingeleitet, nach dem Erhalt wird das Bettzeug ausgetauscht werden.“⁸³*

Im Schriftverkehr hat vor allem eine damals aktuelle Frage – die Freisetzung der Arbeiter aus dem Bauunternehmen und die Möglichkeit ihrer Rückkehr in ihre Familien – viel Beachtung gefunden.

Jeder freigestellte Arbeiter wurde charakterisiert und man nannte auch die Gründe für die Erlaubnis, die amtliche Baugesellschaft zu verlassen, sei es durch Dokumente oder Familienumstände. Ebenso wurden die jeweiligen Ablehnungsgründe für eine Entlassung angeführt.

Es muss darauf hingewiesen werden, dass solche Gesuche der Repatriierungsstellen hinsichtlich der Einhaltung der sowjetischen Arbeitsgesetzgebung und der Verbesserung der Arbeits- und Lebensverhältnisse der ehemaligen ZwangsarbeiterInnen nur selten Erfolg hatten. Positive Reaktion des o.a. Bauunternehmens des MWD auf die Prüfungsergebnisse der Kiewer Repatriierungsstelle war eine Art Präzedenzfall. Viel häufiger findet man in den Archivakten Antwortschreiben „pro forma“, wie z.B. folgende Antwort einer Baufirma, die dem Ministerium für Staatssicherheit unterstellt war: *„Hiermit teile ich mit, dass der Antrag von Dmitrij Biljatinskij auf seine Freistellung von der Arbeit geprüft wurde, der Antrag wurde am 12.02.1947 aufgrund eines akuten Bedarfes an Arbeitskräften abgelehnt.“*⁸⁴

So führten die Repatriierungsorgane meist die Funktionen der Aufsicht über den Prozess der Arbeitsanstellung der Bürger aus, die aus der Kriegsgefangenschaft beziehungsweise von der Zwangsarbeit zurückgekommen waren. Dabei zählten die Interessen des Staates mehr als die Bürger. Die Politik der Sowjetregierung gegenüber den Rechten und Privilegien der Repatriierten im Bereich der Arbeits- und Sozialgesetzgebung hatte einen deklarativen Charakter. Von daher wurden Konfliktsituationen, in denen die Rede von der Einhaltung der Rechte der Repatriierten auf eine bessere und gut bezahlte Arbeit oder auf die Ausübung ihrer Berufe und vernünftige Lebensbedingungen war, meisthin zu Gunsten der staatlichen Arbeitgeber entschieden. Man soll die Beamten der Repatriierungsorgane aber auch nach Gebühr würdigen. Sie ergriffen oft Partei für die Menschen, wengleich sie das gesamte System totalitärer Natur nicht ändern konnten.

Rückblickend auf die am Anfang des Kapitels gestellte Aufgabenstellung ist anzumerken, dass die Repatriierungsstellen größtenteils Statisten waren, die nur begrenzte Ressourcen und Kompetenzen hatten. Sie konnten nur Tatsachen feststellen, oft spielten sie die Rolle eines Schiedsgerichtes für die Heimkehrer und appellierten an deklarative sowjetische Gesetze und Beschlüsse der Partei.

Ihre Hauptfunktionen umfassten die Kontrolle über den Strom der Repatriierten, ihre statistische Erfassung, keineswegs aber die Erleichterung für die in die Heimat zurückgekehrten Bürger bei ihrer Wiedereingliederung. Im Grunde genommen war die Struktur der Rückführungsorgane ein Teil des Repressionsapparates eines totalitären Staates, wengleich sie ihre Rolle in mancher Hinsicht als „guter Ermittler“ spielte.

¹ Goeken-Haidl, Ulrike: *Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg*, Essen 2006.

² Arsamaskina, N., *Dejatelnost sowjetskich wojennyh organow repatriazii w Germanii w 1945-1950 gg.* (Die Tätigkeit der sowjetischen Militärstellen für Repatriierung in Deutschland in den Jahren 1945-1950), Dissertation Kand. hist., Moskau 2007, S. 12.

³ Vgl. ausführlich über den internationalen Aspekt der Tätigkeit der sowjetischen Repatriierungsorgane: Tolstoy, N., *Victims of Jalta, London/Sydney/Auckland/Toronto* 1978. Abgedruckt in russischer Sprache in: Толстой, Н.Д., *Жертвы Ялты*, Paris 1988; Poljan, P., *Zhertwy dwuyh diktatur* (Opfer von zwei Diktaturen), Moskau 2002; Goeken-Haidl, U., *Der Weg zurück*; Arsamaskina, N., *Dejatelnost sowjetskich wojennyh organow repatriazii*.

⁴ Poljan, P., *Zhertwy dwuyh diktatur*, S. 362.

⁵ Ebenda, S. 363.

⁶ Ebenda.

⁷ ZDAGO d. U., f. 1, op. 23, spr. 1480, ark. 229–232.

⁸ ZDAWO d. U., f. R-2, op. 7, spr. 3025.

⁹ ZDAGO d. U., f. 1, op. 23, spr. 2614, ark. 39-40 .

¹⁰ Ebenda, ark. 45.

¹¹ DAKO, f R-880, op. 2, spr. 1, ark. 1.

¹² ZDAGO d.U., f. 1, op. 23, spr. 1478, ark. 5.

¹³ DAKO, f.R-880, op. 2, spr. 18, ark. 123.

¹⁴ Beschluß Nr. 5305-2071 s des Ministerrates UdSSR vom 29.12.1952 (DAKO, f.R-880, op. 2, spr.106). Vgl. dazu auch: Poljan, P., *Zhertwy dwuyh diktatur*, Moskau 2002, S. 507.

¹⁵ ZDAWO d. U., f. R-2, op. 7, spr. 5820, ark. 24.

¹⁶ DAKO, f. R-880, op. 2, spr. 18, ark. 123 RS.

¹⁷ ZDAWO d. U., f. R-2, op. 7, spr. 3022, ark. 95

¹⁸ DAKO, f. R-880, op. 2, spr. 18, ark. 238.

¹⁹ RGASPI, f. 644, op. 1, d.17, l. 179–179RS. Vlg. dazu: http://ru.wikisource.org/wiki/Постановление_ГКО_№_1069сс_от_27.12.41; <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/1069.html>

²⁰ Petrov, Nikita, *Istorijska imperii GULAG (Die Geschichte des Gulag Reiches)*, <http://www.pseudology.org/GULAG/Glava09.htm>

²¹ Dembizkij, N. P., *Sud'ba plennyh* (Das Schicksal der Häftlinge), in: Voina i

obshestvo, 1941–1945, 2 Bde., Moskau 2004, Bd. 2, S. 255.

²² GARF, f.9401, op. 2, d. 68, l. 229–230. Eine Kopie des Dokumentes stellte T. Wronska zur Verfügung.

²³ ZDAWO d. U., f. R-2, op. 7, spr. 3025, ark. 127–127a.

²⁴ Ebenda.

²⁵ Amtliches Staatsarchiv des Innenministeriums der Ukraine (GDA MVS d. U.), f. 45, op. 1, od. zb. 144, prm. 30, fpk. 1-7. Eine Kopie des Dokumentes stellte O. Potyltschak zur Verfügung.

²⁶ Vgl.: Semskov, V., *Repatriazia peremeshennykh sowjetskich grazdan* (Die Repatriierung dislozierter Sowjetbürger), in: *Voina i obshestvo, 1941–1945: 2 Bde.*, Moskau 2004, Bd. 2, S. 343-344; Potyltschak, O.W., *Normatyvno-prawowe reguljuwannja prozedury spezialnoi perewirky „peremischennykh osib“ organami wnutrischnich spraw i derzhawnoi bezpeky Ukrainy (1944–1947): istorytschnyi aspekt* (Norm- und Rechtsregelung des Verfahrens der Sonderprüfung dislozierter Bürger...), in: *Wisnyk Tscherkasskogo universytetu / Serija istorytschni nauky*, 201 (II) 2011, S. 127.

²⁷ GDA MVS d. U., f. 46, op. 1, od. zb. 86., ark. 72–76. Eine Kopie des Dokumentes stellte O. Potyltschak zur Verfügung.

²⁸ Ebenda, ark. 72.

²⁹ Amtliches Staatsarchiv des Sicherheitsdienstes der Ukraine (GDA SB d. U.), f.16, op. 7 (1948), p. 4, t. 9, ark. 19.

³⁰ GDA MVS d. U., f. 46, op. 1, od. zb. 86., ark. 76.

³¹ Ebenda, f. 45, op. 1, od. zb. 152., prym. 28, ark. 1–2. Eine Kopie des Dokumentes stellte O. Potyltschak zur Verfügung.

³² Befehl des Innenministers UdSSR vom 30. März 1946 „Über die Organisation einer zentralisierten operativen Datenerfassung von repatriierten Sowjetbürgern“, zit. nach Semskov, V., *Repatriazia peremeshennykh sowjetskich grazdan*, S. 342.

³³ GDA SB d. U., f.16, op. 7 (1948), p. 4, t. 14, ark. 237.

³⁴ Semskov, V., *Repatriazia peremeshennykh sowjetskich grazdan*, S. 343–344.

³⁵ Potyltschak, O.W., *Normatyvno-prawowe reguljuwannja prozedury spezialnoi perewirky „peremischennykh osib“*, in: *Wisnyk Tscherkasskogo universytetu*, 201 (II) 2011, S. 128–129.

³⁶ Kowalskyi, M./ Tschenzow, W., *Polynowyyi prysmak tshuzhyny: dokumenty pro dolju meschkanziw Dnipropetrowschyny, deportowanych hitleriwzjamy na prymusowi roboty w Nimetschynu* (Bitterer Beigeschmack der Fremde: Dokumente über das Schicksal der nach Deutschland deportierten Einwohner der Region Dnipropetrowsk), in: *S archiviv WUTSCHK, GPU, NKWD, KGB, Nr. 1-2 (1995)*, S. 60–68; Kowalskyi, M./ Tschenzow, W., *«Filtrazijni sprawy» – newidome dzhe-relo derzhawnych archiviv* (Filtrationsakten sind eine unerschlossene Quelle der

Staatsarchive), in: Archivy Ukrainy, Nr. 1–3 (1993), S. 35–44.

- ³⁷ GDA SB d.U., f.16, op. 7 (1948), p. 4, t. 10, 11, 12, 13, 14.
- ³⁸ Ebenda, t.9, ark. 19.
- ³⁹ Ebenda, ark. 20.
- ⁴⁰ Ebenda, t.14, ark. 237.
- ⁴¹ Ebenda, t.9, ark. 61.
- ⁴² Ebenda, t. 14, ark. 316.
- ⁴³ Ebenda, ark. 282.
- ⁴⁴ Ebenda, ark. 282–283.
- ⁴⁵ Ebenda.
- ⁴⁶ Semskov, V., *Repatriazia peremeshennykh sowjetskich grazdan*, S. 342.
- ⁴⁷ ZDAWO d. U., f. R–2, op. 7, spr. 5800, ark. 67–68.
- ⁴⁸ DAKO, f. R-880, op. 2, spr. 18, ark. 196.
- ⁴⁹ Ebenda, spr. 34, ark. 8.
- ⁵⁰ Semskov, V., *Repatriazia peremeshennykh sowjetskich grazdan*, S. 342.
- ⁵¹ DAKO, f. R-880, op. 2, spr. 18, ark. 123 RS.
- ⁵² Ebenda 124 RS.
- ⁵³ Ebenda, 126 RS.
- ⁵⁴ Poljan, P., *Zhertwy dwykh diktatur*, S. 549.
- ⁵⁵ ZDAGO d. U., f. 1, op. 23, spr. 4351, ark. 5.
- ⁵⁶ DAKO, f. R-880, op. 2, spr. 18, ark. 240.
- ⁵⁷ ZDAWO d. U., f. R–2, op. 7, spr. 5820, ark. 4.
- ⁵⁸ ZDAGO d. U., f. 1, op. 23, spr. 4351, ark. 8.
- ⁵⁹ ZDAWO d. U., f. R–2, op. 7, spr. 2229.
- ⁶⁰ ZDAGO d. U., f. 1, op. 23, spr. 4351, ark. 6.
- ⁶¹ Ebenda, spr. 1478, ark. 8.
- ⁶² Ebenda, spr. 2614, ark. 68.
- ⁶³ Ebenda, spr. 1477, 1478, 1480, 2614. Vgl. dazu: *Pastushenko, T., Ostarbeiter aus Kiewer Gebiet: Anwerbung, Zwangsarbeit und Repatriierung (1942-1953)*, Kiew 2009, S. 277, http://www.history.org.ua/index.php?urlcrnt=LiberUA/select_PDF.php&isbn=978-966-02-5269-1
- ⁶⁴ Ebenda, spr. 2614, ark. 18.

72 Kapitel II Die Tätigkeit der Repatriierungsorgane

- ⁶⁵ Ebenda, spr. 1480, ark. 257.
- ⁶⁶ ZDAWO d. U., f. R-2, op. 7, spr. 3007, ark. 170.
- ⁶⁷ Ebenda, spr. 3022, ark. 95-96.
- ⁶⁸ DAKO, f. R-880, op. 2, spr. 35, ark. 102.
- ⁶⁹ Ebenda, ark. 20.
- ⁷⁰ Ebenda, spr. 18, ark. 126 RS.
- ⁷¹ ZDAGO d. U., f. 1, op. 23, spr. 2614, ark. 20.
- ⁷² Ebenda, ark. 21.
- ⁷³ Ebenda, spr. 1480, ark. 91.
- ⁷⁴ Staatsarchiv des Gebiets Poltawa, f. 4085, op. 9, spr. 13, ark. 14.
- ⁷⁵ ZDAGO d. U., f. 1, op. 23, spr. 1478, ark. 5.
- ⁷⁶ Poljan, P., *Zhertwy dwykh diktatur*, S. 529; Semskov, V., *Repatriazia peremeshennykh sowjetskich grazdan*, S. 342.
- ⁷⁷ Semskov, V., *Repatriazia peremeshennykh sowjetskich grazdan*, S. 342.
- ⁷⁸ Ebenda, S. 352.
- ⁷⁹ Vgl. dazu: Errinerungen von Krawcow W.P., in: '...To bula newolja'. Spohady ta lysty ostarbaiteriw ('...Es war eine Unfreiheit'. Erinnerungen und Briefe der Ostarbeiter), Kiew 2006, S. 195 - 196.
- ⁸⁰ ZDAWO d. U., f. R-2, op. 7, spr. 5820, ark. 2 RS.
- ⁸¹ Ebenda, spr. 4234, ark. 25, 25 RS.
- ⁸² Ebenda, spr. 5820, ark. 5.
- ⁸³ Ebenda, spr. 5787, ark. 35-36.
- ⁸⁴ Ebenda, spr. 5822, ark. 152.

Kapitel III

Das Passzwangsregime als Mittel der Kontrolle und Beaufsichtigung über die Repatrianten

Ehemalige Zwangsarbeiter und sowjetische Kriegsgefangene, die in die UdSSR heimkehrten, sollten ihr Leben in einem totalitären Staat aufs Neue gestalten. Schon in den 1930er Jahren entstand hier ein klares System der Kontrolle und Überwachung aller Bürger, das von den Organen des NKWD-MWD umgesetzt wurde. Die zuvor erfolgte Analyse der Aktivitäten der Repatriierungsstrukturen machte deutlich, dass ihre Kompetenzen bei der Wiedereingliederung der aus dem Dritten Reich repatriierten Bürger oft beschränkt waren. Das letzte Wort über den Wohnort und die Arbeitsstelle eines ehemaligen Rückkehrers hatte der NKWD. Die Kontrollen erfolgten durch das funktionierende System der Innenausweise (Pässe) und der Meldepflicht.¹

Das Passzwangsregime bestand darin, dass ab den 1930er Jahren in bestimmten Regionen der UdSSR (vor allem in den Hauptstädten der Republiken, großen Industriestädten und Grenzgebieten) der Pass als einziges Dokument anerkannt wurde, das die Person auswies und dazu berechnete, in der angegebenen Ortschaft zu wohnen. Unerwünschte Bürger (die ehemaligen vermögenden Bauern, Adlige, Personen, „die nicht mit gesellschaftlich nützlicher Arbeit beschäftigt waren, kriminelle und andere antigesellschaftlichen Elemente“ konnten keine Pässe bekommen und wurden aus den Regimegebieten ausgesiedelt. Mit der Kontrolle über die Ausstellung der Pässe übten die NKWD-MWD Organe somit auch eine Überwachung der Stimmungen und Haltungen der Bevölkerung aus.

Mit dem inneren Passzwangssystem war die Einrichtung und Ausübung der Meldepflicht eng verbunden. Die Anmeldung, also eine (*polizeiliche*) Registrierung vor Ort, setzte ein Erlaubnisverfahren voraus. Festgelegt war, dass eine Genehmigung der lokalen Verwaltungen für die Wohnanmeldung, Arbeitsanstellung und das Studium sowie die Beschaffung einer Eigentumswohnfläche vorliegen musste. Dies war ein Kontrollsystem des Staates über die Bevölkerungsmigration, dessen Hauptprinzip eine feste Anbindung der Bürger an ihren ständigen Wohnsitz war. Zuständig für die Passausstellung und Anmeldung war das Pass- und Visumsamt, das in die Struktur NKWD/MWD eingegliedert war. Der Besitz eines Passes und der Anmeldung (d.h. der Aufenthaltserlaubnis) verlieh ihrem Inhaber Privilegien, insbesondere wenn man in einem Ort mit dem Sondermeldeverfahren wohnte, wie etwa in Kiew, Moskau oder Leningrad.

Ein Mensch ohne Pass und Registrierung wurde der meisten vom Sowjetstaat gewährten Rechte verlustig. Unter anderem war es äußerst schwierig, sich unangemeldet einen Arbeitsplatz zu verschaffen. Dabei konnte eine der Vorbedingungen für die Anmeldung das Vorhandensein einer Arbeitsstelle gewesen sein. In den entwickelten und wirtschaftlich erstrebenswerten Städten wie Kiew gehörte als Beispiel ein langjähriger Arbeitseinsatz in den schwersten Wirtschaftsbereichen (Bauwesen, Schwerindustrie etc.) zu einer der legalen Methoden, eine ständige Aufenthaltserlaubnis zu bekommen.

Hier sei darauf hingewiesen, dass in den Kriegs- und Nachkriegsjahren der Besitz eines Passes eine Voraussetzung für die Eintragung in die Liste der Empfänger von Lebensmittelmarken und damit deren Ausgabe war. Die Zugehörigkeit des Ortes zu der 1. oder der 2. Kategorie der Regimeeinschränkungen wirkte sich auf die Größe der Lebensmittel- und Industriegüterrationen sowie auf die Menge und Qualität der in die Läden gelieferten Waren unmittelbar aus.

Ein verschärftes Regime mit Passzwang funktionierte in den meisten Städten der Ukrainischen SSR. In den Jahren 1943 bis 1945 überprüften der NKWD und der NKGB sämtliche Bewohner der zeitweise okkupierten Gebiete mittels der Neuregistrierung ihrer Pässe und der Neuanmeldung am Wohnort.² Schon 1940 wurde Kiew den Orten mit dem Sonderregime zugeordnet. Nach der Befreiung und in den Nachkriegsjahren wurden die Einschränkungen nunmehr noch strenger. Sie bezogen sich nicht nur auf die Repatrianten, sondern auch auf sämtliche Bürger, „die nach Kiew auf dem unorganisierten Wege kommen, d.h.

ohne Anweisung, Anwerbung oder Arbeitszuweisung von Institutionen oder Betrieben, mit Ausnahme von Kriegsinvaliden bzw. Familienangehörigen der Militärpersonen, wenn sie zum Zeitpunkt der Mobilmachung in die Rote Armee, Kriegsmarine oder den Sicherheitsdienst in Kiew wohnten und über eine Wohnfläche in Kiew verfügten“.³ Mit der Registrierung am Wohnort und Passausfertigung in Kiew waren die lokalen Stellen des NKWD beauftragt. Parallel dazu war in den Jahren 1944 bis 1946 die Vorläufige Kommission für Regelung des Zuzugs von Bürgern nach Kiew tätig, die eine Erlaubnis für ständigen Wohnsitz in Kiew ausstellte. Nach der Auflösung der Vorläufigen Kommission entschied der Vorsitzende des Exekutiven Komitees des Kiewer Stadtrates über solche Fragen allein.

Wie bereits zuvor betont, wurde es den Repatrianten verboten, sich in der Stadt der 1. Kategorie der Regimeeinschränkung – Kiew – niederzulassen. (Anordnung des Rates der Volkskommissare der UdSSR vom 6.1.1945 Nr. 30-12 s „Über die Organisation der Aufnahme von Personen, die von der Roten Armee beziehungsweise von den Einheiten der Alliierten befreit worden waren.“⁴) Alle als Repatrierte heimkehrenden Kiewer Einwohner sollten in den PRP Myronivka (eine Kreisstadt) überwiesen werden. Von dort aus bekamen sie eine weitere Zuweisung für die Ansiedlung außerhalb dem 50 km-Bereich um Kiew herum. Die Einhaltung des Wohnverbotes wurde mithilfe der Registrierung, Passausstellung und Anmeldungspflicht kontrolliert.

Das Verfahren einer Passausfertigung für die repatriierten Personen wurde in einer gemeinsamen Direktive von den Volkskommissaren für Innenangelegenheiten und Staatssicherheit der UdSSR Nr. 15/188903/1431/s vom 29. Juni 1945 detailreich festgelegt.⁵ Die Direktive wurde auf den Befehl des NKWD-NKGB der UdSSR Nr. 00706/00268 vom 16. Juni 1945 über das Verfahren der Überprüfung von repatriierten und in die Heimat zurückkehrenden Sowjetbürgern und deren Filtration am ständigen Wohnsitz herausgegeben.⁶ Die Repatrianten mussten nach der Heimkehr erneut zu den Organen des NKWD gehen und sich einer weiteren Überprüfung und Registrierung unterziehen. Erweckten sie keinen Verdacht, so sollten ihnen vorläufige Bescheinigungen, befristet für 6 Monate, ausgehändigt werden. Dieses Dokument galt nicht als eine Aufenthaltserlaubnis und ließ seinen Besitzer lediglich für eine Zeitlang im Ort (Rajon) wohnen, in dem die Person registriert wurde. Erst nach einer abschließenden Überprüfung, die keine kompromittierenden Materialien ergab, konnte ein Repatriant einen regulären Pass nach dem festgelegten Verfahren erhalten.⁷

Neben den Aktivitäten der Kommissionen für Überprüfung und Filtration in Auffindung von illegalen Einwohnern Kiews erfolgten monatliche Passkontrollen auch durch die Polizei, die die Bewohner der Wohnhäuser und Heime sowie Betriebsangehörige sorgfältig überprüfte. Anschließend wurden die aufgespürten Zuwiderhandelnden zu administrativer und krimineller Verantwortung gezogen.

Die Ergebnisse der Passkontrollen in Kiew aus dem Jahre 1946 zeigen das Ausmaß eines Kampfes gegen die so genannten „Minus-Personen“, wie man die außerhalb von Regimestädten ausgesiedelten Menschen bezeichnete. Laut diesen Angaben wurden im Mai 1946 820 Personen aus der Stadt ausgesiedelt und 10 strafrechtlich verklagt. Im Oktober 1946 waren es dementsprechend 595 und 16 Personen, im November 1946 zählten die aus Kiew ausgewiesenen Personen schon 4 085.⁸ Im ersten Vierteljahr 1948 mussten 1355 Verletzer der Passordnung die Stadt verlassen, von denen 251 Personen zur Verantwortung gezogen und verhaftet wurden.⁹ Man kann mit Sicherheit davon ausgehen, dass die meisten von denen Rückkehrer waren.

Die Archivadokumente und Zeitzeugenberichte machen deutlich, dass es in der Realität noch komplizierter war, einen Pass und die Anmeldung am Wohnort zu erhalten, als es in den Dienstvorschriften hieß. Eine Art Vermittlungsrolle bei der Lösung der für repatriierte Einwohner Kiews problemhaften Fragen spielten Repatriierungsbehörden.

Aus dem in den Archivakten befindlichen Schriftwechsel lassen sich einige Phasen des damals bestandenen Erlaubnissystems in Kiew heraussondern. Zum 1. Januar 1947 gingen bei der Repatriierungsbehörde beim Rat der Volkskommissare (ab März 1946 – Ministerrat) der UkrSSR etwa 18 038 Schreiben und Beschwerden von Bürgern ein. Ein Drittel davon betraf Probleme mit der Anmeldung und Passausstellung an Repatrianten in Kiew.¹⁰ Das übliche Antwortschreiben auf die ersten Klagen der früheren Einwohner Kiews (Mai 1945) enthielt eine Absage der Anmeldung, unterzeichnet vom Leiter der Abteilung in Repatriierungsangelegenheiten beim SNK UkrSSR M. Sosulenko: *„Laut Anordnung des Rates der Volkskommissare der UdSSR vom 6.1.1945 Nr. 30-12 ist eine Anmeldung mit Wohnsitz in Kiew gegenwärtig nicht erlaubt.“*¹¹ Daraus lässt sich schließen, dass solange der Krieg dauerte, durften sich die Repatrianten, ohne Ausnahme, in Kiew nicht ansiedeln. Dieses Verbot ließ etwas nach, als am 7. Juli 1945 ein Erlass des Präsidiums des Obersten Sowjets der UdSSR „Über Amnestie im Zusammenhang mit dem Sieg über das Hitlerdeutschland“

verabschiedet wurde. Ein gemeinsamer Befehl der Volkskommissare für Inneres, für Staatssicherheit und für Justiz sowie des Staatsanwaltes UdSSR Nr. 0192/069/042/149 erlaubte den entsprechenden Organen eine Wohnortzuweisung in die Gegenden mit Sonderregime und eine Anmeldung dort für unter die Amnestie fallende Minderjährige, schwangere Frauen und Frauen mit Kleinkindern, alte und behinderte Menschen, die „an ihren früheren Wohnort, zu ihren Familienangehörigen und nahen Verwandten fahren“.¹² Ein Sonderbefehl des NKWD UdSSR Nr. 00865 vom 21. Juli 1945 erlaubte den gleichen Kategorien von Repatriierten (Frauen, Kindern und Behinderten) eine Anmeldung in Kiew, falls sie zu ihren Familien zurückkehrten und selbstverständlich eine Wohnfläche hatten.¹³ In dieser Zeit schrieb die Abteilung in Repatriierungsangelegenheiten beim SNK UkrSSR intensiv an die Abteilung NKWD/MWD im Gebiet Kiew und ersuchte um Niederlassungsgenehmigungen für die repatriierten Einwohner Kiews laut beigefügten Listen. Die meisten der Briefe der Repatriierungsstelle wurden vom NKWD positiv beschieden.

Eine Verschärfung des Passzwangsregimes folgte Ende 1946 nach dem Erscheinen einer Reihe von staatlichen Dokumenten. Der Volkskommissar UdSSR für Inneres gab eine Direktive „Zur Aktivierung der operativen Agenturarbeit der NKWD-Organen in Bezug auf repatriierte Sowjetbürger“ heraus. Er beschuldigte die lokalen Überprüfungs- und Filtrationskommissionen einer langsamen Überprüfung der Repatriierten und forderte auf, die Zahl der aufgespürten „Agenten von ausländischen Geheimdiensten, Vaterlandsverrätern, die die antisowjetischen Aktivitäten betreiben“, zu erhöhen. Am 22. April 1946 verkündeten der Ministerrat und das ZK KP(b)U eine gemeinsame Anordnung „Über Maßnahmen zur Einschränkung des Einzugs von Bürgern in Kiew und zur Verbesserung der Passordnungseinhaltung in Kiew“.¹⁴ Die Umsetzung der oben genannten Regierungsbeschlüsse hatte eine Aussiedlung von den bereits in Kiew angemeldeten Repatrianten zur Folge. Als Anlass dienten in erster Linie die kompromittierenden Materialien, die die PFKs gegen diese Personen ermittelten. Eine Anschuldigung der politischen Unzuverlässigkeit formulierte man wie etwa „Arbeit während der Besatzung“ (gemeint ist Arbeit für deutsche Institutionen) oder „freiwillige Ausreise nach Deutschland“. Zu den üblichen Antwortklischees der PFK über die Ausweisungsgründe gehörte auch eine Phrase über „die fehlende Zuweisung eines Zuzugs nach Kiew von den Überprüfungs-Filtrationslagern“. Am

häufigsten kam aber vor, dass die Gründe gar nicht genannt wurden. Man wurde zur Polizei bestellt und aufgefordert, binnen 24 Stunden die Stadt zu verlassen. Im Winter 1946/47 erreichte die Zahl der bei den höchsten Instanzen eingegangenen Beschwerden der Einwohner Kiews, die plötzlich die Stadt verlassen mussten, ihren Höhepunkt. Mitunter wurde es auf die Spitze getrieben – eine Aufforderung zum Verlassen der Stadt bekamen selbst jene Repatrianten, die bereits einen Wohnraum und die polizeiliche Anmeldung hatten, an den Kiewer Hochschulen studierten oder in den städtischen Betrieben tätig waren. Mit Empörung meldete M. Sosulenko im Februar 1947 die Sachlage dem Innenminister der Ukraine Strokatsch und verlangte, „die Mängel beim Umgang mit den Kiewer Repatrianten zu beheben und begangene Fehler zu berichtigen“:

„Bei der Abteilung in Repatriierungsangelegenheiten beim Ministerrat der Ukrainischen SSR laufen in letzter Zeit viele Beschwerden von ehemaligen repatriierten Bürgern ein, und zwar, von den Einwohnern Kiews, die in den Jahren 1944-45 zurückgekehrt sind und heutzutage in den Betrieben arbeiten oder an den Hochschulen der Stadt studieren. Die angeführten Personen beschwerten sich in ihren Schreiben, dass sie vom Kiewer Polizeipräsidium aufgefordert worden seien, aus dem Stadtgebiet Kiew auszureisen, trotz dass sie über eine Wohnfläche verfügen oder zu ihren Eltern zurückgekehrt sind. Zum Beispiel [...] kehrte Bürgerin A. Schewtschenko zu ihrer Mutter zurück, die die Mutter von einem Helden der Sowjetunion ist, der im Vaterländischen Krieg gefallen ist. Die Mutter pflegt die verwaiste Tochter des Helden. Sowohl die Mutter, Bürgerin Schewtschenko, als auch die Tochter des Helden der Sowjetunion, sind arbeitsunfähig und pflegebedürftig.“⁴⁵

Aus dem Schriftwechsel zwischen der Abteilung in Repatriierungsangelegenheiten beim Ministerrat UkrSSR, dem MWD-Amt des Gebietes Kiew und der Gebietsabteilung für Repatriierung aus den Jahren 1946–1947 geht hervor, dass etwa einem Drittel der Repatrianten, die ihre Bittschriften an die Regierung gerichtet hatten, durch die Funktionären der Repatriierungsstelle (bei Wiederherstellung ihrer Aufenthaltserlaubnis für Kiew) geholfen werden konnte. Dennoch wirkte „die Fürbitte“ der Repatriierungsstellen nicht immer. Nachstehend wollen wir einige typische Fälle von Ablehnung einer Aufenthaltsgenehmigung in Kiew in Detail behandeln.

Die Geschichte der Repatriantin Olga Radiwilowa ist für damalige Zeit in gewissem Maße repräsentativ:

“Als ich von der Repatriierung zurückkam, ins Haus, in dem ich geboren war und mein Leben lang gelebt hatte, forderte das Rajon-Polizeiamt mich auf, aus Kiew irgendwohin auszureisen. Mir wurde erklärt, dass es verboten sei, sich in der Hauptstadt niederzulassen. Mein Anmeldeantrag wurde zurückgewiesen. Ich erklärte, es gäbe nichts, wohin ich fahren kann. Ich habe nirgendwo Verwandten, hier aber bin ich geboren, man kennt mich, meine Wohnung ist hier. Ich bin keine Kriminelle, sondern eine Sowjetbürgerin. Es ist nicht meine Schuld, dass man mich in die Sklaverei verschleppt hatte. Nach ein paar Tagen [...] wurde ich von der Polizei verhaftet und für den Verstoß gegen Meldepflicht zu zwei Jahren verurteilt.“¹⁶

Das weitere Schicksal dieser Repatriantin konnte anhand von Archiven rekonstruiert werden. Nach Verbüßung einer Freiheitsstrafe erhielt Olga Radiwilowa eine Zuweisung in die Stadt Tscherkassy (200 km von Kiew entfernt), die zwanzigjährige Frau durfte sich aber in der Hauptstadt immerhin nicht ansiedeln. Wie man es in einem Dienstschreiben erläuterte, wurde Repatriantin Radiwilowa „aus Mangel an Wohnfläche“¹⁷ aus Kiew ausgesiedelt. Also warf man der Repatriantin keine politische Unzuverlässigkeit vor. Das angeführte Beispiel weist auf einen der wichtigsten Gründe der Ablehnung einer Anmeldegenehmigung in der Hauptstadt und der Einführung eines strengen Regimes des Einzugs in Kiew allgemein – es war der Unterkunftsmangel.¹⁸

Die Wohnraumnot in den sowjetischen Städten, so spürbar sie schon in den 1930er Jahren war, wurde in der Nachkriegszeit doch noch akuter, da fast die Hälfte des Wohnungsfonds in der Ukraine zerstört worden war. Zehn Millionen Menschen blieben obdachlos, 31,8 % der Stadtbevölkerung hatten weniger als 5 Quadratmeter Wohnfläche pro Person, über 160 Tausend Menschen mussten im Juli 1946 in den Erdhütten hausen.¹⁹ Im Jahre 1945 konnte weniger als die Hälfte der Wohnräume der Vorkriegszeit genutzt werden.²⁰

Mangel an Wohnraum war ein integraler Bestandteil des sowjetischen Lebens. Hauptsächlich bewohnte man in den Städten Zimmer in den so genannten „Komunalka“ – Gemeinschaftswohnungen. Die einzelnen Familien drängten sich da in den winzigen Räumen und benutzten eine Küche und ein Bad (wenn es denn solches gab) gemeinsam. Die Arbeiterschaft wohnte meist in den Unterkunftsbaracken und Arbeiterheimen, dabei wurden einige Dutzende von Menschen in einem Zimmer untergebracht. Als extremer Luxus galt es, wenn eine Familie eine separate Wohnung nur für sich hatte. Im Privat-

eigentum befand sich schlechthin ein Teil von Wohnräumen in den Städten, überwiegend einstöckige Häuser. Alle Mehrfamilienhäuser dagegen waren im Staatsbesitz. Die Wohnämter bei den Stadtsovjets verwalteten sie. Staatsbeamte waren befugt, die Einwohner aus ihren Wohnungen oder Zimmern zu verweisen beziehungsweise neue Zugler in bereits belegte Wohnungen einzuweisen, das heißt, sie zu „verdichten“. Dadurch erklären sich die Fälle, dass die Behausungen von ehemaligen Zwangsarbeitern und Kriegsgefangenen nach ihrer Heimkehr bereits ja von anderen Menschen besetzt worden waren (es sei denn, jemand blieb von der Familie zurück). Die Wohnungen gehörten immerhin zum Staatseigentum. Eine offiziell zugelassene Anmeldung eines Repatriierten in Kiew oder einer anderen Stadt hieß eine Verpflichtung für den Staat, einen solchen Bürger kostenlos mit Wohnraum zu versorgen. Aber aus Mangel an Unterkünften war man selbstverständlich bestrebt, die Zahl der Anspruchsberechtigten gering zu halten. So wurden wohnungslose Repatrianten sowie jene, die keine Verwandten mit Wohnung bzw. keine pflegebedürftigen Angehörigen (Alte oder Minderjährige) hatten, in der Regel aus der Stadt ausgewiesen. Mithin verkörperten der Passzwang und die Meldepflicht ein wesentliches Mittel für die Lösung der Übervölkerung und Raumnot in den Städten der UdSSR.

Aber selbst denjenigen Repatrianten, denen die Rückkehr nach Kiew bewilligt wurde (Anfang 1947 betrug ihre Zahl 16 174 Personen), fiel es ziemlich schwer, ihren Status endgültig zu legalisieren. Nach der Ankunft des städtischen Einwohnermeldeamtes wurden zum 1. Januar 1947 15 320 Repatrianten in Kiew angemeldet, die lediglich vorläufige Ausweise ausgestellt erhielten.²¹ *„Die Überprüfung durch die Repatriierungsabteilung ergab, dass repatriierte Personen in ihrer Mehrzahl keine (rechtskräftigen) Pässe bekommen und mehr als ein Jahr nur zeitweilige Bescheinigungen besessen hatten.“*²² Die Augenzeugen berichten von zahlreichen bedauerlichen Vorfällen, die wegen des Fehlens von erforderlichen Dokumenten passiert sind. Eins davon beschreibt Soja: *„Man lud mich einmal zum Schlittschuhlaufen auf einem Stadion ein. Ich hatte ja diese [vorläufige] Bescheinigung. Da ich keine eigenen Schlittschuhe hatte, musste ich sie im Verleih mieten. Dort wurde mir diese Bescheinigung hingeschmissen. Beleidigt und verbittert verließ ich das Stadion. Nun ja, man konnte es eigentlich nirgends sagen, man wurde sonst wie ein Verräter angesehen.“*²³

Zu einem gewissen Grad war der Staat selber an Stadtbewohnern ohne vorgeschriebene Dokumente interessiert, denn die „illegalen“ Kiewer wurden auf diese Weise zu rechtlosen Arbeitskräften. Dies be-

stätigt eindeutig die Geschichte des Nachkriegslebens in Kiew einer anderen Repatriantin, Nina Lewtschenko. Die zwanzigjährige Frau widersetzte sich lange Zeit aktiv polizeilichen Bemühungen, sie als Hilfsarbeiterin einzusetzen. Schließlich zeigt ihr Brief aus dem Jahr 1949 mit einer Beschwerde wegen illegaler Entlassung von der Arbeit an die Abteilung für die Rückführung beim Ministerrat UkrSSR, dass sie die Hände nicht sinken ließ:

„Erst ging ich zur Stadtpolizei, um mich in Kiew anzumelden. Die Anmeldegenehmigung wurde mir in der Tat für drei Monate erteilt, unter der Voraussetzung, dass ich zur „Ziegelarbeit“, sprich Schwerstarbeit, gehen musste. Ich protestierte und nahm die Arbeit nicht an. Daraufhin klärte man mich auf, dass ich keinen festen Wohnsitz in Kiew bekommen, ja ganz aus der Stadt ausgesiedelt werden würde. Aus der Stadt, in der ich einen am Magengeschwür leidenden Vater, eine herzkrankte Mutter, die mehr an das Bett gefesselt als in der Lage war, aufzustehen, sowie einen 5 Jahre alten Bruder hatte.

Ich stimmte also zu, zur Arbeit zu gehen. Man händigte mir einen Besen aus und bot mir an, die Bessarabka-Markthalle zu fegen. Ich hätte nicht gedacht, dass diese Arbeit, wie überhaupt jede Arbeit als solche, mich oder irgendjemanden erniedrigen konnte, weil jede ehrliche und redliche Arbeit den Menschen, wie es sprichwörtlich heißt, veredelt. Aber meiner Meinung nach konnte selbst ein Analphabet diese Arbeit leisten. Ich dagegen sollte lernen, einfach nur nützlich für das Vaterland sein.

Zu dieser Zeit wurde ich in eine Abendschule aufgenommen. Eine Woche später wurden mein Vater und ich zu Herrn Bjelow, Leiter des Passamtes Kiews, bestellt. Man verurteilte meinen Vater zu einer Geldstrafe von 50 Rubel, weil ich unangemeldet mit ihm in seiner Wohnung lebte. Ich fand jedoch eine Stelle und ließ mir eine Bescheinigung ausstellen, dass ich tatsächlich arbeitete. Mit diesem Papier kam ich zur Polizei. Mir wurde die Bescheinigung sofort weggenommen, und man zerriss sie vor meinen Augen. Ferner wurde mir mitgeteilt, dass man sogar denjenigen bestrafen würde, der mich eingestellt hatte. [...] Erneut wurde ich zur Polizei befohlen und zur Arbeit abkommandiert. Zu jener Zeit lebte ich ohne festen Wohnsitz und ohne Meldebescheinigung. Ich war ständig der Gefahr ausgesetzt, aus Kiew vertrieben zu werden, so dass ich gezwungen war, dorthin arbeiten zu gehen, wo man mich hinschickte. Meine nächste Einsatzstelle war dann das kommunale Bauamt, bei dem ich als Hilfsarbeiterin tätig war. Ich lud Lehm und Ziegel auf und ab, holte Wasser, trug den Müll raus, usw. Die Arbeit fiel mir

*schwer, weil zwei Finger an meiner Hand fehlen. Man hatte sie mir in Deutschland abgeschnitten.[...]*²⁴

Derartiger „Widerstand“ von Nina Lewtschenko war ziemlich riskant, denn die Bedrohungen der Polizeichefs über ihre Ausweisung waren keine hohlen Worte. Eine andere Repatriantin namens Martschenko wurde aus Kiew ausgesiedelt, weil sie „*keine gesellschaftlich nützliche Arbeit geleistet*“ habe.²⁵ Unter „gesellschaftlich nützlicher Arbeit“ verstand man in der Sowjetunion lediglich eine Arbeit in den vom Staat sanktionierten Formen. Individuelle Arbeit wurde nur in der von „gesellschaftlich nützlicher Arbeit“ freien Zeit erlaubt, ansonsten galt sie als Verbrechen. In der Stalinzeit wurde die Ablehnung eines zugewiesenen Arbeitseinsatzes als eine kriminelle Straftat angesehen und mit einer Haftstrafe bis zu 8 Jahre bzw. einer Verbannung nach Sibirien bestraft. In späteren Zeiten drohte Sowjetbürgern bis zu 2 Jahre Haft wegen Verweigerung „der gesellschaftlich nützlichen Arbeit“ und Leben vom „nichtearbeiteten Einkommen“. Passkontrolle war eine der Möglichkeiten, solche Leute zu identifizieren. So etwa während der Passkontrollen im Frühjahr 1956 wurden 355 Personen in Kiew aufgedeckt, die keine „gesellschaftlich nützliche Arbeit“ getrieben hatten. Zur Strafe wurden 22 Personen von denen aus Kiew ausgesiedelt.²⁶

Die Geschichten von Nina Lewtschenko und vielen anderen Rückkehrern verdeutlichen ein weiteres wichtiges Merkmal des sowjetischen Passzwangssystems, und zwar eine nicht-wirtschaftliche Regulierung des Arbeitsmarktes unter akutem Mangel an Arbeitskräften für den Wiederaufbau. Während die Rückkehr in den Heimatort gewissen Kategorien von Kiewern untersagt war, erhielten zur gleichen Zeit Fachleute verschiedener Arbeiterberufe aus den Dörfern massenweise eine Arbeitszuweisung für die Hauptstadt. Auch Ingenieure und Parteifunktionäre aus den östlichen Gegenden der UdSSR sowie repatriierte Zivilarbeiter als Angehörige der Arbeitsbataillone wurden nach Kiew abgeordnet. Auf die harten Lebens- und Arbeitsbedingungen der Industriearbeiter und Angehörigen des Arbeitsbataillons des MWD-Bauunternehmens Nr. 3 in Kiew wurde hier bereits hingewiesen. Der Schluss liegt nahe: Für die Sowjetführung war es viel mehr von Vorteil, zu einem beinahe kostenlosen Einsatz rechtloser (ohne Pass und Anmeldung) Arbeitskräfte zu greifen, als sich mit einer ganzen Fülle von sozialen Problemen der „vollberechtigten“ Stadtbewohner mit Pass und Anmeldung auseinanderzusetzen.

Unterschiedlich gingen die Repatrianten, denen das Niederlassen in Kiew verboten war, mit ihrer Situation um. Einige konnten die festgelegten Einschränkungen umgehen, indem sie die vom Staat gegebenen Chancen konformistisch nutzten. Die Archivadokumente und Biografien der befragten früheren Zwangsarbeiter/innen und Kriegsgefangenen lassen uns einige typische Praktiken aussondern, wie sie trotz Verbot zu einem Pass und einer Anmeldegenehmigung in Kiew gekommen sind.

Einer der Wege bestand darin, den Repatriierten-Status zu verheimlichen. Inessa bekam eine Chance nach Kiew zurückzukehren dank der Findigkeit ihrer Mutter, die es gewagt hatte, auf der Rückfahrt aus dem Zug zu fliehen und auf eigene Faust zu ihrem Zuhause durchzukommen. *„Es ging das Gerücht um, dass wir, Repatriierte, nach Kiew nicht fahren dürften, dass wir nach Mironovka oder Belaja Zerkow gebracht werden würden. [...] Und was macht Mama? Sie ist ein großer Politiker (lacht). An einer Haltestelle steigt sie aus, als ob sie Wasser trinken möchte, selbstverständlich mit mir. Wir holen eine Kanne und gehen nach Trinkwasser suchen. Da suchen wir und suchen, ich sage: „Mutti, unser Zug fährt ab!“ Sie erwidert: „Das macht nichts, wir holen ihn ein“. Das tat sie mit Absicht, wie es sich später herausstellte. Sie erzählte es mir nachher. Danach folgte ein mühseliger Weg nach Hause, mit Kniffen und Pfiffen, bis wir endlich Kiew erreichen.“*²⁷ In ihrer früheren Wohnung aber lebten bereits andere Leute, außerdem *„wurden in Kiew Lebensmittelmarken eingeführt, wir hatten weder Geld noch Lebensmittelkarten“*. Auch wusste man nichts über den Vater, der im Juni an die Front 1941 gegangen war. Inessa zählt alle Bekannte, Freunde und Verwandte in ihrem Interview ausführlich auf, die der armen Mutter mit Tochter über ein Jahr lang Zuflucht gewährt, mit Essen und Kleidung geholfen haben. Endlich bekam die Mutter eine Stelle als Sanitäterin im Orthopädischen Institut. *„Wir bekamen einen Bettplatz [für beide]: ein sehr schmales Bett und einen Nachttisch. Wir waren glücklich, wir erhielten Unabhängigkeit, man gab uns sofort eine Bescheinigung für die Polizei, das heißt, wir wurden dort zeitweilig angemeldet, man gab uns Lebensmittelmarken und wir begannen amerikanische Pakete zu empfangen. Kurzum kam das Leben wieder ins Gleis.“*²⁸ Die Geschichte von Inessa endet glücklich. Jedoch war das Leben solcher „Illegalen“ in hohem Maße riskant, denn der Verstoß gegen das Verbot, an einem Ort mit Passzwang zu leben, hatte Status einer kriminellen Straftat.

Jeder Meter Wohnfläche in Kiew war in der Nachkriegszeit Goldes wert, so dass die neuen Ansprucherhebenden, die zudem ja aus Deutschland zurückgekehrt waren, wurden nicht besonders herzlich

begrüßt. Hinwieder gab es andere Geschichten wie etwa die, die Julia über ihre leiblichen Tanten berichtete. Es fiel vor, dass die Nachbarn eine Beschwerde bei der Polizei einreichten, als ob in deren Nachbarwohnung irgendwelche Verwandte ohne Anmeldung wohnen sollen. *„Fortan erfolgten Passkontrollen fast jede Woche, im Winter, besonders im Winter fanden sie wöchentlich statt. Nun kam es so, dass die Tanten aufsprangen und so wie sie angezogen waren, in die Rumpelkammer rannten. Dort mussten sie abwarten, bis die Kontrolle vorbei war. Eine der Tanten erkältete sich und geriet ins Krankenhaus mit Tuberkulose.“*²⁹

Um einen Wohnraum und eine Anmeldung in Kiew legal und zuverlässig zu erlangen, sollte man nachweisen können, ein Familienangehöriger eines aus der Armee entlassenen oder an der Front gefallenen Rotarmisten zu sein. Die Tatsache, dass der Vater von Viktor S. an der Front gekämpft und nach dem Krieg beim Wiederaufbau der Donbass-Gruben gearbeitet hatte, half seiner Familie gewissermaßen nach Kiew zurück zu gelangen.³⁰ Zusammen mit seiner Mutter und seinem Bruder lebte Viktor mehr als zwei Jahre nach Kriegsende in einem kleinen Dorf Dywyn bei Shitomir bei seiner Großmutter, bis die Familie eine Erlaubnis erhielt, sich in der ukrainischen Hauptstadt niederzulassen. Julia mit ihrer Mutter konnte ihr Zimmer in der Gemeinschaftswohnung mit der amtlichen Bescheinigung über den Vaters Tod wieder erlangen. *„Damals galt noch das Gesetz, als wir zurückkamen, dass wenn die Familienangehörigen eines im Krieg gefallenen Militärs zurückkehren, so muss auch die Wohnung denen zurückgegeben werden. So. Also, daraufhin fing der Kriegskommissar an, nach Moskau zu schreiben, hierhin und dorthin, um zu erfahren, wo mein Vater war. Da kam ein Schreiben, dass er verschollen war. Alsdann half der Kriegskommissar meiner Mutter, eine Klage bei Gericht einzureichen. Das Gericht beschloss anschließend, unsere Wohnung an uns zurückzugeben.“*³¹

Ein verbreitetes und gängiges Mittel für die Gewinnung der erforderlichen Dokumente war Bestechung. Striktes Verbot für die Ansiedlung der Repatrianten in der Hauptstadt, das die Rückkehr der Bürger in ihre Häuser verhinderte und der akute Mangel am Wohnraum in der vom Krieg zerstörten Stadt schafften einen wirklich perfekten Nährboden für die Machenschaften der Behörden, in deren Händen die Lösung dieser Probleme lag. In den Überblicken der Justizpraxis wurde gemeldet, dass über 20% der Fälle wegen Korruption in der kommunalen Wohnungswirtschaft und der Polizei eingeleitet waren. Im ersten Halbjahr 1948 wurden 9 Personen, Angestellte der Passämter, für eine illegale Passausstellung und rechtswidrige Anmeldung ver-

haftet und schuldig gesprochen.³² Im Jahre 1948 wurden vom Militärgericht der Innenministeriumstruppen des Kiewer Bezirks insgesamt 14 Mitarbeiter der Passbehörden verurteilt.³³ So etwa die Leiterin der Abteilung für Pass- und Meldewesen des 11. Polizeireviers Kiew W. Bojewa und die Mitarbeiterin des 1. Meldebüros im Salisnytschnyi Stadtbezirk, O. Tarnawska, wurden zu zehn Jahren Haft verurteilt, weil beide Frauen die Repatriantin Smirnowa und ihre zwei Töchter mit den fünf Jahre gültigen Pässen und der Anmeldegenehmigung für Kiew versorgt hatten.³⁴ Als eine Repatriierte, musste Smirnowa ursprünglich nach Bila Zerkwa zur weiteren Überprüfung kommen. *„Sie erschien aber am Bestimmungsort nicht, sondern blieb in Kiew. Über ihre Bekannte, Bobenko-Skorochodowa, zahlte sie Schwarzgeld in Höhe von 16 Tausend Rubel für die Bestechung der Mitarbeiter der Passbehörde.“*³⁵ Wegen Bestechung und Verstoß gegen die Passordnung wurde über Repatriantin Smirnowa wie auch über ihre Bekannte Bobenko, als Vermittlerin, eine Strafe von zwei Jahren Haft verhängen.

Von den durch die Autorin befragten Zeitzeugen berichtete nur einer, dass sich seine Familie mit einem Gesuch um die Rückkehr nach Kiew an die Staatsbehörden wandte. Die meisten griffen zu einem „Umweg“. In den Erinnerungsberichten früherer Repatrianten klingt eine Bestechung nicht nach etwas Kriminellem und Gefährlichem, sondern im Gegenteil kommt dies als eine glückliche Schicksalsfügung vor, die endlich erlaubte, sämtliche Probleme zu überwinden. *„Nun, hier hatten wir **Glück** [Herv. v. Verf.]. Diese Walja, oder jemand anderer, das weiß ich nicht mehr genau, soll im Exekutiven Komitee des Moskauer Bezirks gearbeitet haben. Und um die [Aufenthalts-] Genehmigung für 6 Monate zu erhalten, gab es eine Art von Formblatt, das vom Exekutivkomitee gestempelt werden musste, dass ich eine Stelle und eine Bescheinigung habe. Ich erinnere mich nicht mehr, was das für eine Summe war, aber wir zahlten sie. Ich, Soja Iwanowna und Natascha, meine Mitschülerin, sie hatte in Hannover gearbeitet. Wir bezahlten, und man beglaubigte unsere Bescheinigungen mit Stempel. So erhielten wir eine [Aufenthalts-] Erlaubnis für 6 Monate.“*³⁶

Der nicht klar definierte Status eines Rückkehrers in der sowjetischen Gesellschaft verstärkte seine Abhängigkeit von ausführenden Organen geheimer Dienstvorschriften und Anweisungen: städtische Beamte, Hausverwalter, Angestellte der Passämter und Meldestellen, Leiter der Bezirkspolizei, Personalchefs etc. Ein gewöhnlicher Funktionär der Kaderabteilung wurde für Nina zu einem Schicksalsverwalter. Hier ein Berichtfragment über das Gespräch wegen Arbeitsauf-

nahme im Zentralen Kaufhaus Kiews: „Wir traten herein und sagten, wir kämen wegen Stellenangebot. – „Oh, dann ist gut, gut, wir brauchen euch, ihr passt uns, hier habt ihr ein Blatt Papier – schreibt doch einen Aufnahmeantrag“. Dann sagte er plötzlich: „Ihr, Mädchen, ihr wart doch nicht zufällig in Deutschland?“ Wir antworteten, na ja, was konnten wir denn antworten?! Wir sagten: ja, wir waren da [leise]. – „Nein, nein, das geht dann nicht, ich kann euch nicht anstellen“. Es war wohl eine geheime Anweisung, solche wie uns auf keinen Fall anzustellen. Eine ältere Frau war dort Sekretärin. Sie sagte: „Oh Gott, solch junge Mädchen, sie müssen doch auch leben. Nehmen Sie sie doch. Sie tragen ja keine Schuld“. Er sagte: „Na, schon gut, gebt eure Stellengesuche. Denkt nur daran: keinem dürft ihr erzählen. Keinem! Dass ihr in Deutschland wart“. So ergab sich, letzten Endes, dass ich in dieses Kaufhaus aufgenommen wurde. Und mein ganzes Leben war ich dort tätig. Von 1946 bis 1985.“³⁷

Das Berichten über den Erhalt eines Passes, einer Aufenthaltsgenehmigung oder einer Arbeitsstelle tritt oft als ein „entscheidender Moment“ der Lebensgeschichte eines Repatriierten, eine Art ihres „glücklichen“ Endes auf. Es geht doch um die Legalisierung eigener Lebenslage, die man in Form eines geschlossenen Kreises darstellen kann: Wohnraum – Anmeldung – Pass – Arbeitsstelle. Hat man kein Dach über dem Kopf – kriegt man keine Anmeldung. Ohne die Anmeldung gibt es keine Chance, sich um eine Stelle zu bewerben. Keine Arbeit – kein Pass. Ohne Pass und Anmeldung ist man zum Leben in der Stadt nicht berechtigt, folglich hat man kein Dach überm Kopf.

Der Passzwang und die Meldepflicht mit ihrem mehrstufigen Prüfverfahren waren das wirksamste Instrument der Regulierung, Beaufsichtigung und Filtration der Bevölkerung, die in Kiew einzog. Nicht nur die Migrationsströme der Bevölkerung in die ukrainische Hauptstadt und in die UdSSR insgesamt konnten dadurch gesteuert werden, sondern auch die Stimmungslagen und politische Überzeugungen ehemaliger Sowjetbürger, die eine Zeitlang außerhalb des ideologischen Raums verblieben waren, standen damit unter Kontrolle. Über das System der Passausstellung und Anmeldegenehmigung gelang es den Sicherheitsorganen, städtische Einwohner in den meisten Lebensbereichen zu kontrollieren: Vom Recht, den einen oder den anderen Wohnraum zu bewohnen, bis zu der Wahl einer Ausbildung, eines Berufes oder einer Arbeitsstelle. Als Fazit ist anzumerken: Eine legale Niederlassung in Kiew mit Aussichten auf einen Pass und eine Anmeldung konnten jene Repatrianten er-

reichen, die minderjährig oder hoch betagt waren und zu ihren nächsten Familienangehörigen zurückkehrten, wenn sie eigene Wohnmöglichkeiten hatten sowie loyal gegenüber der Sowjetmacht und für „gemeinnützige Arbeit“ im Interesse des Staates bereit waren.

- ¹ Über das Passportsystem vgl. ausführlicher: Popov, V. P., *Pasportnaja sistjema w SSSR, 1932-1976* (Das Passportsystem in der UdSSR), in: Soziologische Forschung, Moskau 1995, Heft 8, 9; Wronska, Tamara, *Rezhymno-obmezhuwalni sachody organiw na wyswolenij terytorii Ukrainy pid tschas Welykoi Wittschysnjanoi wijny ta w perschi pisljawojenni roky* (Regime- und Einschränkungmaßnahmen auf dem befreiten Territorium der Ukraine während des Großen Vaterländischen Kriegs und in den ersten Nachkriegsjahren), in: Sammelband Storinky wojennoi istorii Ukrainy, Heft 1, Kiew 1997, S. 125–142; Wronska, T./ Kultschizkyi, S., *Radjanska pasportna sistema* (Sowjetisches Passportsystem), in: Ukrainskyi istorytschnyi zhurnal, 3-4 (1999).
- ² Vgl. ausführlicher: Wronska, T.W., *Femida wojennoi doby i zywilne naselewnja* (Themis der Kriegszeit und Zivilbevölkerung), Kiew 1999, S. 100–119, in: Sammelband Storinky wojennoi istorii Ukrainy, Heft 3 (1999).

³ Zitiert bei Wronska, T., *Rezhymno-obmezhuwalni sachody*, S. 139.

⁴ Poljan, P., *Zhertwy dwuch diktatur* (Opfer von zwei Diktaturen) Moskau 2002, S. 359, 367.

⁵ GDA MVS d. U., f. 46, op. 1, od. zb. 86, ark. 72–76. Eine Kopie des Dokumentes stellte O. Potyltschak zur Verfügung.

⁶ Vgl.: Semskov, V., *Repatriazia peremeshennykh sowjetskich grazdan...*, S. 343-344; Potyltschak, O.W., *Normatywno-prawowe reguljuwannja...*, S. 127.

⁷ GDA MVS d. U., f. 46, op. 1, od. zb. 86, ark. 72–76. Eine Kopie des Dokumentes stellte O. Potyltschak zur Verfügung.

⁸ Wronska, Tamara: *Rezhymno-obmezhuwalni zachody...* S. 139.

⁹ ZDAGO d.U., f. 1, op. 23, spr. 5169, ark. 241.

¹⁰ Ebenda, spr. 4351, ark. 24.

¹¹ ZDAWO d.U., f. R–2, op. 7, spr. 3018, ark. 66.

¹² Popow, W.P., *Pasportnaja sistema sowetskogo krepostnitschestwa*, (Das Passportsystem der sowjetischen Leibeigenschaft), in: Nowyj Mir, Moskau, Heft 6 (1996), S. 16–17.

¹³ Den Verweis auf diesen Befehl findet man im Schriftwechsel der Repatriierungsabteilung beim Rat der Volkskommissare Ukrainischer SSR mit dem Polizeiamt (ukrainisch Uprawlinnja milizii) des NKWD Ukrainischer SSR in Kiew (ZDAWO d. U., f. R–2, op. 7, spr. 3018, ark. 220, 253, 255.).

¹⁴ GDA SB d.U., f.16, op. 7 (1948), p. 4, T. 11, ark. 117

88 Kapitel III Das Passzwangsregime

¹⁵ ZDAWO d.U., f. R-2, op. 7, spr. 5821, ark. 151.

¹⁶ DAKO, f. R-88o, op. 2, spr. 68, ark. 13.

¹⁷ ZDAWO d.U., f. R-2, op. 7, spr. 10009, ark. 81.

¹⁸ Diese Idee äußerte zuvor T. Wronska in ihrer Recherche, vgl.: Wronska, T., *Rezhymno-obmezhuwalni sachody*, S. 138.

¹⁹ Wronska, T.W., *W umowach wjiny: zhittja ta pobut naselewnja mist Ukrainy (1943-1945)* (Unter Kriegsbedingungen: Das Leben und der Alltag der Stadtbevölkerung der Ukraine (1943-1945), Kiew 1995, S. 5, 9.

²⁰ Staatsarchiv der Stadt Kiew (DAmK), f.P-1,op.5, spr.52, ark. 32.

²¹ ZDAWO d.U., f. R-2, op. 7, spr. 5820, ark. 8.

²² Ebenda.

²³ Grintschenko, G./ Jastreb, I./ Pastuschenko, T. (Hrsg.), „Proschu was meine ne sabuwaty“: usni istorii ukrainskych ostarbaiteriw („Ich bitte euch, mich nicht zu vergessen“: Oral-Histories der ukrainischen Ostarbeiter), Charkiw 2009, S. 167.

²⁴ ZDAWO d.U., f. R-2, op. 7, spr. 10008, ark. 130-132.

²⁵ Ebenda, spr. 7913, ark. 174.

²⁶ ZDAGO d.U., f. 1, op. 82, spr. 158, ark. 67.

²⁷ Archiv des Kowalskich-Ostinstituts für Ukrainekunde (ASIU), Interview mit Inessa, FLO23, Jahrgang 1933, Kiew, Aufnahme vom 19.01.2006, Kiew.

²⁸ Ebenda.

²⁹ Privatalarchiv der Autorin (PAA), Interview Repatrianten – Kiewer (RK)002 mit Julja, Jahrgang 1930, Kiew. Aufnahme vom 26.11.2008, Kiew.

³⁰ PAA, Interview RK012 mit Viktor, Jahrgang 1933, Kiew. Aufnahme vom 11.07.2009, Kiew.

³¹ PAA, Interview RK002 mit Julja, Jahrgang 1930, Kiew. Aufnahme vom 26.11.2008, Kiew.

³² ZDAGO d.U., f. 1, op. 23, spr. 5464, ark. 175.

³³ Ebenda, spr. 5466, ark.125-126.

³⁴ Ebenda, ark. 126.

³⁵ Ebenda.

³⁶ PAA, Interview RK006 mit Nina, Jahrgang 1925, Kiew. Aufnahme vom 11.02.2009, Kiew.

³⁷ Ebenda.

Kapitel IV

“Nun außenbords des Lebens“:

Die Lage der Ausgewiesenen außerhalb der Hauptstadt der Ukrainischen SSR

Das weitere Schicksal der Repatrianten, die mit einer Niederlassung in Kiew scheiterten, kann nur schwer ermittelt werden. Knappe Informationen aus den Archivunterlagen ergeben folgendes Bild. Laut Abschlussbericht der Abteilung für Repatriierung beim Exekutiven Komitee des Kiewer Stadtrates gab es zur Zeit der Auflösung dieses Amtes im Juli 1947 16 390 in der Stadt registrierte Repatrianten (darunter 5 732 Männer, 10 637 Frauen, 615 Kinder unter 16 Jahren und 206 Senioren).¹

In dieses Register wurden zunächst die mit einer Aufenthaltsgenehmigung beglückten Kiewer, Zivilisten wie Kriegsgefangene, eingetragen, wie auch die Arbeitskräfte aus anderen Städten und Republiken der UdSSR, die als Angehörige der Arbeitsbataillone auf dem Bau oder in den Industriebetrieben Kiews gearbeitet hatten. Mit der „*Arbeitsbeschaffung für Repatrianten, frühere Einwohner Kiews, denen das Niederlassen in der Hauptstadt verweigert wurde, und deren Verteilung auf die anderen Rayons*“ beschäftigte sich die Kiewer Gebietsabteilung in Repatriierungsangelegenheiten.² Zunächst überstellte man die ausgewiesenen repatriierten Kiewer an den PRP Myronivka, von wo sie in ganz Kiewer Gebiet angesiedelt wurden. In dem bis zum 20. Mai 1946 bestehenden Gebietsverteilpunkt wurden insgesamt 7 135 gebürtige Kiewer registriert.³ Nach der Abschaffung des Verteilpunktes wurden die ausgesiedelten Kiewer mit den angemeldeten Repatriierten des Kiewer Gebietes schon zusammen gezählt. Zum 1. April 1947 wurden weitere 207 Familien, die zuvor eine Absage für die Niederlassung in

Kiew erhalten hatten, mit einer Unterkunft im Gebiet Kiew versorgt.⁴ In den später gefolgten Berichten der Gebietsrepatriierungsstelle tauchten die ausgewiesenen Kiewer nicht mehr gesondert auf, obwohl die Säuberung der Hauptstadt von der „unerwünschten“ Bürgerschaft weiterhin andauerte. Davon zeugen die Klagen der Betroffenen an diverse Dienststellen.

Ebenso fuhren ehemalige Repatriierte fort, ob legal oder illegal, in die Hauptstadt zurückzukehren. So lässt sich eine genaue Zahl der Repatriierten Kiewer, die nach dem Krieg außerhalb der Stadtgrenzen leben mussten, nur problematisch feststellen. Jedoch kann man mit Sicherheit von über 7 Tausend solch Ausgewiesener – zu Sowjetzeiten inoffiziell genannt „Minusnyki“ (d.h. Minus-Menschen) – sprechen.

In den Archivunterlagen und Biographien der früheren Ostarbeiter/innen und Kriegsgefangenen trifft man auf verschiedene Lebensumstände und Aussiedlungspraktiken, die man an die Repatriierten anwandte. Der Ablauf der Dinge richtete sich in der Regel nach einem der vier Hauptmuster. Im ersten Fall wurde das offizielle Einzugsverbot der Repatrianten in Kiew von den Machtfunktionären stetig innegehalten. Von Einschränkung wurden die aus Kiew stammenden Heimkehrer in den Frontsammelverschiebungspunkten unterrichtet. Eines der zahlreichen Beispiele, die die Zeitzeugen in ihren Interviews anführen:

„Und nun nenne eine beliebige Stadt 100 km von Kiew entfernt. Nach Kiew fährst du nicht“. Ich sage: „Wie denn fahre ich nicht? Wohin denn soll ich?! Der Winter steht bevor. Ohne Geld, ohne Kleidung. –„Nenne jede Stadt 100 km weg von Kiew. Nach Kiew kommt ihr nicht zurück“.⁵

Zwei Denkschriften enthalten wertvolle Informationen zur Einführung des Kontrollmechanismus über die Umsetzung des Verbotes. Ein Assistent der Repatriierungsstelle beim SNK der Ukrainischen SSR, O. Wlassenko, berichtete am 16. März 1946 aus dem PRP Myronivka: *„Am 7. März kamen zehn Repatrierten-Transporte in Myronivka an, drei davon hatten Kiew als Zweckbestimmung. [...] Ungeachtet des Einzugsverbotes der Repatriierten in Kiew, wie es in dem Beschluss des SNK UdSSR lautete, wurden die Waggons mit Kiewer Bürgern in die Stadt Kiew gebracht. Manche Leute aus diesen Waggons zerstreuten sich, die meisten aber wurden nach einigen Tagen nach Myronivka zurückgebracht.“⁶* Der Autor der Denkschrift informiert ausführlich über die Inkompetenz (für die damalige Zeit) der Kreisverwaltungsleitung Myronivka, des PRP-Personals und selbst des Chefs der Kreisstelle NKWD.

Ein ähnlicher Vorfall passierte am 15. März 1945 auf dem Kiewer Güterbahnhof, auf den man „versehentlich“ einen Zug mit den Rückkehrern einfahren ließ. Er wurde dann ebenfalls nach Myronivka zurückgeschickt. Der Assistent der Repatriierungsstelle beim Rat der Volkskommissare Ukrainischer SSR W. Spiwak intervenierte umgehend: *„Der Militärkommandant des Güterbahnhofs Kiew machte sich den für den Zug erteilten Auftrag, nach Kiew zu fahren, zunutze und fing bereits mit der Entladung der Repatriierten aus den Waggons an. Man musste den Chef für Militärtransporte lange überzeugen, dass er den Befehl gibt, die Repatrianten aus den Waggons nicht herauszuwerfen.“*⁷ Der Beamte schildert auch die wohl erwartete negative Reaktion der Kiewer, denen es plötzlich untersagt wurde, in ihrer Heimatstadt aus dem Zug auszu steigen: *„Unter den Repatriierten gab es 17 direkt aus Kiew stammende Personen, die auf das ihnen persönlich erklärte Verbot, in Kiew bleiben zu dürfen, schmerzhaft reagierten. Einige Rückkehrer stellten mir Fragen: „Weswegen werden wir ausgesiedelt? Warum hält man uns für Sträflinge? Was hat man mit uns in Myronivka vor? Wann dürfen wir nach Kiew zurückkehren?“*⁸

Die überwiegende Mehrheit der Passagiere dieser Züge waren Frauen mit Kindern, deren Männer „in die Armee eingezogen wurden“ und ältere Menschen. Die Verfasser der Berichte konnten ihre persönliche Einstellung zu den Repatrianten trotz des offiziellen Dokumentenstils nicht verbergen, zumal die Mitarbeiter des Volkskommissariats, wie man annehmen kann, zum ersten Mal die Repatrianten sahen. Stauend beschreibt W. Spiwak, *„die Repatriierten sehen gut aus“, „sie sind nicht schlecht gekleidet“*. Weitere Aussagen ruinieren das durch die Propaganda vervielfachte Bild eines Gewaltopfers komplett: *„Jeder hat einige Gepäckstücke dabei. So führte Kiewerin Michajlowa, 50 Jahre alt, 7 Gepäckstücke mit, davon 5 Lederkoffer, voll mit Sachen. [...] Sieben Mütter mit Kindern hatten schöne Kinderwagen mit Haube. Jedes Kind hatte eine Steppdecke und schöne Kleidung.“*⁹

O. Wlassenko gibt auch keine besonders positive Beschreibung von einigen Einwanderern:

*„Von allen Angekommenen erklärten nur wenige Menschen, darunter drei Schauspielerinnen, für die kompromittierendes Material von dem Front-SPP bereits vorlag, dass sie nirgendwohin außer Kiew fahren wollten.“*¹⁰

Aus den Denkschriften kam, ob zufällig oder absichtlich, das negative Bild eines Repatriierten, das sich schon vor dem Kriegsende in der Ge-

sellschaft auf einem simplen Niveau herausbildete. Demnach waren Repatriierte ziemlich verdächtige Personen, die schon vor dem Krieg keine gesellschaftlich nützliche Arbeit leisteten – „Schauspielerin“, gegen die „kompromittierenden Materialien“ vorlagen, die für den Feind arbeiteten und die sich nun besser als ehrbare sowjetische Menschen fühlten, da sie das deutsche „Raubgut“ nach Hause schleppten. Derartige Fakten dienen in dem Gesamtkontext der Dokumente als Argumente für das Verbot einer Niederlassung von Rückkehrern in der Hauptstadt.

Das Verfahren der weiteren Verteilung, wie im Dienstschreiben von O. Wlassenko geschildert, sah im PRP Myronivka recht „demokratisch“ aus. Repatrianten wurden gefragt, wohin, in welchen Kreis oder welche Stadt (keine Regimestadt) des Gebiets Kiew sie fahren möchten, um entsprechende Bescheinigungen [Begleitpapiere] auszustellen.¹¹ Das heißt also, dass Repatriierte eine Gegend für die Umsiedlung aussuchen konnten, in der ihre Verwandten oder Bekannten lebten, wo man auf Unterstützung zählen konnte. Dies war besonders charakteristisch für die Behandlung von Frauen mit Kleinkindern und älteren Menschen. Die arbeitstauglichen Repatrianten hatten dagegen weniger Wahlmöglichkeiten.

Im zweiten Fall sahen die Methoden der Umsiedlung der aus Kiew stammenden Repatriierten oft als Zwangsarbeitseinsatz aus. Ein Beispiel dafür:

„... An Kiew sind wir natürlich vorbeigefahren. Ich erinnere mich nicht, wie wir vorbeigefahren sind. Ich weiß nur, dass ich und die anderen Kiewer zur Holzbeschaffung ins Gebiet Tscherkassy gebracht wurden.“¹²

Zahlreiche Beispiele dieser Art sind in den Archivakten festgehalten. Anfang 1945 machte die Leitung des Ziegelwerkes in Bila Zerkwa ein Gesuch an das Kiewer Exekutive Gebietskomitee: „150 Personen vom Verteilpunkt der Kiewer Region an der Station Myronivka (vom aus Deutschland zurückkehrenden Kontingent) zu beordern“.¹³ Der Ausdruck „beordern“ bedeutete, eine erforderliche Zahl unter Repatrianten einfach abzuzählen und zur Arbeit abzukommandieren, unabhängig davon, ob man das wünschte oder nicht.

Eine andere Gruppe – 50 ehemalige Einwohner Kiews – wurde vom PRP Myronivka zum ständigen Wohnsitz und zur Arbeit in die

* Eine Ortschaft ohne Passzwangregime.

Matusiv-Zuckerfabrik im Kreis Schpola geschickt. Die Arbeitskräfte wurden rekrutiert „*laut Antrag des Geschäftsführers Kiewer Zuckervereinigung*“ sowie „*angesichts Einzugsverbotes in Kiew für erwähntes Kontingent und in Anlehnung an diesbezügliche Anweisungen des NKWD*“.¹⁴

Über die mangelhaften Lebensbedingungen solches Arbeitskontingentes berichteten die Inspektoren der Repatriierungsstelle beim Kiewer Exekutiven Gebietskomitee im Oktober 1945: In der Stadt Bila Zerkwa

„im 1.Mai-Werk werden die Repatrianten nur einmal am Tag mit warmer Mahlzeit versorgt, es gibt kein Frühstück und kein Abendessen. Das Arbeiterwohnheim ist nicht eingerichtet, es gibt keine Bettwäsche, das Heim ist schmutzig und schlecht beleuchtet. Die repatriierten Arbeitskräfte werden etwa zwei Monate nicht bezahlt“.¹⁵

Über die Einzelheiten des Aufenthaltes der Kiewer in der Matusiv-Zuckerfabrik informiert ein Beschwerdebrief, den 1947 der Leiter der Repatriierungsstelle beim Exekutiven Gebietskomitee M. Shuwago an den Leiter des Passamtes der Abteilung des Innenministeriums im Gebiet Kiew Kapitän Solovjov geschrieben hat.¹⁶ Zum 16. April 1947 blieben in der Zuckerfabrik 34 von 50 zur Arbeit zugewiesenen Personen. Sie lebten in einem völlig ungeeigneten Heim, wo es schmutzig war und keine Bedingungen für das Waschen und Kochen gab. Die Arbeitskräfte wurden nicht mal mit Lebensmittelkarten versorgt, geschweige denn mit Bettwäsche oder Kleidung. Nach zwei Jahren Arbeit in der Fabrik erhielten die repatriierten Arbeiter ihre Ausweise immer noch nicht, da sie keine Geburtsurkunden besaßen. Über die Existenz der „Sklaven der Zuckerfabrik“ wurde in der Repatriierungsstelle beim Ministerrat der UdSSR aus einem recht emotionalen Schreiben bekannt, das das Golikov-Amt aus Moskau sandte.

*„Eine Gruppe von 12 Repatrianten reichte eine Klage beim Ministerkabinett der UdSSR ein. Sie beschwerten sich, sie wären über zwei Jahre im Betrieb eingesetzt und können bislang keine Pässe bekommen, so dass sie rechtlos seien und den Arbeitsplatz nach ihrem Beruf nicht wechseln können. Niemand kümmerte sich um ihre sachgemäße Anmeldung. Ausreisen können sie nicht und sprechen will mit denen keiner. Auf diese Weise ist die angeführte große Gruppe von unseren sowjetischen Bürgern, meist unschuldigen Opfern deutscher Verfolgung, auch hier in der Heimat einer Entrechtung ausgesetzt, die rechtswidrig für sie erzeugt wird.“*¹⁷

In den Archivakten gibt es keine Informationen, wie schnell das Problem in diesem Fall gelöst wurde. Allerdings kann man durchaus behaupten, dass man hier mit einer typischen und in der sowjetischen Nachkriegsgesellschaft verbreiteten Situation konfrontiert war, wenn die Repatrianten als versklavte Arbeitskräfte ausgenutzt wurden. Oft waren es auch viel schwerere und gefährlichere Industriebereiche, als der Lebensmittelbetrieb in obigen Fall.

Zwei weitere Muster von Entwicklung der Lebenssituationen beziehen sich auf die Repatrianten, die trotz allem in die Hauptstadt doch „hineindringen“. Im ersten Fall wurden sie unverzüglich abgeschoben, sobald sie gewisse Schritte für die Legalisierung ihrer Lage unternahmen, wie z.B. Ersuche um eine Wohnunterbringung oder Ausstellung von Dokumenten, Suche nach einer Arbeitsstelle und vieles mehr. Beispielhaft dafür ist die Geschichte der Familie von Evgenij:

„... Die Mutter stürzte sich selbstverständlich nach Ekaterinovka [am Stadtrand von Kiew], die Wohnung war besetzt, keiner wollte was hören. Danach ging sie zur Stadtverwaltung, wie sie es erzählte, dort erfuhr man, dass wir ja aus Deutschland zurück waren – vierundzwanzig Stunden und ab nach Mironovka... zum 101. Kilometer. Sie suchte sicherlich auch die Großmutter auf. Diese war aber bereits vorgewarnt, sie dürfte uns auf keinen Fall reinlassen, sonst müsste sie nach aller Gesetzscharfe zur Verantwortung gezogen werden. So heißt es dann, wir kamen nach Mironovka bereits so um den 7. September. Dort blieben wir also den ganzen September und halben Oktober, wenn nicht den ganzen Oktober [es lief eine Überprüfung im PRP]. Danach wurde ein weiterer Ansiedlungsort angeboten: Rossawa oder Mironovka. Wir wählten Rossawa, es sollte dort mit den Häusern und Wohnungen günstiger sein. Wir mieteten ein weit abgelegenes Haus. [...] Und da ist Galotschka gestorben. Der Winter war kalt, zum Heizen... wir heizten gar nicht. Wir hatten kein Holz, man konnte nirgendwo hingehen und Holz hauen ... Was nun? Der Hunger war furchtbar, so. [...] Der Vater kriegte später eine Stelle als Uhrmacher, arbeitete schon in Mironovka ein wenig [...]“¹⁸

Wie aus dem zitierten Zeitzeugenbericht ersichtlich, sollten die Aussiedler die Suche nach einer Unterkunft und Existenzmitteln selbst in die Hand nehmen. Wiederholte Beschwerden von Olga Radiwilowa an die höheren Staatsbehörden und ihre hartnäckige, ungeachtet einer Gefängnishaft, Verweigerung, Kiew zu verlassen, zwangen die Mitarbeiter der Gebietsabteilung für Repatriierung, die Umsiedlung

Radiwilowas in Tscherkassy persönlich zu betreuen. In einem Bericht vom Oberinspektor Goluban sind alle Umstände dieses Prozesses detailliert wiedergegeben.

„Während meiner Dienstreise in Tscherkassy sollte ich mich mit der Arbeitsbeschaffung der Repatriantin Radiwilowa auseinandersetzen, die zum ständigen Wohnsitz hier zugewiesen wurde. Am Ankunftstag der Bürgerin Radiwilowa in Tscherkassy wurde sie in eine Wirkerei eingewiesen. Da aber die Wirkerei kein Arbeiterheim hatte, bekam sie keine Stelle. Danach wurde Bürgerin Radiwilowa an das Tscherkassy-Hotel mit Bereitstellung eines Wohnheimplatzes verwiesen. Der Hoteldirektor lehnte ihren Aufnahmeantrag zwar nicht ab, erklärte aber, dass er sie ohne Dokumente nicht einstellen kann. Am 16.04.1949 war ich beim Polizeichef, Genossen Major Sajko, in Frage der Dokumente und der Ausstellung einer Aufenthaltsgenehmigung für Repatriantin Radiwilowa. Während des Gesprächs bestellte der Polizeichef den Leiter des Passamtes und gab ihm in meinem Beisein eine Anweisung, binnen 2 Tage, also am 18. April, einen zeitweiligen Ausweis für 3 Monate auszustellen und erforderliche Anfragen zu ihrer Person zu richten.“¹⁹

Des Weiteren gab es ein Modell der Handhabung, das der zuerst beschriebenen Praktik ähnelte. Der Unterschied bestand nur darin, dass über die Aussiedlung aus Kiew erst nach einigen Jahren Wohnsitz in der Stadt benachrichtigt wurde, als die Repatrianten bereits schienen, ihr Leben in den Griff bekommen und alle möglichen Bewilligungen und Papiere erhalten zu haben. Gerade solche Fälle sind in den Archiven am häufigsten dokumentiert. Die meisten sind Beschwerdebriefe, die umfangreiche biographische Berichte der Kiew-Stämmigen mit einer detaillierten Aufstellung der „Umstände“ enthalten.

Eine Wissenschaftlerin, Etymologin Olga Jurkewitsch-Lewyzka kehrte im Jahre 1945 nach Kiew zurück. Sie leitete eine Abteilung im Zentralen wissenschaftlichen Forschungslabor für Desinfektion und bekam einen Wohnraum. Dennoch verweigerte 1948 die Überprüfungs-Filtrationskommission ihr das Recht auf einen Wohnsitz in der Hauptstadt.²⁰

Die Forderung zum Verlassen der Stadt stellte die Existenz einer Person oder einer ganzen Familie infrage, indem man sie des ohnehin kargen Unterhalts und extrem begrenzter Überlebenschancen beraubte. Manche in den Briefen geschilderten Fälle sind durchaus tragisch und verdienen Mitleid und Sympathie aller Art.

„Genosse Bjelow [Leiter des Passamtes in Kiew] genehmigte meine Ansiedlung in Kiew nicht“, schrieb die junge O. Syngaeuska. «Da ich aber ein krankes Kind hatte, erlaubte mir Genosse Mirgorodskij [Stellvertretender Polizeipräsident Kiew] bis zur Genesung des Kindes in Kiew zu bleiben. Nun aber ist mein Kind gestorben, ich muss ausreisen, habe aber keine Mittel. [...] Ich befinde mich derzeit auf dem Bahnhof, hungrig und zerlumpt, ich bitte um Hilfe und Lebensmittelscheine, damit ich Kiew verlassen kann.“²¹

Wie bereits erwähnt, setzten die lokalen Behörden die ehemaligen Repatrianten stark unter Druck, die Hauptstadt verlassen zu müssen, kümmerten sich aber kaum um die Abwicklung des Umzugs und Vermittlung von Wohnraum und Arbeit. Der 50-jährigen Pelageja Demydenko, die nach dem Krieg Straßen reinigte, *„drohte der Passamtsleiter Genosse Bjelow mit Anklage, Gefängnis und Verbannung, wenn sie hier nicht «zum Teufel» geht“.*²² Andere Lebensgeschichten demonstrieren, dass jüngere Repatrianten im Gegenteil nachdrücklich unterwiesen wurden, „wohin“ sie fahren mussten – speziell Bau- oder Industrieobjekte der Ostukraine waren an der Tagesordnung. Oleksandr B., ehemaliger Häftling des KZ Buchenwald, vermied über drei Jahre eine Aussiedlung aus der Hauptstadt. Nach zwei Monaten Haft wegen Flucht aus der Mine war er schließlich gezwungen, sich nun „freiwillig“ für die Bauarbeiten anzuwerben.

„Nun eben, das wurde dann auch schon erlaubt, erhielt ich die Aufenthaltsgenehmigung. Dann musste ich es in Donbass abarbeiten. [...] Man sagte mir: «Willst du leben – fahre hin». [...] Ich verdingte mich bei der Eisenbahn, für die Wiederherstellung, nun ja, und schloss einen Arbeitsvertrag. Hier vor Ort schloss ich den Vertrag und bekam 150 Rubel Anschubgeld. Das bedeutete damals so gut wie nichts. Nun, man gab es jedermann.“²³

Unter Berufung auf rechtswidrige und ungerechte Beraubung ihres Rechts in Kiew zu wohnen betonen die Repatrianten ihre moralischen Schäden, stellen ihre Vertreibung als „Weltuntergang“ und das Ende des normalen Lebens dar. *“Nun außenbords des Lebens“* – so bezeichnete ihre Lage Olga Radiwilowa. Dennoch gibt es viele Beispiele, wenn die Repatrianten bewusst aus der Stadt ausreisten, um den ständigen Kontrollen und Verdächtigungen zu entgehen. *„Es leuchtete dem Vater ein, dass ich in Kiew keinen Hochschulabschluss bekommen würde, denn gewisse Organe interessierten sich für mich mit einem Mal, so verließen wir Kiew. Im Jahr 1947, noch bevor wir aus der Stadt auszogen, holte der Vater eine Bescheinigung aus dem psychiatrischen Krankenhaus*

*und brannte meinen Pass nieder, während mir strengstens Stillschweigen anbefohlen wurde*²⁴, erinnert sich Valerija.

Es gibt Berichte von ziemlich glücklich ausgegangenen Fällen der Umsiedlung der aus Kiew stammenden Repatrianten. Im Jahr 1948 sammelten die Gebietsabteilungen in Repatriierungsangelegenheiten einschlägige Materialien für eine Sendefolge und einen Dokumentarfilm über die Repatrianten, die das erfolgreiche Leben der früheren Zwangsarbeiter nach ihrer Rückkehr in die UdSSR bekunden würden. Unter den ermittelten Dokumenten treten die Personalbeurteilung und Biografie einer Kiewerin hervor. Es war eine ehemalige Zwangsarbeiterin Olga Scharaevska, diplomierte Ärztin, die in der Kleinstadt Smila tätig war.

„Ich bin Ärztin, Scharaevskaja O.R., ich wurde in Kiew geboren, wo ich auch wohnte, studierte und die ganze Zeit arbeitete, abgesehen von 8 Jahren Arbeit in der Provinz. [...] In die Heimat, zu den Freunden und Verwandten zurückgekehrt, waren wir unglaublich glücklich. Nachdem ich die Passfrage geregelt hatte, bekam ich eine Arbeitsstelle. Heutzutage arbeite ich als Leiterin eines Kinderambulatoriums. Ich werde anständig bezahlt, hänge an meiner Arbeit, widme mich ihr ganz und gar und denke an die Worte von Majakovskij, der aufgerufen hat, dass das ganze Arbeitervolk sich am friedlichen sozialistischen Aufbau beteiligt. [...] Meine Kinder erhalten systematische Ausbildung in der Schule und machen Pläne für ihre glückliche Zukunft, sowohl in der Schule als auch im Leben, in der Hoffnung auf ihr produktives Mitwirken für die Gesellschaft, für die Wissenschaft und ... dass es in keinem Land solche Bedingungen für das Lernen gibt, wie in unserem sowjetischen Land! [...].“²⁵

Trotz der weiten ideologischen Abschweifungen deuten die biografischen Fakten ziemlich klar auf materielle und gesellschaftliche Erregenschaften der „vorbildlichen“ Repatriantin. Das autobiografische Dokument bestätigt außerdem, dass der Besitz von einem gesellschaftlich bedeutsamen Beruf ein wichtiges Mittel für Erfolg im Leben war.

Die Einschätzung des Nachkriegslebens aus einer zeitlich entfernten Lage stellen die aktuellen Erinnerungsberichte und Interviews ehemaliger Kiewer Repatrianten dar. Die Geschichte der Familie von Evgenij ist repräsentativ und recht typisch.

Nur der jüngste der Familie, Evgenij, setzte sich durch, erlangte einen Hochschulabschluss und zog später in die Hauptstadt zurück. Der Va-

ter war körperlich erschöpft und seelisch bedrückt. Er arbeitete eine Zeitlang in einer Fachwerkstatt für Uhrenreparaturen und starb frühzeitig im Jahre 1948. Die ältere Schwester heiratete gezwungenermaßen einen NKWD-Offizier, der im PRP Myronivka tätig war. Später musste er sich von ihr trennen, da eine repatriierte Ehefrau seiner Karriere schadete. Die Schwester bewarb sich um eine Stelle und fuhr in den Norden der UdSSR. Nach Kiew kam sie nicht mehr zurück. Evgenijs Mutter war Putzfrau und später Hausmeisterin in der Schule Myronivka. In der Mitte 1950er zog sie nach Kiew und wohnte illegal bei ihrer hochbetagten Mutter, dabei arbeitete sie in der Showtnewa-Klinik als Putzfrau. In der Tat konnte keiner aus der Familie seinen früheren sozialen Status wieder erlangen.

Das Verbot auf das Leben in den Orten mit „Sonderregime“ war eine der in der Sowjetunion verbreiteten Bestrafungsmethoden für politische und kriminelle Straftäter, es war eine von vielen Formen der Beeinträchtigung der Bürgerrechte. Das Verbot für Repatrianten die ukrainische Hauptstadt zu bewohnen, gehörte ebenfalls zu den Vorkehrungs- bzw. Strafaktionen des Staates gegen wirkliche und imaginäre politische Opponenten, für die man Zivilisten und Militärs hielt, die in der gegnerischen Gefangenschaft gewesen waren. Der systemlose Einsatz dieses Mittels, die hier geschilderte Variantenvielfalt der Umsetzung, Ausnahmen für verschiedene Kategorien, fehlende Klarheit seitens des Staates, was man mit den ausgewiesenen Repatrianten weiter vorhat, – all dies spricht für eine politische Natur solcher Aktivitäten der Sowjetbehörden.

Die häufig gebrauchten wirtschaftlichen Argumente der Beamten, wie etwa die Wohnraumnot, der Arbeitskräftebedarf und anderes mehr, hatten einen formellen Sinn. Der ständige Wechsel der Vorschriften für die Einzugseinschränkungen in Kiew führte zu einem massenhaften Amtsmissbrauch unter den Beamten. Sie waren in der Lage, unter den gleichen Umständen einen Menschen zum Teufel zu jagen oder aber einen positiven Beschluss zu fassen.

Für das weitere erfolgreiche Leben der ausgesiedelten Kiewer spielte nicht die Zeit ihrer Ausweisung (1945 oder 1948), sondern ihr Status eine Rolle, nämlich wie, auf welche Weise man aus der Hauptstadt verwiesen wurde, ob als Mobilisierte zum „Wiederaufbau der Volkswirtschaft“, gebunden an einen Arbeitsvertrag und nicht berechtigt, den Arbeitsplatz frei wechseln zu können, oder aber „dem Schicksal

überlassen“, als Aussiedler, die sich selber durchschlagen mussten. Die in der vorliegenden Arbeit angeführten Beispiele zeigen ebenfalls die maßgebliche Bedeutung sozialer Aktivität der Person für ihre weitere Lebensgestaltung auf. Diejenigen, die entschlossen gehandelt hatten, ungeachtet der Art und Weise, ob Beschwerden an die Behörden eingereicht, Hilfe bei Bekannten gesucht, Schmiergeld gezahlt oder eine bessere Ausbildung und sozial wichtigen Beruf erstrebt – sie, die Kampffähigen, passten sich an die neuen Lebensumstände schneller und besser an, sie meisterten die Schwierigkeiten mit mehr Erfolg. Die Lebensgeschichten der ehemaligen Repatriierten verdeutlichen auch, dass die soziale Aktivität nicht vom Ausmaß der zugefügten Leiden abhing, vielmehr charakterisierte es einen Menschen als Persönlichkeit.

- ¹ ZDAWO d. U., f. R-2, op. 7, spr. 5820, ark. 54.
- ² Ebenda, spr. 7887, ark.27.
- ³ Ebenda, spr. 5820, ark. 4.
- ⁴ Ebenda, ark. 94–95.
- ⁵ PPA, Interview RK 006 mit Nina, Jahrgang 1925, Kiew. Aufnahme vom 11.02.2009, Kiew .
- ⁶ ZDAWO d. U., f. R-2, op. 7, spr. 3022, ark. 96.
- ⁷ Ebenda, spr. 3022, ark. 114–115.
- ⁸ Ebenda, ark. 114.
- ⁹ Ebenda, ark. 123.
- ¹⁰ Ebenda, ark. 96 RS.
- ¹¹ Ebenda.
- ¹² PAA, Interview RK 006 mit Nina, Jahrgang 1925, Kiew. Aufnahme vom 11.02.2009, Kiew .
- ¹³ DAKO, f. R-880, op. 2, spr. 2, ark. 94.
- ¹⁴ ZDAWO d. U., f. R-2, op. 7, spr. 5800, ark. 122.
- ¹⁵ DAKO, f. R-880, op. 2, spr. 18, ark. 23–24.
- ¹⁶ ZDAWO d. U., f. R-2, op. 7, spr. 5800, ark. 122.
- ¹⁷ Ebenda.

¹⁸ ASIU, Interview FL 027 mit Evgen, Jahrgang 1936, Mironowka, Kiew Geb. Aufnahme vom 22.04.2005, Kiew.

¹⁹ ZDAWO d. U., f. R-2, op. 7, spr. 10009, ark. 84.

²⁰ Ebenda, spr. 7924, ark. 130.

²¹ Ebenda, spr.5822, ark. 25.

²² Ebenda, 7887, ark. 42 RS.

²³ PAA, Interview RK 016 mit Olexander B., Jahrgang 1925, Kiew. Aufnahme vom 21.10.2009, Kiew.

²⁴ ‘...To bula newolja’. Spohady ta lysty ostarbaiteriw (‘...Es war eine Unfreiheit’. Erinnerungen und Briefe der Ostarbeiter), Kiew 2006, S. 194.

²⁵ DAKO, f.R-880, op.2. spr. 68, ark. 90–92.

Kapitel V

Biographische Selbstdarstellung

der Repatriierten: Eine Selbstbildnis-Galerie

In den vorstehenden Kapiteln wurde ein im Grunde externer Blick auf die Prozesse der Rückführung und Neuansiedlung von ehemaligen Ostarbeitern und Kriegsgefangenen in der sowjetischen Nachkriegszeit dargelegt. Hauptsächlich auf der Grundlage von amtlichen Dokumenten aus staatlichen Archiven wurden direkte und indirekte Steuerungs- und Management-Praktiken des Staates beschrieben, die häufig in Form von Einmischung in das Privatleben erfolgten. Aber das Archivgut kann keine Antwort auf die Fragen geben, wie erfolgreich denn war die gewählte Handlungsmethode der historischen Akteure in einer zeitlichen Perspektive; ob zum Beispiel das in einer Beschwerde an die Regierung geschilderte Problem gelöst wurde; oder wie diese oder jene Anordnung eines Beamten das Leben des einzelnen Bürgers beeinflusste. Das oben rekonstruierte Bild des Nachkriegslebens von Rückkehrern aus Kiew ist eine Art Blitzaufnahme der Nachkriegszeit bis Anfang der 1950er Jahre. Die Untersuchung der biographischen Interviews mit ehemaligen NS-Betroffenen würde dabei über eine kurze Episode hinauslangen und das Forschungsgebiet erweitern. Sie würde eine zeitlich entfaltete historische Perspektive den geschilderten Prozessen verschaffen.

Das Gruppenbild: Eine Analyse der biographischen Daten

Die für dieses Projekt aufgezeichneten und ausgewählten Interviews können vom soziologischen² Standpunkt aus nicht als repräsentativ gelten. Eine Reihe von objektiven Gründen, wie etwa der Zeitfak-

tor, macht es unmöglich, die demografischen Merkmale der Repatriantengruppen so präzise zu wiederholen, wie sie Ende der 1940er Jahren waren. In der vorliegenden Arbeit kommt es weniger auf die Wiederherstellung oder das Illustrieren von historischen Ereignissen beziehungsweise auf die Analyse der sozialen Veränderungen als auf die alltägliche Erfahrung und Anpassungspraktiken der Repatriierten in der Nachkriegsgesellschaft an. Unter diesem Ansatz stellt jede Lebensgeschichte ein Ensemble von Wechselbeziehungen dar und kann als ein besonderer Fall (*case study*)³ eingesehen werden. Daher war die statistische Repräsentativität der Stichprobe laut Projektbedingungen nicht nötig. Diesen Standpunkt teilen Anhänger der „lebensgeschichtlichen Methode“, die die Verwendung selbst einer einzigen Biographie für Erreichung bestimmter Aufgaben für gerechtfertigt halten.⁴

Bevor wir uns auf die Einzelfälle konzentrieren, ist es wichtig zu versuchen, die allgemeinen Konturen der Biographie eines Repatriierten zu reproduzieren. Die „objektiven“ biografischen Daten, deren Existenz von der Auslegung des Erzählers nicht abhängt (Geburtsjahr, Ausbildung, Familienstand etc.), bilden eine Art Gerüst (Karkasse) für die Auffassung des Kontextes und der Motive hinter den Aktionen der Geschichtenerzähler, es dient der Einordnung ihrer Aussagen als symptomatisch. Die während der Interviews ermittelten biographischen Informationen konnten in der Regel mit Hilfe von Dokumenten aus dem Familienarchiv der Befragten (Personalausweis, Pass, Bescheinigungen etc.), nachgeprüft werden. Ein Teil von Materialien befand sich in staatlichen Archiven (Filtrationsakten, Listen der Rückkehrer). Auch durch den Vergleich verschiedener Biographien konnten gewisse Fakten bestätigt werden. Von 40 projektbezogenen Interviews wurden 18 Lebensgeschichten von Frauen und 22 von Männern aufgezeichnet. 20 Gesprächspartner wurden in Kiew geboren oder zogen kurz vorm Krieg in die Stadt (8 Männer, 12 Frauen)*. Aus den umliegenden Dörfern stammten 7 Befragte (4 Männer und 3 Frauen), deren Familienleben ebenfalls eng mit Kiew zusammenhing.

Die Statistik nach Alter gibt folgenden Aufschluss: Der älteste Informant war Jahrgang 1915, der jüngste wurde 1940 geboren. Die älteste Frau, deren Lebensgeschichte für das Projekt ausgewählt wurde, wurde im Jahre 1917 geboren, die jüngste – 1938. Die überwiegende

* Diese Gruppe der Interviewpartner wird im Nachfolgenden als „Kiewer“ bezeichnet.

Mehrheit der Befragten (29) wurde zwischen 1925 und 1927 geboren. Das durchschnittliche Geburtsjahr ist 1926 (bei den Frauen 1927, bei den Männern 1925). Mit dem Kriegsende 1945 waren unsere Gesprächspartner im Schnitt 19 Jahre alt.

Nach der ethnischen Zugehörigkeit identifizierten sich 23 Befragte, unabhängig von der Sprache der Interviews, eindeutig als Ukrainer, während 11 erklärten sich als Russen (davon 9 aus Kiew). Drei Interviews wurden mit den Juden aufgenommen. Drei Interviewpartner stammten aus gemischten Familien, insofern konnten sie ihre ethnische Herkunft nicht zuordnen.

Der sozialen Herkunft nach gab es unter gebürtigen Kiewern 10 Personen aus den Arbeiterfamilien, bei 5 Personen waren die Väter Militärangehörige und zwei wuchsen in Lehrerfamilien auf. Was die nach dem Krieg in Kiew angesiedelten Personen anbelangt, so kamen 10 von ihnen aus Bauernfamilien, 8 aus Arbeiterfamilien, der Vater von einem Zeitzeugen war Soldat, von einem anderem der Buchhalter.

Was die familiäre Situation der interviewten Personen betrifft, so muss darauf hingewiesen werden, dass die Hälfte von ihnen schon im frühen Kindes- oder Jugendalter ihre Väter unter recht tragischen Umständen verloren hatte. Die Väter von 9 Befragten (3 Kiewer) fielen den Repressionen zum Opfer, von 11 (7 Kiewer) kamen an der Front um. Während des Kriegs waren 5 männliche Gesprächspartner in der Kriegsgefangenschaft (davon 3 Kiewer), 15 waren Häftlinge der nazistischen Konzentrationslager (13 Männer, 2 Frauen, 6 Kiewer). 10 Interviewte waren minderjährig, als sie zur Zwangsarbeit ins Reich deportiert worden waren, 8 von denen verschleppte man zusammen mit den Eltern (davon 7 Kiewer). Nach dem Kriegsende wurden 15 Männer in die reguläre Rote Armee einberufen (2 Kiewer). Der Rest war von der Wehrpflicht befreit, auf Grund der Gesundheitsprobleme oder der offiziellen Entlassung (zum Beispiel durch die Hochschulbildung).

In Bezug auf die „Erfolge im Leben“ ergibt sich folgendes Bild. Einen Hochschulabschluss machten 23 Gesprächspartner (16 Männer und 7 Frauen). Unter den Kiewern sind das 9 Personen (5 Männer und 4 Frauen). 14 ehemalige Rückkehrer wurden Ingenieure (9 Männer und 5 Frauen), drei Männer studierten Pädagogik, zwei - Wirtschaft, eine Frau wurde Dr. jur., zwei Männer absolvierten Kunsthochschulen, eine Frau wurde Agronom. Alle Informanten hatten langfristiges

Dienstalter bei staatlichen Unternehmen und Institutionen. Unter den Erzählerinnen gab es keine Hausfrauen, alle Frauen hatten viele Jahre Berufserfahrung. 12 Zeitzeuginnen machten eine wissenschaftliche Laufbahn und bekleideten hohe Ämter (10 männlich, 2 weiblich), nur zwei von ihnen (Männer) waren gebürtige Kiewer. Drei der weiblichen Interviewpartner berichteten, dass sie nie verheiratet waren und keine eigenen Kinder hatten. Sechs Frauen waren geschieden und zogen ihre Kinder allein groß. Alle Männer waren verheiratet, drei von denen zweimal, ein Paar hatte keine Kinder.

Hiermit liegen also für die Analyse die Erinnerungsberichte vor, die sich auf eine ziemlich begrenzte Altersgruppe der Repatriierten beziehen. Die meisten erreichten ihre Volljährigkeit zum Zeitpunkt des Kriegsendes. In den ersten Nachkriegsjahren begannen sie mit ihrer beruflichen Laufbahn und Gründung eigener Familie. Fast die Hälfte der Informanten machten die ersten Schritte zum Erwachsenwerden ohne die Unterstützung eines oder manchmal auch beider Elternteile. Ein Drittel der Befragten hatten trotz des relativ jungen Alters dauerhafte traumatische Erfahrungen in den NS-Konzentrationslagern hinter sich.

In formeller Hinsicht waren die im Projekt befragten ehemaligen Heimkehrer im Leben erfolgreich. Mehr als die Hälfte konnten beruflich und privat ihren Weg machen. Alle Männer und die meisten Frauen hatten eine vollwertige Familie und Kinder. Allerdings ist dieser hohe Anteil von „Erfolg“ nur auf die konkrete Projektgruppe zurückzuführen und kann nicht repräsentativ sein. Dies muss bei den Schlussfolgerungen berücksichtigt werden.

Der statistische Ausblick erlaubt jedoch nicht, die damalige Realität so zu analysieren, dass man die Zusammenhänge nachvollziehen kann.⁵ Welche Bedeutung für eine erfolgreiche Wiedereingliederung hatten das Geschlecht und Alter, soziale Herkunft, wenn überhaupt? Wie wurden verschiedene Einzelfaktoren in einer Lebensgeschichte zusammengefügt? Die Auswertung der lebensgeschichtlichen Narrative lässt die vielen Fragen beantworten.

Inhalte der biographischen Berichte

Das Verfahren der Auswertung von erzählten Geschichten in der vorliegenden Arbeit versteht ein Interview als ein Narrativ und basiert auf

dem Forschungsansatz der biographischen Methode in der qualitativen Soziologie⁶, auf den von A. Portelli⁷ dargelegten Besonderheiten einer mündlichen Erzählweise, auf der Methode der hermeneutischen Fallrekonstruktion von Gabriele Rosenthal.⁸ Das lebensgeschichtliche Narrativ versteht sich als eine Methode, im Erzählen die früheren Handlungen und Taten „heute und jetzt“ zu begründen und zu bewerten. Für die Auswertung wurde der Text der grundlegenden „offenen“ Interviewphase im Vorfeld in aufeinanderfolgende Segmente aufgliedert. Das Kriterium der Abgrenzung war der Übergang des Erzählers von einem Thema zum anderen. Die narrativen Berichte über das Nachkriegsleben bestehen aus kleineren Geschichten und den Schilderungen einzelner Episoden aus dem eigenen Alltagsleben, die als Regel in chronologischer Reihenfolge aufgebaut sind.

Die biographische Struktur eines Interviews setzt sich aus ungefähr drei inhaltlichen Abschnitten zusammen: das Leben vor dem Krieg, der Krieg und die Nachkriegszeit. Eine dominante Rolle in der Erzählung spielte die Beschreibung der Ereignisse der Kriegszeit und der Erlebnisse bei der Zwangsarbeit in Deutschland. Auch wenn der Interviewer sein vorrangiges Interesse bei der Befragung nicht offenbarte, blieben die dramatischen Kriegserlebnisse für betreffende Menschen zweifelsohne am meisten haften. Die Mehrheit der Befragten liefert in der ersten Erzählungsphase umfangreiche, detailliert strukturierte Berichte über das Leben unter den Deutschen, über den Zwangsarbeitsaufenthalt und die Umstände ihrer Heimkehr. Die Schwierigkeiten der Adaptierung nach dem Krieg, wie Ausstellung von Pässen und Aufenthaltsgenehmigungen, Arbeitssuche und Ausbildung sprachen viele Befragte gar nicht an.

Manche beschwerten sich keinerlei auf ihr Leben nach der Rückkehr in die UdSSR und sagten, dass sie die Zeit im Dritten Reich vor den Angehörigen und Kollegen nicht verheimlichen brauchten und keinen Verfolgungen oder Diskriminierungen wegen der „Arbeit für den Feind“ ausgesetzt wären. Die Männer berichteten bevorzugt über den Bildungsgang und ihre berufliche Karriere, während das Thema Familie und Kinder am Rande blieben. Dagegen sind die weiblichen Erzählungen um ihre familiären Beziehungen aufgebaut: Die Geschichten über die Suche nach einem Partner und die Geburt der Kinder bilden die Grundlage für ihr biographisches Konstrukt.⁹

Ein weiteres wichtiges Motiv kommt bei den Interviews zum Vorschein – es ist das Bild der Stadt Kiew. Bemerkenswerterweise kommt es nur bei den Gesprächspartnern, die in dieser Stadt geboren und aufgewachsen sind, den Gebäuden, Straßen und Parks, der Schule, den Mitbürgern und Nachbarn – als vollwertigen Akteuren – eine Rolle beizumessen. Im Gegenteil wird Kiew als signifikanter historischer oder geographischer Hintergrund von den Nachkriegsansiedlern gar nicht erwähnt.

Gleichzeitig „können die Erzählungen, die der Biograf aussondert, um den Zuhörern ein Bild von seinem Leben zu verschaffen, nicht bloß als eine Abfolge von einzelnen chronologischen Episoden und Ereignissen, ähnlich wie geologische Auflagerungen, betrachtet werden, die einmal mit ihm passiert sind, – die Erfahrungen eines einzelnen Erlebnisses sind immer in das sinnzusammenhängende allgemeine Kontext, in das biographische Gerüst eingebaut“. ¹⁰ Also können bestimmte Bereiche oder Phasen des Lebens in den Kontext des ganzen Lebens erst dann eingeordnet werden, nachdem die gesamte Struktur des Erzählten und das komplette Narrativ berücksichtigt worden sind. ¹¹ Deshalb erscheint hier wichtig, bevor man zu einer detaillierten Untersuchung von Verhaltensformen und Überlebensstrategien der Repatrianten im spezifischen sozialpolitischen Umfeld der sowjetischen Nachkriegsgesellschaft übergeht, festzustellen, auf welche Weise sie ihre Nachkriegserfahrungen in die eigene Gesamtbiographie eingeordnet haben, welchen Stellenwert diese Periode für sie hat, wie sich betreffende Ereignisse auf ihr Privatleben ausgewirkt haben.

Vielmehr lautet die Fragestellung: Auf welche Weise repräsentiert, gliedert und vermittelt der Informant eigene Lebenserfahrungen, um Ereignisse und Erlebnisse als biographisch relevant zu markieren. Hier bieten wir einen Überblick von einigen am meisten typischen und einigen, nach der Meinung der Autorin, außergewöhnlichen erzählten Lebensgeschichten.

Ich bin mein ganzes Lebens lang unglücklich

Eine Selbstdarstellung als eines „Opfers“ der Katastrophe, "fremder Neider, einer Nachbarin, Vorgesetzter" prägt die Lebensgeschichte von Tetiana (Jahrgang 1926). ¹² Ihr Leben ist ein Weg von Elend und Leid, die diese Frau stoisch überwunden hat. Der Bericht beginnt mit der Schilderung der frühen Kindheit wie eines Paradieses. „Wir hat-

ten drei Parzellen Ackerfeld, eine Kuh, eine Zuchtsau, Geflügel, auch einen Obstgarten. Es gab alles, man musste bloß sehr hart arbeiten.“ In die Idylle greifen zunächst die Naturkräfte ein. *„Ich war 5 Jahre alt, als die Flut begann.“*

Weiterhin legten Menschen die Hand an den Familienleiden. Der Großvater und der Onkel, später auch die anderen Angehörigen, wurden als Kulaken nach Solovki verbannt. *„Die ganze Familie wurde vertrieben und musste sich in der Welt herumquälen“*, so fasst Tetjana die Folgen der Repressionen zusammen. Beim Erzählen über den Tod von ihren Verwandten und Nachbarn während der Hungersnot rückt Tetjana die Geschichte ihres Vornamens ins Licht, die eine Galerie von Symbolen und mystischen Zeichen öffnet.

„Ich war siebtes Kind in der Familie, vor mir starben aber drei Kinder. Meine jüngste Schwester [starb] vor mir, Tanja hieß sie, so gab mir die Mutter ihren Namen. Man sagt ja, man darf so nicht nennen [mit dem Namen des verstorbenen Kindes]. Ich bin mein ganzes Leben lang unglücklich.“

Unabwendbarkeit und Prädestiniertheit des Lebens bestärkt die Erzählerin fortan durch verschiedene Fakten aus ihren eigenen Erfahrungen und Erinnerungen an prophetische Träume und Vorahnungen, die in Erfüllung gegangen sind. Der Krieg, die Zwangsarbeit in Deutschland, der qualvolle Weg zurück wurden für sie zu einer Zeit des *„schrecklichen Lebens“*, in der sie es geschafft hatte, *„ihre Jugend, ihren Leumund zu bewahren“*. Das Ende des Krieges und das Wiedersehen mit Angehörigen wurden nicht zu einem glücklich Epilog in Tetjanas Geschichte. 1946 wurde ihr Vater *„für drei Ähren“* verhaftet. Aus dem Gefängnis kam er nicht mehr heraus. Sie war gezwungen, mit der Berufsschule aufzuhören und eine anregende Arbeit beim lokalen Radiosender zu kündigen. Als *„Tochter und Schwester der Volksfeinde“* konnte Tetjana in der Kleinstadt Rshyshtschiv nicht länger bleiben, so warb sie sich für den Brückenbau in Kiew an.

Auf dem Bau leistete Tetjana schwere unqualifizierte Arbeit, später meisterte sie auch einen Männerberuf Armaturenarbeiterin und verdiente recht gut. Hier lernte sie ihren zukünftigen Ehemann kennen. *„Aber meine Ehe war unglücklich. Galle im Herzen, Honig im Mund. Er war in der Tat ein Schurke, ein Schwindler, ein Lügner.“* Nach der Scheidung hatte Tetjana ihre kleine Tochter und die Mutter zu pflegen.

Ihre weitere Lebensgeschichte knüpft sie an die berufliche Laufbahn. Gesundheitliche Probleme zwingen Tetjana zu einer schlecht ent-

lohnnten aber „*leichteren Arbeit*“ in einem Kindergarten zu wechseln. Dort erlernt sie den Kochberuf und absolviert später eine Kochschule. Der Kindestraum, Philologie und Literatur zu studieren, bleibt aus. Letzte Arbeitsstelle Tatianas vor der Pensionierung war der Speisesaal des Ministerkabinetts der Ukrainischen SSR. Erst 1983 erhielt sie eine Ein-Zimmer-Wohnung in Kiew und wurde zu einer vollberechtigten Stadtbürgerin.

Die Interviewte schafft ein Bild von sich wie von „*einem Opfer mit erhobener Stirn*“, in der Lage, verantwortungsbewusste Entscheidungen zu treffen und sich zu wehren, das allen Schicksalsschlägen standhielt, aus Asche aufrechterstand und „*die Seele bewahrte*“. Die Schlüsselmomente ihrer Biographie – Flucht aus dem Arbeitslager in Deutschland; die Rückkehr in die Heimat außerhalb des organisierten Repatrianten-Transportes; die Weigerung ihren verurteilten Vater abzuleugnen; die Anwerbung zum Brückenbau; die Scheidung; spätere Berufs- und Arbeitswahl – all dies präsentiert Tetjana als ihre eigenen bewussten Entscheidungen und einen Beistand von Schutzengel.

Im Kontext ihrer Geschichte wurden die tragischen Ereignisse der Repatriierung von mehr schicksalhaften Ereignissen des privaten Lebens überschattet: „*Sehen Sie, mit der Ehe hat es auch nicht geklappt. Nichts hat geklappt. In der Familie auch nicht. Die Familie hat man arg zerstört.*“ Die Zwangsarbeit in Deutschland und eine mühsame Adaptierung nach dem Krieg in der Heimat sind als nächstfällige Erprobungen ausgemalt, die keine tiefgreifenden und langfristigen Folgen für die Darstellerin hatten.

«...Irgendwie hatte ich Glück mit Menschen»

Die 1925 geborene Jeanne¹³ erzählte ihre Geschichte aus der Perspektive des Konformismus, der Versöhnung mit den dramatischen und schmerzlichen Seiten der eigenen Vergangenheit. Ihren Bericht begann sie mit einer Beschreibung der Ereignisse von Krieg und Besatzung in Kiew. Im Herbst 1942 wurde sie auf der Straße festgenommen und zur Zwangsarbeit nach Deutschland weggebracht. Der Erzählton ist dennoch versöhnend, denn sie hatte dort „Glück“. Es war der Lagerkommandant, der sie „menschlich“ behandelte, es war Irina, auch eine Kiewerin, die sich als eine ältere Freundin um Jeanne kümmerte: „...*lerne zu leben, ich bringe es dir bei!*“.

Die Rückholung ins Heimatland und das Sich-Zurechtfinden in der neuen Nachkriegswelt platziert Jeanne auch ins Umfeld der Unterstützung durch andere, oft unbekannte Menschen. Die Rolle der nächsten Angehörigen ist in ihrer Erzählung minimiert, weil der Vater an der Front gefallen und die Mutter unmittelbar nach dem Krieg starben. Ihr (Ein)Leben in Kiew nach dem Krieg veranschaulicht sie mit zwei Geschichten: der Arbeit auf der Hauptstraße Chreschtschatyk, wohin sie nach der Registrierung bei der Polizei entsendet wurde, und der Geburt ihrer Tochter. Jeanne bewertet die harte körperliche Hilfsarbeit zur Entrümmerung der in Ruinen gelegenen Straßen — für die man nicht einmal Geld zahlte sondern nur Mittagessen gab — sehr positiv. Sie verkündet ihre Beteiligung beim Wiederaufbau der Heimatstadt mit Stolz: *„Und wir haben nun gebaut. Ist denn wenigstens eine Fliese runtergefallen?“* Diese Einschätzung steht im krassen Gegensatz zu der Meinung anderer Repatriantinnen, für die die Arbeit *„auf Ziegeln“* ein brutaler Zwang für die zeitweilige Anmeldung in Kiew war.¹⁴ Im weiteren Gesprächsverlauf konnten die wahren Gründe für den Aufbau einer positiven Erzählung über diese Zeit aufgedeckt werden. Während der Arbeit auf der Hauptstraße lernte die junge Frau Schriftsteller kennen, die ihr mit einer Stelle als Sekretärin bei der literarischen Zeitschrift *„Dnipro“* weiterhalfen. Jeanne war dort bis zu ihrer Pensionierung tätig. Ein Satz, der die Motive dieser Literaten erklärt — *„Wir lassen dich nicht zugrunde gehen“* — zeigt die tatsächliche Situation von Jeanne in jener Zeit.

Das nächste wichtige Ereignis, in dem eine entscheidende Rolle die Ratschläge von „barmherzigen“ Menschen spielten, war die Geburt der Tochter. Jeanne erfuhr von ihrer Schwangerschaft, als ihr Mann in eine Militärschule nach Charkiv geschickt wurde. Alleine, ohne eine Unterstützung der Familie, zögerte die junge Frau, ein Kind zur Welt zu bringen. Aber die Ärzte brachten ihr *„viel Aufmerksamkeit entgegen“* und überredeten sie schließlich, das Kind zu behalten: *„Hast du den Krieg überlebt? Hast du. Das wirst du auch überleben.“* *„Und ich kriegte eine Tochter.“* Die Tochter Svitlana wurde nicht nur das einzige Kind von Jeanne, sie wurde nunmehr zur einzigen Nachkommenin der gesamten Familie. Von zwei Schwestern und einem Bruder gab es zum Zeitpunkt des Interviews keinen mehr. *„Es gab mal eine Familie. Nun gibt es die nicht mehr. Nicht mehr“*, merkt Jeanne rhetorisch an. *„Nur noch ich habe nun eine Tochter. Zwei Enkelkinder: einen Jungen und ein Mädchen, auch zwei Urenkel. Ein Mädchen und ein Junge. Der*

Bursche geht schon in die zweite Klasse“, führt die Erzählerin die positiven Folgen ihrer Tat aus und hebt damit die symbolische Rolle von Fremden in ihrem Leben hervor. *„Nun ja, ich meine, ich weiß es ja nicht, gut, war halt eine Art Zufall, was weiß ich, oder ich hatte solche Schicksalsfügung“*, rechtfertigt sich Jeanne gleichsam für das glückliche Ende ihrer Lebensgeschichte.

Eine besondere Aufbauart von Jeannes Biographie kommt in Form eines Gruppenberichtes zum Ausdruck. Der eigene Lebenslauf wird durch die Wirkungen der externen sozialen Umstände, der günstigen Konstellationen und der Zufälligkeit gedeutet. Die Normativität ihres Nachkriegs-Lebens setzt die ausbleibende Mobilität, Anspruchslosigkeit, Ähnlichkeit und eine Verwurzelung in familiäre Beziehungen voraus. Den Zeitabschnitt um die Rückführung und Neuansiedlung schätzt sie positiv ein und ermisst ihn als einen aufsteigenden Weg der Gewinnung an Berufserfahrung sowie eine Periode der Familiengründung.

„Unsere Mutti hat alle Lasten auf sich gebürdet“

Die Hauptrolle in den Lebensgeschichten von Oleksandra (geb. 1935)¹⁵ und Inessa (geb. 1933)¹⁶ – den generationenlangen Stadtbewohnerinnen – spielt die Mutter. Nicht allein der familiäre Zusammenhang, sondern zunächst gemeinsam erlebte traumatische Kriegserfahrungen banden Tochter und Mutter. Nur durch Fähigkeiten und hohe moralische Qualitäten von ihren Müttern überlebten sie den Krieg und kehrten in ihre Heimatstadt zurück, so die Autorinnen. Der Gehalt und die Leitachse dieser Autobiographien sind sorgfältig durchdacht und im Familienkreis vielfach artikuliert, auch bei öffentlichen Auftritten und am Schreibtisch. Beide Frauen engagieren sich beim Ukrainischen Verband für Opfer des Nationalsozialismus. Schon vor unserem Treffen und der Interviewaufnahme schrieben sie ihre Memoiren nieder – eine Art Familienchronik, damit *„die Kinder und Enkel es im Gedächtnis behalten“*.¹⁷ Inessa veröffentlichte drei Bücher¹⁸, eins davon – *„Die Seiten des langen Lebens“* – steht für die Biographie ihrer Mutter Maria.

Der Leidensweg der einsamen Witwe mit Kindern während und nach dem Krieg ist der maßgebliche soziale und zeitliche Hintergrund der Berichte von Oleksandra und Inessa. Der Lauf der biographischen Geschichte erfolgt durch die Schilderung der Taten der Protagonistin,

ihrer Gefühle und Ängste. Die besonders hervorgehobenen Charakterzüge sind oft der Erzählperspektive unterstellt. Inessa wiederholte ständig, dass ihre Mutter „*gutherzig und mitfühlend*“, gleichzeitig auch „*große Politikerin*“ war. Zwar schüchtern, doch sobald sie erfuhr, der Zug mit den Repatriierten dürfte nicht nach Kiew fahren, floh sie mit ihrer Tochter und gelangte in die Hauptstadt illegal. Sie war ein „*herzenguter*“ Mensch, so gewährten ihre Kiewer Freunde für fast ein Jahr Obdach der Mutter und Tochter, die „*ohne Geld und Papiere*“ zurückblieben. Oleksandra schätzt ihre Mutter als „*eine sehr organisierte und sehr umsichtige Person*“, auch „*vernünftig und praktisch*“ ein. Vor allem weil sie in den Kriegswirrnissen die Dokumente unversehrt erhielt, auf deren Grundlage sie später das Recht auf das Elternhaus „*an Koslovka*“ vor Gericht verteidigen konnte.

Bezeichnend ist, dass Oleksandra und Inessa das Hungersleben unter Besatzung, das Überleben im Arbeitslager und die halblegale Existenz in Kiew nach dem Krieg zu einem Narrativ über „schlimme Zeiten“ zusammenfügen. In folgender Passage wird diese Parallele besonders sichtbar:

„Als die Deutschen in Kiew einzogen, wurde unsere Mutter, als Frau von einem sowjetischen Offizier, in die Gestapo vorgeladen, dank unseren sowjetischen Leuten. Sie nahm uns drei immer mit und wurde entlassen. Die Deutschen fragten sie, wo ihr Mann sei, ob er ein Mitglied der KPdSU (b) sei. Als wir nach dem Krieg in Kiew zurückkehrten, wurde sie nun zum NKWD bestellt und gefragt, wo ihr Mann sei und was sie während der Besatzungszeit gemacht habe und viele andere Dinge, die es nicht gab. Die Mutter holte uns drei wieder und ging zum Verhör. Aber unsere Mutti war nunmehr ganz grauhaarig und fürchtete sich vor Nichts“.¹⁹

Die Vermittlung der Ansiedlungserfahrungen in der Nachkriegszeit in Kiew hat in den beiden Interviews alle Anzeichen des langfristigen Traumas. Dies zeigt die außergewöhnliche Ausführlichkeit in der Beschreibung zahlreicher Episoden, die immer wieder aufgegriffen werden, und das Rechtfertigen eigenes Handelns: „*Wir sind Kiewer, das ist unsere Heimat, wir sind Stammbewohner, wir ... na ja ... wir sind ein einheitliches Ganzes mit unserer Stadt, verstehen Sie...*“. Der erste Satz beim Interview mit Inessa – „*Ich bin eine Kiewerin seit vielen Generationen*“ klingt im Großzusammenhang der ganzen Geschichte nicht wie eine gewöhnliche Mitteilung der biografischen Tatsache, sondern als ein Argument für das Recht, in der Stadt zu leben, das man ihr vor einem halben Jahrhundert entziehen wollte.

„Liebesgeschichte“

Einige für die Studie aufgenommene Interviews haben die Form von Liebesgeschichten. Während der Zwangsarbeit in Österreich lernte Galina einen französischen Kriegsgefangenen Emil kennen, von dem sie in einem sowjetischen Filtrationslager in Odessa dann getrennt wurde. Mehr als 50 Jahre war sie gezwungen, von dem ältesten Sohn den Namen seines Vaters und die Umstände seiner Geburt zu verschweigen.²⁰ Im Mittelpunkt ihres Lebensberichtes stehen die Zwangsrückführung in die Ukraine, die erzwungene Trennung von ihrem Mann, die Qualen der alleinerziehenden Mutter in der harten Nachkriegszeit. Im „Schatten“ bleiben andere, nicht weniger dramatischen Momente ihres Lebens. So wurde im Jahre 1930 die Familie nach Sibirien deportiert, denn der Vater stammte aus dem Haus der ukrainischen Industriellen und Wohltäter Tereschtschenko, während die Mutter eine Polin war. Auch die Erinnerungen an die Zwangsarbeit im Deutschen Reich machen einen Wandel durch. Die miserable Existenz der Ostarbeiter in einem Rüstungsbetrieb wird durch die Darstellung der Hilfen von „einfachen“ Österreichern abgemildert. Im Gegensatz ist die Nachkriegsphase – von der Begegnung den sowjetischen Soldaten bis zum Ingenieurabschluss Ende der 1950er – in der Erzählung vorwiegend negativ gefärbt. All „das Schlechte“ ist nicht vergessen und schmerzt bis heute, dies verdeutlichen die wiederkehrenden Motive während des Interviews.

Die Geburt des Sohnes erlaubte Galina nicht, in Verzweiflung zu geraten. Der Junge bekam zu Ehren des Sieges den Namen Viktor, wie sie es auch mit Emil vereinbart hatte. Die Rückschläge zu bewältigen half auch die Unterstützung ihrer Eltern. Die Erfahrungen aus dem Filtrationslager hatten ihre Wirkung. Galina suchte nicht nach Gerechtigkeit, bat nicht um Hilfe und klagte nicht über Schwierigkeiten. *„Ich schaute niemanden mehr an und dachte an nichts. Ich hatte nur noch einen Gedanken, den Mann [Emil] zu finden und einen guten Sohn großzuziehen“*. Nach Vaters Empfehlung zog sie zu ihrer Schwester nach Kiew. Es war dort viel einfacher, die Ostarbeiter-Vergangenheit zu vertuschen, als in einem Dorf.

Galina scheute die schwere Arbeit nicht: In einer Baufirma arbeitete sie als Ladearbeiterin, in der Freizeit fand sie andere Jobs - sie wusch Wäsche, machte sauber, renovierte Wohnungen. *„Wie schwer das alles war, weiß nur der Gott und ich“*. Den Erfolg im Leben illustriert sie durch Errungenschaften im Berufs- und Familienleben:

„Dennoch habe ich unsere Baufachhochschule absolviert. [...] Ich habe drei Kinder großgezogen. [...] Ich habe vier Enkeltöchter und bereits drei Urenkel“. Die Gewinne werden als Ergebnis eigener Bemühungen dargestellt, nie erwähnt sie die Unterstützung des Staates oder der Einzelpersonen. Doch hinter der externen „Normalität“ des Lebens, die die Interviewte in ihrer Lebensgeschichte geschaffen hat, verbirgt sich eine innerliche Unzufriedenheit. Davon zeugen ihre andauernden Versuche, Emil zu finden: Unmittelbar nach dem Krieg, als sie bereits zweites Mal verheiratet war und in den 1990er Jahren. *„Ich wartete im Ernst mein ganzes Leben lang [auf Emil]. Manchmal kam auch vor, man feierte etwa meinen Geburtstag und schenkte ein Glas auf mich ein. Aber ich trank nicht auf mich, ich trank auf unser Wiedersehen. Ich liebte ihn mein Leben lang, das ist es“.*

In der Tat ist die Liebesgeschichte von Galina und Emil ist eine Geschichte über zerstörte Hoffnungen und Träume: *„Ich träumte bloßerdings, dass ich ins Ausland gehe. [...] Der Krieg ist ja zu Ende, die Freiheit wird kommen“.* Die Umsetzung der Absichten wurde durch die sowjetische Rückführung verhindert, was eine nachhaltige Auswirkung auf das Leben der Erzählerin und ihrer Familie hatte. Die Repatriierung steht hier als zentrales Ereignis, gegenüber dem alle bisherigen und nachfolgenden sozialen Handlungen Galinas gedeutet werden.

Nicht gerade ein typisches Beispiel der männlichen Biographie stellt eine Liebesgeschichte von einem Kiewer Bewohner Olexander B.²¹ mit seiner Frau Anjuta. Ehemaliger KZ-Häftling, schlug er zu Beginn des Interviews vor, über Buchenwald nicht zu sprechen. Aber zu einer kohärenten Erzählung über andere Perioden seines Lebens zu kommen, war für den Gesprächspartner recht schwierig. Olexander wechselte ständig von einem Thema zum anderen, griff zu detaillierten Angaben oder aber sprach allgemein und verwirrend. Das Leitmotiv seines Berichtes kann man umreißen als *„damals war es besser als jetzt“*. Die einzige konsequent gebliebene Linie bei der dauernden Gegenüberstellung von „damals“ und „jetzt“ war die Erzählung von der Ehefrau, die schon seit drei Jahren tot war.

Während des Interviews fiel ziemlich schwer zu verstehen, wie sich Oleksanders Leben nach seiner Rückkehr nach Kiew gestaltete. Nur durch eine Reihe von Leitfragen fanden wir heraus, dass die Registrierung in Kiew ihm zunächst verweigert wurde. Der junge Mann lebte illegal, hielt sich versteckt und schlug sich mit Zeitarbeit durch. Lange musste Oleksander durch die Ämter gehen und immer wieder

erklären: *„Schere mich doch nicht über einen Kamm mit denen, die bei Bauern gearbeitet haben“*. 1947 wurde er zum Bergbau in den Donbass geschickt, danach folgte eine Flucht. Er hatte Glück, „nur“ zwei Monate Strafarbeit abbekommen zu haben. *„Nun ja, ein guter Richter. Siehst Du, alles hängt vom Richter ab“*.

Nach einer kurzen Freiheitsstrafe musste Olexander schon wieder in den Donbass, nun mal zum Wiederaufbau der Eisenbahn. Da er aus Kiew kam, ernannte man ihn zum Gruppenältesten. *„Ich bin ein Kiewer, alle anderen sind doch von irgendwoher“*. Unter den rekrutierten Arbeitskräften war auch Anna, oder Anjuta, Njura, wie der Erzähler sie nennt. In einem ärmlich gekleideten, abgemagerten und bekümmerten Mädchen erblickte er *„die Frau seiner Träume“* und bot ihr zu heiraten. Die heftige Entwicklung war auch für ihn persönlich unerwartet. Allerdings blieb er seiner impulsiven Entscheidung innerhalb ihres gemeinsamen Lebens treu. Ihn – einen Flüchtling, „Hohlkopf“, Pechvogel – rettete die Liebe zu einer Frau.

Ab dem Moment der Bekanntschaft mit Anjuta schildert Oleksandr ganz detailliert, witzig und humorvoll den Beginn ihrer Ehe.

„Ich hatte einen Flittermonat in der Kälte und mit nackten Hintern. Wir bezogen einen einfachen Waggon. Es war ein Viehwaggon. Man gab uns Stroh und Matratzenbezüge. Decken gab es nicht. Kohle für den Ofen gab man uns auch nicht. Nach dem Motto, beschafft die Kohle, wo ihr wollt. Draußen war 20-25 Grad Frost. Alle Bretter im Waggon waren bereift. Erst im April konnten wir in ein Mietzimmer ziehen, in dem vier Ehepaare und ein alter Mann wohnten. In Slavyansk lebten wir in einem Wohnheim auf dem Bahnhof. In einem Zimmer waren 12 Mädchen und vier Ehepaare, ein Soldatenbett für uns beide. Zehn Monate vergingen, und am 23. November wurde unsere Tochter geboren. Zu Hause wollte es niemand glauben. Weder Verwandte noch die Mutter. Wie kann das denn sein?! Er ging allein – und kam mit noch zwei“.

Olexander stellt sich in der Biographie als einen fürsorglichen liebevollen Ehemann und Familienvater vor, der sein Leben der Frau gewidmet hat. In den endlosen Monologen wurde er nicht müde, von seiner Liebe zu Anjuta zu sprechen. Fehlende Kohärenz der Lebensgeschichte Olexanders lässt sich durch seine Versuche erklären, sämtliche Ereignisse des Lebens unter ein Schema zu bringen – „damals“, in den Sowjetzeiten, war es gut. Es fiel ihm ganz schwer, das Ganze von „damals“, – sei es die Ungerechtigkeit und Demütigung ihm als einem Repatriierten gegenüber, seien es die Wohnung, billige Kur-

orte oder Einladungen für ehemaligen Buchenwald-Häftling zu den staatlichen Empfängen, — in einer zusammenhängenden Erzählung zu platzieren. Die Liebesgeschichte glättet in einer angemessenen Art und Weise all die Mühsale. Der durch das Prisma des Humors gebrochene schreckliche Alltag aus der Geschichte von Olexander erscheint auch nicht mehr so „beängstigend“.

In den Zeitzeugenberichten von Olexander und Galina sind die Ereignisse der Nachkriegszeit unter dem Gesichtswinkel der familiären Beziehungen dargestellt, sie zeigen schließlich, wie die Wechselfälle des privaten Lebens die Interpretation und Auswertung von historischen Vorgängen im Allgemeinen beeinflussen.

Die Arbeitsbiographie

Zu einer Grundform der Lebensgeschichten in der industriellen Gesellschaft wurde nach soziologischen Studien die Berufslaufbahn.²² Von den 40 projektbezogenen Interviews sind 18 eine Beschreibung der Karriere. Dabei stammen 16 Interviews von den Personen, die sich nach dem Krieg durch ihre berufliche Entwicklung in Kiew angesiedelt haben. Diese Biographien sind ein Beispiel für aufsteigenden Lebenslauf, ohne Pausen und Unterbrechungen. Einige der Befragten betrieben zum Zeitpunkt der Aufnahme des Interviews trotz ihres Alters (über 80 Jahre alt) weiterhin ihre berufliche Tätigkeit beziehungsweise setzten sich für eine Vereinsarbeit aktiv ein. Peripetien der Kriegszeit und die Zwangsarbeit weisen in solcherart Biographien nicht immer einen inhaltlichen Zusammenhang mit dem späteren Leben des Erzählers auf. Dennoch sind die Folgen des Krieges auf unterschiedliche Weise darin manifestiert.

Stanislav (geboren 1927)²³ legte ein Beispiel einer erfolgreichen Berufslaufbahn dar, die keinesfalls durch den zuvor repressierten Vater und eigene Vergangenheit als Repatriierter beeinträchtigt wurde. Seine berufliche Laufbahn begann im Alter von vierzehn Jahren. Während der nationalsozialistischen Besatzung meisterte Stanislav den Beruf Schlosser-Elektriker. Als Elektriker arbeitete er in Deutschland und nach der Rückkehr im Jahre 1945 in der Heimatstadt Marganez. Nach zwei Jahren Arbeit in der Grube folgte das Studium an einer Bergbaufachschule und schließlich an Kiewer Polytechnischen Hochschule, nachdem er bereits 10 Jahre Erfahrung als Bergbauingenieur hinter sich gehabt hatte. In

den 1970er Jahren wurde Stanislav Direktor eines Forschungsinstitutes, über 10 Jahre leitete er ein experimentelles Bauunternehmen. Beim Ukrainischen Verband für Opfer des Nazismus ließ er sich ebenfalls nicht aus den Augen verlieren und initiierte „Kiewer städtische wohltätige Stiftung für soziale Unterstützung der Opfer der NS-Verfolgung“. Dank seinen Bemühungen erhalten die bedürftigsten ehemaligen NS-Zwangsarbeiter Kiews alle drei Monate eine kleine finanzielle Unterstützung.

Der Biograf stellt den Typ einer erfolgreichen Person dar, die eine bemerkenswerte Karriere zunächst dank den persönlichen Eigenschaften und Fähigkeiten gemacht hat, die es *„schon immer“* gab. Die gleichen persönlichen Fähigkeiten von Stanislav glichen *„das Negative“* in seinem Fragebogen aus. Vielmehr erklärte er etwas dreist, nie den Lebensabschnitt mit der Zwangsarbeit im Reich verborgen zu haben. *„Ich habe es nicht verheimlicht. Beim Eintritt in die Partei habe ich das angegeben, genauso bei der Arbeitsaufnahme. Überall habe ich das geschrieben.“*

Ein weiteres Konstrukt der erfolgreichen Biographie zeigt Olexander K. (geboren 1923).²⁴ Er stellte seinen Aufenthalt in Deutschland *„nicht zur Schau“*, denn es war *„eine bedenkliche Sache“*, und er hatte zu einem gewissen Moment auch Glück. Nach dem Abschluss Kiewer Instituts für Bauwesen *„stieg ich nach 10 Jahren hoch, war der Meister, dann Bauleiter, Chefingenieur und alsdann der Leiter der Abteilung. Als die Idee mit meiner Beförderung zum Chefingenieur in die Zentralverwaltung scheiterte, sah ich ein, dass diese heiklen Sachen im Lauf waren“*. Wegen *„heikler Sachen“* verließ Oleksander K. das Baugeschäft – *„ich sehe, dass man von hier Leine ziehen muss“*. Demnächst wechselte er zu einem wissenschaftlichen Forschungsinstitut und arbeitete dort *„ruhig“*, ja sogar zehn Jahre lang nach Erreichen des Rentenalters.

Über die Richtigkeit seiner eigenen Entscheidung nachdenkend führte Oleksandr eine Passage aus der Geschichte seines Vaters an: *„Der Vater führte die Buchhaltung, da hängte alles mit Geld zusammen, er war ein weiser Mensch, er sah ein, dass man Leine ziehen musste. In der nächsten Saison ging er fort, ließ alles stehen und fuhr in den Donbass“*. Die Wiederholung des biographischen Musters des Vaters hob er inhaltlich wie sprachlich hervor, indem er die gleiche Redewendung *„Leine ziehen“* gebrauchte.

Der vorliegende Lebenslauf zeigt ebenfalls *„eine Grenze“* auf, zu der die früheren Repatrianten in ihrem beruflichen Aufstieg hingelangen konnten. Auf einer gewissen Höhe wurde an seine *„heiklen Sachen“* erinnert. Über die Stelle eines Chefingenieurs der Zentralverwaltung

entschied bereits der Apparat des Zentralkomitees der Kommunistischen Partei der Ukraine, die höchste sowjetische Nomenklatur. Dem entsprechend blieb einem Repatrianten der Weg dahin gesperert.

Die Berufslaufbahn von Mykola (geboren 1924)²⁵ beruht auf dem Bericht über die Schwierigkeiten, die ein ehemaliger KZ-Häftling auf dem Weg zum Erfolg bewältigen musste. Zwei Hauptprobleme sondert er aus: Arbeit und Ausbildung. *„Man stellte uns ein [Pause]: Geh zum Bergbau [Pause], in die Kolchose und in den Wald [Pause] zur Holzbeschaffung. [...] Die Kohlengrube, das Holzflößen und die Kolchose – das war’s. Weiter kommt man nicht“*.²⁶

Dies belegt der Biograf mit den Beispielen aus eigener Lebenserfahrung. Ein Versuch, zusammen mit einem Landsmann nach der Entlassung aus der Armee eine Stelle als Hilfsarbeiter im Kiewer Betrieb zu finden, *„um irgendwohin nur einzudringen, einen Wohnheimplatz oder irgendwas zu bekommen“*, missglückte. Der Freund wurde aufgenommen, ihn aber lehnte man ab, weil Mykola im Fragebogen über das KZ Mauthausen geschrieben hatte. Eine Ausbildung doch erhalten zu haben, bezieht der Zeitzeuge auf die in der Politik der UdSSR eingetretenen Veränderungen: *„Im Jahre 1956, erst, als Chruschtschow es ein bisschen besänftigte, so wurde ich erst dann in eine Berufsfachschule aufgenommen. Zuvor – nirgendwo“*.²⁷ Immerhin bewertet Mykola sein Leben nach dem Krieg positiv. Erst mit Holzflößen am Dnipro beschäftigt, wurde er nach dem Abschluss der Fachschule zum Kapitän eines Binnenschiffs. Er sei sehr stolz auf seinen „romantischen“ Beruf. Familie, Kinder, eine Wohnung in Kiew – alle Bestandteile des Erfolgs sind in seiner Biografie präsent.

Eigenes Leben, das Leben eines Repatriierten in der sowjetischen Gesellschaft, stellt er als einen kollektiven Erfahrungsschatz sämtlicher Zwangsarbeiter dar: *„Wir waren doch „Heimatverräter“ [gefühlsvoll]. Ja! Man sagte es uns ins Gesicht, geschweige denn...“* Es lag ihm nicht an einem persönlichen Erfolg um jeden Preis, sondern an Triumph der Gerechtigkeit für alle früheren Heimkehrer, *„dass man sie für Menschen hielt, dass man kein Volksfeind war“*.²⁸

In den vorgelegten Versionen der Berufsbiographien fiel die Wahl des Berufes mit der Zeit des Kriegsendes und der Rückführung zusammen, insofern haben die Lebensläufe keine durch militärische Konflikte verursachten Lücken. In diesen Interviews ist die Nachkriegslebensgestaltung rund um die berufliche Entwicklung der Befragten

aufgebaut. Die Reintegration in das „*friedliche Leben*“ veranschaulichen sie an Praktiken der Bildungsaufnahme, der Arbeitssuche und Entwicklung eigener Karriere. Die Zwangsarbeit im Reich, die Kriegsgefangenschaft oder KZ-Haft waren dabei nie ein Faktor, der zum beruflichen Aufstieg beitrug oder irgendwelche Präferenzen dem Biografen gewährte. Bestenfalls blieb dieser Fakt im Fragebogen „*schadlos*“. Viel häufiger aber wurde es verheimlicht und „*nicht an die große Glocke gehängt*“. Unabhängig von den äußeren „*Umständen*“ präsentierten alle Gesprächspartnerinnen und -partner ihr Leben nach dem Krieg als Ergebnis eigener Aktionen und bemühten sich, ein Bild von „*seines Glückes Schmied*“ abzuliefern. Das Privatleben ist dabei auf ein Minimum reduziert und spielt eine untergeordnete Rolle.

Ich schämte mich für mein Gesicht, dass ich ein Jude war...

Die Lebensgeschichte von Leonid (geboren 1922)²⁹ nimmt siebeneinhalb Stunden Tonaufnahme ein. Eine der Versionen ist in Form einer autobiographischen Erzählung „*Mein Soldatenschicksal*“³⁰ zu Papier gebracht. Es ist der Bericht eines Zeitzeugen, der die eigenen Erfahrungen dem vorherrschenden historischen Narrativ über den Großen Vaterländischen Krieg dauernd gegenüberstellt. Ferner ist das eine Rechtfertigungsgeschichte. Wie konnte denn er – ein Kiewer, Jude, Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter, – überleben. „*Ich bereue das bis jetzt, halte mich bis heute für schuldig. [...] Ich geriet ja in die Gefangenschaft, aber blieb am Leben!*“ Doch sein jüngerer Bruder Romka kam um, und „*Jura Bjelskij kam um. Gromow kam um. Wie viele unsere Jungs fielen!*“. Der Lebenslauf von Leonid ist die Geschichte eines Juden, der den Holocaust überlebte und weiterhin in einer antisemitisch eingestellten Gesellschaft lebte, mit Doppelbelastung von Misstrauen – als Kriegsgefangener und ein Mensch „*nicht der richtigen*“ Nationalität. Leonid tritt hier dennoch nicht als Zeuge der Anklage auf. Dies ist eine Geschichte darüber, wie er überlebt hat und über die Menschen, die ihm zu überleben geholfen haben.

Der Krieg untergrub die Verwirklichung eines „*leidenschaftlichen*“ Traums von Leonid, Regisseur zu werden. Im Jahr 1940 wurden alle Absolventen der 91. Kiewer Schule in die Rote Armee mobilisiert. Wegen Tuberkulose versetzte man Leonid sechs Monate später in Reserve, doch als der Krieg mit Deutschland begann, ging er als Freiwilliger an die Front. Bei Kachovka wurde er gefangengenommen. Keiner

der Kameraden verriet, dass er Jude war. Die Formel *„der Vater ist Zigeuner, die Mutter ist Ukrainerin“* ließ eine rettende Erklärung des äußeren Aussehens für die deutsche Wachmannschaft plausibel machen. Leonid gelang es, aus dem Kriegsgefangenenlager Mykolaiw unter dem Deckmantel *„eines Ukrainers“* aus Kiew zu entkommen. Wie auch viele andere Gefangene fand er Zuflucht in einem der Dörfer des Mykolaiw Gebietes. Von dort wurde er im Herbst 1942 nach Stuttgart deportiert. Nach der Befreiung wurde Leonid erneut in die Rote Armee einberufen und diente bis Dezember 1946 als Soldat.

Betonte er im Bericht über die Kriegs- und Armeezeit immer die eigene kollektive Zugehörigkeit als Kriegsgefangener, so erstrebte er dagegen nicht, die Nachkriegserfahrungen seines Lebens als übliche für andere Rückkehrer zu präsentieren. Seine Karriere einfachen Lehrers der russischen Sprache erlag ständigen Interventionen unerwarteter *„Umstände“*, wie etwa der Personalkürzung oder einem Streit mit dem Kreisbildungsamt. Leonid musste oft umziehen und den Job wechseln. Die Gründe für solche Instabilität sieht der Interviewpartner in einem harten Leben in der sowjetischen Umwelt, wenn man makelhafte Biografie (deutsche Gefangenschaft und nationale Herkunft) hatte. *„Ich schämte mich für mein Gesicht, für meine jüdische Herkunft. Nicht bloß schämte ich mich. Es störte mich den ganzen Weg. Auch lange nach dem Krieg störte es mich noch immer“*.

In der *„Porträtgalerie“* tritt die Biografie Leonids – die Geschichte eines Juden, der die deutsche Gefangenschaft überlebt hat – wirklich einzigartig in ihrem Ablauf der Ereignisse während des Krieges auf. Nicht typisch erscheint auch die Entwicklung in der Nachkriegszeit: Der Erzähler ist aus der Ukraine nicht emigriert, im Gegensatz zum Großteil der jüdischen Gemeinde in Kiew. Leonid berichtete über sein Leben aus der Perspektive eines von der Öffentlichkeit nicht beanspruchten *„Zeugen“*. Eines *„Zeugen“*, dem man nicht vertraute. Zwei Strategien der Bewältigung eigener Vergangenheit kommen hierbei zutage. Die Kriegsgefangenschaft wird als ein kollektives Erlebnis für gesamte Kriegsgefangene gedeutet, die keine Verräter, sondern nur *„Menschen, die ein großes Leid ertragen mussten“*, waren. In sein Nachkriegsleben lässt der Erzähler die eigene Familiengeschichte einfließen und verbindet es untrennbar mit dem Schicksal seines Vaters – eines vor Pogromen nach Kiew geflüchteten Waisenkindes, mit seiner Ehefrau – einer begabten Pianistin, und mit dem Sohn – der den Traum von Leonid über den Beruf Regisseur in die Tat umsetzte.

«*Ich sage immer: Ich bin glücklich*»

Die Lebensbeschreibung von Ljudmila (geboren 1929)³¹ erinnert an die Geschichte aus dem berühmten Märchen von Aschenputtel. Ein Mädchen aus einer armseligen Familie aus Kiew, künstlerisch begabt, befähigt und intelligent, das während der Nazi-Okkupation ihren Vater verlor, drei Jahre mit der Mutter die Zwangsarbeit in Deutschland leistete, erhielt trotz aller Hindernisse letztendlich die verdiente Belohnung. Ljudmila erlangte einen Hochschulabschluss, eine angesehene Anstellung an einem wissenschaftlichen Forschungsinstitut und fand ihr Glück im Privatleben. *„Ich lebte in der Hölle, aber ich lebte auch im Paradies. [...] Ich habe mein Leben gelebt, ich hatte einen wunderbaren Ehemann, eine wunderbare Familie.“*

Eine signifikante handelnde Person in der vorliegenden Lebensgeschichte ist der Vater. Während des Kriegs geriet er in die deutsche Kriegsgefangenschaft, aus der er zu seiner Familie nach Kiew floh, doch nach sechs Monaten starb er an Tuberkulose. Wie auch im Märchen konnte der Vater trotz seiner Autorität und Liebe zur Tochter ihr wenig helfen. Die Mutter spielt keine bedeutende Rolle in Ljudmilas Erlebnissen. Meist wird sie als Objekt der Fürsorge der Erzählerin, oder ebenfalls als Opfer, wie sie selbst, dargestellt. Extrem wichtig erscheint dabei eine „Fee“. Zu verschiedenen Zeiten des Lebens war es mal eine Tante, mal die Mutter einer engen Freundin Ludmilas, mal ein polnisches Mädchen Irena, mit der sie in einer Baracke in Deutschland lebte, dann auch ihre Schwiegermutter. Die Ratschläge und die Unterstützung dieser Frauen hatten stets eine entscheidende Bedeutung für Ljudmila während der schicksalhaften Wenden. Die Rolle des „schönen Prinzen“ wird ihrem Mann Pavel zugeteilt. Die Ehe mit ihm bedeutete nicht nur die Verkörperung der romantischen Träume von Liebe und eigener Familie, nunmehr brachte sie Wohlstand und Stabilität in ihr Leben hinein. Davor hatte Ljudmila jede Menge Probleme durch ihre Vergangenheit als Zwangsarbeiterin: Man entließ sie von der geliebten Arbeit wegen nicht gemeldetem Deutschland-Aufenthalt; man verweigerte ihr die verdiente Auszeichnung – eine „Goldmedaille“ – für den ausgezeichneten Abschluss der Abendschule; ihre Dokumente nahm die Kiewer Universität nicht entgegen, denn diesmal gab sie an, eine Ostarbeiterin gewesen zu sein. Die Unterstützung seitens der Ehemannes Verwandtschaft half Ljudmila, das Studium mit der Pflege der neugeborenen Tochter zu verbinden.

Ljudmila hat es geschafft, ein erfolgreiches biographisches Projekt zu realisieren, das auf einer Kombination aus der beruflichen Laufbahn und einer vollwertigen Familie beruht, die in dem Interview als eine Belohnung für die erlittene Not präsentiert wird. Die Geschehnisse des Kriegs und der Repatriierung werden hier als eine Schicksalsprobe vorgeführt, die sie auf dem Weg zu ihrem Glück zu überwinden hatte, als ein Beweis ihres Anspruchs, im Leben zufrieden zu sein. Gleichzeitig schreibt Ljudmila die Gewinne im Leben ihrer eigenen biographischen Aktivität zu. Der hervorragende Ehemann ist ihre bewusste Entscheidung. Ihre Karriere ist auch das Resultat eigener Arbeit und der ausgezeichneten Leistungen an der Schule und an zwei Hochschulen. Das Modell der vorliegenden Lebensgeschichte bietet ein hohes Maß an Selbststeuerung der Biographie und das Vergnügen von der Umsetzung des Lebensszenarios.

Die angeführten Beispiele zeigen die Variantenvielfalt der dargestellten Lebensgeschichten, in denen die Befragten berichtet haben, wie sie so geworden sind, wie sie sind. Bei den Selbstbeschreibungen der ehemaligen Kiewer findet sich ein ganzes Spektrum der stereotypen Bilder eines früheren Zwangsarbeiters. Zum einen kommt die Selbstvorstellung als eines „Opfers“, sei es des NS-Regimes oder „von zwei Diktaturen“. Zum anderen tritt ein Bild von sich selber auf, als von einer aktiven handlungsfähigen Person, wandlungsbereit und Widerstand leistend. Zwischen diesen zwei gegenüberliegenden Typen von Bildern fanden Platz andere, in denen die Erzähler versuchten, eigene Wertorientierung zu umreißen, oft aus den politischen oder religiösen Ideologien entlehnt, in denen die individuelle Wahl eines Menschen mit ganzheitlicher Weltanschauung hervorgehoben wird.³² Bei manchen „Selbstbildnissen“ haben wir mit einer „fixierten Identität“ zu tun: Der Interviewte stellt sich als einen Menschen dar, der „schon immer so war“ oder die Fähigkeiten besessen hatte, die sein ganzes späteres Leben bestimmt haben. Hinwieder gibt es auch Berichte, die den Entwicklungsgang und das Vorwärtskommen im Inneren des Erzählers, sein „Ich“ nachverfolgen lassen. In einigen Interviews ist das Bild des Erzählers eine Art von Comic-Figur, in den anderen tritt vielmehr eine ernsthafte Person, die „alles kann und weiß“, zu Tage.

Die untersuchten Biographien weisen unterschiedliche Arten der Darstellung von Erlebnissen während der Zwangsarbeit und Heimkehr sowie vom erneuten Einleben in der Sowjetunion auf.

Die Analyse der Lebensgeschichten bestätigte die generelle Notwendigkeit, „nicht nur das Gesagte zu beachten, sondern auch in was für einem Kontext und weshalb der Bericht gerade so aufgebaut ist“.³³ Das Vorhandensein der „Aposiopese“ – der Abbrüche oder gewisser Schwierigkeiten beim Gestalten der Erzählung, auch die Wiederholungen einer und derselben Episode sind oft Zeugnisse von traumatischen Erfahrungen.

Ein hoher Grad an Generalisierung des Sachverhaltes ist manchen Berichten inhärent. Für solche Geschichten ist das Zurückgreifen auf das kollektive Narrativ sowie eine Darstellung der eigenen Laufbahn als eines Gesamtschicksals sämtlicher Repatriierten charakteristisch. Andererseits werden die Wiedereingliederungsprozesse auch im Rahmen der Familiengeschichte, als eigene Erfahrungen mit dem persönlichen und beruflichen Werdegang etc. präsentiert. Unterschiedliche Verfahren und Formen der Selbstdarstellung bewirken den Inhalt des Interviews. Zur gleichen Zeit möge man den Einfluss von Diskurspraktiken auf die Entwicklung von Vorstellungen über die Wirklichkeit nicht verabsolutieren. Vergangene Wirklichkeit erzeugt Text-(Re)konstruktionen, und nicht umgekehrt. Die Form der Darstellung ist in der Regel unterlegen und entspricht der „Wahrheit der Vergangenheit“, trotz der Unterschiede in Erfahrungen und Perspektiven. Gerade der Inhalt eines Erlebnisses bestimmt die Art und Weise, welche literarische Form für seine Beschreibung ausgewählt werden kann.³⁴

Die Ereignisse im Zusammenhang mit der Repatriierung sind in den Biographien der befragten Zeitzeugen aus Kiew unterschiedlich geschildert. Mehrfach sind Interviews aufgenommen, in denen die Rückführung lediglich ein flüchtiges Ereignis, die nächste Stufe, eine kurze kaum wahrnehmbare – im Vergleich zu den nachfolgenden Lebensabschnitten – Tatsache war. In zahlreichen Fällen haben dennoch die Rückkehr und der Neuanfang in der sowjetischen Nachkriegszeit einen wichtigen Platz bei der Selbstdarstellung von Informanten. Sie werden als eine Fortsetzung einer Geschichte aus der Kriegszeit - der Geschichte von Verlust, Leid und Kampf ums Überleben, wie eine weitere Erprobung auf dem Weg zum „Glück“ gesehen. In einigen Interviews steht die Repatriierung für eine Tragödie, die die Hoffnungen und Träume des ganzen Lebens zerstört hat.

¹ Lüdtkke, Alf, *Istoria powsedniewnosti w Germanii. Nowyje podhody k isutscheniju truda, wojny i vlasti* (Alltagsgeschichte in Deutschland: Neue Untersuchungsverfahren der Arbeit, des Kriegs und der Macht), Moskau 2010, S. 76.

² Zur Repräsentation der Stichproben bei den historischen und soziologischen Studien vgl. ausführlicher: Giddens, E., *Soziologia* (Soziologie), Moskau 2005, S. 557; Yow, Valerie Raleigh, *Recording oral history: a guide for the humanities and social sciences*, Oxford 2005, S. 80–87; Grintschenko, Gelinada, *Usna istoriia: Metodytschni rekomendazii s organizazii doslidzhennia* (Oral History: Handreichung zur Durchführung einer Forschung), Charkiw 2007, S. 7–8.

³ Vgl. zur Methode: Baxter, Pand Jack, *Qualitative Case Study Methodology: Study design and implementation for novice researchers*, in *The Qualitative Report*, 13(4) 2008, S. 544–559; Dul, J./ Hak, T. (2008), *Case Study Methodology in Business Research*. Oxford: Butterworth-Heinemann; Eisenhardt, K. M. (1989), *Building theories from case study research*. *The Academy of Management Review*, 14 (4), Oct, S. 532–550; Lamnek, Siegfried, *Qualitative Sozialforschung*. Lehrbuch. 4. Auflage. Beltz Verlag. Weinhhein, Basel 2005.

⁴ Loskutowa (Hrsg.), *Pamiat o blokadi: Swidietelstwa otschewidzew I istoritscheskoe soznanie obschestwa* (Erinnerung an die Blockade: Zeitzeugenberichte und historisches Bewusstsein der Gesellschaft), Moskau 2008, S. 203.

⁵ Meschtscherkina, Je. (Hrsg.), *Ustnaja istorija i biografija: zhenskij wsgljad* (Oralhistory und Biographie: Ein Frauenblick), Moskau 2004, S. 221.

⁶ Vgl. dazu: Kohli, Martin / Robert, G. (Hrsg.), *Biographie und soziale Wirklichkeit. Neue Beiträge und Forschungsperspektiven*, Stuttgart 1984, 307 s.; Kohli, Martin: *Normalbiographie und Individualität: Zur institutionellen Dynamik des gegenwärtigen Lebenslaufregimes*; Brose, Hanns-Georg / Hildebrand, Bruno (Hrsg.): *Vom Ende des Individuums zur Individualität ohne Ende*, Opladen 1988, S. 33–54; Kohli, Martin: *Wie es zur „biographischen Methode“ kam und was daraus geworden ist. Ein Kapitel aus der Geschichte der Sozialforschung*. In: *Zeitschrift für Soziologie*. Jg. 10, Heft 3. Juli 1983, S. 273–293; Fuchs-Heinritz, Werner: *Biographische Forschung. Eine Einführung in Praxis und Methoden*, Wiesbaden 2005 (3. Auflage); Meschtscherkina, Je. / Semenowa, W. (Hrsg.), *Биографический метод: История, методология, практика* (Biographische Methode: Geschichte, Methodologie, Praxis), Moskau 1994, 147 s.

⁷ Vgl. Portelli, A., *An Oral History*, zit. nach Loskutowa, M. (Hrsg.), *Chrestomatija po ustnoj istorii*, Sankt-Petersburg 2003, S. 32–51.

⁸ Vgl. Rosenthal, G., *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibung*, Frankfurt am Main 1995; Rosenthal, G., *Реконструкция рассказов о жизни: принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики в биографических нарративных интервью* [in russ. Spr.], zit. nach Loskutowa, M. (Hrsg.), *Chrestomatija*, S. 322–355; Grintschenko, G., *Usna istoriia: Metodytschni rekomendazii s analisu naratywnyh interwju*, Charkiw 2008, S. 12–19; vgl. dazu auch Beispiele einer Rekonstruktion bei Loskutowa, M., *Pamiat o blokadi*, 392 s.; Grintschenko, G., *Prinuditelnyj trud w nazistskoj Germanii w ustnyh istorijah bywschih dietej-ostarbaiterow* (Zwangsarbeit in NS-Deutschland in Oral Histories der ehemaligen verschleppten Kinder), in:

Sammelband [in russ. Spr.], Вторая мировая война в детских «рамках памяти», Rozhkov, A. (Hrsg.), Krasnodar 2010, S. 103–146.

⁹ Zur Spezifik der weiblichen und männlichen Biographie vgl. ausführlicher: Meschtscherkina, Je. (Hrsg.), *Ustnaja istorija i biografija: zhenskij vschljad*, 252 s.

¹⁰ Rosenthal, G., *Rekonstrukcija rasskasow o zhisni: prinzipy otbora, kotorymi rukowodstwujutsja rasskaztschiki w biografotscheskich narratiwnyh interwju* [in russ. Spr.], zit. nach Loskutowa, M. (Hrsg.), Chrestomatija, S. 326.

¹¹ Rosenthal, G., *Die heilende Wirkung biographischen Erzählens*, zit. nach: Sammelband Shid/Zahid, Heft 11-12: Usna istorija w sutschasnyh sozio-humanitarnyh studijah: teorija i praktyka doslidzhen, Charkiw 2008, S. 44.

¹² Privatarchiv der Autorin (PAA), Interviewbestand Repatrianten – Kiewer (RK) 013 mit Tetiana, Jahrgang 1929, Rzhyschiw, Kiew Geb. Aufnahme vom 10.09.2009, Kiew.

¹³ PAA, Interview RK009 mit Jeanne, Jahrgang 1925, Kiew. Aufnahme vom 17.03.2009, Kiew.

¹⁴ Vgl. das Schreiben von Nina Lewtschenko an die Repatriierungsabteilung im Kapitel III, (ZDAWO d.U., f. R-2, op. 7, spr. 1008, ark. 130-132).

¹⁵ Archiv des Kowalskich-Ostinstituts für Ukrainekunde (ASIU), Interview FLO05 mit Oleksandra, Jahrgang 1935, Kiew. Aufnahme vom 22.12.2005; vgl. auch die Auswertung des Interviews mit Oleksandra bei Grintschenko, G., *Prinuditelnyj trud w nazistskoj Germanii*, S. 103–146.

¹⁶ ASIU, Interview FLO23 mit Inessa, Jahrgang 1933, Kiew. Aufnahme vom 19.01.2006, Kiew.

¹⁷ Vgl.: '...To bula newolja'. Spohady ta lysty ostarbaiteriw ('...Es war eine Unfreiheit'. Erinnerungen und Briefe der Ostarbeiter), Kiew 2006, S. 119–128.

¹⁸ Vgl.: Nikolaew, W. / Mirtschewskaja, I., *Ot pierwogo liza: wospomonanija bywschih maloletnih uznikow* (Ich-Erzählung: Erinnerungsberichte der ehemaligen minderjährigen Häftlinge), Kiew 2000; Mirtschewskaja, I., *...I on podaril mnje mamu. Wospominanija* (...Dann schenkte er mir meine Mama. Erinnerungen), Kiew 2005; Mirtschewskaja, I., *Stranizy dolgoi zhisni* (Die Seiten des langen Lebens), Kiew 2008.

¹⁹ Vgl.: '...To bula newolja'. Spohady ta lysty ostarbaiteriw ('...Es war eine Unfreiheit'. Erinnerungen und Briefe der Ostarbeiter), Kiew 2006, S. 125.

²⁰ Vgl.: '...To bula newolja'. Spohady ta lysty ostarbaiteriw, S. 133–137; ASIU, Interview FLO09 (Zeitzeugin, Jahrgang 1935), Aufnahme vom 26.12.2005, Kiew.

²¹ PAA, Interview RK016 mit Olexander B., Jahrgang 1925, Kiew. Aufnahme vom 21.10.2009, Kiew.

²² Meschtscherkina, Je., *Zhisnennyj put' i biografija: prejemstwennost' soziologitscheskich kategorij (analiz zarubjezhnyh koncepcij* (Der Lebensweg und die Biografie: Die Kontinuität der soziologischen Kategorien), in: *Soziologitscheskije isslejedowanija* 7 (2002), S. 61–67.

²³ ASIU, Interview FLO21 mit Stanislav, Jahrgang 1927, Kiew. Aufnahme vom 23.12.2005, Kiew.

²⁴ PAA, Interview RK 014 mit Olexandr K., Jahrgang 1923, Dorf Tereschky, Kiew Geb. Aufnahme vom 09.09.2009, Kiew.

²⁵ Pastuschenko, T. / Schewtschenko, M. (Hrsg.), *Sammelband Ukrainski wjasni konztaboru Mauthausen: swidtschennja tych, hto wyzhyw* (Ukrainische Häftlinge des KZ Mauthausen: Erinnerungsberichte der Überlebenden), Kiew 2009, S. 197–205.

²⁶ Ebenda, S. 205.

²⁷ Ebenda.

²⁸ Ebenda.

²⁹ PAA, Interview RK 001 mit Leonid, Jahrgang 1924, Kiew. Aufnahme vom 10.09.2008, 17.09.2008, 24.09.2008 und 15.10.2008, Kiew.

³⁰ Vgl.: Kotljars, L., *Moja soldatskaja sud'ba (Mein Soldatenschicksal)*, in: *Holokost i sutschasnist': studii w Ukraini i w switi*, Heft 1(3) 2005; Heft 1 - 2, 2008; Kotljars, L., *Wospominanija jewreja-krasnoarmeica*, Moskau 2011.

³¹ ASIU, Interview FLO32 mit Ljudmila (Jahrgang 1929, Kiew), Aufnahme vom 12.05.2005, Kiew.

³² Passerini, L., *Torino operaia e fascismo (Auszüge)*, in: *Chrestomatija po ustnoj istorii*, S. 260.

³³ Woronina, T. / Utjehin, I., *Rekonstrukzija smysla w analise interwiu: tematitscheskije dominanty i skrytaja polemika* (Sinnrekonstruktion bei der Interviewauswertung: Thematische Dominanten und versteckte Polemik), in: *Pamiat o blokadi*, S. 230–261.

³⁴ Lüdtke, Alf, *Istoria powzedniewnosti w Germanii*, S. 78–80.

Kapitel VI

Besonderheiten der Wiedereingliederung in Kiew: Aus der Sicht eines Repatriierten

„Das Einleben“ der ehemaligen Zwangsarbeiter/innen und Kriegsgefangenen ins sowjetische Sozium, ihre Anpassung an die neuen Umstände des Nachkriegslebens und den neuen Status der Repatriierten betrachten wir als einen Prozess der sozialen Adaptation oder der sekundären Sozialisation. Dies ist ein wechselseitiger Prozess zwischen einem Subjekt beziehungsweise einer Gruppe von Personen und dem sozialen Umfeld, wobei die Anforderungen und Erwartungen seiner Teilnehmer aufeinander abgestimmt werden.¹ Die Adaptation (Anpassung) ist ein Teil des kontinuierlichen Prozesses der Sozialisation, der das ganze Leben lang vor sich geht, wenn sich das Individuum bestimmte Werte, Verhaltensnormen und Vorstellungen aneignet, so dass es als vollwertiges Mitglied der Gesellschaft funktionieren und sein Potenzial, insbesondere fürs Lernen und Vervollkommen, realisieren kann.² Während der sozialen Adaptation, die hingegen einen kürzeren Zeitrahmen hat, werden nicht alle, sondern nur relativ stabile und wesentliche Elemente der sozialen Umwelt und die häufigsten Formen und Wege zur Lösung von Lebensaufgaben behalten. Am wichtigsten daran ist es, die Selbstbewertungen, Anforderungen und Möglichkeiten des Subjekts mit den Realitäten der sozialen Umwelt in Einklang zu bringen. Der Erfolg der sozialen Adaptation hängt von einer Reihe interner und externer Faktoren ab. Interne Faktoren beinhalten die Intensität des Bedarfs eines Subjektes an positiven sozialen Beziehungen und an seiner Selbstverwirklichung in Aktion. Zu den externen Faktoren gehören das Ausmaß der gesellschaftlichen Akzeptanz von Problemen eines Adaptanten und die Fähigkeit der Ge-

sellschaft, einer Person, die sich an die neuen Bedingungen anpasst, notwendige Unterstützung und Hilfe zu bieten.

Der Beschreibung der sowjetischen sozialen Umwelt hat man in der vorliegenden Arbeit ausreichend Aufmerksamkeit geschenkt. Die Forderungen des Regimes an die Ostarbeiter und Kriegsgefangenen lauteten zusammengefasst folgendermaßen. Sie mussten nicht nur loyal gegenüber der Regierung sein, keine Ansprüche haben und „ihre Pflichten“ als gewissenhafte Arbeiter treu erfüllen, sondern auch eine Begeisterung für „*wirtschaftliches und politisches Leben des Landes*“ zeigen.³ Aus den Unterlagen der Repatriierungsorgane lassen sich einige repräsentative Muster von Legitimierung aussondern, die das Regime solchen Bürgern angeboten hat.⁴ Sie sollten leistungsfähig sein, dabei begrüßte man vor allem körperlich schwere Arbeiten in der Schwerindustrie, wie etwa im Bauwesen und Bergbau, in der Landwirtschaft und den Industriebetrieben. Darüber hinaus sollten sie sich zu den „*Staatsanleihen verpflichtet*“ und am sozialistischen Wettbewerb beteiligen, die Normen erfüllen und übererfüllen. Der Staat bot folgende Anreizungen an: Entlohnung, Aufnahme in den Kommunistischen Jugendverband (Komsomol) oder die Gewerkschaften, Auszeichnungen mit Urkunden oder Geldprämien und Geschenken, auch die Zulassung für die Tätigkeit als Agitator bei der Vorbereitung der Wahlen zum Obersten Sowjet 1947, Nominierung für Führungspositionen, Empfehlung für die Berufsausbildung und vieles mehr.

Der Erwartungshorizont bei ehemaligen Zivilarbeitern und Kriegsgefangenen schafft eine breite Palette von Plänen und Hoffnungen: Von allgemeinen „*die Freiheit kommt*“ bis zu persönlichen und unpräzisen „*ich war froh, nach Hause zu kommen*“. Die meisten Gesprächspartner assoziierten ihre Rückkehr mit dem Wiedersehen mit der Familie. „*Zu Hause war doch die Mutter. Ich wusste nicht, dass der Vater gefallen war, sehen Sie. So. Die Schwester war ja zu Hause, der Bruder auch. Und wohin strebte man? Nach Hause.*“⁵ „*Wir sollten nach Hause fahren, denn unser Papa war doch drüben, wir waren überzeugt, dass er lebte, dass er heimkehrte.*“⁶ Das Ende des Krieges bedeutete auch das Ende der physischen Leiden und materiellen Wohlstand: „*Steht man auf – hat man Hunger, geht man zu Bett – hat man auch Hunger. Wir fragten uns, ob solch ein Tag kommen würde, dass wir zumindest Kartoffeln satt gegessen haben [weinend]*“.⁷ Mit der Heimkehr verknüpften die Repatrianten auch eine Chance, eine Art von Entschädigung für erlittene Not in Form von gesellschaftlicher Anerkennung und staatlicher Unterstützung zu erhalten. Die Aussichten auf die Umsetzung der Lebenspläne

wie etwa die Ausbildung, der berufliche Aufstieg, die Wiedererlangung des früheren Sozialstatus, war ein ganz erheblicher Bestandteil der Erwartungen: „*Ich wollte nicht, mein Leben lang Dienstmädchen zu bleiben.*“⁴⁸ Ferner gab es etliche Befragte, die keine langfristigen Projekte für die Nachkriegszeit in Sicht hatten: „*Vor der Heirat hatte ich keinerlei Pläne [lachend]. Wohin auch die Heimat befiehlt, dahin geht man doch.*“⁴⁹ Solch eine anspruchslose Haltung erhöhte zu einem gewissen Grad die Zufriedenheit mit den Adaptationsergebnissen. Mithin stimmten die Grunderwartungen vieler Repatriierter ganz mit der Richtung der Regierungspolitik überein – der Rückholung sämtlicher Sowjetbürger an ihre bisherigen Wohnorte. Aber in Bezug auf die anderen Ansprüche wie Freiheit und soziale Anerkennung entspann sich ein Konflikt zwischen den Forderungen des Staates und den individuellen Interessen der betreffenden Gruppen.

Der komplizierte Prozess der Wiedereingliederung in der UdSSR lag nicht nur an Verschlechterung der Lebensverhältnisse oder Umwandlung der Wertorientierungen der Gesellschaft und ihrer Bürger, die einige Jahre im Ausland verbracht hatten. Im Gegenteil konnte man bei den Zeitzeugenberichten oft „*wir blieben genauso sowjetische Menschen, wie wir es waren...*“⁵⁰ hören. Die Schwierigkeiten der Adaptierung ergaben sich allerdings dadurch, dass sich ehemalige Zwangsarbeiter, KZ-Häftlinge und Kriegsgefangene im Leben „*zu Hause*“ in einem für sie neuen marginalen Status „der Repatriierten“ zurechtfinden mussten. Allein das Begreifen dieser für sie neuen Lage trieb den Beginn des Prozesses der sozialen Anpassung beziehungsweise der Resozialisierung an. Beinahe alle Erzähler heben in den Interviews den Moment eines **Adaptationsschocks**⁵¹ deutlich hervor und beschreiben ihn im Detail.

In einigen Fällen war es das Treffen mit Soldaten der Roten Armee oder mit Repatriierungsfunktionären. In anderen kam die Einsicht in den neuen Status während der Filtrationsüberprüfung. Für manche kam dieser Moment erst nach der Ankunft in Kiew. Die meisten befragten Männer, die im Jahr 1945 das Wehrdienstalter erreichten, mussten eine zusätzliche Phase der Sozialisation durchlaufen, bevor sie nach Hause zurückkehrten. Dies war der Militärdienst in der Roten Armee. Ein Großteil der Informanten nahm die Einberufung zum Wehrdienst als Vertrauen, „*Vergebung*“ und „*Akzeptanz*“ als vollwertige Bürger der UdSSR wahr. Jedoch äußert Volodymyr, ein ehemaliger Häftling des KZ Mauthausen, eine Gegenmeinung: „*Am fünften Mai wurde ich*

*befreit. Etwa eine Woche später geriet ich in die Armee [Pause]. Abgefertigt. Von einer Stelle bin ich nun in eine andere gekommen [Pause]. Der Krieg ist ja bereits zu Ende! Wozu braucht ihr diese verelendeten [empört], diese ehemaligen Häftlinge.*⁴²

Die Phase des Adaptationsschocks, wenn ein Individuum oder eine soziale Gruppe die neuen gesellschaftlichen Umstände verarbeiteten, aber noch nicht bereit waren, die geänderten Wertvorstellungen zu akzeptieren oder ihnen zu folgen, konnte über eine längere Zeit hinweg anhalten. Im Fall der Repatrianten setzte diese Phase massiv ein, indem sie versuchten, „Gerechtigkeit zu erlangen“ und ihre Lage auf einem „offiziellen“ Weg – mit Bemühungen um erforderliche Papiere und Genehmigungen, mit Beschwerden an diverse Behörden – zu legalisieren. Eindrucksvoll wird die Anfangsphase der Adaptation in einem Fragment des Interviews mit Evgenij veranschaulicht. Er schilderte die Aktionen seiner Mutter, die sich mit der Vertreibung ihrer Familie aus Kiew nicht abfinden wollte.

*„... Die Mutter stürzte sich selbstverständlich nach Ekaterinovka [am Stadtrand von Kiew], die Wohnung war besetzt, keiner wollte was hören. Danach ging sie zur Stadtverwaltung, wie sie es erzählte, dort erfuhr man, dass wir ja aus Deutschland zurück waren – vierundzwanzig Stunden und ab nach Mironovka... zum 101. Kilometer. Sie suchte sicherlich auch die Großmutter auf. Diese war aber bereits vorgewarnt, sie dürfte uns auf keinen Fall reinlassen, sonst müsste sie nach aller Gesetzscharfe zur Verantwortung gezogen werden.*⁴³

Auf die Schock-Phase folgte die Zeit einer tiefgreifenden Verinnerlichung der Situation, der Konzentration der Bemühungen und einer bewussten Suche nach Auswegen. Dieses Stadium

ist mit einer aktiven Suche, Auswahl und Beherrschung der neuen Verhaltensmodelle verbunden. Es geht um die Mobilisierung der Anpassungsfähigkeit einer Person.¹⁴ Dabei werden solche Ressourcen des Individuums wie ein Bildungsniveau und Qualifikationen, demographische und sozialpsychologische Eigenschaften u.Ä. aktuell. Wie zuvor an Beispielen mehrfach gezeigt, brachten ein gesellschaftlich bedeutender Beruf (Lehrer, Arzt, Agronom, Ingenieur u.a.) oder eine entsprechende Ausbildung für das Einleben der Repatriierten in der Nachkriegsumwelt eine erhebliche Erleichterung. Für Bedeutsamkeit der demographischen Angaben für eine erfolgreiche Adaptation sprechen die Lebensgeschichten von Inessa, Oleksandra und Evgenij.

Dabei wiesen sie auf die auffallende Dissonanz in der Einstellung sowjetischer Behörden zu ihnen und ihren Eltern hin. Die von der Zwangsarbeit in Deutschland zurückgekehrten Kinder behandelte man nachsichtiger, schließlich fanden sie mehr Möglichkeiten zur Selbstverwirklichung nach dem Krieg als Deportierte im Erwachsenenalter. Evgenij wurde demnach ein Gelehrter und Schriftsteller, während seine ältere Schwester eine Hochschulbildung nicht genießen konnte, sein Vater – ein ehemaliger Kriegsgefangener – wenige Jahre nach dem Krieg starb und die Mutter lebenslang nur gering bezahlte und unqualifizierte Jobs hatte.

Ferner verglich Inessa ihre Lage, als einer sowjetischen Schülerin, und die ihrer Mutter. Als Halbweise erhielt das Mädchen stets Privilegien, zusätzliche Brotkarten, verbrachte Ferien in Pionierlagern, besuchte einen Kunstzirkel. Inzwischen konnte ihre Mutter nicht einmal als qualifizierte Fachkraft ihre frühere Stelle in der Schuhfabrik bekommen und musste als Sanitäterin in einem Krankenhaus arbeiten. *„Zuweilen passierte es auch, dass man über sie spottete. [...] Es gab sogar einen Moment, dass sie irgendwo in die Taiga entsandt wurde, um Bäume zu fällen, denken Sie nur. Männer und sie. [...] Mama fühlte sich dort fürchterlich, Wunden bedeckten ihren Körper, letztlich schickte man sie zurück nach Kiew. Sie wurde entlassen. Man sagte zu ihr: „Verschwinden Sie, wohin Sie wollen!“¹⁵*

Über die Bedeutung des Zeitbudgets für die ergebnisreiche Sozialisation reflektierte Iwan in seinem Interview. Iwan leitete eine Bezirksabteilung des NS-Opferverbandes in Kiew. *„Ich habe über ein Tausend Häftlinge des Faschismus im Golossievo-Bezirk, so hatten nur zwei oder drei Männer von denen ein Hochschulstudium absolviert [kurze Pause]. Sie schafften es im Fernstudium, aber der Rest hatte entweder einen Mittelschul- oder einen Grundschulabschluss. Sie brachten es mit diesem Dokument [Bescheinigung der Repatriierten] nicht fertig. Nach Erhalt des Passes war es schon zu spät, jeder hatte eine Familie, und so blieben sie [kurze Pause].“¹⁶*

Eine weitere Kraftquelle für die Adaptation waren neben den bereits genannten das Vorhandensein von breiten sozialen Kontakten (Lebensberichte von Inessa und Oleksandra), der Status der Eltern und ihre Unterstützung. Auf die Wirksamkeit der Elternunterstützung für eine erfolgreiche Aufgabenlösung während der Adaptation wiesen mehrere Informanten hin.

Soja berichtete: *„Mein Vater war Leiter der Fabrik für Radio- und Kinogeräte, so ließ er mich dort einstellen. Ich arbeitete so lange, bis ich meinen Pass bekam.“¹⁷*

Olga: *„Papa ging rüber, ich nicht. Unser Polizeirevier lag gerade in der Pro-*

resna-Straße. Der Vater ging dahin. Wir hatten [einen Polizisten] Babenko. Ich kann mich gut an ihn erinnern. Babenko. Und er wollte mich nicht anmelden. Papa kam zu ihm und fing an: „Willst du, dass wir Uns das Leben nehmen? Also werden wir es tun. Was machst du denn mit meiner Tochter ... Meine Tochter ist wieder da, aber du willst sie nicht bei uns anmelden?“ Da meldete er mich schon an.“⁴⁸

Nina: „Ich weiß nur, dass ich und die anderen Kiewer zur Holzbeschaffung ins Gebiet Tscherkassy gebracht wurden. Mit diesen kranken Beinen, dazu noch die Läuse. [...] Also nach einer Weile kam meine Mama an. Sie kam und ging zum Direktor. Ich machte den Verband auf und zeigte meine Beine. Ich weiß nicht, ob meine Mama ihm etwas bezahlt haben soll, weiß nicht. Doch sagte er: „Schon gut, nimm deine Tochter und fahrt weg.“⁴⁹

Während der Mobilisierung von Adaptationsressourcen nutzte man diverse Mechanismen der Sozialisation, man suchte und beherrschte neue sozialen Rollen, die ein Individuum in eine neue soziale Umgebung hineinließen. Betonten und behielten die Kriegssoldaten, Partisanen und Hinterlandsarbeiter ihren staatlich und öffentlich zuerkannten Status, so bemühten sich ehemalige Kriegsgefangene und Ostarbeiter ihren Repatriierten-Status so schnell wie möglich loszuwerden. Dies erfolgte auf dem Wege der Aneignung einer neuen Rolle in der Gesellschaft, ob eines Schülers, Studenten, Betriebsarbeiters, Leitenden Angestellten, Stachanowez, Künstlers, Schriftstellers, aktiven Komsomolmitglieds, oder einer Witwe des verstorbenen Offiziers, Ehefrau, Mutter und so weiter. Inwiefern erfolgreich und freiwillig war das Beherrschen dieser neuen gesellschaftlich akzeptierten Rolle, insofern gelungen wurde schließlich der Eintritt in das gegebene Umfeld.

Die Einwilligung und Akzeptanz der grundlegenden Elemente des Systems der sozialen Wechselbeziehungen durch ein Individuum bei gleichzeitiger teilweiser Anerkennung der Werte einer Person oder einer Sozialgruppe durch dieses System – die so genannte Akkommodation – fiel chronologisch auf die historische Chruschtschow'sches Tauwetter-Periode. Damals setzte die Regierung eine gewisse Auflockerung und Vergünstigungen im Umgang mit repatriierten Zivilisten und Kriegsgefangenen ein. Die „Wachsamkeit“ der Sicherheitsorgane schwächte zusehends ab.

Als eine Periode der wichtigen Ereignisse im Leben bezeichneten die Interviewten die damalige Zeit: *„Erst im Jahre 1956, als Chruschtschow schon etwas auflockerte, wurde ich in eine technische Fachschule aufge-*

nommen. [...] Vor 1962 durfte ja von einem Konzentrationslager nicht mal die Rede sein.“²⁰ Auch die Lebensgeschichte von repatriierten Kiewer Einwohnern sprechen für das Bestehen einer individuellen Chronologie der Wiedereingliederung, deren Verlaufsfrist von den äußeren Umständen und persönlichen sozialpsychologischen Eigenschaften abhängig war. Die ausgesonderten theoretischen Perioden der sozialen Adaptation geben jedoch keine Antwort auf eine wichtige Frage der vorliegenden Untersuchung, was für Mechanismen und Methoden für die Anpassung an sowjetische Umwelt verwendet und welche Strategien und Überlebenspraktiken in der ukrainischen Hauptstadt nach Kriegsende von den Repatrianten eingesetzt worden sind. In den Berichten der Stammeinwohner von Kiew findet man – abgesehen von der Bewertung eigener Sozialisationserfahrungen (positiv oder negativ) – eine Reihe von ähnlichen Aufgaben und Handlungen, die man für ihre Lösung wählte. Es waren die unumgängliche Überprüfung und Anmeldung am Wohnort, das Finden von Wohnraum und Arbeit, der Zugang zu Bildung, Behebung der gesundheitlichen Schäden, Familiengründung, Kummernis um Eltern und Kinder, Bedürfnis nach Selbstverwirklichung und anderes. Die von den Interviewteilnehmern ausgewählten Lösungen für diese und viele andere Aufgaben/Probleme der Nachkriegszeit stellen eine Reihe von spezifischen Verhaltens-Strategien dar. Nach einer Idee von russischer Soziologin Elena Rozhdestvenskaya können sie kurz bezeichnet werden als **Legalisierung**, **Anonymisierung**, **Normalisierung** und **Kompensation**. Sie gebrauchte sie als Optionen der Strategien zur Überwindung der Folgen von traumatischen Erlebnissen.²¹ In jedem Interview mit repatriierten Kiewer Einwohnern lassen sich gleich mehrere Strategien ausscheiden, die je nach sozialpolitischen und alltäglichen Umständen sukzessiv einander ablösen. Daher kann derartige Abfolge von Strategien als gewisse Etappen der Sozialisation in der sowjetischen Umwelt vertreten werden.

Die Etappe der **Legalisierung** umfasste eine Anmeldung bei NKWD-Stellen, Durchlaufen einer Filtrationsüberprüfung, den Erhalt eines Personalausweises, der fürs Wohnen in der gegebenen Ortschaft berechnete. Bei dem angeblich formellen Verfahren ging es für die unter Einzugsverbot geratenen Kiew-stämmigen Repatrianten „um Tod oder Leben“. Wie „Jüngstes Gericht“ beschrieb Ljudmila einen Besuch mit ihrer Mutter beim Passamt in Kiew:

„Eine Woche verging, man musste zu diesem... an Chreschtschatyk 4 gehen – dort wurden alle diejenigen empfangen, die in Deutschland gewesen waren, Re... Re... Repatriierungsabteilung. Wir kamen also, doch da standen Schlangen! Beinahe halber Chreschtschatyk war mit einer Warteschlange mit Papieren besetzt. Wir standen und warteten, wann wir aufgenommen werden sollten. Da sahen wir: einige kamen heraus, die schon da waren, in Tränen, schluchzend ... die eine kam raus und fiel in Ohnmacht ... doch jemand trat hinaus und lächelte ... – sehr unterschiedlich. Ich erinnere mich, wir haben uns sehr früh angestellt und erst gegen fünf oder sechs Uhr, kurz vorm Feierabend, sind wir zu ihm hineingelassen worden. Major Rudenko. Ich habe mir ihn für mein ganzes Leben lang gemerkt, dort in der Warteschlange hat man ihn Wolfshund genannt.“²²*

Die Lebenswichtigkeit des Passbesitzes für die Existenz in der Sowjetgesellschaft zwang die Menschen, das Gesetz schamlos zu verletzen, Beziehungen spielen zu lassen, Beamte zu bestechen, allein um das gewünschte Dokument zu erhalten. Iwan musste für eine Weile Kiew verlassen, um seine Lage zu legitimieren:

*„Ich hatte ja diese Bescheinigung, dass ich ein Ostarbeiter war [kurze Pause]. Mit der Bescheinigung in der Hand fuhr ich in den Donbass. Mein Onkel arbeitete dort. [...] Wir gingen nach Olginka zur Polizeistelle, zum Passamt. Maria fand dort einen Bekannten von ihr, einen Leutnant, der das Passamt leitete, und sprach mit ihm. Danach kam sie zu mir, holte die Bescheinigung und ging zu ihm wieder, alsdann traten die beiden hinaus und sie machte uns bekannt. Er sagte: „Brauchst Du nur einen Pass oder aber auch einen Wehrpass?“ [lacht] Ich erwiderte: „Den Wehrpass auch“. Dann fragte er: „Was soll ich denn lieber im Wehrpass schreiben: Soldat oder Offizier?“ [lacht] Hier dachte ich, mein Gott, Offizier, kommt eine Kontrolle oder ähnliches, was bin ich denn für Offizier [kurze Pause]. Ich sagte: „Schreiben Sie ‘Soldat’“ [kurze Pause]. Dann brachte er mir einen Pass „mit Sichel und Hammer“ und händigte ihn ein. Ich dankte. Na ja, schon **spürte ich mich als Bürger** [herv.v.Verf.]. Und bekam eine ganz andere, eine andere [kurze Pause] Stimmung.“²³*

Der Erzählende legt die Motivation seiner gesetzwidrigen Tat deutlich fest – „nirgendwo wollte man mich anstellen“ - und weist auf das positive Ergebnis – „spürte mich als Bürger“. Daraus folgt, dass eine notwendige Bedingung für die Anpassung in der sowjetischen Gesellschaft die Fähigkeit war, das System der staatlichen Kontrolle zu umgehen.

* In der Tat befand sich unter dieser Adresse das Passamt der Stadtpolizei von Kiew.

Die **Anonymisierung**, das heißt Verheimlichung eigener Vergangenheit, war eine der Umgehungsmethoden und übliche Lebensbedingung in der UdSSR. Repatrianten waren keine Bahnbrecher in dieser Hinsicht. Vielmehr setzten sie bereits bewährte Techniken und Methoden ein. So musste Evgenij den Nachnamen wechseln: Statt des deutschen Namens väterlicherseits nannte er sich mit dem Mädchennamen seiner Mutter. Er glaubt, niemals ein Schriftsteller und Doktor der geologischen Wissenschaften geworden zu sein, hätte er es nicht getan.²⁴

Inessa mit ihrer Mutter lebten über ein Jahr lang in Kiew ohne Papiere und Lebensmittelscheine versteckt bei den Freunden. Erst als die Mutter eine Stelle als Krankenpflegerin im orthopädischen Institut antrat, gelang es ihr, eigenen Status zu legalisieren und dem 13-jährigen Mädchen zur Schule zu gehen.²⁵ Zu völlig entgegengesetzten Maßnahmen griff Valerijas Vater, um seiner Tochter, der ehemaligen Zwangsarbeiterin, einen Schulabschluss und eine Hochschulausbildung zu ermöglichen. Er holte eine Bescheinigung der psychiatrischen Klinik, ließ ihren Pass verbrennen und zog mit der Tochter von Kiew in eine weißrussische Provinzstadt um.²⁶

Der Wohnsitzwechsel als ein Weg, unerwünschte Fakten eigener Biographie zu verbergen, war durchaus üblich. In der Ukraine gab es zwei Regionen, in denen „*man an die Ostarbeiter-Vergangenheit nicht erinnerte*“, und zwar die westliche Ukraine und das Donezbecken. Es gab sogar eine „Spezialisierung“ zwischen beiden: Im Donbass könnte man eher eine Karriere in der Industrie emporbringen, während in der Westukraine einfacher war, auf eine Hochschule zu kommen. Kiew war für Repatrianten aus den umliegenden Dörfern auch eine Stadt, in der sie sich „in dem Gemenge auflösen“ und des unerwünschten Status entledigen konnten.

Zu den Methoden der Anonymisierung gehörte neben der Flucht aus einem Filtrationslager, Verstecken, Verzicht auf eine Anmeldung bei der Miliz, Arbeitsmigration, Heiratsmachenschaften auch das Verschweigen. Oleksandra sagte treffend: „*Selbst meine Bekannten vom Werk „Arsenal“, mit denen ich nachher befreundet war, wussten selbstverständlich nicht, ja niemand wusste, dass wir in Deutschland gewesen waren. Nur die Fragebögen wussten es.*“²⁷

Das Schweigen als Angst, als eigenes Verschulden, und nicht nur als eine nötige temporäre Strategie beschrieb Valerija in ihren Erinnerungen:

„Ich schwieg über viele Jahre. Ich schwieg und hatte Angst, dass früher oder später alles entdeckt werden würde. Die Angst verfolgte mich die ganze Zeit: am Anfang schien es mir so, dass jeder Polizist in mir einen Verbrecher sehe, dann, dass man es in der Schule erfahren würde, und dann im Institut, dass ich in Deutschland war, und man mir nicht erlauben würde, zu Ende zu studieren. Das hat sehr lange fortgedauert. Ich hatte wohl all diese Jahre lang ein Schuldgefühl gegenüber meinen Freunden, die ich nicht einmal aufsuchen konnte, um ihnen für das zu danken, was sie für mich taten, um ihnen zu helfen, wenn sie es schwer hatten. Aber ich musste schweigen und fühlte mich schuldig, auch wenn ich gar nicht wusste, warum.“²⁸

Die aufgeführten Praktiken der Anonymisierung dienten auch als Mittel, eigenes Leben „wie bei allen“ zu gestalten, das heißt eine in der Gesellschaft gutgeheißene Laufbahn zu erreichen.

Die Etappe der **Normalisierung** bedeutete für weibliche Biographien das Heiraten, den Namenwechsel, Geburt der Kinder, Arbeitstätigkeit, seltener Bildung und Karriere. Für Männer gehörten dazu der Dienst bei der Armee, Berufsausbildung, berufliche Laufbahn. Nicht ganz typisches Beispiel einer Normalisierung in Bezug auf Männerbiographie lieferte Oleksander B., dessen Lebensgeschichte wir uns schon im vorstehenden Kapitel wandten. Der extreme Abschnitt seines Lebens (Krieg, Deportation, Flucht von der Zwangsarbeit, Haft im Konzentrationslager Buchenwald und dann in sowjetischem Gefängnis, illegale Existenz nach Kriegsende in Kiew) endet mit einer glücklichen Ehe mit Anjuta und der Geburt einer Tochter. Die Privatbeziehung entfaltete sich unter extremen Lebensverhältnissen der für den Wiederaufbau des Donbass rekrutierten Arbeitskräfte. Man kommt leicht auf den Verdacht, in den Taten von Oleksander die Spur eines materiellen Nutzens verfolgen zu können: der Umgang mit den Ehepaaren war etwas nachsichtiger, man könnte bessere Arbeits- und Lebensbedingungen erhalten. In Beantwortung meiner Frage: „So haben Sie geheiratet, weil eine verheiratete Person das Leben besser einrichten konnte?“ – bestätigte Oleksander sein Bedürfnis, das Leben nach den gesellschaftlich festgelegten Normen zu gestalten. „Nein! Ich habe geheiratet, denn es war schon an der Zeit, mich an eine Frau festzubinden.“²⁹

Die Etappe der **Kompensation** fiel bei den meisten Befragten zeitlich mit der Demokratisierung der sowjetischen Gesellschaft, dem Zerfall der UdSSR, der Gründung der NS-Opferverbände, dem Beginn der Geldauszahlungen durch die Regierungen Deutschlands und Öster-

reichs zusammen. Im Privatleben fiel diese Phase auf die Zeit der Pensionierung oder des Todes des Ehepartners, dem die „unerwünschten“ biografischen Tatsachen verborgen blieben. Mit Eintritt dieser Etappe kam die Erforschung eigenen Stammbaums und somit aktives literarisch-historisches Schaffen in Gang; man suchte nach einer Tätigkeit, die einen fortwährenden Dialog über das Erlebte führen, über das Vergangene vom Gesichtspunkt eines Experten sprechen und auf solche Weise eine symbolische Anerkennung erreichen ließe. Die Reihe von Interviews mit den früheren Repatrianten, die sich für eine Dokumentation ihrer Lebensgeschichten für vorliegende Arbeit bereit erklärt haben, ist auch ein unmittelbares Muster für derartige Kompensationsaktivität. Beispielhaft ist ein außerordentliches Commemorate-Schaffen von Viktor.³⁰ Während der Gesprächsaufnahme war er aufgeregt und nicht im Stande, seine Erzählung gut aufzubauen, wie er das wollte. Ein Jahr später brachte Viktor 35 Bleistiftzeichnungen - Illustrationen zu eigener Lebensgeschichte mit kurzen Texterläuterungen. Obwohl der Autor kein professioneller Künstler war, lag es ihm viel daran, es möglichst glaubwürdig darzustellen. Akribisch gab er die Details wieder, von denen die Rede in seinem Bericht war. Nach all diesen Bildern von Victor ist vor allem ein historisches Dokument, keine Fiktion. Immerhin waren diese Zeichnungen für Viktor in erster Linie ein historisches Dokument und kein Kunstwerk.

Zusammenfassend bleibt es wichtig herauszufinden, wie erfolgreich (und ob es erfolgreich war?) die Sozialisation von ehemaligen Ostarbeitern und Kriegsgefangenen in Kiew und in der UdSSR war. Zieht man die sowjetische Nachkriegsgesellschaft als einen externen Faktor der Adaptation in Betracht, ist noch einmal anzumerken, dass man den Landsleuten, die in Gefangenschaft waren oder „für den Feind arbeiteten“, Argwohn und Misstrauen entgegenbrachte. Über diese Bürgerinnen und Bürger wurde eine totale Kontrolle organisiert, die wirksamsten Mittel waren dabei die präventiven Maßnahmen wie etwa die Filtrationsüberprüfung, Meldepflicht, regelmäßige Bestellungen zur Polizei und so weiter. Solche Aktionen hielten die Heimkehrer beinahe halbes Leben lang unter Androhung, hemmten zum gewissen Grad ihre Initiative, beschränkten die Zukunftsperspektiven und Wahlmöglichkeiten sowie förderten deren Marginalisierung in der Gesellschaft.

Jedoch machen die Biographien deutlich, dass einige von den Befragten die Hindernisse durchweg überwinden und eine mehr angesehene (im Vergleich zu ihren Eltern) Stellung in der Gesellschaft er-

reichen konnten. Eine bedeutende Rolle spielte hierbei zum einen das soziale Potenzial von Person, ihre individuellen Eigenschaften, Fähigkeiten und Fertigkeiten. Zweitens lag der Schlüssel zum Erfolg oft in gefährlichen Aktionen der Rückkehrer, die die administrativen oder strafrechtlichen Sanktionen nach sich ziehen konnten. Das bezieht sich auf die von Gesprächspartnern referierten unterschiedlichen Praktiken der Legitimation in einer Regime-Stadt: Flucht, Verweigerung der Registrierung, Verheimlichung von Informationen über ihre Vergangenheit oder Bestechung von Beamten. Dies wiederum bestätigt: Die Rückseite der Einschränkungen der Rechte und sozialer Garantien ist eine Missachtung bzw. Übergehung von etablierten Verhaltensweisen, kulturellen und rechtlichen Normen einer Gesellschaft durch die Vertreter von Randgruppen. Dennoch war die Mehrheit der ehemaligen Zwangsarbeiter/innen und Kriegsgefangenen keine offenen Gegner der Sowjetmacht. Konformistisch folgten sie den festgelegten Regeln und nutzten für „das Fortkommen“ die vom sowjetischen Staat gewährten Möglichkeiten fantasievoll. Bei der gegebenen Vorgehensweise war das Verschweigen des Aufenthaltes bei der Zwangsarbeit, in der Kriegsgefangenschaft oder in einem KZ grundlegend. Gerade die Strategie der Anonymisierung kann als notwendige Voraussetzung für eine erfolgreiche Sozialisation von Repatrianten in der sowjetischen Gesellschaft betrachtet werden, wenn auch sie keine Garantie dafür war.

¹ Soziologie: Enzyklopädie, Minsk 2003, Zugang unter: <http://voluntary.ru/dictionary/568/word>

<http://slovari.yandex.ru/~книги/Энциклопедия%20социологии/Социальная%20адаптация>

² Giddens, E., *Soziologia* (Soziologie), Moskau 2005, S. 37–38.

³ Die Zeitung Prawda, 11. November 1944.

⁴ ZDAWO d.U., f.R-2, op. 7, spr. 4235, ark. 61-65.

⁵ Pastuschenko, T. / Schewtschenko, M. (Hrsg.), *Sammelband Ukrainski wjasni konztoru Mauthausen: swidtschennja tych, chto wjyzyw* (Ukrainische Häftlinge des KZ Mauthausen: Erinnerungsberichte der Überlebenden), Kiew 2009, S. 226

⁶ ASIU, Interview FL023 mit Innesa, Jahrgang 1933, Kiew. Aufnahme vom 19.01.2006, Kiew.

⁷ Interview mit Valeria, Jahrgang 1929, Kiew. Aufnahme vom 10.10.2004, Kiew. In: '...*To bula newolja*'. *Spohady ta lysty ostarbaiteriw* ('...Es war eine Unfreiheit'. Erinnerungen und Briefe der Ostarbeiter), Kiew 2006, S. 471.

⁸ Ebenda, S. 187.

⁹ ASIU, Interview FLO21 mit Stanislaw, Jahrgang 1927, Marganez, Dnipropetrowsk Geb. Aufnahme vom 23.12.2005, Kiew.

¹⁰ PAA, Interview RK 001 mit Leonid, Jahrgang 1924, Kiew. Aufnahme vom 15.10.2008, Kiew.

¹¹ Vgl.: Korel, L.W., *Soziologia adaptazii: etjudy apologii* (Soziologie der Adaptation: Studien der Apologie), Nowosibirsk 1997, S.124.

¹² *Ukrainski wjasni konztaboru Mauthausen*, S. 226

¹³ ASIU, Interview FLO27 mit Evgen, Jahrgang 1936, Mironowka, Kiew Geb. Aufnahme vom 22.04.2005, Kiew.

¹⁴ Vgl.: Korel, L.W., *Soziologia adaptazii*, S. 125.

¹⁵ ASIU, Interview FLO23 mit Innesa, Jahrgang 1933, Kiew. Aufnahme vom 19.01.2006, Kiew.

¹⁶ ASIU, Interview FLO15 mit Iwan, Jahrgang 1923, Dorf Germaniws'ka Slobidka, Kiew Geb. Aufnahme vom 26.01 und 08.02.2006, Kiew.

¹⁷ PAA, Interview RK005 mit Soja, Jahrgang 1928, Kiew. Aufnahme vom 9.02.2009, Kiew.

¹⁸ PAA, Interview RK004 mit Ol'ga, Jahrgang 1927, Kiew. Aufnahme vom 17.12.2008, Kiew.

¹⁹ PAA, Interview RK006 mit Nina, Jahrgang 1925, Kiew. Aufnahme vom 11.02.2009, Kiew.

²⁰ *Ukrainski wjasni konztaboru Mauthausen*, S. 205

²¹ Vgl.: Rozhdestvenskaya, Elena, *Status sobytija i status subjekta: figura ostarbaitera na fonje* (Status eines Ereignisses und Status eines Subjektes: Die Figur eines Ostarbeiters auf dem Hintergrund). Abgedruckt in: Sammelband, Grintschenko, G./Chanenko-Friese, N. (Hrsg.), *U poschukach wlasnogo golosu: Usna istoria jak teorija, metod ta dzherelo* (Auf der Suche nach eigener Stimme: Oral History als Theorie, Methode und Quelle), Charkiw 2010, S. 25-38.

²² ASIU, Interview FLO32 mit Ljudmila, Jahrgang 1929, Kiew. Aufnahme vom 12.05.2005, Kiew.

²³ ASIU, Interview FLO15 mit Iwan, Jahrgang 1923, Dorf Germaniws'ka Slobidka, Kiew Geb. Aufnahme vom 26.01 und 08.02.2006, Kiew.

²⁴ ASIU, Interview FLO27 mit Evgen, Jahrgang 1936, Mironowka, Kiew Geb. Aufnahme vom 22.04.2005, Kiew.

²⁵ ASIU, Interview FLO23 mit Innesa, Jahrgang 1933, Kiew. Aufnahme vom 19.01.2006, Kiew.

²⁶ Interview mit Valeria, Jahrgang 1929, Kiew. Aufnahme vom 10.10.2004, Kiew. In: '*...To bula newolja*'. *Spohady ta lysty ostarbaiteriw*, S. 194.

²⁷ ASIU, Interview FLO05 mit Olexsandra, Jahrgang 1935, Std. Kiew. Aufnahme vom 22.12.2005, Kiew.

²⁸ Interview mit Valeria, Jahrgang 1929, Kiew. Aufnahme vom 10.10.2004, Kiew. In: '*...To bula newolja*'. *Spohady ta lysty ostarbaiteriw*, S. 194.

²⁹ PAA, Interview RK 016 mit Olexander B., Jahrgang 1925, Kiew. Aufnahme vom 21.10.2009, Kiew.

³⁰ PAA, Interview RK 012 mit Viktor, Jahrgang 1933, Kiew. Aufnahme vom 11.07.2009, Kiew.

Schlusswort:

Auf dem Wege zur politischen Institutionalisierung

Die Darstellung des Nachkriegslebens ehemaliger Ostarbeiter/innen und Kriegsgefangenen wäre unvollständig, ohne die Entstehung und Entwicklung ihrer Verbände zu erwähnen. Die ersten Vereinigungen von Opfern des Nationalsozialismus wurden während der „Taufperiode“ der 1950er Jahre gegründet. Den Ausgangspunkt bildete eine Resolution des ZK der KPdSU und des UdSSR-Ministerrates vom 29. Juni 1956 „Über die Beseitigung der Folgen der schweren Verletzungen der Gesetzlichkeit in Bezug auf Kriegsgefangene und deren Familien“, die den Prozess der politischen Rehabilitierung der ehemaligen Häftlinge einleitete (die gleiche Version des Dokuments wurde am 17. Juli 1956 vom ZK der Kommunistischen Partei und Ministerrat der Ukraine gebilligt): Gefangene wurden nun aus der Haft entlassen; sie erhielten ihren militärischen Rang und ihre Rentenansprüche zurück. Diejenigen, die verletzt worden waren oder aus der Gefangenschaft hatten fliehen können, wurden mit Orden und Medaillen ausgezeichnet.

Das erwähnte Parteidokument gestattete zudem öffentlich über die am wenigsten „befleckten“ kriegsgefangenen Rotarmisten zu berichten, womit die Häftlinge der nationalsozialistischen Konzentrationslager gemeint waren. Die beliebten Radio- und Fernsehsendungen, Artikel und Erzählungen des russischen Publizisten Sergej Smirnow², der die Häftlinge als „*unbekannte Helden*“ porträtierte, die durch die Hölle der Nazi-Konzentrationslager gegangen und trotz allem „*russische, sowjetische Menschen*“ geblieben waren, bezeugte das öffentliche In-

teresse an diesem Problem. Zur gleichen Zeit begann man, wenn auch unter strenger ideologischer Kontrolle, Erinnerungsberichte der Betroffenen zu veröffentlichen.³

1956 wurde ein von Marschall Schukow geleiteter Ausschuß sowjetischer Kriegsveteranen geschaffen, der die weiteren öffentlichen Initiativen der ehemaligen Häftlinge prägte. Informelle Treffen fanden nun allmählich einen institutionellen Rahmen. In den 1960er Jahren schufen die Veteranenverbände des Großen Vaterländischen Krieges in Kiew, Dnipropetrowsk, Donezk, Charkiw und Cherson eigene Sektionen für KZ-Häftlinge, denen auch zivile KZ-Häftlinge beitreten konnten.⁴ Ihre Aktivitäten richteten sich streng nach parteiideologischen Vorgaben. Dazu gehörten beispielsweise autorisierte Vorträge vor Schülern und Studenten sowie Publikationen in Zeitungen und Zeitschriften. Einige ehemalige KZ-Häftlinge beschäftigten sich damit sogar „professionell“ als Lektoren der Gesellschaft für politische und wissenschaftliche Bildung der Ukrainischen Republik. Im Jahre 1989 schlossen sich die Sektionen der KZ-Häftlinge zu einer einheitlichen Organisation der antifaschistischen Widerstandskämpfer der Ukraine (OBAO der Ukraine) zusammen. 2005 besaß der Verband 28 regionale Büros und zählte 5000 Mitglieder.⁵

Auch die nächste öffentliche Initiative stammte von den KZ-Häftlingen, die als Kinder in Gefangenschaft geraten waren. 1988, während der Perestroika, wurde eine Vereinigung der ehemaligen minderjährigen Häftlinge der nationalsozialistischen Konzentrationslager beim Sowjetischen Lenin-Kinderhilfswerk gegründet. Zu verdanken war dies unter anderem der jahrelangen Tätigkeit des Schriftstellers und Journalisten Wolodymyr Litvinov. Zwischen 1988 und 1991 entstanden regionale Büros der Vereinigung. Am 8. Februar 1991 wurde auf der Gründungskonferenz in Kiew der ukrainische Verband der ehemaligen minderjährigen Häftlinge der nationalsozialistischen Konzentrationslager ins Leben gerufen.⁶ Ein Meilenstein der Bewegung waren zwei von der Sowjetregierung gefasste Beschlüsse zugunsten dieser Personengruppe, die das Sowjetische Lenin-Kinderhilfswerk durchgesetzt hatte. Dennoch blieben Millionen ehemaliger ziviler Zwangsarbeiter, die in den Fabriken und auf den Feldern des deutschen Reiches hatten arbeiten müssen, von den Regelungen unberücksichtigt.

Der Zusammenbruch der Sowjetunion und der Aufbau eines unabhängigen ukrainischen Staates sowie die internationalen Diskussionen über finanzielle Hilfen für die Opfer der nationalsozialistischen

Verbrechen vergrößerten und stärkten die soziale Basis der Betroffenen. Im Juni 1993 wurde der ukrainische Verband neu registriert und sein Tätigkeitsbereich erweitert. Er vertrat nun sowohl die Opfer der Konzentrationslager als auch alle „ehemaligen minderjährigen Gefangenen des Faschismus“. Im Oktober 1998 folgte die Umbenennung in den Ukrainischen Verband der Häftlinge und NS-Opfer (USVZHN). Nun konnten ehemalige Häftlinge der nationalsozialistischen Konzentrationslager, der Ghettos und anderer Haftstätten, aber auch verschleppte Zivilarbeiter und alle während der Zwangsarbeit geborenen Kinder Mitglied werden.⁷ Im Jahr 2001 zählte der Verband mehr als 300 000 Mitglieder in 120 Zweigstellen.⁸

1991 wurde zudem die Allukrainische Assoziation der ehemaligen jüdischen Ghetto- und KZ-Häftlinge ins Leben gerufen, der 4 000 Opfer des Holocaust angehören. Die Assoziation ist ein kollektives Mitglied der Veteranenorganisation der Ukraine, der Internationalen Union der öffentlichen Vereinigungen der ehemaligen jüdischen Häftlinge des Faschismus und vieler anderen weltweiter Organisationen von Holocaust-Überlebenden.⁹

Anknüpfend an die Aktivitäten von NS-Opferverbänden verabschiedete das ukrainische Parlament schließlich im Dezember 1995 einige wesentliche Änderungen zum Gesetz „Über Status der Kriegsveteranen und die Garantien für ihre soziale Sicherheit“.¹⁰ Es erweiterte den Personenkreis der Kriegsteilnehmer um *„ehemalige Häftlinge der Konzentrationslager, Ghettos und anderen im Zweiten Weltkrieg gegebenen Haftstätten; Personen, die während des Großen Vaterländischen Krieges gewaltsam aus der ehemaligen UdSSR in die den Krieg gegen die Sowjetunion geführten oder die von Nazi-Deutschland besetzten Länder deportiert worden waren, sofern sie in dieser Zeit keine Verbrechen gegen die Heimat begingen“*.¹¹ Die zivilen Zwangsarbeiter wurden damit zum ersten Mal seit Kriegsende juristisch den Kriegsveteranen gleichgestellt. Vor dem Hintergrund der Entschädigungsdebatte wurde es zudem erforderlich, den rechtlichen Status der Opfer der NS-Verfolgung festzuschreiben. Am 23 März 2000 unterzeichnete der Präsident der Ukraine das Gesetz „Über die Opfer nazistischer Verfolgungen“.¹² An seiner Ausarbeitung hatten sich die Mitglieder des USVZHN und Juristen der Ukrainischen Nationalen Stiftung „Verständigung und Aussöhnung“ beteiligt. Mit der Verabschiedung des Gesetzes wurden erstmals rechtliche, ökonomische und organisatorische Grundsätze der staatlichen Politik gegenüber diesem Personenkreis definiert; ihr Status und die Bewahrung ihres Andenkens wurden festgeschrieben. Gleichzeitig be-

stimmte das Gesetz, dass „*die gesetzlichen Privilegien nicht für Personen gelten, die [...] freiwillig nach Deutschland oder in seine verbündeten Länder gegangen sind*“.¹³ Diese Abweichung vom Parlamentsbeschluss von 1995 kann als ein Beleg für die Fortwirkung sowjetischer Ideologie in der ukrainischen Gesellschaft angesehen werden.

Die Gründung von Vereinen und die Verabschiedung spezieller Gesetze sowie die Entschädigungsauszahlungen an die NS-Opfer in den Jahren 2001–2007 durch die deutsche Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“ brachten die Nachkriegsgeschichte der ukrainischen NS-Zwangsarbeiter/innen formal gesehen zu einem Ende. Das Interesse an dieser Bevölkerungsgruppe sollte aber auch in Zukunft nicht nachlassen. Momentan sind die Bedingungen günstig, ihre Geschichte und die damit verbundenen Probleme zu erforschen. Zudem sollte sich das Augenmerk von Gesellschaft wie Wissenschaft stärker als bisher auf die sowjetischen Kriegsgefangenen richten, von denen Millionen während der Gefangenschaft gestorben sind, während andere zur Zwangsarbeit in Deutschland und in den verbündeten Ländern eingesetzt wurden. Hinzu kommen die Verfolgungen nach der Rückkehr in die Heimat: ein Thema, das bislang am wenigsten wissenschaftlich untersucht worden ist. Die in der vorliegenden Arbeit thematisierten Aspekte bilden nur einen Teil des Gesamtkomplexes.

Die retrospektive Untersuchung des Lebens der ehemaligen Zwangsarbeiter/innen und Kriegsgefangenen in der Nachkriegszeit basierte auf einer Kombination von ereignisorientierter und sozialer Geschichte und lässt folgende Ergebnisse erkennen. Zunächst wurde eine Dynamik der politischen Umwälzungen der sowjetischen Regierung gegenüber den Betroffenen herausgearbeitet. In relativ kurzer Zeit gab die Sowjetunion die zwischen 1942 und 1944 in Regierungsbeschlüssen und Geheimdienstvorschriften formulierten Absichten auf, alle zu „bestrafen“, die aus eigenem Willen oder unter Zwang „für den Feind arbeiteten“. Anstelle dessen kam es zu einer Amnestie und einer groß angelegten organisierten Rückführung ins Heimatland. Zur gleichen Zeit wurden Maßnahmen eingeführt, die zwar Eingriffe in die persönliche Freiheit, jedoch formell keinen Freiheitsentzug bedeuteten: Filtration, Registrierung am Wohnort bei den NKWD-Stellen, Einführung spezieller Ausweise für Repatrianten, das Zuzugsverbot in Städte mit Passzwangregime, Zwangsversetzung in die Schwerindustrie usw. Die Analyse von Praxis und Entscheidungen der Filtrationskommissionen (PFK) brachte indes die vorherrschenden Meinungen über

totale Repressionen (in Form von Festnahme, Haft oder Strafbann) gegenüber dieser Personengruppe ins Wanken. Die Quellen lassen nicht erkennen, dass die Verhaftung ehemaliger Ostarbeiter/innen ausschließlich durch die Tatsache der Zwangsarbeit in Deutschland bedingt war. Die Untersuchung der Lebenssituationen von nach Kiew zurückgekehrten Zivilarbeitern und Kriegsgefangenen veranschaulichte die Art und Weise, wie das System der Sondergenehmigungen und Überprüfungen gegenüber den Repatriierten funktionierte. Mit Hilfe des Passzwangregimes und des Meldeverfahrens konnten die Staatsbehörden sämtliche Bereiche des Lebens kontrollieren: das Recht auf die Wahl des Wohnorts, des Berufes und der Arbeit, den Zugang zu Bildungseinrichtungen, bis hin zur Freizeitgestaltung.

Die Untersuchung der lebensgeschichtlichen Interviews mit heute in Kiew lebenden ehemaligen Zwangsarbeitern und Kriegsgefangenen ermöglichte es, die historischen Ereignisse aus der Perspektive der Betroffenen zu rekonstruieren. Die Interpretation ihrer Geschichten erfolgte mittels einer Kombination von narrativen und rekonstruktiven Methoden. Die detaillierte Analyse der Spezifika der jeweiligen Erzählungen förderte verschiedene Formen von Lebensläufen zutage, in denen die Rückkehr als eine Geschichte einer beruflichen Entwicklung, eines persönlichen Werdegangs, als „Liebesgeschichte“, als Fortsetzung der Kriegsleiden und Überlebenskampfes oder als eine weitere Prüfung auf dem Weg zum „Glück“ geschildert wurden. In etlichen Interviews wird die Repatriierung als ein flüchtiges, wenig bedeutendes Ereignis erwähnt, für die meisten Gesprächspartner war sie allerdings ein wichtiger Lebensabschnitt. Mitunter steht sie jedoch auch für eine Tragödie, die die Hoffnungen und Träume eines Lebens zerstört hat.

Die in den Interviews geschilderten Verhaltensweisen und Überlebensstrategien dienten zu einer Rekonstruktion der sozialen Praktiken der Anpassung an die Nachkriegsgesellschaft in der Sowjetunion. Die in den Zeitzeugenberichten vermittelten Strategien, über die Einschränkungen und Verbote hinwegzukommen, zu denen beispielsweise das Verschweigen des Aufenthaltes in Deutschland, die Vermeidung der Registrierung und der Dokumentenbetrug gehörten, sprechen für eine aktive Rolle von Persönlichkeiten in historischen Ereignissen und für das Vorhandensein von „Funktionsstörungen“ und „Rissen“ in den geregelten Zwangssystemen der totalitären Staaten.

Die erzählten und erlebten Lebensgeschichten machen deutlich, dass sich die Interviewpartner auf der individuellen Ebene erfolgreich adaptieren und eine hohe soziale Position in der sowjetischen Gesellschaft erreichen konnten. Andererseits wurden ehemalige Kriegsgefangene und Zwangsarbeiter/innen als eine soziale Gruppe mit ihren spezifischen Erfahrungen des Kriegserlebens „neutralisiert“ und aus der gesellschaftlichen Umwelt verdrängt. Erst mit dem Zerfall des kommunistischen Systems erlangten sie eine gesellschaftliche Anerkennung als Kriegsteilnehmer und Opfer nationalsozialistischer Verfolgungen.

¹ ZDAGO d.U., f. 1, op. 6, spr. 2456., ark. 14–18.

² Smirnow, S.S., *Rasskazy o neiswestnych gerojach* (Erzählungen über unbekannte Helden), Moskau 1964.

³ Sammelband *Wojna sa koljutschej prowolokoj. Wospominanija bywschich usnikow hitlerowskogo konzlagerja Buchenwald* (Der Krieg hinter Stacheldraht. Erinnerungen der ehemaligen Häftlinge des Hitler-KZ Buchenwald), Moskau 1958; Sammelband *Zhenschiny Ravensbrjuka* (Frauen von Ravensbrück), Moskau 1960; Krasnoperow, V.M., *Podpolschtschiki Buchenwalda. Ob antifaschistksoj bor'be sowetskich wojennoplennyich* (Widerstandskämpfer von Buchenwald. Über antifaschistischen Kampf der sowjetischen Kriegsgefangenen), Moskau 1960; Lebedew, A.F., *Soldaty maloj wojny* (Sapiski oswenzimskogo usnika) (Soldaten des kleinen Kriegs (Notizen eines Auschwitz-Häftlings)), Moskau 1957; Sammelband *Oni pobedili smert'. Sbornik wospominanij bywschich usniz faschistkogo zhenskogo konzlagerja Ravensbrjuk* (Sie bekämpften den Tod. Erinnerungen der ehemaligen Häftlinge des Frauen-KZ Ravenbrück), Moskau 1966; Pachomow, A.I., *Rissunki krow'ju. Wospominanija bywschego usnika hitlerowskogo lagerja smerti* (Zeichnungen mit Blut. Erinnerungen eines ehemaligen Häftlings eines Todeslagers), Moskau 1966; Pirogow, A.I., *Etogo sabyt' nelsja. Wospominanija bywschego wojennoplennogo* (Das kann man nicht vergessen. Erinnerungen eines ehemaligen Kriegsgefangenen), Odessa 1962; Ssacharow, W.I., *W sastjenkach Mauthausena* (In Folterkammern von Mauthausen), Moskau 1962.

⁴ Baturyn, S./ Krawtschenko, A., *Ukrainski newilnyky tretjoho reichu (mymule i sutschasnist')*; *publizystytschna chronika* (Ukrainische Opfer des Dritten Reiches (Vergangenheit und Gegenwart): publizistische Chronik), Lwiw 2005.

⁵ Baturyn, S./ Krawtschenko, A., *Ukrainski newilnyky*, S. 97.

⁶ *Sammelband Pamjat' sarady majbutnjoho. Spohady* (Das Gedenken der Zukunft zuliebe. Erinnerungen), Kiew 2001, S. 30.

⁷ Ebenda, S. 8.

⁸ Ebenda, S. 10.

⁹ Baturyn, S./ Krawtschenko, A., *Ukrainski newilnyky*, S. 98.

¹⁰ Grintschenko, G., *Ukrainski ostarbaitery w systemi prymusowoi prazi Tretojho raichu: problemy istorytschnoi pamjati* (Ukrainische Ostarbeiter im System der Zwangsarbeit des Dritten Reiches: Fragen des historischen Gedächtnisses), Diss. Dr.hist., Kiew 2011, S. 286.

¹¹ Über die Änderungen und Ergänzungen zum Gesetz der Ukraine „Über Status der Kriegsveteranen und die Garantien für ihre soziale Sicherheit“: Gesetz vom 22.12.1995, Nr. 488/95, in: *Widomosti Werchownoi Rady Ukrainy*, 1 (1996), st. 1. Siehe auch: elektronische Version mit nächstfolgenden Korrekturen, zugänglich unter: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=488%2F95-%E2%FO>. Betitelt laut Bildschirmtext.

¹² *Pamjat' sarady majbutnjoho*, S. 522–527.

¹³ Ebenda, S. 526.

Verzeichnis häufiger Abkürzungen

ark.	Blatt (ukrainisch <i>Arkusch</i>)
GDA MVS d. U.	Amtliches Staatsarchiv des Innenministeriums der Ukraine
GDA SB d. U.	Amtliches Staatsarchiv des Sicherheitsdienstes der Ukraine
DAKO	Staatsarchiv des Gebiets Kiew
DAmK	Staatsarchiv der Stadt Kiew
DPs	Displaced Persons
f.	Bestand (ukrainisch <i>Fond</i>)
GKO	Staatliches Verteidigungskomitee
GULAG	Hauptverwaltung Besserungsarbeitslager
KP(b)U	Kommunistische Partei (der Bolschewiki) der Ukraine
NKGB, ab 1946 MGB	Volkskommissariat (Ministerium) für Staatsicherheit
NKO	Volkskommissariat für Verteidigung
NKWD, ab 1946 MWD	Volkskommissariat (Ministerium) für Innere Angelegenheiten

op.	Register (ukrainisch <i>Opys</i>)
OUN	Organisation der Ukrainischen Nationalisten
PFK	Überprüfungs- und Filtrationskommission
PFL	Überprüfungs-Filtrationslager
PFP	Überprüfungs-Filtrationspunkt NKWD (Grenzzone)
PPP	Aufnahme- und Übergabelager
PRP	Aufnahme- und Verteilpunkt
RKKA	Rote Armee der Arbeiter und Bauern
ROA	Russische Befreiungsarmee
SMERSCH	Smert Schpionam (Tod den Spionen)- Sowjetischer Militär- Spionageabwehrdienst
SNK	Rat der Volkskommissare
SPL	Sammel- und Überführungslager
SP	Sammelpunkt
SPP NKO	(Front) Sammelverschickungspunkte oder Sammel- und Überführungspunkte des Verteidigungskomitees
spr.	Akte (ukrainisch <i>Sprava</i>)
UdSSR	Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken
UkrSSR	Ukrainische Sowjetische Sozialistische Republik
ZDAGO d.U.	Zentrales Staatsarchiv der öffentlichen Organisationen der Ukraine
ZDAWO d.U.	Zentrales Archiv der höchsten Macht- und Verwaltungsorgane der Ukraine
ZIK	Zentrales Exekutivkomitee
ZK	Zentralkomitee

Quelle und Literatur

Archivalien

Zentral'nyj derzhavnyj archiv wyschych organiv vlady ta upravlinnja (Zentrales Staatliches Archiv der höchsten Macht- und Verwaltungsorgane der Ukraine, ZDAWO d. U.):

f. R-2 Upravlinnja spravamy Rady narodnych komissariv UkrSSR (Verwaltungsabteilung der Rat der Volkskommissare UkrSSR)

Op. 7 (1936–1949) Widdil u spravach repatriazii (Abteilung für Repatriierungsangelegenheiten)

Op. 8 (1949–1953) Widdil u spravach repatriazii (Abteilung für Repatriierungsangelegenheiten)

Zentral'nyj derzhavnyj archiv gromads'kych ob'ednan' Ukrainy (Zentrales Staatliches Archiv der öffentlichen Organisationen der Ukraine, ZDAGO d. U.)

f. 1 Zentralkomitee Kommunistische Partei der Ukraine

Op. 23 Sondersektor Zentralkomitee Kommunistische Partei der Ukraine (Geheimteil).

Derzhawnyi archiv kyivs'koi oblasti (Staatliches Archiv des Kiewer Gebiets, DAKO)

f. R-880 Wykonawtschij komitet Kziws'koi oblasnoi rady deputativ trudjaschych (Exekutivkomitee des Kiewer Gebietsrates der Deputierten)

Op. 2. Widdil u spravach repatriazii wykonkomu Kziws'koi oblasnoi rady deputativ trudjaschych (Abteilung in Repatriierungsangelegenheiten bei den Exekutivkomitees der Gebietsräte der Deputierten)

Derzhawnyi archiv mista Kyewa (Staatsarchiv der Stadt Kiew, DAmK).

f. R-1 Kyivs'ka mis'ka rada narodnych deputativ (Kiewer Stadtrat)

Amtlichen Staatsarchiv des Innenministeriums der Ukraine (GDA MVS d. U.)

f. 45 Befehle, Anordnungen NKWD, MGB, MWD SSSR

f. 46 Befehle, Anordnungen NKWD, MGB, MWD UkSSR

Amtlichen Staatsarchiv des Sicherheitsdienstes der Ukraine (GDA SB d.U.),

f. 16 Sekretariat GPU–KGB USSR

Gosudarstvennyj Archiv Rossijskoj Federazii (Staatliches Archiv der Russischen Föderation)

f. 8131 Prokuratura SSSR (die Staatsanwaltschaft der Sowjetunion)

f. 9401 Sekretariat NKVD–MGB SSSR: Osobaja papka Stalina (Sondermappe Stalin)

Selbstzeugnisse und Erinnerungen

Archiv des Kowalskich-Ostinstituts für Ukrainekunde (ASIU)

International Slave and Forced Laborers Documentation Project

Interview (Forced Laborers) FL 005 mit Olexsandra (Jahrgang 1935, Std. Kiew), Aufnahme vom 22.12.2005, Kiew

Interview FLO09 mit Galina (Jahrgang 1925, Dorf Kotschergi, Sumy Geb.) Aufnahme vom 26.12.2005, Kiew

Interview FLO15 mit Iwan (Jahrgang 1923, Dorf Germaniws'ka Slobidka, Kiew Geb.) Aufnahme vom 26.01 und 08.02.2006, Kiew

Interview FLO20 mit Sergij (Jahrgang 1924, Dorf. Lobatschiw, Kiew Geb.) Aufnahme vom 15.03.2006, Kiew

Interview FLO21 mit Stanislaw (Jahrgang 1927, Std. Marganez, Dnipropetrowsk Geb.) Aufnahme vom 23.12.2005, Kiew

Interview FLO23 mit Innesa (Jahrgang 1933, Std. Kiew) Aufnahme vom 19.01.2006, Kiew

Interview FLO26 mit Viktor (Jahrgang 1923, Dorf. Wodotyj, Zhytomyr Geb.) Aufnahme vom 31.10.2005, Kiew

Interview FLO27 mit Evgen (Jahrgang 1936, Std. Mironowka, Kiew Geb.) Aufnahme vom 22.04.2005, Kiew

Interview FLO30 mit Walentina (Jahrgang 1925, Std. Kiew) Aufnahme vom 22.04.2005, Kiew

Interview FLO32 mit Ljudmila (Jahrgang 1929, Std. Kiew) Aufnahme vom 12.05.2005, Kiew

Privatarchiv der Autorin (PAA)

Projekt: Gedächtnisbuch für die Häftlinge des KZ Dachau

Interviewbestand Gedächtnisbuch (GB) 001 mit Wasyl' (Jahrgang 1924, Dorf Wolod'kiw, Poltawa Geb.). Aufnahme vom 4.02. 2006, Kiew.

Interview GB 002 mit Mychailo (Jahrgang 1926, Std. Pology, Saporizhja Geb.). Aufnahme vom 15.02. 2006, Kiew.

Interview GB 002 mit Olexij (Jahrgang 1925, Std. Pology, Saporizhja Geb.). Aufnahme vom 16.06. 2006, Kiew.

Projekt: Niederlassen von Repatriierten in Kiew ist verboten: zur Nachkriegslage der ehemaligen Zwangsarbeiter/innen in der sowjetischen Gesellschaft

Interviewbestand Repatrianten–Kiewer (RK) 001 mit Leonid (Jahrgang 1924, Std. Kiew). Aufnahme vom 10.09.2008, 17.09.2008, 24.09.2008 und 15.10.2008, Kiew

Interview RK002 mit Julia (Jahrgang 1930, Std. Kiew) Aufnahme vom 26.11.2008, Kiew

Interview RK003 mit Dmytro (Jahrgang 1922, Dorf. Kozlovka, Sumy Geb.) Aufnahme vom 12.12.2008, Kiew

Interview RK004 mit Ol'ga (Jahrgang 1927, Std. Kiew) Aufnahme vom 17.12.2008, Kiew

Interview RK005 mit Soja (Jahrgang 1928, Std. Kiew) Aufnahme vom 9.02.2009, Kiew

Interview RK006 mit Nina (Jahrgang 1925, Std. Kiew) Aufnahme vom 11.02.2009, Kiew

Interview RK007 mit Jurij (Jahrgang 1923, Std. Kiew) Aufnahme vom 18.02.2009, Kiew

Interview RK008 mit Maja (Jahrgang 1929, Std. Kiew) Aufnahme vom 19.02.2009, Kiew

Interview RK009 mit Jeanne (Jahrgang 1925, Std. Kiew) Aufnahme vom 17.03.2009, Kiew

Interview RK010 mit Ganna (Jahrgang 1923, Std. Kiew) Aufnahme vom 18.03.2009, Kiew

Interview RK011 mit Switlana (Jahrgang 1938, Std. Kiew) Aufnahme vom 07.07.2009, Kiew

Interview RK012 mit Viktor (Jahrgang 1933, Std. Kiew) Aufnahme vom 11.07.2009, Kiew

Interview RK013 mit Tetiana (Jahrgang 1929, Std. Rzhyschiw, Kiew Geb.) Aufnahme vom 10.09.2009, Kiew

Interview RK014 mit Olexander K. (Jahrgang 1923, Dorf Tereschky, Kiew Geb.) Aufnahme vom 11.07.2009, Kiew.

Interview RK015 mit Peter (Jahrgang 1926, Std. Kiew) Aufnahme vom 3.10.2009, Kiew.

Interview RK016 mit Olexander B. (Jahrgang 1925, Std. Kiew) Aufnahme vom 21.10.2009, Kiew.

Interview RK017 mit Anatolij (Jahrgang 1926, Std. Zhmerinka, Winniza) Aufnahme vom 24.10.2009, Kiew.

Interview RK018 mit Arkadij (Jahrgang 1921, Dorf. Bobrowyi Kut, Cherson Geb.) Aufnahme vom 28.10.2009, Kiew.

Interview RK019 mit Michail (Jahrgang 1915, Std. Fastiw) Aufnahme vom 09.01.2010, Kiew.

Interview RK020 mit Wolodymyr (Jahrgang 1940, Std. Mins'k) Aufnahme vom 21.01.2010, Kiew.

Veröffentlichte Interview

Pastuschenko, T. / Schewtschenko, M. (Hrsg.), Sammelband '*...To bula newolja'. Spohady ta lysty ostarbaiteriw*' ('...Es war eine Unfreiheit'. Erinnerungen und Briefe der Ostarbeiter), Kiew 2006:

Interview mit Nadija (Jahrgang 1917, Sdt. Kiew) Aufnahme vom 10.09.2002, Kiew. – S. 476 – 494.

Interview mit Valeria (Jahrgang 1929, Sdt. Kiew) Aufnahme vom 10.10.2004, Kiew. – S 162–194.

Interview mit Antonina (Jahrgang 1924, Dorf Lobatschiw, Kiew Geb.) Aufnahme vom 10.10.2004, Kiew. – S 408 – 451.

Pastuschenko, T. / Schewtschenko, M. (Hrsg.), Sammelband *Ukrainski wjasni konztaboru Mauthausen: swidtschennja tych, hto wyzhyw* (Ukrainische Häftlinge des KZ Mauthausen: Erinnerungsberichte der Überlebenden), Kiew 2009:

Interview mit Wolodymyr (Jahrgang 1926, Stadt Baryschiwka, Kiew Geb.) Aufnahme vom 21.11.2007, Kiew. – S. 217–227.

Interview mit Grygorij (Jahrgang 1925, Dorf Grebeni, Kiew Geb.) Aufnahme vom 10.12.2007, Kiew. – S. 147–166.

Interview mit Tamara (Jahrgang 1923, Stadt Krementschug, Poltawa Geb.) Aufnahme vom 1.02.2008, Kiew. – S. 208–216.

Interview mit Olexander (Jahrgang 1928, Stadt Bojarka, Kiew Geb.) Aufnahme vom 5.02.2008, Kiew. – S. 265–270.

Interview mit Mykola (Jahrgang 1927, Dorf Trypillja, Kiew Geb.) Aufnahme vom 18.03.2008, Kiew. – S. 197–205.

Selbstzeugnisse und Erinnerungen

Danskij, O., *Chotschu zhyty! Obrasky s nimezkych konztaboriw* (Ich will leben! Schilderungen aus deutschen KZs), München 1946.

Demtschyna, A., *Si Shodu na Sachid* (Von Osten gen Westen), Kiew 2000.

Fursenko, W.G., *DP: dni i gody* (DP: Tage und Jahre), in: Sammelband *W poiskach istiny. Puti i sud'by wtoroj emigraciji*, Moskau 1997.

Hlid, S., *Fragmentsy zhyttja i muk. Spogady s tschasiw nimezkoi okupazii Ukrainy* (Fragmente des Lebens und des Leidens. Erinnerungen an die Zeiten der deutschen Besetzung der Ukraine), London 1955.

Grintschenko, G./ Jastreb, I./ Pastuschenko, T. (Hrsg.), *„Proschu was meine ne sabuwaty“: usni istorii ukrainskych ostarbaiteriw* („Ich bitte euch, mich nicht zu vergessen“: Oral-Histories der ukrainischen Ostarbeiter), Charkiw 2009.

- Izhyk, Otez' Semen, *Smich kris' sljosy. Spomyny s rokiw 1939–1947* (Lachen unter Tränen. Erinnerungen aus den Jahren 1939–1947), Winnipeg 1961.
- Krasnoperow, V.M., *Podpolschtschiki Buchenwalda. Ob antifa-schistksoj bor'be sowetskich wojennoplennych* (Widerstandskämpfer von Buchenwald. Über antifaschistischen Kampf der sowjetischen Kriegsgefangenen), Moskau 1960.
- Lebedew, A.F., *Soldaty maloj wojny* (Sapiski oswenzimskogo usnika) (Soldaten des kleinen Kriegs (Notizen eines Auschwitz-Häftlings)), Moskau 1957.
- Ljaschenko, S., *Schodennyk 1943–1957* (Tagebuch 1943-1957), Nottingham 1975.
- Maruntschak, Mychailo (Hg.), *W borot'bi sa ukrainsku derzhawu* (Im Kampf für den ukrainischen Staat), L'viv–Winnipeg 1992.
- Mirtschewskaja, I., *...I on podaril mnje mamu. Wospominanija* (... Dann schenkte er mir meine Mama. Erinnerungen), Kiew 2005.
- Mirtschewskaja, I., *Stranizy dolgoi zhisni* (Die Seiten des langen Lebens), Kiew 2008.
- Mirtschuk, P., *U nimezkych mlynach smerti. Spomyny s pobutu w nimezkych tjurmach i konzlagerjach 1941–1945* (In den deutschen Todesmühlen. Erinnerungen vom Aufenthalt in den deutschen Gefängnissen und Konzentrationslagern 1941-1945), New-York/London 1957.
- Nikolaew, W. / Mirtschewskaja, I., *Ot pierwogo liza: wospomonanija bywschih maloletnih uznikow* (Ich-Erzählung: Erinnerungsberichte der ehemaligen minderjährigen Häftlinge), Kiew 2000.
- Pachomow, A.I., *Rissunki krow'ju. Wospominanija bywschego usnika hitlerowskogo lagerja smerti* (Zeichnungen mit Blut. Erinnerungen eines ehemaligen Häftlings eines Todeslagers), Moskau 1966.
- Pamjat' sarady majbutnjoho. Spohady* (Das Gedenken der Zukunft zuliebe. Erinnerungen), Kiew 2001.
- Pastuschenko, T. / Schewtschenko, M. (Hrsg.), *'...To bula newolja'. Spohady ta lysty ostarbaiteriw* ('...Es war eine Unfreiheit'. Erinnerungen und Briefe der Ostarbeiter), Kiew 2006.
- Pastuschenko, T. / Schewtschenko, M. (Hrsg.), *Ukrainski wjasni konztaboru Mauthausen: swidtschennja tych, hto wyzhyw* (Ukrainische Häftlinge des KZ Mauthausen: Erinnerungsberichte der Überlebenten), Kiew 2009.

- Pirogow, A.I., *Etogo sabyt' nelsja. Wospominanija bywschego wojenoplennogo* (Das kann man nicht vergessen. Erinnerungen eines ehemaligen Kriegsgefangenen), Odessa 1962.
- Sammelband *Wojna sa koljutschej prowolokoj. Wospominanija bywschich usnikow hitlerowskogo konzlagerja Buchenwald* (Der Krieg hinter Stacheldraht. Erinnerungen der ehemaligen Häftlinge des Hitler-KZ Buchenwald), Moskau 1958.
- Sammelband *Zhenschiny Ravensbrjuka* (Frauen von Ravensbrück), Moskau 1960.
- Sammelband *Oni pobedili smert'. Sbornik wospominanij bywschich usniz faschistkogo zhenskogo konzlagerja Ravensbrjuk* (Sie bekämpften den Tod. Erinnerungen der ehemaligen Häftlinge des Frauen-KZ Ravenbrück), Moskau 1966.
- Serhienko, M., *W kichtjach tyraniw: Spohady ukrainzja tscherwonarmijzja* (In den Krallen der Tyrannen: Erinnerungen eines ukrainischen Rotarmisten), München 1953.
- Seiz, Nadja, *Na perechrestjach doli* (Auf Schicksalskreuzungen), Lwiw 1996;
- Smereka, Wira, *W nimezkij newoli 1942-1944* (In der deutschen Sklaverei 1942–1944), Uzhgorod 1998;
- Ssacharow, W.I., *W sastjenkach Mauthausena* (In Folterkammern von Mauthausen), Moskau 1962.

Literatur

- Alexander von Plato, Almut Leh und Christoph Thonfeld unter Mitarbeit von Elena Danchenko, Joachim Riegel und Henriette Schlesinger (Hgs.) *Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich*, Wien 2008. Web: <http://www.zwangsarbeit-archiv.de>.
- Applebaum, Anne, *Gulag: a History*, Kiew 2006 (Abgedruckt in ukrainischer Sprache).
- Arsamaskin, Ju.N., *Dejatelnost sowjetskich wojennych organow repatriazii w Germanii w 1945-1950 gg.* (Die Tätigkeit der sowjetischen Militärstellen für Repatriierung in Deutschland in den Jahren 1945-1950), Dissertation Dr.hist., Moskau 2000.
- Arsamaskin, Ju.N., *Repatriazija sowetskich i inostrannyh grazhdan 1944-1953: wojenno-polititscheskij aspekt* (Repatriierung der sowjetischen und ausländischen Bürger 1944–1953: der militärisch-politischer Aspekt), Moskau 1999.

- Arsamaskin, Ju.N., *Salozhniki wtoroj mirowoj wojny. Repatriazija sowjetskich grazhdan w 1944-1953* (Geiseln des Zweiten Weltkriegs. Repatriierung von Sowjetbürgern 1944-1953), Moskau 2001;
- Arsamaskina, N.Ju., *Dejatelnost sowjetskich wojennych organow repatriazii w Germanii w 1945-1950 gg.* (Die Tätigkeit der sowjetischen Militärstellen für Repatriierung in Deutschland in den Jahren 1945-1950), Dissertation Kand.hist., Moskau 2007.
- Baturyn, S./ Krawtschenko, A., *Ukrainski newilnyky tretjoho reichu (mynule i sutschasnist’); publizystytschna chronika* (Ukrainische Opfer des Dritten Reiches (Vergangenheit und Gegenwart): publizistische Chronik), Lwiw 2005.
- Bethell, Nicholas: *The last secret. Forcible Repatriation to Russia 1944-47*, London 1974.
- Bitschewost, A.F., *Prestupnaja i protivoretschivaja politika* (Verbrecherische und widerspruchsvolle Politik), Saratow 1995.
- Bitschewost, A.F., *Repatriazija sowjetskich i inostrannykh grazhdan: wnutripolititscheskije i mezhdunarodnye aspekty (1944-1953)* (Repatriierung von sowjetischen und ausländischen Bürgern: innenpolitische und internationale Aspekte 1944-1953), Diss. Dr. hist., Saratow 1996.
- Blackwell Martin J., *Regime City Of The First Category: The Experience Of The Return Of Soviet Power To Kyiv, Ukraine, 1943-1946*, Indiana University, 2005.
- Boeckh Katrin, *Stalinismus in der Ukraine. Die Rekonstruktion des sowjetischen Systems nach dem Zweiten Weltkrieg*, Wiesbaden 2007.
- Bonwetsch, Bernd, *Der Befehl Nummer 270*, in: Osteuropa, 40, 1989, 11/12, S. 1035-1037.
- Bonwetsch, Bernd, *Die sowjetischen Kriegsgefangenen zwischen Stalin und Hitler*, in: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 41, 1993, S. 135-142.
- Bonwetsch, Bernd, *Sowjetische Zwangsarbeiter vor und nach 1945*, in: Jahrbucher für Geschichte Osteuropas, 41, 1993, H. 4, S. 532-546.
- Buz’ko, O., *Repatriazija ukrainskykh hromadjan 1944-1946 (Die Repatriierung der ukrainischen Bürger 1944-1946)*, in: Sammelband Storinky wojennoj istorii Ukrainy, 1 (1997), Kiew 1997, S. 143 - 158.
- Buz’ko, O., *“S woswraschen’izem”: sud’ba ukrainskich grazhdan, repatrirowannykh na Rodinu* (‘Herzlich willkommen’: das Schicksal der ins Heimatland repatriierten ukrainischen Bürger), in: Sammelband Storinky wojennoj istorii Ukrainy, 2, Kiew 1998, S. 148-162.

- Buz'ko, O., *W neoplatschenom dolgu: k woprosu o kompensazii truda rabow tretjogo reicha* (Unbezahlte Schulden: zur Frage der Entschädigung der Sklavenarbeit im Dritten Reich), in: Sammelband *Storinky wojennoj istorii Ukrainy*, 4, Kiew 2000, S. 90–95.
- Chlewnjuk, O., *Politbjuro. Mechanizmy polititscheskoj vlasti w 30-je gody* (Das Politbüro. Mechanismen der politischen Macht in den 30er Jahren), Moskau 1996;
- Conquest Robert, Preface, *The Great Terror: A Reassessment: 40th Anniversary Edition*, Oxford University Press, USA, 2007.
- Distel, Barbara und Zarusky, Jurgen, *Dreifach geschlagen – Begegnung mit sowjetischen Oberlebenden*, in: *Dachauer Hefte*, 8, 1992, S. 88–102.
- Dölger Karsten, *Polenlager Jägerslust: polnische DPs in Schleswig-Holstein 1945–1949*, Neumunster 2000.
- Dyczok Marta. *The grand alliance and Ukrainian refugees*, Oxford : St. Anthony's college, 2000.
- Elliott, Mark R., *Pawns of Yalta. Soviet refugees and America's Role in Their Repatriation*, Urbana, Chicago, London 1982.
- Elliott, Mark R., *Soviet Military Collaborators during World War II*, in: Boshyk, Yuriy (Hg.): *Ukraine During World War II: History and its Aftermath*, Edmonton 1986, S. 92–96.
- Elliott, Mark R., *The Repatriation Issue in Soviet-American Relations, 1944–1947*, University of Kentucky, PhD, 1974.
- Elliott, Mark R., *The United States and Forced Repatriation of Soviet Citizens, 1944–1947*, in: *Political Science Quarterly*, 38, 1973, S. 253-275.
- Filippowych, D., *Dejatelnost Sowetskoj woennoj administrazii w Germanii 1945-1949: istoritscheskij opyt i uroki* (Tätigkeit der sowjetischen Militäradministration in Deutschland 1945-1949), Diss. Dr. hist., Moskau 1996.
- Fitzpatrick, Sheila, *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, New York, Oxford, 1999.
- Fizpatrik, Sch., *Powsjednjewnyi stalinism. Sozialnaja istorija Sowetskoj Rossii w 30je gody: gorod* (Der alltägliche Stalinismus. Sozialgeschichte des Sowjetrusslands in den 30er Jahren: die Stadt), Moskau 2008.
- Gedächtnisbuch für die Häftlinge des KZ Dachau- Namen statt Nummern. Katalog Internationale Wanderausstellung.* – Augsburg, 2008. Web: www.gedaechtnisbuch.de
- Geller, M./ Nekritsch, A., *Utopija u vlasti (Utopie an der Macht)*, Moskau 2000.

- Grebenschikowa, I.W., *Organisazionno-prawowye osnovy osuschestwlenija repatriazii w SSSR* (Die Organisations- und Rechtsgrundlagen der Abwicklung von Repatriierung in der UdSSR), Diss. Kand.jur., Ekaterinburg 2009.
- Grintschenko, G., *Autobiografitschni konstrukzii ta strategii samopresentazij w interwju-spohadach kolyschnich ukrainskych ostarbaiteriw* (Autobiographische Konstrukte und Strategien der Selbstdarstellung in den Erinnerungsinterviews der ehemaligen ukrainischen Ostarbeiter), in: Sammelband *Storinky wojennoi istorii Ukrainy*, Heft 12, Kiew 2009, S. 65–72.
- Grintschenko, G., *Prinuditelnyj trud w nazistskoj Germanii w ustnyh istorijah byuschih dietej-ostarbaiterow* (Zwangsarbeit in NS-Deutschland in Oral Histories der ehemaligen verschleppten Kinder), in: Sammelband [in russ. Spr.], *Вторая мировая война в детских «рамках памяти»*, Rozhkov, A. (Hrsg.), Krasnodar 2010, S. 103–146.
- Grintschenko, G., *Mizh wyswolennjam i wysnannjam: prymusowa prazja w nazystskij Nimetschyni w polityzi pamjati SRSR i FRN tschasiw „cholodnoi wijny“* (Zwischen Befreiung und Anerkennung: die NS-Zwangsarbeit in der Erinnerungspolitik der UdSSR und der BRD im Kalten Krieg), Charkiw 2010.
- Grintschenko, G., *Ukrainski ostarbaitery w systemi prymusowoi prazi Tretjoho raichu: problemy istorytschnoi pamjati* (Ukrainische Ostarbeiter im System der Zwangsarbeit des Dritten Reiches: Fragen des historischen Gedächtnisses), Diss. Dr.hist., Kiew 2011.
- Grintschenko, G., *Usni swidtschennja kolyschnich ostarbaiteriw: sprobna analisu* (Mündliche Berichte ehemaliger Ostarbeiter: ein Auswertungsversuch), in: *Ukraina moderna* 11 (2007), S. 111–126.
- Haltschak, S.D., *„Ostarbaitery“ s Podillja. 1942–1947* (Ostarbeiter Podoliens. 1942–1947), Diss. Kand.hist., Kiew 2002.
- Haltschak, S.D., *Na usbitschi suspilstwa. Dolja ukrainskych ostarbaiteriv* (Am Straßenrand der Gesellschaft. Das Schicksal der ukrainischen Ostarbeiter), Kiew 2009.
- Hoffmann, Joachim, *Der Krieg aus der Sicht der Sowjetunion*, S. 713–809, in: Militargeschichtliche Forschungsanstalt (Hg.): *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Band IV, Stuttgart 1983.
- Hoffmann, Joachim, *Deutsche und Kalmyken 1942 bis 1945*, Freiburg 1986.
- Hoffmann, Joachim, *Die Geschichte der Wlassow-Armee*, Freiburg 1984.
- Hoffmann, Joachim, *Die Ostlegionen 1941–1943. Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinnen im deutschen Heer*, Freiburg 1986.

- Hoffmann, Joachim, *Kaukasien. Das deutsche Heer und die Orientvölker der Sowjetunion*, Freiburg 1991.
- Iwanowa, Galina, *Istorija GULAGa 1918-1958: sozialno-ekonomitscheskji i politiko-prawowoj aspekty* (Geschichte des GULAG 1918–1958: Sozialökonomischer und politisch rechtlicher Aspekte), Moskau 2006.
- Jacobmeyer Wolfgang, *Vom Zwangsarbeiter zum heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Westdeutschland 1945-1951*, Göttingen 1985.
- Jahn, Eberhard, *Das DP-Problem. Eine Studie über die ausländischen Flüchtlinge in Deutschland. Veröffentlichung des Instituts für Besatzungsfragen*, Tübingen 1950.
- Jentzsch, Barbara, *Tödliche Lügen: Widerruf nach 50 Jahren*, in: Publikforum, 4, 2002, S. 13.
- Karpowa, A./Winogradowa, L., *Dokumenty s filtracijnych spraw ostarbajteriw Chersonschyny* (Die Dokumente aus den Filtrationsakten der Zwangsarbeiter im Gebiet Cherson), in: Archiwj Ukrainy, Nr. 1-3 (2005), S. 431-437;
- Kokurin, A.I. und Petrov, Nikita (Hg.): *Lubjanka: VCK, OGPU, NKVD, NKGB, MGB, MVD, KGB; 1917–1960*, Moskau 1997.
- Kowal, M., „Ostarbajtery“ Ukrainy– raby Hitlera, isgoi Stalina („Ostarbeiter der Ukraine: Hitlers Sklaven, Stalins Ausgestoßene), in: Polityka i tschas, 9-10 (1998).
- Kowal, M., *Hirka dolja ukraïnskych ostarbajteriw* (Bitteres Schicksal der ukrainischen Ostarbeiter), in: Bezsmertja. Knyha pamjati Ukrainy. 1941–1945, Kiew 2000.
- Kowal, M., *Ukraina w Drugij switowij i Welykij Wittschysnjanij wijnach 1939–1945* (Die Ukraine im Zweiten Weltkrieg und im Großen Vaterländischen Krieg 1939-1945), Kiew 1999, S. 170–196.
- Kowalskyi, M./ Tschenzow, W., „Filtracijni sprawy“ – newidome dzherelo derzhawnych archiwiv (Filtrationsakten sind eine unerschlossene Quelle der Staatsarchive), in: Archiwj Ukrainy, Nr. 1–3 (1993), S. 35–44.
- Kowalskyi, M./ Tschenzow, W., *Polynowyi pry smak tschuzhyny: dokumenty pro dolju meshkanziw Dnipropetrowschyny, deportowaných hitleriwzjamy na prymusowi roboty w Nimetschynu* (Bitterer Beigeschmack der Fremde: Dokumente über das Schicksal der nach Deutschland deportierten Einwohner der Region Dnipropetrowsk), in: S archiviv WUTSCHK, GPU, NKWD, KGB, Nr. 1-2 (1995), S. 60–68.

- Kunyz'kij, M.P., *Prymusowa repatriazija radjanskych hromadjan do SRSR pislja Drhoi Switowoi wijny (ukrainskyi wektor)* (Zwangsrückführung der Sowjetbürger in die UdSSR nach dem Zweiten Weltkrieg (ukrainischer Vektor)), Diss. Kand.hist., Luzk 2008.
- Lembeck, Andreas, *Befreit, aber nicht in Freiheit: DPs im Emsland, 1945–1950*, Bremen 1997.
- Lipinsky, Jan, Lipinsky, Ruth, *Die Strage, die in den Tod führte. Zur Geschichte des Speziallagers Nr. 5 Ketschendorf, Furstenwalde, Leverkusen* 1998.
- Luciuk, Lubomyr Y., *Searching for a place. Ukrainian Displaced Persons, Canada, and the Migration of Memory*, Toronto 2000.
- Muller, Ulrich, *Fremde in der Nachkriegszeit. Displaced Persons – Zwangsverschleppte Personen – in Stuttgart Lind Württemberg-Baden 1945-1951*, Stuttgart 1990.
- Oertel, Christine, *Juden auf der Flucht durch Austria: jüdische DPs in der US-Besatzungszone in in Österreich*, Wien 1999.
- Pastushenko, T., *Ostarbeiter aus Kiewer Gebiet: Anwerbung, Zwangsarbeit und Repatriierung (1942-1953)*, Kiew 2009.
- Penter, Tanja *Kohle für Stalin und Hitler: Arbeiten und Leben im Donbass, 1929 bis 1953*, Essen 2010.
- Peters, Christian, *Vom nationalsozialistischen Zwangsarbeiter zur Augenseiterexistenz als „Displaced Person“*. Ein Kapitel aus der *Geschichte der Arbeit*, in: Mannheim, 1, 1987.
- Poletun, N., *Filtrazijni sprawy s fondiw Derezharchiwu Tschernigowskoi oblasti: dokumentalni natscherk* (Die Filtrationsakten aus den Beständen des staatlichen Gebietsarchivs Tschernigiw), in: *Archivy Ukrainy*, Nr. 1-3 (2005), S. 438-441.
- Polian, Pavel, *Zhertwy dvuch diktatur. Zhysn', trud, unizhenie i smert' sovetskich woennoplennykh i ostarbeiterow na tschuzhbine i ns rodine*. 2-e izd., perepab. i dop. Moskau 2002.
- Politytschnyi teror i terorystm w Ukraini XIX-XX st.* (Politischer Terror und Terrorismus in der Ukraine in den 19. -20. Jht), in: *Istorytschni narysy*, Kiew 2002;
- Poljan, Pavel, *Deportiert nach Hause. Sowjetische Kriegsgefangene im „Dritten Reich“ und ihre Repatriierung*, München, Wien 2001.
- Poljan, Pavel, *Die Repatriierung der Sowjetbürger in die UdSSR*, in: Bischof, Gunter und Overmans, Rudiger (Hg.): *Kriegsgefangenschaft im Zweiten Weltkrieg. Eine vergleichende Perspektive*, Terntz/Osterreich 1999, S. 283–337.

- Popow, Waleri, *Pasportnaja sistjema w SSSR, 1932-1976* (Das Passportsystem in der UdSSR), in: Soziologische Forschung, Moskau, 1995, Heft 8,9.
- Potytschak, O.W., *Normatywno-prawowe reguljuwannja prozedury spezialnoi perewirky „peremischennych osib“ organami wnutrischnich spraw i derzhawnoi bezpeky Ukrainy (1944–1947): istorijschnyj aspekt* (Norm- und Rechtsregelung des Verfahrens der Sonderprüfung dislozierter Bürger...), in: Wisnyk Tscherkasskogo universytetu / Serija istorijschni nauky, 201 (II) 2011, S. 124–130.
- Potytschak, O.W./ Terentjew, M., *Perewirotschno-filtrazijni punkty NKWS SRSR dlja „peremischenych osib“ na Wolyni u 1944 rozi* (Überprüfungs- und Filtrationspunkte NKWD UdSSR für „dislozierte Bürger“ im Wolynien 1944), in: Sammelband Mynule i sutschasne Wolyni ta Polissja. Storinky wojennoi istorii kraju, Heft 30: Luzk 2009, S. 292-297.
- Schapowal, Ju./Prystajko, W./Solotarjow, W., *TscheKa-GPU-NKWD w Ukraini: osoby, fakty, dokumenty* (TSChEka-GPU-NKWD in der Ukraine: Personen, Fakten, Dokumente), Kiew 1997.
- Scherbakowa, Irina, *Nur ein Wunder konnte uns retten: Leben und Oberleben unter Stalins Terror*, Frankfurt/Main, New York 2000.
- Schewjakow, A., „Tainy“ poslewoennoi repatriazii, in: Soziologische Untersuchungen, 8, 1993.
- Schewjakow, Alexei, *Repatriayia sowetskogo mirnogo naselenia i woenoplennych, okasawschychsja w okkupazyonnych sonach gosudarstv antigitlerovskoi koalizii*, in: Naselenie Rossii w 1920–1950 gody: tshislennot', poteri, migrazii, Moskau 1994, S. 195–222.
- Semskov Viktor, *Repatriazia peremeshennych sowjetskich grazdan* (Die Repatriierung dislozierter Sowjetbürger), in: Voina i obshestvo, 1941–1945: 2 Bde., Moskau 2004, Bd. 2. – S. 331 – 358.
- Semskov, Viktor N., *Die Repatriierung von Sowjetbürgern 1945–1946* in: Rossiya, XXI, 5, 1993.
- Semskov, Viktor N., *K voprosu o repatriazii sovetskich grazdan 1944–1951 gody* (Zur Frage der Repatriierung sowjetischer Staatsbürger 1944–1951), in: Istorija SSSR (Geschichte der UdSSR), 4, 1990. S. 26–41.
- Semskov, Viktor., *Die Repatriierung sowjetischer Zwangsarbeiter und ihr weiteres Schicksal (1944-1956)*, in: Soziologische Untersuchungen, 5 und 6, 1995.
- Stezowskij, Ju., *Istorija sowjetskich repressij* (Geschichte der sowjetischen Repressionen) in 2 Bde., Moskau 1997.
- Subkowa, Je., *Poslewojennoje sowetskoje obshestwo: politika i powsjednewnost. 1945-1953* (Sowjetische Gesellschaft nach Kriegsende: Politik und Alltag. 1945-1953), Moskau 1999.

- Suskow, A.B., *Spezkontingent w Permskoj oblasti (1929–1953 22.)* (Das Spezialkontingent im Gebiet Perm. 1929-1953), Ekaterinburg/Perm 2003.
- Tolstoy, N., *Victims of Jalta*, London/Sydney/Auckland/Toronto 1978. Abgedruckt in russischer Sprache in: Толстой, Н.Д., Жертвы Ялты, Paris 1988.
- Wagner, Patrick, *Displaced Persons in Hamburg: Stationen einer halbherzigen Integration 1945-1958*, Hamburg 1997.
- Weiner Amir, *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*, Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2001.
- Wertlickaja, E., *Repatrianty v Swerdlowskoj oblasti 1944- natschale 1950 gg.* (Repatrianten im Gebiet Swerdlowsk 1944 – Anfang 1950-er), Diss. Kand.hist., Ekaterinburg 2004.
- Wetzel, Juliane, *Jüdisches Leben in München 1945-1951. Durchgangstation oder Wiederaufbau?*, München 1987.
- Wolchin, A.I., *Dejatelnost organow gosudarstwennoi besopasnosti Urala i Sapadnoi Sibiri w gody Welikoi Otetschestwennoj wojny. 1941-1945* (Tätigkeit der staatlichen Sicherheitsorgane Urals und Westsibiriens in den Jahren des Großen Vaterländischen Kriegs. 1941-1945), Diss. Dr.hist., Ekaterinburg 2001.
- Wronska, T.W., *Rezhimno-obmezhuwalni sachody organiw na wyswolenij terytorii Ukrainy pid tschas Welykoi Wittschysnjanoi wijny ta w perschi pisljawojenni roky* (Regime- und Einschränkungsmaßnahmen auf dem befreiten Territorium der Ukraine während des Großen Vaterländischen Kriegs und in den ersten Nachkriegsjahren), in: Sammelband Storinky wojennoi istorii Ukrainy, Heft 1, Kiew 1997, S. 125–142.
- Wronska, T.W., *Sarutschnyky totalitarnogo regimu: represii proty rodyn „worogiw narodu“ w Ukraini, 1917-1953* (Geiseln des totalitären Regimes: Repressionen gegen die Familien von „Volksfeinden“ in der Ukraine 1917-1953), Kiew 2009.
- Wronska, T.W., *W umowach wijny: zhittja ta pobut naselewnja mist Ukrainy (1943–1945)* (Unter Kriegsbedingungen: Das Leben und der Alltag der Stadtbevölkerung der Ukraine (1943-1945), Kiew 1995.
- Wronska, T.W., *Femida wojennoi doby i zywilne naselewnja* (Themis der Kriegszeit und Zivilbevölkerung), in: Sammelband Storinky wojennoi istorii Ukrainy, Heft 3, Kiew 1999, S. 100–119.
- Wyman, Mark, *DPs: Europe's displaced persons, 1945-1951*, Itaca/NY 1998.